

T. Salimov

JAHON XALQLARI ETNOLOGIYASI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

TURSUN USAROVICH SALIMOV

**JAHON XALQLARI
ETNOLOGIYASI**

O‘quv qo‘llanma

TOSHKENT
«DONISHMAND ZIYOSI»
2020

UO‘K: 572.9(100)

KBK: 63.5

S 26

Mas’ul muharrir:

R.H. Sulaymonov – tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

B.M. Ubaydullayeva – tarix fanlari doktori;

A.D. Bababekov – tarix fakulteti o‘qituvchisi.

Salimov T.U.

S 26 Jahon xalqlari etnologiyasi [Matn] / T.U. Salimov. – Toshkent: «Donishmand ziyosi» MCHJ, 2020. – 368 b.

ISBN 978-9943-6446-4-9

Mazkur o‘quv qo‘llanma «Jahon xalqlari etnologiyasi» fanini o‘rganuvchi mutaxassis, talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda jahon xalqlarining etnologik klassifikatsiyasi, an’anaviy xo‘jaligi, turar joylari, kiyim-kechaklari, taqinchoq va bezaklari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, taomlari, ichimliklari, diniy e‘tiqodlari, xalq og‘zaki ijodi, san’ati haqida so‘z yuritiladi.

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2018-yil 14-iyundagi 531-son buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

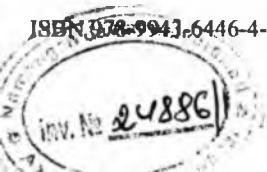
UO‘K: 572.9(100)

KBK: 63.5

ISBN 978-9943-6446-4-9

© T.U. Salimov, 2020

© «Donishmand ziyosi», 2020

SO‘ZBOSHI

«Barchamizga ma'lumki, hozirgi vaqtda dunyoning turli min-taqalarida millatlararo va dinlararo keskinlik kuchayib bormoqda, millatchilik, diniy murosasizlik bosh ko'tarmoqda... Ana shunday murakkab vaziyatda mamlakatimizda turli millat va dinga mansub insonlar o'rtasida do'stlik va hamjihatlikni yanada mustahkamlash biz uchun borgan sari muhim ahamiyat kasb etmoqda»¹.

O'quv qo'llanmada fanning predmeti, maqsad va vazifalari, etnologiya fanining shakllanishi, jahon xalqlarining etnologik klassifikatsiyasi, Avstraliya va Tasmaniya xalqlarining etnologik klassifikatsiyasi, an'anaviy xo'jalik mashg'ulotlari, moddiy va ma'naviy madaniyati, Okeaniya xalqlari: Melaneziya, Mikroneziya va Polineziya, G'arbiy, Janubiy-Sharqiy Osiyo, Markaziy va Sharqiy Osiyo, Shimoliy Osiyo, Afrika va Amerika hamda Yevropa xalqlarining geografik, antropologik, lingvistik, xo'jalik-madaniy klassifikatsiyasi, kelib chiqishi, an'anaviy turar joy, kiyim-kechak, taqinchoq va zebziynat buyumlari, an'anaviy ma'naviy madaniyati: dinlari, ijtimoiy tuzumi, folklori va xalq og'zaki ijodi, tasviriy va haykaltaroshlik san'ati to'g'risida umumiy ma'lumotlar keltirilgan.

Jahon etnologiyasi fanini o'qish jarayonida talaba etnologiya fanining ahamiyati va ijtimoiy fanlar sohasida tutgan o'rni to'g'risida, jahon xalqlari etnogenezi va etnik tarixi, etnologik klassifikatsiyasi, moddiy va ma'naviy madaniyatiga oid materiallardan foydalanish kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevralda qabul qilgan Farmonida mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqi-

¹ *Mirziyoyev Sh.* Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.I. –T.: «O'zbekiston» NMIU, 2017.

yotida ilm-fanning o‘rnini mustahkamlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirishni rag‘batlantirish kabi chora-tadbirlar belgilangan².

Ushbu o‘quv qo‘llanma 19 bobdan iborat bo‘lib, ular o‘quv reja, namunaviy va ishchi o‘quv dastur, fanni o‘qitishda foydalaniladigan interfaol ta‘lim metodlari, ma‘ruza materiallari (ma‘ruza matni, adabiyotlar ro‘yxati, mustaqil ta‘lim mavzulari, glossariy, nazorat savollari)dan tashkil topgan.

² 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola –T.: «Ma‘naviyat», 2017. – 200-b.

KIRISH

Etnologiyaning predmeti. Etnologiya (xalqlarni o'rganuvchi fan) yer yuzida yashaydigan barcha xalqlarni o'rganadi. Ma'lumki, bugungi kunda dunyo aholisi 7,5 mlrd. kishidan oshdi. Insonlar ijtimoiy (jamoaviy) mavjudot sifatida turli jamoalarga birlashadilar.

Tarixan eng erta vujudga kelgan odamlar jamoalari aynan etnik asosda birlashgan. Etnik jamoalar yoki etnoslar (xalqlar ham deyish mumkin) tarixan ma'lum hududda shakllanib, o'z ko'rinishi bo'yicha odamlarning ko'psonli birlashmasi, ularni umumiy til va madaniyat, ongi (o'zligi) birlashtirib, bunday jamoalar o'zlarini o'zgalardan farqlaydilar. Etnoslarning xarakterli xususiyatlari – tili, madaniyati va h.k.lar avloddan avlodga o'tadi.

Bugungi kunda tadqiqotchilar yer yuzida uch mingdan to'rt minggacha xalq borligini ta'kidlaydilar. Bundan aniqroq raqamni aytish murakkab, sababi aholi ro'yxati barcha hududlarda o'tkazilmagan, qolaversa, qanday etnik birlikni xalq, qaysisini elat yoki qabila deb atash masalasi ham oxirigacha hal etilmagan. Xususan, xitoyliklar 1 mlrd.dan ortiq bo'lsalar, Braziliyadagi botokuda yoki Argentinadagi yamanalar atigi bir necha yuz, hatto bir necha o'n kishidan iborat bo'lishi mumkin. Ayni paytda yirik xalqlar Yer kurrasining ko'pchilik aholisini tashkil etadi. Jumladan, 10 mln.dan ko'p bo'lgan 70 ta xalq, jami aholining 80 % ini tashkil qiladi. Yirik xalqlar qatorida xitoyliklardan tashqari hindistonliklar, AQSH amerikaliklari, bengallar, ruslar, yaponlar va h.k.larni keltirish mumkin. Bu xalqlar insoniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shganlar va qo'shmoqdalar. Qolgan etnoslar, jumladan, eng kam sonlilari ham dunyo madaniyati fondini boyitishga o'z hissalarini qo'shdilar. Agar tibetliklar baland tog'larda yashash va xo'jalik yuritish ko'nikmalarini namoyon etish-

sa, eskimoslar, chukchalar, saamlar Arktikaning qahraton sovuqlarida qanday hayot kechirish mumkinligini ko'rsatmoqdalar.

Bugunga qadar etnologiya haqida XIX asrda shakllangan faqat antiqa xalqlar, qadimgi, arxaik jamiyatlar, taraqqiyoti jihatidan orqada qolgan etnik jamoalarni o'rganuvchi fan degan eski tasavvurlar saqlangan. Lekin ushbu fikr butunlay noo'rin bo'lib, endilikda etnologiyada yuksak rivojlangan millatlar bilan bir qatorda Tinch okeanning uzoq orollarida yashayotgan ko'p sonli bo'lmagan etnik jamoalar ham tadqiq qilinmoqda.

Bugungi etnologiyaning dolzarb masalalari:

- xalqlarning kelib chiqishi yoki ularning etnogenezi;
- xalqlarning taraqqiyoti tarixi yoki etnik tarix;
- etnoslar moddiy va ma'naviy madaniyatining (qishloqlar, kiyim-kechaklar, taqinchoqlar, taomlar, xalq og'zaki ijodi yoki folklor, xalq san'ati) o'ziga xos xususiyatlari;
- dunyo dinlari va diniy tasavvurlar, udumlar, urf-odatlar, marosimlar, bayram va h.k.lar.

Etnolog olimlar, odatda, an'anaviy, o'tgan ajdodlardan meros qolgan, madaniyatning xalq, eng avvalo, dehqonlar (qishloqliklar) da saqlangan elementlarini o'rganishga alohida e'tibor qilishadi. Hatto zamonaviy shahar aholisini o'rganganda ham etnolog an'anaviy udumlar, urf-odatlar, moddiy va ma'naviy madaniyatning qanday jihatlari saqlanganligini aniqlashga urinadi.

Ayni paytda etnologiya faqat etnik jamiyatlarning o'tmishi, uning bugungi kunga qadar saqlangan unsurlarinigina o'rganmaydi. Uni xalqlarning zamonaviy hayoti ham qiziqtiradi. Zamonaviy etnoslarning hayot faoliyati so'nggi asrda vujudga kelgan qator yordamchi fanlar vositasida tadqiq qilinadi. Xususan, etnik sotsiologiya turli etnoslarning ijtimoiy toifalarini, sinflar, tabaqalar, ijtimoiy birlashmalarni o'rganadi. Etnik ekologiya etnik jamiyatlarning tabiiy-geografik muhit bilan qanchalik o'zaro ta'sirini tadqiq etadi.

Bugungi dunyoda u yoki bu etnosning istiqboldagi taraqqiyoti, etnoslararo munosabatlarning qanday rivojlanishi haqida prognozlarining ahamiyati oshib bormoqda.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, etnologiya fani xalqlar-etnoslarni o'rganadi. Etnologlar zamonaviy insoniyatning asrlar davomida to'plagan etnik va madaniy xilma-xilligini imkon darajasida saqlash tarafdorlaridir.

Etnologlar doimo ishlatadigan tushunchalardan biri – madaniyatdir. Bugungi kunda madaniyatning barchani qoniqtiradigan qoidasi (aniqlovchisi) mavjud emas. Zamonaviy etnologlar madaniyat deganda insonlar aqli va qo'li bilan yaratilgan, ularni hayot faoliyatlari uchun zarur vositalar va usullar deb tushunadilar. Madaniyat – bu insonlarning hayot kechirishi uchun yaratilgan sun'iy muhitdir.

Bir xil ehtiyojlarni (mehnatda, taomda, uyquda, muloqotda, kiyimda va h.k.) qoniqtirish uchun harakatlar turli xalqlarda turlicha bo'ladi. Masalan, zamonaviy o'zbeklarda ayrim toifa kishilari stolstullarda o'tirib, qoshiq, vilka, pichoqlardan foydalanib taom yesa, boshqalari xontaxta atrofida o'tirib nonushta, tushlik, kechki ovqat tanovul qiladilar. O'zbeklar yostiqda yotishsa, Sharqiy Osiyo xalqlari yog'ochdan kichikkina moslamaga bosh qo'yib uyquga yotadilar. Etnik va hududiy tafovutlar odamlarni qanday qurollar vositasida mehnat qilishlari, qanday uy-joylarni, kiyimlarni, taomlarni ma'qul ko'rishlarida ham namoyon bo'ladi.

Xalqshunoslik ijtimoiy, shuningdek tarix fani qatoriga kirib, bir qancha ilmiy sohalar: geografiya, lingvistika, folklorshunoslik, arxeologiya, san'atshunoslik va boshqalar bilan uzviy bog'liqdir.

Etnologiya tarixidan. Ilk davr. Ilk etnografik ma'lumotlar bizga Qadimgi Sharq sivilizatsiyalari yodgorliklari orqali yetib kelgan. Bobilliklar, ossuriyaliklar, misrliklar o'zlaridan toshlarga bitilgan odamlarning tashqi qiyofalari, kiyimlari, ko'plab tasvirlarni qoldirganlar.

Yunon-rim dunyosi ham o'zidan keng miqyosdagi haqiqatni tavsiflangan etnografik ma'lumotlar bilan birgalikda, ayrim xayoliy buzib ko'rsatilgan ma'lumotlarni ham qoldirganlar. Gerodot va Korneliy Tatsitlar o'z asarlarida xalqlarning kelib chiqishi, ularning qarindoshligi masalalarini o'rganishgan. Dunyo xalqlari haqidagi tasavvurlar Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin yanada kengaydi. X.Kolumb (1492)

Amerikani kashf etishi, Vasko da Gama (1497–1499)ning Yevropadan Afrikaning janubi orqali Hindistonga dengiz yo‘lini ochishi, F. Magellan (1519–1522)ning dunyo bo‘ylab ilk sayohatlari insoniyatni yangi xalqlar, madaniyatlar bilan tanishtirdi. Ayni paytda yevropaliklarning mustamlakachilik siyosati boshlanib, aynan shu jarayon etnologiyaning fan sifatida shakllanishiga zamin tayyorlaydi.

Etnologiyaning yuksalishi. Etnologiya fani ilmning mustaqil sohasi sifatida XIX asrning o‘rtalarida vujudga keladi. Bu davrda qator davlatlar (Buyuk Britaniya, Fransiya, Niderlandiya, Ispaniya, Portugaliya, Rossiya) yirik mustamlakachi davlatlarga aylanadilar. Turli xarakterlarni, tili, madaniyatini o‘rganish ko‘pincha mustamlakachilarning amaliy ehtiyojlari, boshqaruv va xo‘jalik faoliyati, shuningdek savdo-iqtisodiy munosabatlarga kirishilgan etnoslarning tili, urf-odatlarini bilish zaruriyatidan kelib chiqqan.

Ilk etnologlar yuksaltirgan muhim g‘oyalardan biri madaniyat evolutsiyasi, oila, din va ijtimoiy hayotning boshqa jihatlarini tadqiq etish bo‘lgan. Etnolog-olimlar yer yuzidagi madaniyat va jamiyat taraqqiyoti, umumiy ichki qonunlarga bo‘ysunib soddalikdan murakkablikka tomon yuksala boradi. Evolutsionizm g‘oyasi jamiyat va uning tarixiga oid ilmiy tasavvurlarning tarqalishiga xizmat qiladi.

Angliyalik E. Teylor, amerikalik L. T. Morgan, N. N. Mikluxo-Maklay va boshqalar evolutsiya nazariyasining yirik vakillari bo‘lgan. E. Teylorning «Ibtidoiy madaniyat» nomli asosiy asari insoniyatning ma‘naviy madaniyati, ayniqsa, diniy tasavvurlarining taraqqiyotiga bag‘ishlangan. Morganning butun ilmiy hayoti amerika hindu qabilalarini o‘rganish bilan o‘tgan. Uning asosiy asarlari «Qadimgi jamiyat» va «Irokezlar (xodenasauni) ligasi»da olim urug‘chilik jamoasi va davlat vujudga kelishi orasidagi bosqichni o‘rganib, fanning eng mashhur kishilaridan biriga aylandi. N. N. Mikluxo-Maklay o‘zining fidoyiligi bilan nom chiqarib, Yangi Gvineya papuaslari haqida ajoyib asarlar yozib qoldirgan.

Etnologik bilimlarning qo‘llanilishi. O‘tgan bir yarim asrlik davrda etnologiya fani murakkab, ayni paytda yuksalish bosqichini

bosib o‘tdi. G‘arbiy Yevropaning qator mamlakatlari va AQSHda fan ijtimoiy yoki madaniy antropologiya nomini oldi. Uning tarixi faqat yangi etnologiya ma‘lumotlarini to‘plash bo‘lmasdan, qizg‘in bahslar, turli manbalar va yo‘nalishlar orasidagi kurash ham bo‘lgan. Dunyoga yangi tadqiqotchilar – qator ilmiy yo‘nalishlarni yaratgan olimlar nomlari keng jamoatchilikka ma‘lum bo‘ldi. Ulardan asli polshalik ingliz olimi B.K. Malinovskiy, ingliz A.R. Redklif-Braun, amerikalik F.Boas, fransuz K.Levi-Stross, rossiyalik S.P. Tolstov va boshqalar o‘zlaridan ajoyib asarlar qoldirganlar.

O‘zining faoliyati davrida etnologiya insoniyatni dunyoning rang-barang madaniyati haqidagi ma‘lumotlar bilan boyitdi. Xususan, tropik yoki «Qora Afrika» uzoq payt geografik va etnografik jihatdan o‘rganilmay kelgan. Lekin turli sayohatchilar va olimlar ekspeditsiyalari: ingliz D.Livingston (1840), amerikalik G.Stenli (1871), nemis L.Frobenius (1903), ingliz B.Devidson (1940) va boshqalar Afrika-ni qadimgi va zamonaviy madaniyatlarini ochishdi.

Ekspeditsiya ishlari, ilmiy munozaralar hozirgi kunda ham davom etmoqda, ular har qanday fan taraqqiyotida zarur shartlardan biridir. Bu jarayon yangi nazariyalarning yaratilishi, ularning esa insoniyatni o‘z tarixini va zamonaviy hayotini yaxshiroq anglashga imkon beradi.

Etnoslar klassifikatsiyasi turlari. Dunyo xalqlari bir necha ming bo‘lgani sababli ular haqidagi nisbatan aniq va to‘liq manzarani faqat ma‘lum jihatdan guruhlashtirilgan va tizimlashtirilgan ma‘lumotlar bera oladi, xolos. Etnologiyada qator klassifikatsiyalardan foydalanib, ularning yig‘indisi murakkab hodisa – etnosni tavsiflash, yer yuzidagi har bir etnosning o‘z o‘rnini ko‘rsatib berishga imkoniyat yaratadi.

Bu borada shuni alohida ta‘kidlash lozimki, ilmiy etnologik tavsif – xalqlar hayotidan turli qiziqarli va g‘ayriodatiy ma‘lumotlarni tartib-siz keltirish emas. Har qanday fan, jumladan, etnologiya ham o‘zining ilmiy tili – maxsus atama va tushunchalarning butun bir tizimini yaratib, ularning yordamida turli hodisa va jarayonlarning tavsifi, tahlilini hamda klassifikatsiyasini beradi. Ayrim atama va tushunchalar ushbu qo‘llanmada keltiriladi.

Rasmiy klassifikatsiya turlariga: geografik, antropologik, til, tarixiy-etnografik, xo'jalik, diniy (etnokonfessional) guruhlashtirishlar kiradi.

Geografik klassifikatsiya. Qit'alar va regionlar bo'yicha xalqlar yoki ularning guruhlari yashaydigan joylarni aniqlaydi. Qo'llanma va darsliklarda Avstraliya va Okeaniya, Osiyo, Afrika, Amerika va Yevropa xalqlari qit'alar kesimida o'rganiladi. Ayni paytda qit'alar tarixiy-etnologik viloyatlarga bo'linadi. Jumladan, Yevropa qit'asi G'arbiy, Sharqiy Yevropa, Rossiya xalqlariga bo'lib o'rganiladi.

Antropologik klassifikatsiya insonlarning biologik (jismoniy) xususiyatlarini e'tiborga oladi. Yer yuzidagi barcha aholi bitta biologik tur – Homo Sapiens (idrokli kishi) bo'lib, uning alohida guruhlari jismoniy (biologik) belgilari, kelib chiqishi, ma'lum hududda tarqalishi bo'yicha farqlanadi.

Jismoniy belgilari bo'yicha tarixan shakllangan odamlar guruhi irqqlar deyiladi. Bunday belgilar merosiy hisoblanadi. Bugungi kunda to'rtta irq: negroid (Afrika), yevropeoid (Yevrosiyo), mongoloid (Osiyo-Amerika) va avstraloid (Okeaniya)lar mavjud. Irq tavofutlari tana rangi, ko'z qorachig'i rangi, sochi, bosh chanog'i va ularning shakli, tanasining uzunligi, nisbatan murakkab genetik xususiyatlar – qon guruhi, barmoq va kaft izlari va hokazolar o'rganiladi. Bu xususiyatlar uzoq davr – 40–20-mingyilliklarda shakllangan. Shu tariqa insonlar barcha tirik jonzotlar singari tabiiy-geografik muhitga tanalari bilan moslasha borganlar.

Insonlar irq xususiyatari xalqlarning shakllanish tarixi qanday bo'lganini aniqlashga yordam beradi. Jumladan, biologik antropologiya va yer yuzidagi barcha aholining irq bo'yicha aralash ekanligi aniqlagan.

Barcha irq vakillari madaniyat va ijtimoiy hayotni rivojlantirish uchun bir xil biologik imkoniyatlarga egadir. Irqlarning jismoniy, psixologik va aqliy jihatdan noteng ekanligi haqidagi tasavvurlar noilmiy va gumanizmga qarshidir. Shu sababdan irqchilik fan va dunyo demokratik jamoatchiligi tomonidan doimo qoralanib keladi.

Til klassifikatsiyasi xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. U yoki bu xalqlar tillarini til oilalariga bo'lishda ularning qardoshligini qiyoslash orqali aniqlanib guruhlashtiriladi. Tillarning o'xshashligi ushbu xalqlarning yaqin qardoshligi yoki uzoq madaniy aloqada bo'lganligidan dalolat beradi. Eng yirik til oilasi – hind-yevropaga bir-biridan ancha farqlanadigan ingliz, rus, eron, arman va boshqa tillar kiradi. Hind-yevropa tillarida yer yuzining 45% aholisi so'zlashib, u yirik 5 ta guruhga bo'linadi – german, roman, slavyan, eron, hindoriy. Ulardan tashqari, letto-litva, kartvel, arman, yunon tillari ham ushbu til oilasiga kiritiladi. Ayni paytda hech qanday til oilasiga kirmaydigan: qadimgi shumer, nivx yoki bask tillari turli sabablarga ko'ra izolat (boshqa tillardan ajralgan) tillar hisoblanadi.

Ayrim tillarda bitta emas, bir necha o'nlab xalqlar so'zlashishi mumkin. Aksari bunday vaziyat mustamlakachilik siyosati tufayli vujudga kelgan. Ispan, ingliz, fransuz tillari keng yoyilishi aynan shu jarayon natijasidir.

Yer yuzida qancha til mavjudligi noma'lum. Mutaxassislarning fikricha, turli etnoslar tillarining 4 mingdan 6,5 mingtagacha ekanligi ehtimol qilinmoqda. Ayni paytda o'n ikki tilda: xitoy, ingliz, hind, urdu, ispan, rus, arab, portugal, yapon, nemis va fransuz tillarida yer yuzining 60% dan ortiq aholisi so'zlashadi.

Odatda, ko'pchilik xalqlar bitta tilda so'zlashadilar. Mo'g'ullar mo'g'ul tilida, vengrlar venger tilida, xitoyliklar xitoy tilida va hokazolar. Lekin asrlar davomida aholisi aralash yashagan mamlakatlarda ikki tillik, ayrim holatlarda uch tillik etnoslar ham mavjud. Ikki tillik aholi Belgiya va Shveysariyada, ayrim Afrika mamlakatlari, Hindiston, Indoneziya va boshqa davlatlarda tarqalgan. Rossiya imperiyasi va sobiq Sovet davlati doirasida ham ikki tillik (bilingvizm) keng tarqalgan edi.

Ko'plab xalqlar, etnoslar bugungi kunga qadar yozuvsiz qolib kelishmoqda. Ular qatorida Janubiy Amerikaning ko'plab hindu qabilalari, Afrikaning bushmen, pigmey va gottentot qabilalari va hokazolar bor.

Tarixiy-etnografik (tarixiy-madaniy) viloyatlar. Tillardagi qardoshlikdan tashqari, xalqlar orasida tarixiy-etnografik yoki tarixiy-madaniy yaqinlik ham kuzatiladi. Bu xildagi jarayon ma'lum hududda qo'shni xalqlarda, uzoq davom etgan xo'jalik, madaniy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalardagi o'zaro aloqalar tufayli qator umumiy xususiyatlarni shakllantirgan. Odatda, bunday hududlarni tarixiy-etnografik yoki tarixiy-madaniy viloyatlar va hatto regional sivilizatsiyalar deb nomlashadi. Bunga misol tariqasida Old (G'arbiy) Osiyo, Kavkazoldi, O'rta Osiyo hamda Qozog'iston va hokazolarni ko'rsatish mumkin. Bu xildagi viloyatlar va regional sivilizatsiyalarni yer yuzasi oykumenasining (inson yashaydigan hududlarida) barchasida ko'rsatish mumkin.

Xo'jalik klassifikatsiyasi. Turli tillarda so'zlashuvchi va bir-biridan uzoqda yashovchi ko'pchilik xalqlar madaniyatida qator umumiylikka ega bo'lishi mumkin. Etnologiyada bunday etnoslarni madaniyat tiplari yoki xo'jalik-madaniy tiplarga bo'lish, o'xshash tabiiy iqlim sharoitlarida bir xil xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanganlik asosida vujudga keladi. Xo'jalik-madaniy tiplar ilk taraqqiyot davridagi etnoslarning xususiyatlarini yorqin ifodalaydi. Xo'jalik-madaniy tiplar orasidagi tafovutlar, eng avvalo, asosiy mashg'ulotlari va hayot kechirish usullari – qishloq xo'jaligi, mashg'ulotlari, hunarmandchiligi, ular bilan birga mehnat qurollari, uy-joylar, taomlar va hokazolar, ba'zida folklor va diniy e'tiqodlarda kuzatiladi.

Odatda, uchta xo'jalik-madaniy tiplar farqlanadi:

1. O'zlashtirish xo'jaligidagi etnik guruhlar. Ular qatorida ovchilar, terimchilar va baliqchilar bo'lib, ular uchun yovvoyi o'simliklar, mevalar, yovvoyi hayvonlarga ov aksari hayot manbayi edi. Tarixan bu xo'jalik-madaniy tiplar eng qadimgisi bo'lib, ilk paleolitda vujudga kelgan. Hozirda ovchi va terimchilar safida Shri Lanka veddalari, Malakka oroli semanglari, Filippindagi aetalar, Kongodagi pigmeylar va boshqa qabilalar kiradi.

2. Ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tgan xalqlar va etnik guruhlar. Ularga qo'l dehqonchiligi va chorvachilik xosdir. Bu xildagi xo'jalikda hayot manbayi madaniy o'simliklarni yetishtirish va uy hayvonlarini

boqish bilan xususiyatlanadi. Ushbu xo‘jalik-madaniy tiplarning shakllanishi neolitdan boshlangan. Bizning kunlarimizda qo‘l dehqonchiligi Hindiston, Janubiy Xitoy, Indoneziya, tropik Afrika, Amazonka havzasi va Janubiy Amerikadagi kam sonli xalqlarda mavjud.

3. Rivojlangan ishlab chiqarish xo‘jaligiga omoich dehqonchiligi buyuk daryolar – Dajla, Frot, Nil, Hind, Gang, Amudaryo, Xuanxe vohalarida jez va temir asridan boshlangan. Amerika, Avstraliya, Okeaniya, Afrikada (Sahrodan janubda) bu xo‘jalik-madaniy tiplar bo‘lmagan va aksincha, O‘rtayer, Old va O‘rta Osiyo, Shimoliy Hindiston, Shimoliy Xitoyda deyarli barcha xalqlarda ustunlik qilgan.

Dunyo xalqlari dinlari. Xalqlarni etnologik tavsiflashda ushbu etnoslarning e‘tiqod qiluvchi qismining qanday dinga mansubligi muhim ahamiyat kasb etadi. Din o‘tgan tarixiy bosqichlarda turli jamiyatlar hayotida katta o‘rin tutib, moddiy va ma‘naviy madaniyatlariga, ijtimoiy hamda oilaviy munosabatlarga sezilarli ta‘sir etgan.

Dinning qadimgi turlari ilk urug‘chilik davrida paydo bo‘lib, hozirga qadar saqlangan. Ularga:

- «totemizm» – ma‘lum guruh odamlarini (odatda, urug‘chilik jamoasini) va totemlar – ma‘lum hayvon turlari, o‘simliklar, ba‘zida buyumlar orasida qarindoshlik mavjudligiga ishonch. Hozirda totemizm Avstraliya aborigenlarida nisbatan to‘liq saqlangan;

- «animizm» – ruh va hayvonlarga e‘tiqod – deyarli barcha dinlarning tarkibiy elementi;

- «shomonlik» – ayrim kishilarga (shomon, kohinga) marosimlar paytida ruhlr bilan muloqot qilishiga ishonch. Shomonlik Shimoliy va Sharqiy Osiyoning ko‘plab xalqlari, Amerika hindularida keng tarqalgan;

- «fetishizm» – jonsiz buyumlarning g‘ayritabiiy xususiyatlariga ishonish, jumladan daraxtlar, g‘orlar, mehnat qurollari (masalan, cho‘ponning tayog‘i) va maxsus tayyorlangan sig‘inish buyumlari (niqoblar, but va sanamlar);

- «afsungarlik» – odamning sehgargarlik xususiyatlariga ishonch, (g‘ayritabiiy usulda boshqa kishilarga, hayvonlarga) tabiatga ta‘siriga e‘tiqod ko‘plab dinlarga singib ketgan.

Urug'chilik jamiyatidan davlatga o'tish bosqichida dinlarning nisbatan murakkab ko'ptarmoqli turlari vujudga kela boshlaydi. Ulardan uchasi – buddaviylik, xristianlik va islom – keng tarqalib, keyinchalik dunyo dinlari deb atala boshlandi.

Eng erta, mil. avv. VI–V asrlarda vujudga kelgan buddaviylik Hindistonda paydo bo'lib, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Markaziy Osiyo, qisman Sibirda tarqalgan. Dunyoda buddaviylik diniga e'tiqod qiluvchilar soni 350 million kishidan ko'p.

Xristianlik – milodiy I asrda Falastinda vujudga kelib, IV asrdan Rim imperiyasida hukmron dinga aylandi. XI asrdan xristianlik rasman katolik va pravoslav mazhablariga bo'lingan. XVI asrdan katolik mazhabidan protestantlik cherkovi ajralib chiqqan.

Xristianlik dunyo dinlari ichida eng keng tarqalgani bo'lib, hozirda 2 milliard kishi Yevropa, Amerika, Avstraliya va Okeaniyada ushbu dinga e'tiqod qiladi.

Islom – eng yosh dunyo dini VII asrda Arabistonda vujudga kelgan. Uning asoschisi Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ga Qur'oni karim nozil bo'lgan. Arablar istilosi orqali Janubiy-Sharqiy Osiyo va Shimoliy Afrikada, O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston va boshqa hududlarda tarqalgan. Ural – Volgabo'yi – Janubiy Sibir va Janubiy-Sharqiy Osiyoda, Afrikaning g'arbida islom dini targ'ibot orqali yoyilgan. Bugungi kunda yer yuzida 2 milliardga yaqin musulmonlar mavjud.

Yana bir yirik din – hinduiylik bo'lib, uning vakillari 1 milliarddan ortiq. Bu din dunyo dinlari qatoriga kirmaydi, sababi u faqat Hindiston va Nepalda tarqalgan.

Dunyo dinlaridan tashqari ko'rlab boshqa dinlar, diniy oqimlar, sektalar, regional va mahalliy va hatto qabilaviy e'tiqodlar mavjud. Masalan, konfutsiylik va daosizm asosan Xitoyda tarqalgan. Sintoizm – sof yapon dini, yahudiylik (yahudiylik) – yahudiylar dini va hokazolalar. Afrikada va Okeaniyaning ayrim orollarida qabilaviy e'tiqodlar kam sonli xalqlar orasida kichik hududlarda saqlanib kelmoqda.

Etnologiyada qator boshqa klassifikatsiyalar uy-joylar, kiyimlar, taomlar, mehnat qurollari va hokazolarda ham mavjud.

Yer yuzasining o'zlashtirilishi tarixidan.

Madaniy tafovutlarning vujudga kelishi va evolutsiyasi.

Etnologiya fanining ma'lumotlariga qaraganda, zamonaviy biologik (jismoniy tip) turdagi odamlar so'nggi paleolitda bundan 50–40-ming yilliklarda shakllangan. Ushbu davrda ajdodlarimiz Osiyo, Afrika, Yevropaning katta qismini (muzlik qoplamagan hududlarni) o'zlashtirganlar. Aynan o'sha kezlarda Amerikaga ilk odamlar guruhlarini shimoldan – hozirgi Bering bo'g'ozidan o'ta boshlaganlar. So'nggi paleolitda insonlar Avstraliyaga ham o'tganlar.

So'nggi paleolit davri odamlarini etnik mansubligi haqida aniq fikr aytish mushkul, tadqiqotchilar ularni urug'-qabilalarga bo'linganligini ehtimol qilishadi.

Yuqori paleolitda bir-biridan farq qiluvchi bir nechta yirik madaniy viloyatlar shakllana boshlagan. Ulardan biri yevropa muzligidan keyingi viloyati bo'lib, u murakkab iqlimi bilan xususiyatlangan, unda odamlar yirik hayvonlarni (jumladan mamontlarni) ovlab, hayvon suyaklari va terilaridan turar joylar qurishgan. Deyarli shu xildagi sharoitlarda Sibir-Xitoy viloyati aholisi ham yashagan. Afrika-O'rtayer dengizi viloyati iqlimi mayin bo'lib, unda yashovchilar kiyik, yirik yirtqichlarga ov qilganlar, turli o'simliklar va mevalarni terib, taomlari go'shtli hamda o'simliklardan tashkil topgan. Janubiy-Sharqiy Osiyo neolit madaniyati ham ayrim xususiyatlarga ega, undagi aholi asosan termachilik bilan shug'ullanib, vaqtinchalik turar joylarda yashagan.

Neolit davrida (mil.avv. VIII–III mingyillik) insoniyatning madaniy tafovutlari bir necha baravar yuksaladi. O'zlashtirish xo'jaligidan (termachilik, ovchilik) ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tish (dehqonchilik, chorvachilik) ro'y beradi. To'qimachilik, toshni sil-liqlash-teshish, sopol yasash o'zlashtiriladi. Dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish aholi sonining tez sur'atlarda o'sishiga imkon beradi. Dehqonchilik va chorvachilik xalqlari ovchi va termachilarning aholi kam yashaydigan hududlariga ko'chib joylasha boshladilar. Olimlarning farazicha, ushbu paytda ayrim til oilalari: jumladan hind-yevropa tillari va oltoy tillarining turkiy til guruhi – Yevropa va Osiyoda, bantu va afrosiyo tillari – Afrikada keng tarqalgan.

Mil.avv. IV–I mingyilliklarda eng qulay janubiy hududlarda dehqonchilik xo‘jaligi asosida yirik daryolar havzalarida dastlab Misr va Mesopotamiyada, so‘ngra Hind vohasi va Sharqiy Xitoyda, keyinchalik Meksika va Peruda ilk davlatlar vujudga kelgan. Yirik sivilizatsiya markazlari: Bobil va Ossuriya, Urartu, Qadimgi Yunoniston, keyinchalik Qadimgi Rimda shakllangan.

Ushbu davlatlarning qo‘shnilari ko‘p sonli dehqonchilik va ko‘chmanchilik hamda yarim ko‘chmanchi chorvachilik qabilalari, ularning hududlariga hujumlar qilib turgan. Bu esa turli xalqlarning aralashuvi va ba’zida yangi etnoslarning vujudga kelishiga asos bo‘ladi.

Yevropa, Osiyo va Shimoliy Afrika etnik tarixiga xalqlarning buyuk ko‘chishlari ham (III–IX asrlar) katta ta’sir etadi. Bu davrda slavyanlar Sharqiy Yevropa va Bolqon yarimorolida, germanlar – Markaziy va Shimoliy Yevropada sobiq Rim imperiyasining lotinlashgan aholisi bilan aralashib, roman tilli xalqlarga asos bo‘lgan. Janubiy Sibir va Markaziy Osiyodan turkiy xalqlarning ommaviy ko‘chishlari boshlanib, ular Sharqiy Yevropagacha hududlarga tarqaladi.

XIII asrdan Osiyo va Yevropa hududlari mo‘g‘ul, turk va boshqa qabilalarning kelib chiqishi turli qabilalar bilan aralashuvi ro‘y beradi. Taxminan shu paytda Afrikada bantu tilli aholining Sharqiy va Markaziy rayonlardan qit’aning janubidagi ulkan hududlarga tarqalishi kuzatiladi. Hozirgi kunda Yevropa, Osiyo va Afrikada yashayotgan xalqlar XV asrning oxirida shakllangan.

Yangi va eng yangi davrlarda migratsiya jarayonlari. Dunyo xalqlari etnik tarixida XVI–XIX asrlarda yevropaliklarning Amerika, Janubiy Afrika, Avstraliya va Okeaniyaga ommaviy ko‘chishlari bo‘lgan. Ushbu migratsiyalar dunyoning xaritasini butunlay o‘zgartirib yubordi. Bir tomondan bu jarayonlar yangi afrikanerlar, angloavstraliyaliklar, anglokanadaliklar va hokazolarni shakllantirgan bo‘lsa, boshqa jihatdan migratsiyalar tufayli mahalliy aborigen aholining ommaviy qirilishiga olib keladi.

Urushlar, ommaviy qul savdosi, yangi hududlarni o‘zlashtirish,

iqtisodiy taraqqiyot ko'plab etnoslar va xalqlar hayotini keskin o'zgartiradi. Yevropada ko'plab ekinlar, xususan, makkajo'xori, kartoshka, pomidorlar, tamaki, ziravorlar, choy va qahvalar tarqaladi.

Amerika, Afrika, Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyoda yevropaliklar ta'sirida yangi dinlar, xo'jalik faoliyati turlari vujudga keladi. Bu jarayonlar butun yer yuzi aholisini savdo, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari jarayonlariga tortib. ularni mustahkam iplar bilan bog'lagan.

XX asr boshlarida dunyo xalqlarining joylashuvi barqarorlashib, ular orasidagi o'zaro hamkorlik, paroxod, parovoz, telegraf va radiolar ixtiro qilinishi tufayli birmuncha faollashadi. XX asr so'nggida xalqlarning o'zaro aloqalari umumsayyoraviy xususiyat oldi. Zamonaviy kompyuter tizimlarining joriy etilishi yer yuzasining eng uzoq nuqtalari bilan tezkor aloqaga kirishish imkonini beradi. Jahonda ro'y berayotgan voqealarning o'zaro bog'liqligi, madaniy almashinuvlar faolligining keskin o'sishi global hamjamiyatning shakllanganidan darak bermoqda.

Etnologiya tadqiqot metodlari. Tadqiqotchi etnologlar qiziquvchan sayyohlardan farqli o'laroq, ularni tanlagan aholisi haqida aniq va mukammal ma'lumotlarni olishga intilishadi. Dala tadqiqotlariga chiqishdan oldin har tomonlama tayyorgarlik ko'rish etnologning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Bu borada tadqiqotchi uni qiziqtirgan xalq yoki aholi guruhiga oid hujjatlar, ilmiy ishlar, muzey kolleksiyalari va boshqalarni o'rganishlari lozim. So'ngra tadqiqotchi savolnoma tuzib axborotchi bilan bo'lajak suhbatini ma'lum yo'nalishga tushirib olishga tayyorlanadi. Ekspeditsiya paytida o'rganiladigan mavzular, tadqiqot o'tkazish uchun turli texnik vositalar – foto, kino, audio, video apparatlar va boshqalar tayyorlanadi. Eng muhim bosqich etnolog o'rganilayotgan aholi bilan bevosita muloqot uchun qisqa yoki uzoq muddatli ekspeditsiyalarga chiqishidir.

Dala tadqiqotlari aholi vakillarini kuzatish, ularning qanday ishlashi, dam olishi yoki faoliyatning yana qanday turlari bilan shug'ullanishini biror joyda (statsionar) yoki yo'nalishi

ekspeditsiyalarda o'rganadi. Klassik stasionar kuzatuvlar qatorida N.N.Mikluxo-Maklayning Yangi Gvineya papuaslari orasidagi, ingliz antropologi B.K.Malinovskiyning Okeaniyadagi Trobrian orollaridagi, E.Evans-Prichardning Markaziy Afrikadagi va h.k. tadqiqotlarni ko'rsatish mumkin.

Etnologning aholini uzoq payt kuzatishi, ushbu xalqning tilini bilishi, uning madaniyatini chuqur va keng o'rganishga imkoniyat yaratgan. Tadqiq qilinayotgan aholini kengroq qamrab olish uchun so'rovnomalar yoki anketa o'tkazish (bir necha o'ntadan bir necha mingtagacha) usuli qo'llaniladi. Olingan ma'lumotlar keyinchalik kompyuterlarda statistik ishlov orqali umumlashtiriladi.

Etnologlar tadqiqotning kartografik usulidan ham foydalanadilar. Kartografiyada moddiy va ma'naviy madaniyatlar (uy-joylari turlari, mehnat qurollari, urf-odat va marosimlar), til, din va boshqa jihatlari xaritaga tushiriladi. Bunday xaritalar tahlili, ularni boshqa ma'lumotlar bilan qiyoslash, boshqa usul bilan aniqlash mumkin bo'lmagan etnoslar tarixining talay qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Turli xalqlar vakillari suhbatlarini yozib olish (intervyu) ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Bu axborotchilar turli kasb egalari, odatda, keksa yoshdagi kishilar bo'lgan. Etnologiyada etnik ongini o'rganish uchun turli testlar ham qo'llaniladi.

1-BOB. AVSTRALIYA XALQLARI ETNOLOGIYASI

1.1. Avstraliyaliklar

Bugungi Avstraliya aholisining 95% ini (23 mln. kishi) Yevropadan ko'chib kelganlar (angloavstraliyaliklar) avlodlari va 2% qit'aning tub aholi vakillari – aborigenlar tashkil qiladi. Bu aholi guruhlari madaniyatlari ham keskin farqlanib, angloavstraliyaliklar G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasiga mansub bo'lsalar, aborigenlar so'nggi paleolitdan mustaqil va hatto tashqi madaniy ta'sirsiz shakllangan madaniyat egalaridir.

Aborigenlar. Buyuk Britaniya qit'ani 1788-yili o'zlashtira boshlagan. Dastlabki yevropaliklar kelganida tub aholi 300 mingdan ko'proq bo'lib, 500 ga yaqin tillarda so'zlashganlar. Avstraliyaliklar tillari aborigenlar – ovchi va terimchilik bilan shug'ullanuvchi aholi madaniy xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Ularda bilvosita tushunchalar haqidagi so'zlar nisbatan kam bo'lsa, tabiatda mavjud narsalarni izohlash uchun ishlatiladigan so'z hamda tushunchalar juda ham ko'p. Xususan, etnolog G.Shtrelovning kitobida ma'lum bir fe'lining jadvali va izohi 45 betdan ziyod o'rin egallagan.

Avstraliya qit'asi minglab yillar davomida notekis o'zlashtirilgan va ushbu holat tabiiy sharoitlar bilan izohlanadi. Jumladan yog'ingarchilik mo'l, hayvonot va o'simlik dunyosi boy, Yangi Janubiy Uels shtatida uzunasiga 450, kengligi 100–150 km.li sohilbo'yi hududida 12 ta qabila joylashgan. Boshqa hududlarda cho'l-yarim dasht yoki nam tropik o'rmon zonalarida aholi siyrak bo'lgan. Xususan, aranda qabilasi qit'a markazida kengligi 650 km.li hududda yashagan.

Avstraliya aborigenlari alohida avstralo-veddoid irqiga mansub bo‘lib, qoramtir-qo‘ng‘ir terisi, qora to‘lqinsimon sochi, erkaklari qalin soqoli, keng yuzi (keng burni, qalin labi, qosh usti bo‘rtig‘ining turtib chiqqani), bo‘yining o‘rta yoki balandligi bilan xususiyatlanadi.

Avstraliya aborigenlarining kelib chiqishi muammosi uzoq davrlar hal etilmagan edi. Faqat XX asrning o‘rtalariga kelib fan aborigenlar etnogenezi haqida yetarlicha ma’lumot to‘pladi. Qit’ada 30–40

ming yil avval yashagan odamlar suyaklari, toshdan mehnat qurollari topildi. Qolaversa, Janubiy-Sharqiy Osiyodagi Malay arxipelagi orollaridan ham shunga o‘xshash odamlar qoldiqlari chiqqan. Demak, aholi Avstraliyaga Janubiy-Sharqiy Osiyodan kelgani shubhasiz. Yer yuzida buyuk muzlik davri bo‘lganidan o‘sha zamonlarda okean suvlari sathi nisbatan past bo‘lishi aborigenlarning qit’aga o‘tishiga imkon yaratgan.

Aborigenlarga qit’ada katta miqdorda xaltali hayvonlarning borligi, yirik yirtqich hayvonlarni yo‘qligi qo‘l keladi. Yarimyovvoyi itlar – dingo Avstraliyaga odamlar bilan kelgan bo‘lishi mumkin. Tadqiqotchilar Avstraliyadan dehqonchilik yoki chorvachilik izlarini topmaganlar. Demak, barcha qabilalar a’zolarining asosiy hayot vositasi ov, termachilik bo‘lgan.

Mehnat qurollari sodda va kamxilli edi. Erkaklarda yog‘ochdan,

Uchi toshdan paykonli nayza, toshpichoq, toshbolta, yog'ochdan kal-tak hamda bumerang bo'lgan. Ayollarda o'simlik tolasi yoki daraxt po'stlog'idan turli meva va donlarni terish uchun xaltacha, ildizlarni kovlab olish uchun uchi o'tkir tayoqlar bo'lgan, xolos.

Avstraliya aboriginlari yashaydigan aksari hududlarda uy-joylar tushunchasi umuman bo'lmagan, faqat ayrim qabilalar shox-shab-balar, daraxt po'stoqlaridan chaylalar, shamoldan panalar qurish-gan. Odatda, aboriginlar manzili ochiq osmon ostidagi gulxan atrofi bo'lgan. Kiyim bizning tushunchamizdagi ko'rinishda bo'lmagan. Ba'zi qabilalarda o'simlik tolalaridan belbog'cha yasashgan. Qit'a ja-nubi va Tasmaniyada iqlim sovuqligidan kenguru terisidan yopinchiq plashchlar qilishgan.

Aboriginlar an'anaviy turmushi doirniy harakatda, ko'chmanchilik ko'rinishida bo'lgan. Ular, odatda, bir joyda 1-2 haftadan ortiq ya-shashmagan. Bu ovchilik, terimchilik bilan izohlanib, ko'chishlar tar-tibsiz ko'rinishda emas, balki asrlar davomida saqlangan yo'nalishlar bo'yicha bo'lgan. Bu tadbirlar mavjud hududdagi flora va fauna imkoniyatlari bilan izohlangan. Har qanday aborigin erkak istalgan vaqtda qabilasi yerlarining qaysi joyida ov uchun qushlar borligi, yaqin va ma'lum vaqtdan so'ng ular qayerga ko'chishini yaxshi bil-gan. Ayollar qayerda va qachon ozuqaga yaroqli o'simlik, ildiz yoki yovvoyi mevalar pishib yetilishini bilishgan. Aynan ana shu bilimlar aboriginlarning qaysi tomonga harakatlanishini belgilagan.

Etnologlar tadqiqotlari aboriginlar zarur ozuqa to'plashlari uchun kuniga 2-3 soat vaqtlarini sarflaganlari aynan shu ratsional bilimlar tufayli ekanligini tasdiqlaydi. Ozuqa doirasiga kaltakesak, hasharot-lar, kenguru, opossum, o'simlik zaxiralaridan: yovvoyi boshqoli don-lar, ildizlar va mevalar kirgan.

Aboriginlar jamoa tashkilotlari: qabila, lokal guruh (jamo) va oi-ladan tashkil topgan. Avstraliyada o'rtacha 500 kishidan iborat bo'lgan qabila ma'lum hudud, o'z nomi etnonimiga, tiliga ega bo'lib, o'zlarini alohida madaniy birlik deb hisoblashadi. Lekin umumiy boshliq, ho-kimiyat tashkilotlari bo'lmay, qabilaning barcha a'zolari harbiy yoki

ov harakatlarida to'planmaydilar ham. Nisbatan yaqin aloqa lokal guruhlarda kuzatilib, ularning a'zolari soni 50 kishi atrofida bo'ladi. Bu xildagi guruh negizini katta yoshdagi erkaklar tashkil qilgan, ular mazkur hudud «merosxo'rlari», ziyorat joylari qo'riqchilari sanalgan. Ularning ayollari, odatda, boshqa guruhlarga mansub bo'lib, diniy marosimlarda ishtirok etishmagan.

Avstraliya aborigenlari oilalari poligam (ko'p nikohli), ya'ni erkaklarning bir necha xotini bo'lishi mumkin edi. Nikoh erkaklarning o'zaro kelishuvi orqali tuzilib, erkak qizi, singlisini boshqa erkakka xotinlikka berishi mumkin bo'lgan. Ba'zida yosh qizini yoki tug'ilmagan qizini berish va'dasiga ko'ra «bo'lajak kuyov» 12–15 yil bo'lajak qaynotasi guruhida yashab, ovlarda ishtirok etgan. Avstraliya tub aholisida nikoh ekzogam, ya'ni o'z guruhidan chetdan uylanish shaklida edi. Xususan, kameloroy qabilasi urug'lari misolida quyidagi shaklda bo'lgan.

Kambu = Mari

Ipai = Kubi

Ikki chiziq shaklidagi belgi nikoh aloqasini, ko'rsatgichlar ona va bola seksiyalarini birlashtiradi. Nikohga kirishda Kambu guruhiga mansub erkak Mariga kiruvchi ayolga uylanishi mumkin. Bu juftlikdan tug'ilajak farzandlar Kubi guruhiga kiradi. Kubi guruhi erkaklari faqat ipailik ayollarga uylanib, ularning farzandlari Kambu seksiyasiga kiradi va h.k.

Aborigenlar uchun qarindoshlik munosabatlari muhim o'rin tutgan. Jumladan, aborigen «ona» deb faqat uni tuqqan ayolni emas, butun bir guruh ayollarini, ota, opa deb ham shu tarzda ko'pchilikni atashi lozim bo'lgan. Hurmat ko'rsatish, yigit o'z ovini faqat o'z otasi bilan emas, ota hisoblanuvchi butun bir guruh erkaklari bilan baham ko'rishi lozim bo'lgan.

Yuqorida keltirilgan udum-marosim va urf-odatlar odamlar orasidagi o'zaro munosabatlarning batartibligini, jamoachilik tartib-qoidalariga rioya qilinishini ta'minlagan. Aborigenlar an'anaviy diniy tasavvurlari nihoyatda murakkab tusda bo'lgan. Bejizga Avstraliya

«totemizm vatani» deb atalmaydi. Har bir lokal guruh, nikoh seksiyasi yoki urug' o'z «totem»iga ega, «totem» hayvon yoki o'simlik, guruh a'zolari uchun muqaddas, birodar ularning yaxlitligi ramzi deb bilganlar. Maxsus alohida joylardagi totem markazlarida guruh a'zolari har-har zamon-

da «afsungarlik» (sehrgarlik) udumlarini o'tkazib, maqsad totem-hayvon yoki o'simlikning muvaffaqiyatini ta'minlash va bu orqali o'zining kelajagini barqarorlashga ishonch, e'tiqod bo'lgan. O'z totemiga hurmat, ehtirom barcha qabilalarda kuzatilib, totem-hayvonni ovlashga taqiq – «tabu» qo'yilgan. Erkaklar totemi, ayollar totemi, urug' totemi, shaxsiy totem va h.k.lar aborigenlarda keng tarqalgan.

Aborigenlar tasavvuriga ko'ra bolalar, erkaklar totem markazlarida o'tkazilgan afsungarlik udumlari tufayli tug'iladi. O'smirlar (12–15 yoshida) initsiatsiya marosimlarini to'la bajarganlaridan so'ng erkaklar safiga qo'shilganlar. Sinovlar jismoniy qiyinchiliklarga chidamlilik, o'z urug'-qabilasi hayoti bilan bog'liq afsona, rivoyatlarni tinglab, esda saqlash va h.k.lardan iborat edi. Aholi tasavvurida insonning o'limi ham o'z-o'zidan bo'lmay, yovuz afsungarlik udumlari va qo'shni qabilalar folbinlari orqali amalga oshiriladi.

Aborigenlar taqdiri. Aborigenlarning inglizlar bilan to'qnashuvlari ko'pchilik qabilalar uchun fojiali tugagan. Dastlabki surgun qilinganlar uchun qo'rg'on 1788-yili bunyod etilishi bilan aborigenlar madaniyati parokandalikka uchraydi. Skvatterlik (o'zganing yeriga o'zboshimchalik bilan joylashib olish), XIX asrning 20-yillaridan qo'ychilikning kengayishi, mahalliy faunaning qisqarishiga, qo'yilarni ovlash ko'plab mojaro va to'qnashuvlarga olib keladi. Oqibatda aborigenlar soni bir yarim asrda 300 mingdan 60 mingga qisqardi. XX asr o'rtalarida ular yevropaliklar yasholmaydigan qit'aning

markazi va g'arbidagi cho'llarda, shimoldagi nam tropik o'rmonlarda saqlanib qolganlar, xolos. Ular yashash uchun qulay Avstraliyaning janubi va sharqida: Yangi Janubiy Uels, Viktoriya, Janubiy Avstraliyada, qisman Kvinslendda aborigenlar rezervatsiyalarida, shaharlar chetidagi sharoiti noqulay joylarda yashamoqdalar. Tasmaniyadagi so'nggi aborigen XIX asrning 70-yillarida vafot etgan.

Aborigenlar hayot sharoiti Ikkinchi jahon urushidan keyin yaxshilana boshladi. J.Mak-Ginnes, K.Mensor kabi jamoat arboblari yetishib chiqib aholi manfaatlarini himoya qilish harakatini boshqardilar. Bu jamoatchilik harakatlarida etnologlar A. Elkin, T.Shtrelov, P.Morsli va boshqalar ham qatnashib, 1967-yili o'tkazilgan referendum aborigenlarning rasman mamlakat aholisi deb tan olinishi bilan yakun topdi. XX asrning 70–80-yillarida tub aholiga saylov huquqi, yerga egalik qilish huquqi va h.k. qonunlar qabul qilindi.

Aborigenlarda ko'p bo'lmasa-da, ziyolilar guruhi shakllandi. Albert Namatjiri XX asrning 30-yillarida rassomchilik maktabiga asos soldi. Ket Uoker 1964-yili «Biz ketmoqdamiz» deb nomlangan she'rlar to'plamini chop etdi. K.Jons 1965-yili ilk aborigenlar hayotiga oid «Yovvoyi mushukning qulashi» romanini nashrdan chiqardi.

1.2. Anglo-avstraliyaliklar millatining shakllanishi

Yangi millatning shakllanishi boshlanish sanasi 1788-yil 26-yanvar hisoblanadi. Ushbu sanada Britaniyaning o'n bir kemasi 736 ta surgun qilinganlar hamda 194 ta harbiyni keltiradi. 1851-yili qit'adan oltin topilishi natijasida o'n yil ichida Avstraliya aholisi 438 ming kishidan 1 mln. 168 ming kishiga yetadi. Bugungi kunda inglizlar aholining 3/5 qismini, irlandiyaliklar 1/4 qismini, shotlandiyaliklar 1/8 va uelsliklar 1,5% ni tashkil etadi. Qit'a aholisining 2% italiyaliklar, 1% nemislar, 1% niderlandiyaliklar, 1,5% yunonlardan iborat.

Avstraliya aholisi diniy mansubligi ham anglikanlar, katoliklar, presviterian cherkovlari shaklida ko'pdan kamayib boradi. XX asrning boshlariga qadar mamlakatning ingliz tilli aholisi milliy ongi Britaniya fuqarosi ekanligi bilan belgilangan. Hududlarning yaxlitligi uchun kurash 1901-yili Avstraliya ittifoqining tuzilishi va Britaniya dominioni deb e'lon qilinishi bilan yakun topdi.

Avstraliya milliy o'zligining sinovlaridan biri Birinchi jahon urushi davrida ro'y berdi. Avstraliya qo'shinlari Britaniya qo'mondonligi tomonidan 1915-yil 25-aprelda Dardanell bo'g'ozidagi Gallipol yarimoroli sohiliga turklar pulemyotlari o'qlariga qarshi tashlandi. Minglab avstraliyalik askarlar halok bo'lgan ushbu kun hozirga qadar milliy motam kuni sifatida nishonlanib kelinmoqda.

Avstraliyaliklar milliy ongi 20-30-yillarda iqtisodiy inqiroz tufayli yana katta sinovlardan o'tdi. 1949-yildan «Britaniya fuqarosi» o'rniga «avstraliyalik» atamasi rasman kiritildi. 1972-yilda Avstraliya pasporti, 1970-yillar oxiridan metr tizimi joriy etildi. 1984-yildan «Olg'a, sohibjamol Avstraliya» milliy madhiyasi ijro etilmoqda. Qirolicha Yelizaveta II 1986-yili Avstraliyaga qonun, ijroiya va sud hokimiyatlarida mustaqillik berdi.

O'tgan davr mobaynida avstraliyaliklar yuksak rivojlangan iqtisodiyotni, dunyoda eng yuqori hayot ko'rsatkichlaridan birini, milliy madaniyatni yaratdilar. Avstraliyalik yozuvchi Patrik Uayt Nobel mu-

kofotiga sazovor bo'ldi. Bugungi kunda Avstraliyada 140 dan ortiq etnos vakillari yashab, ular 90 ta tilda so'zlashadi.

Nisbatan qisqa davr mobaynida anglo-avstraliyaliklarning kunda-lik maishiy turmushida ko'plab o'ziga xos xususiyatlar shakllandi. Jumladan, qishloq uy-joylari an'anaviy asosda vujudga keldi. Farqli xususiyati avstraliyada g'isht emas, yog'ochdan qurilish, katta ayvon, uydan alohida oshxona va nihoyat, suv uchun katta sistema, hozirgi kunda basseyn (hovuz) bo'lishidadir. Farqli jihatlar tabiiy iqlim sharoitlari bilan izohlanadi.

Avstraliyaliklarning ingliz tilida deyarli uning aholisi tili bilan bog'liq besh mingdan ortiq «yashil qit'a»ga xos so'zlar mujas-samlangan. Avstraliyaning sobiq bosh vaziri R.Menzis XX asrning o'rtalarida nafaqaga ketguniga qadar qirolicha Yelizaveta II dan lord unvonini olishdan bosh tortishi ham millatning o'z g'ururi, ongining shakllanishi yuqori darajaga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Avstraliya aborijenlarining turlari, irqi haqida gapirib bering.
2. Avstraliya va Tasmaniya xo'jaligi, jamoa tashkilotlari, dinlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Bugungi kunda Avstraliya aholisini kimlar tashkil etadi?
4. Avstraliyada aholi manfaatlarini himoya qilish harakati haqida gapirib bering.

2-BOB. OKEANIYADAGI MIKRONEZIYA, MELANEZIYA VA YANGI GVINEYA OROLLARI ETNOLOGIYASI

2.1. Umumiy ma'lumotlar

Melaneziya («qora orollar»), Yangi Gvineya va Mikroneziya («May-da orollar») Okeaniyaning tarkibiy qismi hisoblanib, bu son-sanoqsiz orollar Tinch okeanda joylashgan. Mikroneziyaga Karolin, Marian va Marshall orollari kirib, umumiy maydoni 2,6 ming km², aholisi yarim million atrofida. Melaneziyaga Yangi Gvineya, Bismark arxipelagi, D'Antrkasto, Solomon orollari, Luiziada arxipelagi, Santa Krus, Yangi Gebrid, Yangi Kaledoniya, Luayote, Fiji va yana qator orollar kiradi. Maydoni 980 ming km², aholisi 8 mln. kishini tashkil qiladi.

Melaneziya yaxlit birlikni tashkil etmay, iqtisodiy taraqqiyot darajasi, turar joylari turlari, diniy mansubligi xususiyatlari va h.k.lar bo'yicha tafovutlanadi. Xususan, Papuasiya deb nomlanuvchi Yangi Gvineya aholisi Melaneziyada alohida o'rin tutadi. Okeaniya, jumladan Melaneziya turmush va madaniyatning arxaik ko'rinishlarini saqlab qolganligi sababli etnologlarda katta qiziqish uyg'otib kelmoqda.

Aholining shakllanishi. Olimlarning fikricha, Okeaniya aholisi hozirgi orollarga bundan 30 ming yil avval kela boshlab, dastlab Yangi Gvineyaga Janubiy-Sharqiy Osiyodan aholi guruhlar kelib joylashgan. Ular avstraloid irqiga mansub bo'lib, hozirgi papuas tillariga yaqin tillarda so'zlashganlar. Ilk aholi xo'jaligi ov va terimchilik bo'lgan.

Mil. avv. VIII mingyillikda Janubiy-Sharqiy Osiyodan yangi aholi to'liqini boshlanib, ushbu papuas tilli aholi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti bo'yicha nisbatan yuqori pog'onada turgan. Aynan shu guruhdan ko'plab papuas xalqlari shakllangan.

Bundan 5 ming yil avval Yangi Gvineyaga migrantlarning yangi guruhi kela boshlab, ular mongoloid irqiga mansub, avstroneziya tillarida soʻzlashganlar.

Yangi aholining avvalgilari bilan aralashishi orqali Melaneziya orollarida yashaydigan melaneziyaliklar vujudga keladi. Ularda mongoloidlik xususiyatlari yoʻqolib, avstraloidlik ustun keladi, lekin avstroneziya tillari oʻz ustunligini saqlab qoladi.

Mikroneziya 4 ming yil avval Indoneziya yoki Filippindan chiqqan aholi tomonidan oʻzlashtirilgan.

Okeaniyaning ushbu qismi aholisi tillari, madaniyatlari, antropologik tiplari murakkab etnik jarayonlar, irq, tillar aralashuvi, assimilatsiyalar tufayli oʻziga xos rang-baranglikni tashkil etadi.

Okeaniyaning yevropaliklar tomonidan kashf etilishi. Dastlab portugaliyaliklar 1511–1512-yillari Okeaniyaga kelganlar, lekin bu kashfiyot eʼlon qilinmagan. Bu yerlarga yevropaliklar qadami oʻnlab yillardan soʻng tegadi.

Tinch okean orollarida XVI asrda ispan dengizchilari, keyingi asrda gollandlar, XVIII asrning ikkinchi yarimidan inglizlar faol harakat olib borganlar. XIX asrda Angliya va Fransiya, asr soʻngida Germaniya va AQSH faol mustamlaka siyosati olib borgan. XX asr boshlarida Okeaniyaning barcha orollari yirik davlatlar tomonidan egallangan.

Mustamlakachilarni iqlimi moʻtadil, tabiiy boyliklari moʻl boʻlgan orollar, xususan, Fiji va Yangi Kaledoniya oʻziga jalb etgan. Murakkab iqlimli Yangi Gvineyaga oʻxshash orollarni oʻzlashtirish nisbatan

qiyin kechgan. Ushbu jarayonda ibtidoiy qabilalar yuksak texnologiyalarga ega aholi bilan aloqaga kirishgan. Yevropa madaniyati bilan birgalikda kelgan oʻqotar qurollar, spirtli ichimliklar, turli kasalliklar mahalliy aholi orasida oʻlim holatlarini kuchaytiradi.

Albatta, yevropaliklar orollarga faqat arzon zeb-ziynatlar, matolar, oynalar olib kelmagan. Temirdan mehnat qurollari, yangi ekin turlari, uy hayvonlarini ham olib kelishgan. Bu foydali yangiliklar Okeaniya bo‘ylab tez tarqaldi. Lekin yevropaliklar kuch va aldash orqali berganlariga qaraganda ko‘proq narsani undirib olishga intilganlar.

Xristian dinining turli mazhablariga mansub missionerlar aholiga o‘z dinlarini o‘tkazishga intilganlar. Bu jarayonlar mahalliy aholining an’anaviy madaniyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Natijada ko‘pchilik orollar aholisi ikki: an’anaviy va yevropa madaniyatini o‘zlashtirganlar.

N.N. Mikluxo-Maklay Yangi Gvineyada. Rossiyalik N.N.Mikluxo-Maklay (1846–1888) ixtisosligi bo‘yicha zoolog, ilk bor orol sohiliga 1871-yil 20-sentabrda qadam qo‘ygan. Olim Yangi Gvineyada muhim ilmiy muammolar – insoniyatning kelib chiqishi, irqning shakllanishi, bu borada papuaslarning o‘rnini o‘rganishni o‘zining asosiy maqsadi etib qo‘ygan. U insoniyat vakillari irq jihatidan birbirlaridan farq qilsalar-da, yagona biologik tur ekanliklariga to‘la ishongan.

Mikluxo-Maklay papuaslar orolida deyarli to‘rt yil yashab, ularning tilini, shu orqali udum-marosimlari, hayot tarzini o‘rganishga

intilgan. Olim papuaslarning turmush va mehnat faoliyatini o‘rgangan, ularning turar joylari, kiyimlari, taqinchoqlarining rasmini chizgan. Papuaslarning taom tayyorlash jarayonini iker-chikirlarigacha tavsiflagan. Ularning marosimlari, ziyofatlari, jamoaviy ovlarida bevosita ishtirok etgan. Mikluxo-Maklay Yangi Gvineya papuaslarini fan uchun kashf etgan.

2.2. Mikroneziyaliklar. Irqiy tip va tillari

Mayda orollar aholisi irqi bo'yicha avstraloidlar hamda mongoloidlarning aralashuvidan shakllangan. Mikroneziyaliklar o'rta bo'y, och qo'ng'ir terili, qora (jingalak yoki tekis) sochli kishilardir. Orollarda yashovchi o'ndan ortiq xalqlar avstroneziya til oilasining turli tillarida so'zlashadilar. Mahalliy tillardan to'qqiztasi yozuvga ega bo'lsa-da, badiiy jihatdan yuksalmagan. Etnoslararo munosabatlarda ingliz tili ishlatiladi.

Aholining turmushi va mashg'ulotlari. Orollar aholisi baliqchilik va tropik dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Sotishga mo'ljallangan asosiy ekin – kokos palmasi, uning mevasidan kopra (mevaning quritilgani) tayyorlanadi, kakao, ayrim sabzavot va mevalar, murch ham bozor uchun yetishtiriladi.

Chorvachilik nisbatan zaif rivojlangan, baliqchilik mahalliy ehtiyojlarni qondirishga mo'ljallangan. Mustamlakachilik turli orollarda turlicha davrlarda boshlangani Marian orollari va Palau an'anaviy madaniyatning yo'qolishiga olib kelsa, Mikroneziya arxipelagining boshqa orollarida u birmuncha yaxshi saqlangan. Bu moddiy (uy-joylar, kiyimlar, taomlarda), shuningdek, ma'naviy madaniyatda (folklor, ashula, raqslar) ham kuzatiladi. Jumladan, uylarni an'anaviy tarzda toshlardan poydevor ustida, devorlarni yog'och va palma barglaridan qurishadi. Erkaklarning belbog'chalari, ayollarning yubkalari o'simlik tolalari va barglardan yasaladi. Yap orolida aholi o'tmishda o'rtasi teshilgan ulkan toshlarni pul sifatida ishlatgan.

Mikroneziyaning boshqa qismlarida hozirga qadar ustunlar ustiga o'rnatilgan ikki yoqli tom palma yaproqlari bilan yopilgan devorsiz uylarni uchratish mumkin.

Ayni paytda Palau orollari aholisi kiyimlari, idishlari yevropa tipida bo'lib, uylarining tomlari tunuka bilan yopiladi.

Ijtimoiy hayot va diniy tasavvurlar. Ayrim orollarda ijtimoiy tartiblar butunlay o'zgargan bo'lsa, boshqalarida yaxshi saqlangan, xususan, qabila boshliqlari hokimiyati, aholining boy qatlamlari mavqeyining balandligi saqlanib kelmoqda.

Ayrim orollar aholisi xristianlikni qabul qilgan, boshqalarida an'anaviy diniy tasavvurlar ruhlarga, arvohlarga e'tiqod saqlangan.

2.3. Melaneziyaliklar: antropologik tip va tillari

Yangi Gvineya orolidan boshqa hududlarda Melaneziyaning tub aholisi melaneziyaliklardan iborat. Irqiy jihatdan melaneziyaliklar qora rangli badan, lablarining qalinligi, keng burun, jingalak soch, yuzining o'rtacha kengligi bilan xususiyatlanadi.

Melaneziyaliklardan farqli irq belgilari yangi kaledoniyaliklarda bo'lib, sochlari qisqa to'liqinsimon, uchinchi darajali badan tuklari qalin, nisbatan baland bo'ylari bilan xususiyatlanadilar.

Melaneziyada yashovchi uch yuzdan ortiq etnoslar ikki til: avstroneziya va papuas tillarida so'zlashadilar. Melaneziyaliklar (0,7 mln. kishi) orasida eng yirik xalq Yangi Britaniya orolidagi tolailar – 100 ming kishidan ortiqroq.

Maishiy turmush va xo'jalik mashg'ulotlari. Melaneziyaliklarning an'anaviy mashg'ulotlari qo'l dehqonchiligi bo'lgan. Asosiy ekinlari – kokos palmasi. Kokos yong'og'ining ma'lum qismi sotuvga chiqarilsa, qolgani ichki iste'mol uchun qoldiriladi. Yams, taro, banan, batat, araxis (yeryong'oq), saga palmasi, tamaki ham ekiladi. Qisman yevropaliklar keltirgan kakao, soya, sholi, zanjabil, nilufar daraxti yetishtiriladi. Melaneziya orollarida dehqonchilikning daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib ekin ekish usuli saqlanib qolgan.

O'z ahamiyati bo'yicha ikkinchi xo'jalik turi dengiz baliqchiligidir. Kichik orollarda bu aksari yagona mashg'ulot hisoblanadi. Ov qurollari turli to'rlar, qarmoq, sanchqilar, kamon, o'simliklardan olin-

gan zaharlardan iborat. Yovvoyi hayvonlar bo'lmaganidan ovning ahamiyati past. Solomon orollarida timsohlarni ov qilish kuzatiladi.

Melaneziyaliklar to'ng'iz, parranda boqishadi. Yirik shoxli mol faqat plantatsiya tipidagi xo'jaliklarda mavjud. Hunarmandchilikda bo'yralar, xaltalar to'qishda o'simlik tolalari ishlatiladi. Yog'och o'ymakorligi, qayiqlar yasash (daraxt tanasini o'yib) yaxshi rivojlangan. Melaneziyaliklar an'anaviy turar joylari, rejada to'g'ri burchakli, ikki yoqlama tomi bilan xususiyatlanadi. Asosiy ashyo palma, banan, pandanus yaproqlari va yog'ochi hisoblanadi.

Melaneziyaliklar kiyimlari belbog'cha, yubkalar tapa daraxti po'stlog'i, o'simlik tolalaridan tayyorlanadi.

Melaneziyalik aksari o'z tomorqasi hisobidan yashaydi. To'ng'iz go'shti va boshqa go'sht mahsulotlarini ham iste'mol qilishadi. Baliq aksincha ko'proq yeyiladi. Taomni yer o'chog'ida tayyorlashadi. Yevropaliklar kelguniga qadar olovni yog'ochlar yordamida olishgan.

Ijtimoiy tuzum va diniy tasavvurlar. Ijtimoiy tuzum taraqqiyoti darajasi bo'yicha melaneziyaliklar papuaslardan yuqori turadi. An'anaviy ijtimoiy tashkilotlari – qishloq jamoasi, bir necha yirik oilalardan tashkil topgan. Yer butun qishloqniki hisoblansa-da, har bir oila o'z maydoniga ishlov berib, unga nisbatan egalik huquqini saqlagan.

Urug'ona tomonidan hisoblanadi. Yevropaliklar kelguniga qadar mulkiy va ijtimoiy tengsizlik shakllanib bo'lgan.

Hozirgi kunda Melaneziya aholisining ko'pchiligi xristianlik diniga mansub hisoblansa-da, amalda ushbu dinga e'tiqod yuzaki bo'lib, mana – sirli kuchga, qudratli ruhga e'tiqod saqlanib qolgan.

2.4. Papuaslar

Antropologik tip va tillari. Oʻzlarining tashqi jismoniy belgilariga koʻra papuaslar veddo-avstraloid irqiga mansub, ularning badan terilari qoramtir, sochlari qora, jingalak, koʻzlari jigarrang, iyaklari oldinga chiqqan, keng burun va qalin lablari, erkaklarida uchinchi darajali badan tuklari qalinligi bilan xususiyatlanadilar.

Yangi Gvineya orolining 85% aholisi papuas tillarida soʻzlashadi. Ularning umumiy soni 4,3 mln. kishidan iborat. Orolida yashovchi papuaslar 600 ta alohida xalqlarga boʻlinadi. Ulardan toʻrttasi: dani, enga, chimbu va xagenlar har birida 100 mingdan ortiq kishini bir-lashtirgan.

Lingvist olimlar papuas tillarini, odatda, bir necha til oilalariga boʻlishadi. Ulardan eng yirigi – transyangigvineya tilida 2,8 mln. kishi soʻzlashadi.

Maishiy turmush va xoʻjalik mashgʻulotlari. Papuaslarning asosiy mashgʻulotlari dehqonchilikdir. Eng koʻp yetishtiradigan mahsulotlari: yams, taro, batat (yer ildizli), banan, shakarqamish, kokos va saga palmalari, non daraxti. Xoʻjalik natural shaklda boʻlib, ahyon-ahyonda tovar mahsuloti – kokos yongʻogʻi, kofe, kakao yetishtirilgan. Anʻanaviy mehnat quroli – toshdan bolta, uchi oʻtkir tayoq va ensiz belcha (lopata) boʻlgan. Tosh va yogʻochdan yasalgan qurollar hozirda temir qurollar tomonidan surib chiqarilgan. Ayni paytda xoʻjalik oʻz anʻanalarini saqlagan, papuas qishloqlaridagi kun tartibi ham yevropaliklar kelguniga qadargisidan juda kam farq qiladi.

Erta tongda katta yoshdagilar oʻz ishlariga yoʻl oladilar. Ayollar daladagi ekinlar bilan shugʻullanadilar. Daladan bir kecha-kunduzga yetadigan batat keltiriladi. Erkaklar oʻrmondagi daraxt-butalarni tozalab, yangi ekin maydonlari tayyorlaydilar. Kunduzi qishloqda faqat qariyalar va bolalar qolishadi. Kechqurun avval ayollar qaytadi. Ular keltirgan oʻtinlardan gulxan yondirib, pechkada taom tayyorlaydilar. Soʻng erkaklar qaytadilar, kechki taomdan keyin qayiq-larni tuzatish, boʻyra toʻqish va h.k. ishlar davom etadi. Har bir papuas oilasining

5–6 ta yeri bo‘lib, undagi hosil yil davomida navbatma-navbat pishib yetiladi. Ekin ekilmay qo‘yilgan maydonga 10–15 yildan so‘ng qaytiladi. Chorvachilik yaxshi rivojlanmagan. Yevropaliklar kelguniga qadar it, to‘ng‘iz va tovuqlar bo‘lgan. Tuxumni taom tarzida kam ishlatishgan. So‘nggi yillarda yirik shoxli mollarni boqish kuzatilmoqda. Baliqchilik bilan dengiz sohilida yashovchi qabilalar shug‘ullanadi, xolos.

Papuaslarning uylari to‘g‘ri burchakli, uzun, ba’zida tuxumsimon yoki yumaloq ko‘rinishda bo‘ladi. Uning asosini yerga ko‘milgan ustunlar tashkil etib, devoriga shoxlar, po‘stloq, o‘simliklar poyasi va bargi, ba’zida to‘qilgan bo‘yralar ishlatiladi. Kulbalar ichida pol tuproqdan, ayrim qishloqlarda ustunlar ustiga qurilgan poli bambukdan uylar uchraydi.

Melaneziya aholisi sovuqdan asranishi uchun umuman kiyimga ehtiyoji yo‘q. Belbog‘cha etaklari – tapadan daraxt po‘stlog‘i tolalaridan qilingan. Taqinchoqlar sirg‘a, bilaguzuk, burunga sirg‘alarni asosan erkaklar taqishadi. Tatuirovka va badanni bo‘yash ham bezaklar turiga kiradi.

Taomlar asosan o‘simlik, sabzavot mahsulotlaridan bo‘lgan. Go‘sht kam iste‘mol qilinadi. Taomni ochiq olovda yer o‘choqlarida tayyorlanadi.

Ijtimoiy tuzum va diniy tasavvurlar. Papuaslar qabilalarga bo‘linadi, lekin ular mustahkam tashkilotlar emas, sababi qabilani til va madaniyat umumiyliги birlashtirsa-da, unda qabila boshliqlari instituti shakllanmagan.

Papuas jamiyati asosini qarindoshlar guruhi tashkil etib, u uchto‘rt avlod vakillaridan iborat. Urug‘ patriarxal ko‘rinishida. Urug‘lar ittifoqi – yevropaliklar kelguniga qadar eng yirik ijtimoiy tashkilot bo‘lgan.

Hozirgi paytda Yangi Gvineya aholisining ko'pchiligi xristianlikning protestant va katolik mazhablariga mansub. Lekin xristianlikka e'tiqod kuchli asosga ega emas.

2.5. Okeaniya xalqlari XX asrda va hozirgi kunda. Siyosiy holat

XX asrning 60-yillariga qadar butun Okeaniyada birgina mustaqil davlat – Yangi Zelandiya bo'lgan. Keyinchalik birgina Melaneziyada Fiji (1970), Papua-Yangi Gvineya (1975), Solomon orollari (1978), Vanuatu (1980) mustaqillikka erishdilar. Fransiyaning dengiz orti hududi – Yangi Kaledoniya tub aholisi va yana boshqa orollarda mustaqillik uchun kurash davom etmoqda.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Mikroneziyaning asosiy qismi BMT tomonidan AQSH boshqaruviga berilgan. Ularning ayrimlariga 1987-yili (Mikroneziya Federativ Shtatlari, Palau Respublikasiga) AQSHga assotsiatsiyalangan davlatlar maqomi berildi. Butunlay mustaqillikka Nauru oroli (1968-y.) erishgan.

An'anaviy va zamonaviy madaniyat. Melaneziya xalqlari zamonaviy madaniyatiga an'anaviy madaniyatning Yevropa madaniyati bilan mujassamlashuvi xususiyatlidir. O'zaro munosabatlar sust hududlarda, jumladan, Yangi Gvineyaning markaziy hududlarida tub aholi madaniyati deyarli o'zgarishsiz qolgan. Yevropaliklar, ameri-

kaliklar bilan bevosita aloqada bo'lgan orollarda (jumladan, Yangi Kaledoniyada) an'anaviy madaniyatning ayrim elementlari saqlanib qolgan, xolos. Fiji va yana bir qator orollarda nisbatan yarim an'anaviy, yarim zamonaviy madaniyat qismlari mavjud.

Okeaniya hududlari ijtimoiy jihatidan keskin farqlanadi. Xususan, Mikroneziyada bozor iqtisodiyotiga asoslangan munosabatlar hukm sursa, boshqalarida urug'chilik munosabatlari belgilarini ham uchratish mumkin. Papua-Yangi Gvineyada arxaik urug'chilik ijtimoiy tuzumi mustahkam saqlanmoqda.

Moddiy madaniyatda (uy-joylar, kiyimlar, zeb-ziynatlar, idishlarda), ijtimoiy hayotda (jamoaviy mehnat, umumiy bayram va marosimlar), san'atda (yog'och o'ymakorligi, musiqa, qo'shiqlar, raqs-lar, afsonalar) an'analar qat'iy saqlanmoqda.

Mavjud sharoitda mahalliy xalqlar madaniyatining eng yaxshi namunalari saqlanib kelishi muhim vazifalardan, desak xato bo'lmaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Mikroneziya, Melaneziya va Yangi Gvineya aholisining shakllanishi bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar toping.
2. Mikroneziyaliklar irqi va tillari haqida nimalarni bilasiz?
3. Melaneziyaliklarning klassifikatsiyasi, xo'jaligi, moddiy madaniyatlari haqida ma'lumot bering.
4. Papuaslar haqida ma'lumotlar to'plang.

3-BOB. POLINEZIYALIKLAR

Taniqli yangi zelandiyalik etnolog Te Rangi Xiroaning polineziyaliklarga «tonggi shafaq dengizchilari» deb bergan nomi bu xalqlarning hayot tarzi va tarixini oʻzida ajoyib tarzda mujassamlashtirgan. Polineziya – shimolda Gavayi, janubiy-sharqda Yangi Zelandiya va janubiy-gʻarbda Pasxa (Rapanui) orollari orasida joylashgan uchburchakdagi minglab orollarni birlashtirgan tarixiy etnografik hududdir. Nomi keltirilgan orollardan tashqari Polineziyaga Tonga, Samoa, Taiti, Markiz, Kuk, Tuamotu, Tubuai, Layn, Gambye va boshqa arxipelag hamda orollar kiradi.

3.1. Polineziya madaniyatining oʻziga xosligi

Okeaniya xalqlari anʼanaviy madaniyatlarida koʻplab umumiylik mavjud. Asosiy xoʻjalik faoliyati – tropik qoʻl dehqonchiligi barcha orollarda bir xil boʻlib, yerga uchi oʻtkirlangan tayoq (soʻqa) bilan lahlov berishadi. Deyarli barcha joylarda uy xoʻjalik ekinlari tropik yer lldizli (yams, taro, batat), kokos palmasi, non daraxti, banan ekiladi. Uy hayvonlaridan toʻngʻiz, tovuq va hurmaydigan it zotini boqishadi.

Okeaniya aholisining kiyimlarida ham koʻplab oʻxshashliklar boʻlib, ular aksari daraxt poʻstlogʻi tolalaridan qilingan, tapadan tayyorlangan. Uylari ham tomi ikki tomonlama yopilgan, devori kunduzi olib qoʻyiladigan boʻyralardan iborat, tomi palma yaproqlari bilan yopiladigan kulbalar koʻrinishidadir. Okeaniyaliklar qayiqlari ham asosan daraxt tanalaridan oʻyib yasaliib, balansirli kemalar yoki ikki qayiqning oʻrtasini birlashtirib katamaran shaklidagi kema yasaladimi, barcha-barchasi – tosh boltalar, pichoq va toshdan qirgʻichlar yordamida biror-bir metall qism ishlatilmasdan yasalgan. Qolaversa, Yangi Gvineya aholisidan boshqa barcha orollar aholisi til jihatidan bir – avstroneziya (malayya-polineziya) tillarida soʻzlashadilar.

Okeaniyaning boshqa hududlaridagi aholisidan madaniy belgilari bo'yicha keskin farq qilmaydigan polineziyaliklar, ko'p jihatlarga ko'ra okeaniyaliklar orasida alohida o'rin tutadi. Jismoniy belgilari bo'yicha polineziyaliklar badan rangi och qo'ng'ir, sochlari to'liqinsimon, yuz tuzilishlari mongoloidlik xususiyatlariga ega. Ayrim tadqiqotchilar polineziyaliklarda yevropeoidlik belgilari ham borligini ta'kidlashadi.

Til birligidan tashqari, moddiy madaniyat, udum-marosimlar, din va afsonalarda ham polineziyaliklar dunyosi yaxlitdir.

Yana bir jihati ularda yevropaliklar kelguniga qadar davlatchilik, toifaviy- kasta tizimi, taraqqiy etgan kohinlar va e'tiqod-ibodat markazlari, hatto o'ziga xos yozuvi (Pasxa oroli) bilan xususiyatlangan. Ayni paytda savdo, natural almashuv bo'lmagani ham ajablanarli.

3.2. «Tonggi shafaq dengizchilari»

Polineziyada sohillar bo'ylab suzish uchun qo'llaniladigan balansirli qayiqlar va sollardan tashqari uch machtali to'g'ri va bugri o'rnatiladigan (paxi) yelkanli yirik kemalar qurilgan, ularning uzunligi 40 m gacha, eniga 10 m bo'lib, unga 300 ga yaqin kishi siqqan. Kemalar soatiga 20 km tezlikda harakat qilib, bu yelkanli kemalar uchun yaxshi ko'rsatkich bo'lgan.

Ushbu turdagi kema 50–60 kishi, zarur oziq-ovqat va ichimlik suvi olib uzoq sayohatlarga chiqqan. Xususan, Taitidan Gavayiga qadar 4 ming km masofani 21 kunda bosib o'tgan.

Dengiz kemalarida darg'achilik Polineziyada eng e'zozli hisoblanib, eng yuqori kastaga mansub oilalarda avloddan avlodga o'tgan. Unda kema darg'alari osmon yoritgichlari bo'yicha dengizda yo'l topa olishdan tashqari, shamollarni farqlay bilganlar. Xususan, Tokelau orolida har bir dengizchi o'ttiz ikki shamolni bilib, ularning har birining o'z nomi, o'z xususiyati bo'lgan.

Polineziya navigatorlari suzish yo'nalishini ko'rinishidan arzimagan belgilar: suvning harorati, sho'rliigi, rangiga, qushlarning

uchish yo'nalishiga, bulutlarning ko'rinishiga qarab belgilashgan. Polineziyaliklarning navigatsiyaga oid bilimlari yevropaliklarni lol qoldirgan. Tupia ismli polineziyalik zodagon 1777-yili J. Kukga Polineziyaning ko'plab arxipelaglari haqida axborot bergan, ularni xaritagaga tushirgan ingliz kapitani keyinchalik keksa oqsoqol ma'lumotlari aniq ekanligiga ishonch hosil qiladi.

3.3. Polineziyaliklar vatanini izlab

Til va madaniyat borasidagi polineziyaliklar yaqinligini turli arxipelaglar orasida doimiy aloqalarni ta'minlagan dengizchilik san'ati yuksakligi bilan izohlash mumkin. Ularning madaniyatidagi, ijtimoiy tashkilotlaridagi va jismoniy tiplaridagi tafovutlar alohida tadqiqotlarga ehtiyoj tug'diradi. Ushbu muammoni o'rganish XVI asrda yevropaliklar kelganidan keyin boshlangan. Polineziyaliklarning kelib chiqishi borasida avtohton (mahalliy), osiyoliklar va Amerikadan kelganlar kabi nazariyalar o'z tarafdorlariga ega. Dastlabki nazariya vakillari I. Forster, J. Dyumon-Dyurvil, M. Braun, L. Jakolio va boshqalar bo'lgan.

Osiyo polineziyaliklar vatani bo'lganligi g'oyasi V.Gumboldt, A.Shamisso va boshqalar til, madaniy o'simliklar hamda hayvonlarning birligi, g'arbiy shamollar hukmronligi va h.k.larga asoslangan.

Polineziyaliklar vatani Janubiy Amerika g'oyasining eng taniqli vakili Tur Xeyerdal 1947-yili balsa daraxtidan yasalgan solida Perudan Tuamotu orollariga qadar masofani suzib o'tgan. Olimning «Amerikalik hindular Tinch okeanda» asarida batat (kumar), qamishdan qayiq yasash va h.k. birligiga asoslangan.

So'nggi o'n yilliklar davomida etnologiya fani katta hajmdagi arxeologik, lingvistik va antropologik ma'lumotlarga asoslanib polineziyaliklarning kelib chiqishi muammosini yechdi. Uning asosini Osiyo nazariyasi tashkil etsa-da, qolgan g'oyalar ham inkor etilmasdan, polineziyaliklar madaniyati mazkur hududda yaratilgani, ular ulkan masofalardagi orollarni o'zlashtirishlari davomida Janu-

biy Amerikagacha suzib borib, ayrim hindu madaniyati elementlarini o'zlashtirganlari ta'kidlanmoqda. Xususan, mongoloidlik belgilariga ega aholi guruhlari Polineziyaga bundan 5 ming yil avval Janubiy-Sharqiy Osiyodan kirib kelganlar. Mil. avv. II mingyillik o'rtalaridan Tonga va Samoa orollaridagi aholining yangidan migratsiyasi to'liqini hozirgi aholi guruhlari asos bo'lgani tasdiqlandi. Eng muhimi, Polineziya madaniyati Polineziyada shakllangani, uning Osiyodan ham, Amerikadan ham tayyor holatda keltirilmaganidir.

3.4. Polineziya davlatlari: kastalari, dinlari va afsonalari

Tonga, Taiti va Gavayidagi davlatlarning murakkab tuzumlari Polineziyaga ilk kelgan yevropaliklarni hayratga solgan. Polineziyaliklar jamiyati kastalarga bo'lingan. Taitida oliy kasta – ariklar bo'lgan. Ularning safidan qabila boshliqlari va hatto arxipelag hukmdorlari chiqqan. Ariklardan pastroqda yer egalari – raatiralar, ulardan ham pastda oddiy xalq – manaxune joylashgan. Eng quyida qullar va qaram xizmatkorlar bo'lgan.

Yuqori darajadagi boshliqlar hokimiyati kuchli bo'lib, oddiy kishilarning bo'ysunmasligi, odatda, o'lim bilan yakunlanib, qarorni uning tan soqchilari amalga oshirgan. Hukmdor shaxsi ilohiylashtirilib, uning sharafiga diniy markazlarda marosimlar o'tkazilgan. U paydo bo'lishi bilan oddiy xalq kiyimini yechib yerga yotgan. Qirolga maxsus ramziy so'zlar bilan saroyini «havo buluti», kemasini – «kamalak» va h.k. murojaat qilish lozim bo'lgan. Qirol xalqqa to'g'ridan to'g'ri murojaat qilmagan, uning uchun maxsus amaldor – notiqlar bo'lgan. Taomni ham maxsus kishi yedirib qo'ygan. Qirolning saroydan chiqishi bilan maxsus yigitlar taxtiravonda yerga qo'yimay ko'tarib yurishgan.

Yuqorida keltirilgan udumlar polineziyaliklarda «tabu» va «mana» bilan izohlangan. «Mana» – muqaddas ko'rinmas kuch turli

darajada buyum va insonlarda mujassamlashadi. Tabiiyki, qirolida eng kuchli mana bo'ladi. Agar inson bilib-bilmay jinoyat qilsa, kurashda mag'lub bo'lsa va h.k. holatlarda uning manasi pasayib, odamlar undan chetlashadi. Muqaddas hokim, hukmdorlarga ham tabu qo'yilib, ular bilan muloqot cheklangan.

Polineziyada toifaviy kastalar bo'lib, unga mansublik otadan bog'laga o'tib bir kastadan boshqasiga o'tish mumkin bo'lmagan. Faoliyatning barcha turlari kastalar orasida taqsimlangan. Xususan, yuqori kasta vakillari shug'ullanadigan: xalqni boshqarishdan tashqari, kemalar qurilishini, dengiz ekspeditsiyalarini, uylar qurilishini, badanga tatiurovka solish, ibodatxonalarda diniy xizmatni boshqarish kabilar mavjud. Quyi pog'onadagi kasta vakillari cho'chqa boqish, farroshlik, idish-tovoq yasash va h.k.larni bajarganlar.

Polineziyaliklar dinlari. Politeizm – ko'pxudolilik bilan belgilanadi. Sig'iniladigan yuzlab xudolar orasida eng muhimlari: Tane – Quyosh xudosi, yaratuvchi iloh; Tu – urush xudosi; Rongo – dehqonchilik homiysi; Tangaroa – Yer va insonlarni yaratgan iloh. Barcha oliy ilohlarga atab ibodatxonalar qurilib, ularda ruhoniy – kohinlar xizmat qilishgan.

Polineziyada barcha orollar aholisi e'tiqod qiladigan ibodatxonalar majmualari bo'lgan. Xususan, Taiti arxipelagidagi Raiatea orolidagi Opoa ibodatxonasi ana shu xildagi muassasa bo'lgan. Unda kohinlar maktabi bo'lib, uzoq orollardan zodagonlar o'z farzandlarini o'qishga keltirishgan. Opoada diniy marosimlarni o'tkazish uchun butun Polineziyadan kohinlar va zodagonlar to'planganlar.

Polineziyada Pasxa orolidan topilgan taxtachalarga bitilgan **Koxau rongo-rongo** piktografik rasmlarini hisobga olmaganda yozuv bo'lmagan. Undagi ayrim belgilarni Mohenjo-daro va Xarappadan topilgan iyerogliflar bilan o'xshashligi aniqlangan. Ayrim olimlar ularni yozuv emas, kohinlar eslab qolishi uchun zarur bo'lgan uzundan uzun duolar belgilari deb hisoblashadi.

3.5. Polineziyaliklar Yevropa sivilizatsiyasi ta'sirida

Polineziya orollari yevropaliklarga XVI asr oxiridan tanish bo'lsa-da, asosiy arxipelaglar ispan, golland, ingliz, fransuz dengizchilari tomonidan XVII–XX asrlarda kashf qilingan. Ularning Polineziya orollari va aholisi haqidagi tavsiflari yer yuzidagi jannat iqlimli mo'tadil, mevalari yil davomida pishadigan, odamlari xushfe'l va ochiq ko'ngilli ekanligi haqidagi rivoyatlarning yaratilishiga sabab bo'lgan. Ushbu afsonalar ma'rifatparvarlar J.J. Russo, D. Didro, yozuvchi va rassomlar – R.L. Stivenson, J. London, P. Gogen va h.k.lar tomonidan «oltin asr», «xayrli yovvoyi» kabi rivoyatlar bilan boyitilgan. XX asrning 30-yillarida yosh qaylig'i bilan Markiz orollarida yashash uchun kelgan Tur Xeyerdal Yevropada polineziyaliklar hayoti haqidagi tasavvurlar qanchalik noto'g'ri ekanligini «Yo'qotilgan jannatni izlab» nomli avtobiografik asarida tavsiflab bergan.

Polineziya sivilizatsiyasiga dastlabki zarbani 1797-yili Taitiga inglizlarning «Daff» kemasida kelgan protestant missionerlari bergan. Yangi din kuch bilan joriy etilib, oldingi dinlardan voz kechmaganlar qirg'in qilinib, ibodatxonalar vayron etilgan. XIX asrda Polineziyaning deyarli barcha orollari yevropaliklar tomonidan egalangan. Xristianlikni tarqatish davomida avvalgi dinlar, ular bilan bog'liq afsona, rivoyatlar, marosim va raqslar yo'qotiladi. Yevropaliklar bilan birgalikda spirtli ichimliklar, ilgari bo'lmagan yuqumli kasalliklar tarqaladi. Natijada kanakalar soni (mahalliy aholi) bir necha baravar qisqaradi. Faqat O'rta Polineziyada XX asrning boshlarida ushbu jarayonlar to'xtatilib, an'anaviy madaniyat o'zgargan holda bo'lsa-da, saqlanib qoladi. Bu Polineziyaga yevropaliklar ko'p ko'chib kelib joylashmagani tufayli ro'y berdi (Gavayi va Yangi Zelandiyadan tashqari).

Gavayi orollari XVIII–XIX asrlar chegarasida qirol Kameamea I tomonidan birlashtiriladi, lekin XIX asr oxirida AQSH tomonidan aneksiya qilinadi. Erksevar, mag'rur va jangari polineziyaliklar plantatsiyalarda ishlashdan o'limni afzal ko'rishlari Amerika plantatorla-

rini Gavayiga xitoy va yapon qullarini (huquqsiz ishchilarni), shuningdek portugaliya, filippinlik va boshqa immigrantrlarni keltira boshlashiga sabab bo'ldi. Natijada Gavayi AQSHning aholisi turli etnik birliklardan iborat o'ziga xos shtatiga aylandi. Hozirda sof gavayiliklar 1 mln. atrofida, o'zlarini «gavayiliklar» deb atagan 160 ming kishi aslida assimillatsiyalashgan yaponlar, amerikaliklar, fillipinlar bilan aralashgan aholi vakillaridir. Gavayiliklar an'anaviy madaniyati saqlangan, lekin yuksak rivojlangan sayyohlik industriyasi ta'sirida sayyohlarga xizmat ko'rsatish sohasiga aylangan. Sayyohlar uchun turli amaliy san'at buyumlari yasali, restoranlarda, ochiq osmon ostida professional raqqosalar, qo'shiqlar, konsertlari keng tarqalgan.

Yangi Zelandiya tub aholisi – maorilar taqdiri o'zgacha tus olgan. Iqlimi subtropik va mo'tadil bo'lgan bu orollarga XIX asrning 40-yillaridan minglab ingliz fermerlari kelib hosildor yerlardan maorilarni surib chiqaradi. Natijada 1843–1872-yillarda maori urushlari bo'lib, ushbu urush davomida tub aholi soni 200 mingdan 40 mingga tushgan. Shimoliy orolda maorilar yerlarining 40%, janubda 10% qoladi, xolos. Xristianlik dini joriy etiladi. Inglizlar keltirgan bug'doy, kartoshka, makkajo'xori, uy hayvonlaridan qoramol, qo'y, cho'chqalar ko'paytirilib, maorilar xo'jaligini tubdan o'zgartiradi.

O'nlab yil davomida umumiy dushmanga qarshi kurash, o'nlab tarqoq maori qabilalarining mustahkam birligiga olib keladi. «Nui tireni» – Qirol mamlakati avtonom hududi 1837-yili tuzilib, uni inglizlar tan oladilar. Maorilar Yevropa madaniyatining ijobiy jihatlari o'zlashtirib boradilar. Maori yo'l boshchilari 1872-yili Yangi Zelandiya parlamentida ularga ikki o'rin berilishiga erishadi. XIX asr o'rtalarida maori tilida bir necha kollej ochilishiga erishiladi. Mashhur etnolog Te Rangi Xiroa, vazir Apirana Ngata Te Aute universitetini tugatgan. XX asr boshidan maorilar soni ko'payib 300 mingdan oshdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin polineziyaliklar hayotida milliy madaniyatlar yuksalishining yangi bosqichi boshlanadi. G'arbiy Samoa (1962), Tonga (1970), Tuvalu (1978), Kiribati (1979) mustaqil-

likka erishdilar. Kuk orollar, Fransiya Polineziyasi o‘z-o‘zini boshqaradigan hudud maqomini oladi.

Yangi mustaqil davlatlar an’anaviy madaniyatini tiklash, ma’naviy qadriyatlarni yuksaltirish siyosatini olib bormoqdalar. Bu borada yosh Polineziya adabiyotining o‘rni beqiyosdir. Maori yozuvchilari Viti Iximaera, Xone Tuvare, Patriitsiya Grays, samoalik Albert Vendt, tongalik Konan Xelu Tamoi va h.k.lar Tinch okean havzasida keng tanildilar. Ushbu yozuvchilar an’analarni tiklashdan tashqari, «zamonaviy jarayonlarni anglash, istiqbollarni aniqlashga intilmoqdalar».

Savol va topshiriqlar

1. Polineziya xalqlari madaniyatining o‘ziga xosligi haqida so‘zlab bering.

2. «Tonggi shafaq dengizchilari»ga oid Internet ma’lumotlarini o‘rganib gapirib bering.

3. Polineziyaliklarning kelib chiqishi haqida qanday nazariyalar mavjud?

4. «Tonggi shafaq dengizchilari» kastalari, dinlari va an’analarini qiyosiy tahlil qiling.

5. Polineziyaliklarni g‘arblashtirish ta’sirining ijobiy va salbiy oqibatlari nimalarda namoyon bo‘lmoqda?

4-BOB. SHIMOLIY VA SHIMOLIY-G'ARBIY AFRIKA ETNOLOGIYASI

Yer kurrasining 20% ini tashkil etadigan Afrika qit'asi deyarli 30 mln. km² hududni tashkil etadi. Madaniy belgilariga ko'ra, Afrika ikki qismga bo'linadi. O'rtayer dengizidan savanna zonasigacha – Shimoliy Afrika. Uning madaniyati arab musulmon dunyosinikiga yaqin. Sahroyi Kabirdan janubda Tropik va Janubiy Afrika joylashgan. Bu hududlarni Qora Afrika ham deyishadi.

Shimoliy Afrikaga – Jazoir (42 mln.), Misr (98 mln.), Liviya (6,6 mln.), Mavritaniya (4,4 mln.), Marokash (36 mln.), Sudan (41,8 mln.), Tunis (11,5 mln.) kiradi. Ushbu tarixiy-etnologik viloyatga Shimoliy-Sharqiy Afrika: Jibuti (0,9 mln.), Somali (15 mln.), Eritreya (4 mln.), Efiopiya (109 mln.) kiradi. Ikki hududning umumiy aholisi 400 mln. dan ortiq.

Shimoliy Afrikada ko'plab xalqlar yashab, ularni umumiy din – islom dini birlashtiradi. Uzoq davrlar davomida qo'shnichilik, o'xshash tabiiy iqlim sharoiti umumiy xo'jalik, hayot tarzi va madaniyatning shakllanishiga olib kelgan.

Efiopiyaning janubidan XX asrning 70-yillarida topilgan avstralo-piteklar qoldiqlari ushbu hududning antropogenez zamonaviy qiyofadagi – Homo Sapiens shakllangan hududga kirishini tasdiqlaydi. Uzoq o'tmishda Sahro hududi ko'm-ko'k vodiy bo'lib, unda aholi zich yashagan. Jazoirning Janubidagi Tassilin-Ajerdagi qoyatosh suratlar mil.avv. VIII–VI mingyilliklarga, eng keyingilari mil. avv. II mingyillikka mansubligi aniqlangan.

Hozirda ushbu hudud qumli (erg) yoki toshli (xamada) maydonlardir. Sahroyi Kabirda o'rtacha harorat soyada +35°C. Yog'ingarchilik kam, ba'zida yillar davomida yomg'ir bo'lmaydi. Birgina Nil (6670 km) janubdan shimolga oqib, doim sersuvligini saqlab kelmoqda. Agar Sahroda 1 km² ga bittadan odam to'g'ri kelsa, Nil vohasida 1000 tadan ortiq kishi yashaydi.

4.1. Antropologik va lingvistik tasnif

Shimoliy Afrikaning asosiy aholisi katta yevropeoid irqining O'rtayer dengizi tipiga kiradi. Ushbu irq vakillari bo'ylari baland, badan ranglari oq, to'g'ri burun, qo'ng'ir ko'zli, qora sochlari bilan xususiyatlanadi. Hududning eng janubida Sahroda Sudanning janubi va Efiopiyaning negr irqiga mansub – xaratin, shilluk, nuer, semer va boshqalar yashaydi. Ular qora badani, keng burni va qalin labi, jingalak sochlari, pragmatizm – iyaklarining oldinga chiqqanligi bilan xususiyatlanadilar. Hududdagi efiop irqi yevropeoid va negroidlar qo'shni yashagan hududlarda shakllangan.

Aholining tillari bir necha til oilasiga mansub. Afroosiyo til oilasi semit, kushit, barbar guruhlaridan iborat. Semit tillarida barcha arablar, Misr koptlari (xristianlari), Mavritaniya mavrlari, Efiopiyaning amxara, gurage va boshqa xalqlari so'zlashadi. Barbar guruhida hududning g'arbiy qismidagi ko'plab etnik guruhlar, qabilalar bor, shimoldagi va janubdagi tuareglar ulardan eng yiriklaridir. Tarixiy-madaniy viloyatning janubida niger-kordofan til oilasiga mansub ozande, dinka, nuer, shilluklar, Sudanning Janubiy Efiopiya bilan chegarasida nil-sahro til oilasining shari-nil guruhiga kiruvchi etnoslar yashaydilar.

Hozirgi kunda o'rganilayotgan hududda murakkab til vaziyati vujudga kelgan. Mustamlakachilik tizimi tugatilgach, yangi mustaqil davlatlarda, adabiy arab tili davlat tili deb e'lon qilinib, so'nggi yillarda yevropa tillari: fransuz, ingliz, italyan tillarini tobora surib chiqarmoqda. Ayni paytda ayrim barbar tillarining tan olinishi uchun kurash ketmoqda. Xususan, ayrim qabilalar bu borada o'z yozuvlarini, o'z tillaridagi adabiyotni yaratib ancha muvaffaqiyatga erishdilar. Efiopiya davlat tili amxara bo'lib, bu esa boshqa xalqlar, xususan, oromolar vakillari tomonidan noroziliklarni keltirib chiqarmoqda. Somali sobiq Italiya va Britaniya mustamlakalari asosida vujudga kelib, unda davlat tili somalidir.

4.2. Etnik tarix

Shimoliy Afrika eng qadimgi madaniyat o'lkalaridan biridir. O'zining ko'p ming yillik tarixi davomida o'lka aholisi turli madaniyatlar ta'siriga uchragan. Shimoliy Afrikada dunyoning eng qadimgi madaniyatlaridan biri – Qadimgi Misr sivilizatsiyasi shakllangan. Misr haqida «Misr – bu pergament: unda Qur'on Injil ustiga, Injil Gerodot asarlari ustiga yozilgan, lekin ularning ostidan Qadimgi Misr iyerogliflari nur sochib turadi» deyishadi. Misrdan g'arbroqda finikiya koloniyasi – Karfagen joylashgan. Puni urushlarida mag'lubiyatga uchragan Karfagen o'rnida Rim o'zining Afrika viloyatini tuzadi. Keyinchalik ushbu nom butun qit'a nomiga aylanadi. Misrni gikso-slar, ossurlar, forslar istilo qilgan va nihoyat, Sharqiy Rim imperiyasi tarkibiga kirgan. Uzoq o'tmishdan qolgan yodgorliklar orasida «Dunyoning 7 mo'jizasi»dan Misr ehromlari, Iskandar mayog'i ushbu hudud bilan bevosita bog'liq. Shimoliy Afrikaning murakkab tarixiga qaramasdan asosiy aholisi barbarlar – tili, xo'jaligi, dinlari va qadimda shakllangan urf-odatlarini saqlab kelmoqdalar.

Sudanda. Ko'k va Oq Nil qo'shilgan hududda mil. avv. II va I ming-yilliklar chegarasida Meroe davlati shakllangan. U Misr bilan yaqin aloqada bo'lib, uning ta'siriga uchragan. Meroe hududi ba'zida Misr tomonidan egallangan, ahyon- ahyonda uning qo'shinlari shimoldagi qo'shnilar ustiga yurish qilib turgan. Mil. avv. X asrda ular hatto Efiopiya sulolasi nomi bilan Misrni bir asrcha boshqarganlar. Milodiy. IV asrdan XI–XII asrlarga qadar Meroe o'rnida Alva, Mukurra nomli kichik davlatlar tashkil topadi. Aholi xristian dinini qabul qiladi.

Shimoliy Afrikadagi keskin o'zgarishlar 641-yildan arablar Misrni istilo qilib islom dinini yoyishlaridan boshlanadi. Arablar qisqa muddat ichida butun Shimoliy Afrika va Sudanni bosib oladilar. Aholi asta-sekin arab tili va madaniyatini o'zlashtiradi. Misrdagi koptlarga monofizit oqimidagi xristianlik dinini saqlab qoladilar. O'rta asrlar arab musulmon madaniyati namunalari Tunisdan Qayruvon machiti, Jazoirdagi Tlemsan saroy-qal'asi, Qohiradagi qal'alar hozirga qadar ko'rganlarni hayratga solib kelmoqda.

Sudan Misr va Mag'rib mamlakatlaridan farqliroq xalifalik tarkibiga kirmagan. Uning hududida arab savdogarlari va Arabiston yarimorolida yashagan ko'chmanchi chorvadorlar bo'lgan. Hudud-dagi xristian davlatlari parchalanib XV–XVI asrlarda ikki musulmon davlati – Sennar va Darfur vujudga keladi. Aynan shu paytdan Sudan shimoldagi arab tilli musulmon hamda janubdagi negroid irqiga mansub ma'jusiy dinli aholiga bo'linib, ichki mojaro vujudga keladi.

Shimoliy-Sharqiy Afrikada Efiopiya, Eritreya, Jibuti va Somali joylashgan bo'lib, ularning davlatchilik tarixi ham minglab yillarni tashkil etadi. Mil. avv. I mingyillikda hududda o'ziga xos sivilizatsiya hukm surgan. Keyinchalik Aksum davlati vujudga kelib, u Sharqiy O'rtayer dengizi va Yaqin Sharq bilan qizg'in aloqada bo'lgan. Milodiy IV asrdan Aksumda ham monofizit mazhabidagi xristianlik qabul qilingan. Efiopiyada ikki ming yildan buyon o'z alifbosi mavjud. Milodiy VII asrdan hududda musulmonlar paydo bo'lib, XIV–XV asrlardan Eritreya va Qizil dengiz sohillarida musulmon sultonliklari shakllanadi. Mustamlakachilik davrida hududda Ispaniya, Angliya, Fransiya hukmronlik qilgan.

Jazoir tuareglarida tifnag nomli qadimgi yozuv saqlanib, uni asrovchilari ayollar hisoblanadi. Shimoliy Afrikaning (Efiopiya va Somalidan boshqa) barcha aholisi arab alifbosi, arab adabiyotida faoliyat yuritadi.

Qit'aning ko'pchilik hududlarida davlat chegaralari etnik chegaralar bilan mos kelmaydi. Xususan, tuareglar Jazoiridan tashqari Mavritaniya, Mali, Nigerda; somalilar – Somali, Efiopiya, Keniyada yashaydilar.

4.3. Xo'jalik mashg'ulotlari, ijtimoiy tashkilotlar va madaniyat

Shimoliy Afrika xalqlarining madaniy, maishiy turmushidagi boshqa jihatlardagi o'ziga xosligi yashash sharoitlari hamda xo'jalik faoliyatlari bilan belgilanadi. Shaharlar talaygina bo'lsa-da,

ko'pchilik aholi qishloqlarda yashagan. O'rganilayotgan hudud geografik jihatdan: 1) sohil bo'yidagi yumshoq iqlimli viloyatlar; 2) shimol va g'arbda-kontinental subtropiklar; 3) tog'li hududlar va vodiylar; 4) janubdagi yarim cho'l va cho'llarga bo'linadi.

Shimol va g'arbda sohil bo'yi aholisi baliq ovlashda uzunligi 7,5 m gacha bo'lgan qayiqlardan foydalanadi. Undan tashqari, dehqonlar donli (arpa, bug'doy, makka) yetishtiradilar. Uzum, sitrus, sabzavot ekib, yirik shoxli mollarni saqlaydilar.

Tog' aholisi – chorvadorlar yaylov chorvachiligi yoki dehqonchilik bilan shug'ullanadilar, tog' etaklarida terassa shaklidagi kichik-kichik maydonlarda suli, makka, sabzavotlar va mevalar yetishtiradilar.

Tog'oldi hududlari va vohalarda aholi sug'orma dehqonchilik bilan mashg'ul. Suv manbalari atrofida zaytunzorlar, bog'lar barpo etadilar. Yerlarga ekin ekilmagan yili qo'y, echki, qoramollarni boqishadi.

Janubga tomon yarim cho'l hududlarda aholi dehqonchilik bilan suv bor yerlardagina shug'ullanadi. Asosiy ekin xurmo, yana sabzavot, donli ekinlar ekishadi. Ko'pchilik aholi chorvador, aksari ko'chmanchi chorvachilikda tuya, qo'y va echki boqishadi.

Dehqonlar. Barbar xalqlari (riflar, Marokash, Jazoirdagi qabilalar, shuningdek kelgindi arablar) ilgari dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Eng qadimgi dehqonchilik madaniyati Misrda shakllangan, uni bejizdan «Nil tuhfası» deb atashmaydi.

Fallohlar (arabcha «yerni haydash») murakkab sug'orish inshootlari yordamida, ariqlarni qo'llab hosil yetishtiradilar. Donli ekinlar: makka, bug'doy, turli sabzavotlar, shakarqamish, zaytun, sitrus ekinlaridan mo'l hosil olinadi. Xurmo daraxti ayniqsa cho'l hududlarida muhim o'rin tutadi. Uning yog'ochi, bargi, mevasi xo'jalikda ishlatiladi. Inglizlar mustamlakachiligidan so'ng paxta yetishtira boshlanib, u hozirga qadar asosiy texnik ekin hisoblanadi.

Dalada ishlash erkaklar vazifasi hisoblanadi. Yerni haydashda plugdan foydalanishadi. Yerni yumshatishda ketmon, bug'doyni o'rishda o'roq ishlatiladi.

Fallohlar qishloqlari yirik bo‘lib, ba’zida 15–20 ming kishi yasaydi. Markazda machit, yonida bozor, qahva tayyorlaydigan kafelar bor. Uylar somonli loydan bir xonali qilib quriladi. Tekis tomalarida o‘tin, uy jihozlarini saqlashadi. Issiq paytlarda tomda oila a‘zolari dam oladilar. Uyning sahni bo‘yra, boyroq oilalarda gilam bilan yopilgan. Hozirgi kunda dehqonlarning uylari maishiy texnika – sovutgich, televizorlar bilan ta‘minlanmoqda. O‘ziga to‘q xonadonlar zamonaviy mebel olishmoqda. Taom hovlida o‘choqda tayyorlanadi. Ovqatni xontaxtaga qo‘yib iste‘mol qilishadi. Asosiy taomlari – sabzavot, bo‘tqa, xurmo, non, baliq. Go‘shni, odatda, haftada bir marta yoki bayramlarda iste‘mol qilishadi.

Erkaklar uzun ko‘ylak, keng ishton, galabi deb nomlangan to‘vongacha tushadigan oq yoki ko‘k rangli uzun ko‘ylak kiyadilar. Boshlariga yupqa qalpoqcha kiyadilar. Misrda qishloq ayollari yuzlarini yopmaydilar. Boy dehqonlar yevropacha, ularning xizmatchilari an‘anaviy kiyimlarda yuradilar.

Qishloqlarda qarindosh va jamoa munosabatlari mustahkam o‘rnatilgan. Ushbu hayot tarzi o‘zaro e‘tiborli bo‘lish, kelishuvchanlik, mehmondo‘stlik, hurmat qilishni taqozo etadi. Axloq me‘yori asabiya – qonli xun olish, o‘zidan kattalarga bo‘ysunish, yigitning oilasi oldida mas‘uliyati singari qadriyatlarni tarbiyalaydi. Bir qorin nari-dagi amakivachchalar, xolavachchalar orasida nikohni yoqlaydilar. Mahrda katta e‘tibor berilib, ajrashishlar qishloq joylarida juda kam uchraydi. Monogam nikoh hukmron, ikki xotinli erkaklar ko‘p emas.

Misr qishloqlarida bozor munosabatlari tobora keng joriy etilmoqda. Natijada mulkiy tabaqalanish kuchli bo‘lib, ko‘plab fallohlar shaharlarga ishlagani ketmoqdalar.

Shimoliy-Sharqiy Afrika etnologiyasi. Aholisining ham ko‘pchiligi dehqonchilik bilan shug‘ullanadi. Amxaralar (Efiopiya) bug‘doy, dukkakli ekinlar, arpa ekadilar. Efiopiyaning Kaffe viloyatida tog‘da kofe daraxti o‘sadi, bu joy kofening vatani bo‘lib, ushbu eng yirik kofe plantatsiyasidan mahsulot eksportga jo‘natiladi. Texnik ekinlardan paxta yetishtirish, so‘nggi yillarda choy yetishtirish tobora

kengayib bormoqda. Efiopiyada bananning boshqa hech joyda uchramaydigan navi tanasi va ildizidan olingan mahsulotni quritib tuyib undan non, bo'tqa qilishadi. Suvsizlikka chidamli bu ekin qurg'oqchilik yillarida aholini ocharchilikdan asraydi. Efiop dehqonlari sabzavotlardan karam, piyoz, qovoq, bodring, mevalardan – ananas, banan, o'rik va boshqalarni yetishtiradilar.

Somali va afarlar Efiopiyaning sharqida, Keniyaning shimolida yashab, ularning bir qismi mavjud soy hamda jilg'alar bo'ylarida daraxtlarni kesib shox-shabbalarini kunda kov qilib yondirib dehqonchilik, ko'pchiligi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadilar. Somali va afarlar makka, suli, shirin kartoshka, maniok, dukkakli ekinlar, papayya, banan, sezam va paxta ekib, yilda 2 marta (avgust va yanvarda) hosil oladilar. Dehqonchilik ov, terimchilik va baliqchilik bilan qo'shib olib boriladi. O'troq dehqon somaliliklar turar joylari chorvador somaliliklarnikidan farq qiladi. Dehqon somaliliklar uylari rejada aylana doirasimon, derazasiz, konussimon, somonli tomli, *mandullo* deb nomlanadi. Bu uylarning devorlari to'qilgan sinch, ustidan loy bilan suvalgan.

Efiopiya amxaralari odatda yog'ingarchilik mavsumida, iyun-sentabrda ekin ekishadi. Noyabrdan fevralgacha hosilni yig'ib terib olishadi. Amxara dehqonlari yo'qsilligi 20–25 oilaga 1–2 ta ho'kizning bo'lishi, ularni an'anaviy qishloq xo'jalik qurollaridan foydalanishga majbur etadi. Yerni haydashda marasha omoch, hosilni o'rishda o'roq, donni shamolda tozalashda belkurak va boshqalardan foydalanishadi. Efiopiyada kommunistik hokimiyat paytida (XX asrning 70-yillarida) dehqon xo'jaliklarini jamoatlashtirish yaxshi natija bermadi.

Efiopiya xalqlarida to'qimachilik, ip yigirish, kashtachilik, kulolchilik, bo'yra, savatlar to'qish, temirchilik hunarlari yuksak rivojlangan. Ayrim hunarlar, xususan, ip yigirish xotin-qizlar ishi hisoblanib, e'zozli kasb sanalgan. Ko'pgina hunar turlari erkin kishilar, ayniqsa, zodagonlar uchun past kasblar sanalgan. Jumladan, g'isht teruvchilar, kulollar, zargarlar falasha xalqi vakillaridan bo'lgan. Shunga o'xshash yana bir etnik guruh – *azmarilar* – daydi qo'shiqchi va musiqachilarni mamlakat yo'llarida hozir ham uchratish mumkin.

Efiopiya xalqlari taomlari asosini o'simlik va sut mahsulotlari tashkil etadi. Dondan non hamda yirik, diametri 60–70 sm li *injera* deb nomlanuvchi chapati, go'sht va tuxumdan turli qaylalar tayyorlashib, sabzavot va ziravorlar bilan iste'mol qilishadi. Bayram taomi – brindo qo'yni osib qo'yib undan kesilgan go'sht bo'laklarini achchiq qaylaga botirib yeyishadi. Kofe ilgari marosim taomi bo'lgan. Uning qovurilgan donini chaynashgan, hozirda kofe eng sevimli ichimlik hisoblanadi.

Uylari shimolda xidmo, janubda – pikul deb atalgan. Bir xonali to'g'ri burchakli xidmoning devorlari mayda toshlardan bunyod etiladi. Tomi ikki yoki to'rt qator ustunlarga tayanadi. Ichki xona ikkiga bo'linadi. Bittasi yashash va mehmonlar uchun xizmat qilsa, ikkinchisi ombor, molxona vazifasini bajaragan.

Tukul – bir xonali turar joy ichida o'choq bo'lgan.

Mebel an'anaviy uylarda karavot va mesoba – past to'qilgan, qopqog'i bo'lgan stolchadan iborat. Buyumlar, oziq zaxiralari uzun qayishli yumaloq savatchalarga solib osib qo'yiladi.

Yo'llar bo'ylab an'anaviy uylarni zamonaviy to'g'ri to'rtburchakli, ayvonli qurilish binolari surib chiqargan. Bir necha qishloq aholisi uchun cherkov yoki machit qurilgan, odatda, u aylana shakldagi yengil bino ko'rinishida bo'ladi.

Xabashlarning an'anaviy kiyimlari rang-barang. Efiopiyaning eng yirik ikki xalqi – amxara va oromo oq rangli kiyim kiyishni afzal ko'radilar. Erkaklar shim – suri, uzun ko'ylak; ayollar – yupqa matodan kashtalar bilan bezatilgan keng ko'ylaklarni kiygan va mahorat bilan kashtalangan 6–10 m li bel bog'ichlarini o'ragan. Kiyim yengil oq yopinchiq – shamma yoki natela bilan yakunlangan. Uni boshga, tana atrofiga yoki yelkaga tashlab yurishgan. Bu kiyim hozirda butun Afrikada bayram kiyimiga aylanib bormoqda. Efiopiyada 1974-yili imperator hokimiyati tugatilgach, kiyimlardagi tafovutlar ham bekor qilindi. Sher terisidan tayyorlangan *lemd* – saroy a'yonlari, harbiylar kiyimiga emas, ruhoniylar kiyimi qismiga aylandi.

Efiopiyada kichik oilalar keng tarqalgan. Nikohning turli ko'rinishlari bo'lib, oila kodeksi ularning barchasini tan oladi.

Ko'chmanchi chorvadorlar. Cho'l ko'chmanchilari tuya, qo'y va echki boqadilar. Xususan, Jazoirning janubidagi tuareglar manzillari katta bo'lmay, odatda, 5–6 ta chodirdan iborat. Qabila sardori manzili, aksincha, katta va aholisi ko'p bo'ladi. Yaylov imkoniyatlariga qarab bir joyda 10–30 kun bo'lishadi. Exan (chodir) balandligi 1,5–1,8 m, yaxshi ishlov berilgan teri bilan yopiladi. Asosini yog'och sinch tashkil etadi. Eshik o'rniga bo'yra yoki kigiz osib qo'yiladi.

Chodirda bitta oila yashab, erkaklar qismida (sharq) egar, qurol-aslaha, ayollar tomonida uy-ro'zg'or buyumlari, oziq zaxiralari, kiyim saqlanadi. Oila hayoti chodirda emas, uning oldida uchta toshdan qilingan o'choq atrofida kechadi.

Chorvadorlarda oziqning asosiy turi – sut mahsulotlaridir. Undan qatiq qilishadi. Sariyog' olinadi, pishloq, qurut tayyorlanadi. Donni chorva mahsulotlariga almashlab, undan non, kuskus (bo'tqa) qilishadi.

Asosiy oziqlardan biri – xurmodir. Uni ho'l meva yoki quritilgan holda yeyishgan. Xurmoni yo'lovchilar uzoq safarga olishadi. Uni tuya sutiga qo'shib ham yeyishadi. Go'sht asosan bayramlarda iste'mol qilinadi.

Kechqurunlari manzil aholisi gulxan atrofida to'planib, turli hikoyalar, qo'shiqlar tinglashadi. Ayollar amzada deb nomlanuvchi qovoqdan yasalgan torli asbobda musiqa chalishadi. Umuman tuareglarda ayollar shoira, qo'shiqchi, musiqachi, hikoyachi tarzida jamiyatning faol a'zolaridir.

Uylanmagan yoshlar *ahal* deb nomlangan gashtakka to'planadilar. Odatda, bunday uchrashuvlar o'nlab kilometr masofadan kelgan yigitlar yig'ini bo'lib, uylanish, turmushga chiqishni aksari yoshlarning o'zlari hal etishadi.

Tuareglar kiyimi Afrikadagi eng murakkab, desak xato bo'lmaydi. Shalvarlari keng, ot va tuya minishga qulay, *ganduru* – keng kashtali ko'ylak, shuningdek yuzni yopish uchun yopinchiqdan iborat. Bu dunyoda erkaklari yuzini yopadigan yagona xalqdir. Sevimli ranglari oq va ko'k. Sovuq paytlarda *burnus* (plash-yopinchiq), jundan salla

kiyishadi. Oyoqlariga teridan qilingan poyabzal kiyiladi. Endilikda ko'pchilik yevropacha ko'ylak kiyimoqda.

Ayollar oyoqlarini oq mato bilan o'raydilar va gandura kiyadilar. Xotin-qizlar zeb-ziynatlarni xush ko'radilar, kumushdan uzuklar, bi-laguzuklar, munchoqlar taqishadi.

Tuareglar hayotida ilgari tashqi savdo muhim o'rin tutgan. Vo-halardan Shimolga xurmo, u yerdan – qand, choy, sanoat mahsulot-lari tashilgan, transsahro yo'li bo'ylab Marokashdan Senegalga, Mali va Nigerdan xurmo, jun, qurol-yarog', u yerdan tuz, oltin, qora tanli qullarni olib qaytganlar. Karvon savdosi inqirozga uchrashi tuareglar hayotiga salbiy ta'sir etadi. Endilikda ko'plab yoshlar Jazoir janubi-dagi neft konlarida ishlamoqdalar.

Tuareglar uy hunarmandchiligida gilamlar, jun matolar ishlati-shadi, xurjun, chaylalarining ustiga qalin matolarni yopishadi. Tu-areglarning pichoq va qilichlari, yog'ochdan yasalgan chiroyli egar-lari kumush va mis simlar bilan bezalib, uzoq-uzoqlarda mashhur. Mahalliy ustalari yupqa, sifatli terilari bilan nom chiqargan.

Jazoir tuareglari qabilalar konfederatsiyasini tuzib, uning sardori *amenokom* deb nomlangan. Jangchilar ichida alohida *imhar* deb atal-gan toifa shakllangan. Hunarmandlar (inad), yerga ishlov beradigan (haratinlar) qora tanli qullar va uy xizmatchilari (iklan) hech qanday huquqqa ega bo'lishmagan. Qulchilik bekor qilingandan keyin ushbu aholi vakillari neft sanoati korxonalarida ishlay boshlagan. Avvalgi har-biyalar toifasi endilikda yuk mashinalari haydovchisiga aylanganlar.

Amhara bilan aralash yashayotgan tuareglar XVI asrdan ko'chib kelib o'zlariga ma'qul ekologik imkoniyat – chorvachilik bilan shug'ullanishni boshladilar. Hozirda qo'shni amharalardan dehqon-chilikni o'zlashtirib, qoramolchilik bilan ham mashg'ul bo'lmoqdalar.

Oromola urug'-qabila tizimi saqlangan, ayrim aholi guruhlari ko'chmanchi chorvachilik bilan yashab kelmoqda. Ularning moddiy madaniyati ko'chmanchi hayot va xo'jalik bilan bog'liq, an'anaviy diniy tasavvurlar saqlangan, mahalliy taqvim yaratilgan, yosh gu-ruhlari, toifalar saqlangan. Erkaklarning an'anaviy kiyimi ikki bo'lak

matodan tashkil topib, birini yubka singari tana atrofiga o‘rashgan, ikkinchisi ko‘krak va yelkani yopishga mo‘ljallangan. Ayollar kiyimi – yo‘l-yo‘l yorqin ranglardagi mato bilan tanalarini o‘raydilar. Erkaklar ham, ayollar ham ishlov berilgan teridan yopinchiqqa ega bo‘lib, u chig‘anoqlar bilan bezatilgan.

Somali xalqining ko‘pchiligi ham ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug‘ullanadi. Shimol va Janubdagi cho‘l hududlarida tuya, qo‘y va echki boqishadi. Iqlimi murakkab bo‘lmagan, o‘t-o‘lanlar yetarli joylarda qoramol ham boqilgan. Bolalar mayda shoxli mollarni, erkaklar tuyalar va qoramolni boqadilar. Tuyani erkaklar, sigirlarni o‘smirlar, qo‘y-echkilarni ayollar sog‘adi. Ko‘chmanchilarni mol, kiyim, turar joy, poyabzal bilan ta‘minlaydi. Ko‘chmanchilar oziqlarining asosini sut mahsulotlari tashkil etadi. Ahyon-ahyonda qo‘y-echki so‘yishadi. Yirik shoxli molni bayramlarda so‘yadilar. Don va sabzavotlarni ko‘chmanchilar dehqonchilik aholisi bilan ayirboshlash orqali oladilar.

Somaliliklar faqat qishloqlarda emas, aksari shaharlarda ham an‘anaviy kiyimlarni kiyadilar. Ayollar uzun keng yubka, tepasida chiroyli gulli mato bo‘laklarini o‘rab o‘ng yelkalarida qistirib qo‘yadilar. Erkaklar kiyimi tikilmagan, ikki bo‘lak matodan birini beligacha, ikkinchisini yelkaga tashlab yuradilar. Oyoqlarida teridan yengil poyabzal, boshlarida qalpoqcha, u ba‘zida salla bilan to‘latilgan.

Nikoh yoshi qizlar uchun 15–17, yigitlar uchun 20 qilib belgilangan. Islom aqidalari an‘anaviy dinlar bilan mujassamlashgan. Boy xalq og‘zaki ijodi bosh qahramoni mol, sevgi she‘riyatida qizlarning go‘zalligini tuyalarga qiyoslashgan.

Shahar madaniyati. Afrikada qator qadimgi, o‘rta asrlar madaniyat markazlari – shahar sivilizatsiyalari shakllangan. Shimolda barchaga tanish Karfagen, Memfis, Aleksandriya, zamonaviy Sudan hududida – Meroe, Napata, Efiopiyada – Adulis va Aksum shaharlari bo‘lgan. O‘rta asrlarda Fes, Marokash, Qohira, Kastruvan, Shimoliy-Sharqiy Afrikada Sennir, Shendi (Sudan), Maris, Faræ, Gander, Ankobor (Efiopiya), Mogadiko va Brava (Somalida) bo‘lgan. Shaharlar

qadimdan etnik aralashuv o'choqlari hisoblangan. Ularda arablar, barbarlar, yahudiylar, turiylar, armanlar yashab assimilatsiyalashgan.

Shimoliy Afrika aholisi XIX asrdan Yevropa sivilizatsiyasi ta'siriga uchray boshladi. Yevropaliklar aksari shaharlarda yashaganlar. Ammo Jazoirda 1 mln. fransuzlar bo'lib, ulardan talay qismi plantatsiya xo'jaligi yuritgan. Yevropa madaniyati me'morchilik, kiyimbosh, xulq-atvorga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Musulmon oliy o'quv yurtlarida texnika, tibbiyot, agronomiya fakultetlari tashkil etilgan. Qohiradagi Al-Azhar universitetida ilk xotin-qizlar fakulteti ochilgan.

Hozirgi kunda hududda ko'plab zamonaviy yirik shaharlar mavjud. Jazoirda 3,5 mln, Kasablanka (Marokash) va Tunisda 2 mln. kishi yashaydi. Shimoliy Afrikaning eng yirik shahri Qohirada 12 mln. aholi istiqomat qiladi. Misrda qishloq aholisining shaharlarga intilishi tufayli 51 % aholi shaharlarda yashamoqda.

Bugungi shaharlar – zamonaviy sanoat, ilm-fan, boshqaruv, madaniyat markazlaridir. Shaharlarning yevropacha qismi XX asrning boshlaridan qurila boshlangan. Ayni paytda har bir shaharning eski shahar qismida, bozor, masjid va jamoat binolari saqlanmoqda.

Savdogarlar, amaldorlar, musulmon ulamolari keng oq jundan kiyimlar, hunarmandlar keng ishton, kalta kurtka kiyishadi. Ular ochiq naqshli teridan babushi – poyabzal kiyganlar. Shahar ayollari yengil sharovar (lozim), keng ko'ylak, oq, och qizil, nim yashil matolardan yuzlarini yumshoq yopinchiq bilan bekitadilar. Ziyolilar orasida yevropacha kiyimlar keng tarqalgan. Islom ulamolari an'anaviy qora rangdagi paranji kiyimlarni yoqtirishadi.

Shaharning oddiy aholisi yashaydigan qismida uylari loydan qurilgan, ko'cha tomonga deraza butunlay qo'yilmagan yoki tom tagida kichik derazachalari bilan xususiyatlanadi. Ko'chalari ilonizi shaklida va tor. Devorlarda pastqam eshiklar, ularga osib qo'yilgan mis bolg'achalari bilan ba'zida o'ymakor yog'ochdan eshiklar, bolg'a temirchilik san'ati namunasi tarzida namoyon bo'ladi.

Shaharlarning yangi qismida sanoat yoki bandargoh zonalari, ma'muriy markazlar, mavzelar ajralib turadi. Shaharlar aholisi et-

nik rang-barang, tub aholidan tashqari yevropaliklar, yahudiylar, armanlar, yunonlar jamoalari deyarli har bir shaharda mavjud. Ulardan an'anaviy hayot tarzi o'zgarib tobora yevropacha tus olib bormoqda.

Dinlari va xalq madaniyati. Shimoliy Afrika – qadimgi madaniyat hududi. Minglab yillik tarixda aholi ko'plab madaniyatlar ta'siriga uchragan.

Islom dinida tirik jonzotlarning tasvirini tushirish tavsiya etilmagani sababli Shimoliy Afrikada rassomchilik va haykaltaroshlik yuksak rivojlanmagan. Norasmiy taqiqqa qaramasdan XX asrda san'atning bu sohaları ham rivojlanib misrlik Mahmud Muxtorning «Misrning tiklanishi» haykallar majmuyida sfinks va uning yonida yuzi ochiq qizni tasvirlagan.

Xalq madaniyati yorqin rangli gilamlarda, misdan o'ymakor naqshli ko'zalarda, yoritgichlarda o'z aksini topgan. Arab Afrikasi musiqa va qo'shiqchilik san'ati ham o'zining uzoq tarixiga ega. Xalq orkestrlarida urib chaladigan, puflab chaladigan, torli – *noxunmi* musiqa asboblari yaratilgan. Shimoliy Afrika eng qadimgi yozuvlardan biri – Misr iyerogliflari vatani hamdir.

Diniy tasavvurlar ham qadimgi ildizlarga ega. Xususan, misrliklar hozirga qadar Isidaga bag'ishlab «*Ko'z yoshi tuni*» bayramini o'tkazadilar. Xalig bayrami – Nil suvi eng yuqori darajaga ko'tarilganida unga kelinchak tanlash marosimi ham saqlangan. Hududning barcha xalqlarida daraxtlar, tog'lar ruhlariga, afsungarlikka ishonch mavjud. Jumladan, xurmo daraxtiga alohida afsungarlik kuchi ato etishadi. Ayrim mamlakatlarda bu e'tiqodlar islom hamda xristianlik bilan birgalikda yashab kelayotgan bo'lsa, Jazoirning janubida, Mavritaniya va Sudanda ular asosiy dinlar hisoblanadi.

Misrda aholining 6% ilk xristianlar avlodlari – koptlardir. Ushbu diniy mazhab monofizitlik, ya'ni Isoni iloh sifatidagina tan olishga asoslangan. Koptlar diniga yaqin xristianlik Efiopiya aholisi orasida ham tarqalgan. Ulardan tashqari, Habashistonda falashlar yahudiylik diniga e'tiqod qiladilar. Ularning katta qismi Isroil mustaqillikka erishgach unga ko'chib o'tganlar.

Shunga qaramasdan, Shimoliy Afrikada hukmron din islomdir. Mavritaniyada 100%, ko'pchilik mamlakatlarda 90 % dan ko'proq, Sudanda 70% aholi musulmon diniga e'tiqod qiladi. Islomning sunniylik mazhabi asosiy e'tiqod yo'nalishidir.

Afsuski, XXI asrning boshlarida qator arab davlatlaridagi inqiloblar faqat ijobiy emas, salbiy oqibatlarga ham olib keldi. Jazoirdagi islom fundamentalizmi, Liviyadagi ISHID harakatlari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Shimoliy va Shimoliy-Sharqiy Afrika aholisi asosan qanday tilda so'zlashadi?
2. Aholining shakllanishi haqida Internet ma'lumotlarini topib so'zlab bering.
3. Aholining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari, ijtimoiy tashkilotlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Arablar madaniyatidagi transformatsiyalar nimalardan iborat?
5. O'rganilayotgan hududlar aholisi dinlari haqida gapirib bering.
6. Efiopiya va Somali aholisi, irqi, tillari haqida ma'lumot bering.
7. Aholining xo'jaligi va moddiy madaniyatlaridagi o'ziga xosliklar nimalarda aks etadi?
8. Tuareglar haqida qo'shimcha ma'lumot to'plab so'zlab bering.
9. Sharqiy Afrika aholisi dinlari haqida nimalarni bilasiz?

5-BOB. TROPIK VA JANUBIY AFRIKA XALQLARI

5.1. Qora Afrika xalqlari

Afrikaning Sahroyi Kabirdan janubida 300 mln.dan ortiq kishi yashaydi. G'arbiy Afrikada Benin (11,4 mln.), Burkina-Faso (20 mln.), Gambia (2,2 mln.), Gana (30 mln.), Gvineya (12,4 mln.), Gvineya-Busau (2 mln.), Kabo-Verde (0,5 mln.), Kot-d'Ivuar (25 mln.), Liberiya (4,8 mln.), Mali (19 mln.), Niger (22,4 mln.), Nigeriya (196 mln.), Senegal (15,8 mln.), Syerra-Leone (7,6 mln.), Togo (7,8 mln.), Gabon (2,1 mln.), San-Tome va Prinsipi (0,2 mln.), Kamerun (25,2 mln.) kabi davlatlar bor.

Markaziy Afrikada 5 ta mamlakat: Angola (30 mln.), Kongo Xalq Respublikasi (5,2 mln.), Kongo Demokratik Respublikasi (84 mln.), Markaziy Afrika Respublikasi (4,6 mln.), Chad (15,4 mln.) joylashgan.

Sharqiy Afrikada 12 ta davlat bor: Burundi (11,18 mln.), Zambiya (17,3 mln.), Zimbabve (14,5 mln.), Keniya (51,3 mln.), Komor orollari (0,8 mln.), Mavrikiy (1,2 mln.), Madagaskar (26,2 mln.), Malavi (18,1 mln.), Mozambik (30 mln.), Seyshel orollari (0,1 mln.), Tanzaniya (56,3 mln.), Uganda (42,7 mln.), Ruanda (12,3 mln.).

Nihoyat 5 ta mamlakat Janubiy Afrikani tashkil etadi: Botsvana (2,2 mln.), Lesoto (2,1 mln.), Namibiya (2,4 mln.), Svazilend (1,1 mln.), JAR (57,7 mln.). Afrika mamlakatlarida aholi ro'yxatlari doimiy asosda o'tkazilmagani, demografik ma'lumotlarda katta tafovutlar bo'lishi ulardagi aholi soni bo'yicha aniq ma'lumotlar keltirishga imkon bermaydi.

Antropologik va etnolingvistik tavsif. Qit'aning bu qismi unda yashaydigan xalqlarning rang-barangligi, xo'jalik faoliyatlari xilma-xilligi, diniy tasavvurlarining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Hudud ikki irq – yevropeoidlarning O'rtayer dengizi tipi (Mali va Niger tuareglari) hamda janubdagi negroid irqi vakillarining to'qnashgan

rayonlaridan boshlanadi. Lekin Sahrodan janubdagi aholining ham-
ma qismi negroid irqiga mansubdir. Olimlar negroid irqini Niger va
Kongo daryolari havzasida shakllanib, V–XIX asrlardagi migratsi-
yalar orqali qitʻaning keng hududlariga tarqalgan deb hisoblashadi.
Negroidlar qora rangli badani (janubda och qoʻngʻirgacha), qora jin-
galak sochlari, keng burni, qalin labi bilan xususiyatlanadi. Ruanda
va Burundida ikki metr gacha baland boʻyli aholi yashasa, Gvineya
sohilida insonlarning boʻyi 170 sm dan oshmaydi.

Baland boʻyli negroidlardan farqi pigmeylar va bushmenlar (sanlar)
past boʻyli kishilardir. Xususan, pigmeylarning erkaklari oʻrtacha boʻyi
150 sm, badanlari qoramtir, lablari ingichka, infantilizm (kallasi katta,
qoʻl-oyoqlari tanasiga nisbatan kichkina) bilan xususiyatlanadilar.

Saanlar badanlari «quriyotgan barg» rangida, kuchli elitatusli
(koʻzning ustki qovogʻi mavjudligi), steatotipigiya (dumbasida yogʻ
toʻplanishi) bilan ajralib turadi. Olimlar pigmeylar va sanlarni uzoq
payt mustaqil irq deb hisoblaganlar. Lekin zamonaviy antropolog-
lar ulardagi xos tashqi xususiyatlar suvsiz choʻl-sahro va ekvatorial
oʻrmonlarning doimiy qorongʻiligiga adaptatsiya (moslashuv) deb
taʼkidlamodalar. Mongoloidlik belgilari Madagaskar malgashlariga
ham xosdir. Malgashlar bir necha ming yil avval Janubiy-Sharqiy
Osiyodan qayiqlarda toʻlqinsimon migratsiya orqali Madagaskar oro-
liga kelib qolganlar. Endilikda ularning badanlari, sochlari qora, jin-
galak, ayni payda yuzlari yumaloq, burunlari kichik, lablari ingichka,
iyaklari koʻtarilgan turlari mavjud. Qora Afrikaning etnik va til xari-
tasi ham murakkab va rang-barang. Bu holat uzoq davrlar davomida
koʻchishlar, tabiat va tarixiy sharoitlarning taʼsiridir. Qadim zamon-
lar Sahroyi Kabir sersuv voha boʻlib, unda aholi zich yashagan.
Sahroning kengayishi, arablar istilosi, koʻp asrlik qul savdosi aynan
qitʻaning Tropik va Janubiy qismlariga aloqadordir.

Migratsiya asosida etnik jarayonlar Qora Afrikada XIX–XX asr-
larda ham davom etdi. Ushbu jarayonlar bugungi kunda ham turli-
cha koʻlamda goh ebola epidemiyasi, goh OITS, goh etnik mojaro-
lar, oʻzaro urushlar shaklida davom etib kelmoqda. Hozirda Afrika

aholisi etnik jihatdan urug'-qabilachilik tuzumidan tortib, xalq millat darajasigacha bo'lgan etnoslardan tashkil topgan. Taniqli amerikalik antropolog J. Merdokning yozishicha, qit'ada bugungi kunda 7 mingta etnos yashaydi. Afrika etnik xaritasida 500 ta atrofida xalq borligi ta'kidlanadi.

Aholining ko'pchiligi to'rtta til oilasi: afroosiyo, niger-kordofan, nil-sahro va koysan tillarida so'zlashadi. Madagaskar malgashlari avstroneziya til oilasining malayya-polineziya guruhida gaplashadi. Afrikanerlar (burlar) hind-yevropa til oilasiga kirsalar, Hindistondan shartnoma bo'yicha ishlashga ko'chirib kelingan aholi guruhi hindoriy tillariga mansubdir.

Hozirgi Afrika mamlakatlari chegaralari mustamlakachilik davridan meros bo'lganidan ko'plab xalqlar turli davlatlar tarkibida bo'lib qolgan. Xususan, eve – Togo va Ganada yashasa, xausa – Niger, Nigeriya va boshqa mamlakatlarda, tuareglar – Mali, Mavritaniya va Jazoirda, bakongolar ikki Kongoda, Angolada, senufo Kot-d'Ivuarda yashaydilar.

Ayrim tillar uni yaratgan xalqlardan ancha yiroqdagi etnoslar uchun ham muloqot tiliga aylanadi. Jumladan, g'arbiy afrikalik xausalar tili, Markaziy Afrikadagi lingala tili, Sharqiy Afrikadagi suaxili tillari etnoslararo muloqot tillaridir. O'tmish ma'lumot va xabarlarini yetkazish uchun katta tabe (baraban)lardan foydalanganlar.

Qora Afrikaning ko'pchilik aholisi qishloqlarda yashaydi. Shimoliy Afrika bilan qiyoslasa shahar aholisi ko'p emas. O'tmishdagi shaharlardan faqat Mogadisho, Uagadugu, Mombasa, Malindilargina yangi shaharlarga asos bo'ldi. Yangi yirik shaharlar asosan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuzaga kelgan (Abidjan, Dakar). Bu xildagi shaharlardan eng qadimgisi Angola poytaxti Luanda XV asrda bunyod etila boshlangan. Ko'p millionli aholiga ega shaharlarga Nigeriya poytaxti Lagos, Kongo Demokratik Respublikasi markazi Kinshasalar kiradi.

Hind okeanidagi orol-davlatlar aholisi (Mavrikiy, Seyshel, Komor) murakkab etnik tarixga ega. Ularni « irq va sivilizatsiyalar chorahasi » deb bejis aytishmaydi. Qachonlardir bu orollar aholisiz bo'lib,

ular da hind hamda arab dengizchilari suv, yoqilg'i hamda oziq zaximalarini to'latish uchun vaqtincha to'xtab o'tishgan. XVI asr boshlaridan ilk yevropaliklar – avval portugallar, so'ng gollandlar, fransuzlar, inglizlar kela boshlaydi. Ular dastlab shakarqamish, keyinchalik kofe, indigo, nilufar plantatsiyalariga asos soladilar. Qora daraxt va boshqa daraxtlarning qimmatli navlari kesila boshlanadi. Ishchi kuchiga ehtiyoj qora tanli qullarning keltirilishini boshlab beradi. XIX asrning boshlarida qul savdosi taqiqlangach Hindiston va Xitoydan shartnoma bo'yicha ishchilar keltirila boshlanadi. Bugungi kunga ushbu orollarda barcha irq vakillari va kreollar (irqiy aralash nikohdan tug'ilganlar) yashamoqda. Aholining uchdan biri Hindiston yarimorolidan kelgan. Ko'p sonli bo'lmagan afrikalik qullar va ko'chib kelganlar avlodlari o'z tillarini unutganlar. Madaniyatning yangi turi shakllangan. Kasb mashg'ulotlari etnik kelib chiqishiga mos: xitoyliklar savdo va tadbirkorlik; hindlar dehqon va qishloq xo'jalik ishlari; kreollar hunarmand va ishchi bo'lib kelmoqdalar. Ishchi savdoda musulmon-hindlar band bo'lsalar, fransuz-mavrikiylar qand sanoatini egallashgan. Hind va Xitoy tillari saqlangan. Lekin hozirda kreol tili keng tarqalmoqda.

5.2. Qora Afrika xalqlari xo'jaligi va madaniyati

Qora Afrika xo'jalik madaniy tillari ikki yirik guruh bilan xususiyatlanadi. O'zlashtirish xo'jaligi san (Janubiy Afrika bushmenlarida) va ekvatorial o'rmonlar pigmeylarida saqlangan. Ularda cho'l va quruq savannalar, shuningdek ekvatorial o'rmonlar daydi ovchiligi xo'jaligi mavjud. Ishlab chiqarish xo'jaligi turlari xilma-xil va aynan ular Afrika xo'jaligining barcha jihatlarini namoyon etadi. Hududi tabiatiga qarab chorvachilik yoki konchilik yuqori o'rin tutgan xo'jalik turlari shakllangan. XIX–XX asr chegaralaridayoq «Yangi davr zonarlari» yuksak rivojlangan tovar dehqonchiligi va chorvachiligi tropik plantatsiyalari bunyod etila boshlagan. Dastlab bu xo'jalik tiplari yevropaliklar sektorida vujudga kelgan bo'lsa, bugungi kunda afrikaliklar sektorida ham mavjud. Dehqonchilikda xo'jalik yuritish va

yetishtiradigan ekiniga qarab quruq savanna zonalaridan xo‘jaligi hamda ekvatorial zonaning yerildizli ekinlari yetishtiradigan turlari keng tarqalgan. Birinchi tipning yorqin vakillari G‘arbiy Afrikada (Nigeriya, Niger, Kamerun va Chadda) yashovchi xausalar qadimdan dehqonchilik bilan shug‘ullanib keladi. So‘nggi yillarda xausalar ko‘plab olis-yaqin mamlakatlarga o‘tib savdo-sotiq, askarlik, advokatlik, shifokorlik, rassomlik kabi kasblarda ishlamoqdalar. Ularning asosiy ekinlari – don.

Afrikada qizil tuproqli yerlar ko‘p bo‘lib, ularning hosil qatlami (gumus) yupqa. Shuning uchun yerni motiga – so‘qa bilan yumshatib, hosilni o‘roqlar bilan yig‘ib olishgan.

Dehqonchilikning an‘anaviy usuli daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib, yerdan bir necha yil foydalangach yaylovga aylantirilib mol boqilgan. Yerning unumdorligini uzoqroq asrash uchun texnik ekinlarni, dukkakli sabzavotlar bilan almashlab ekishni qo‘llashgan.

Yangi yerlarni ochishdagi og‘ir mehnatni erkaklar bajargan. Qolgan barcha ishlar ayollar zimmasida bo‘lgan. Xotin-qizlar yovvoyi meva va o‘simliklar barglarini terish, ulardan salqin ichimliklar, dori-darmonlar tayyorlash bilan ham shug‘ullanganlar.

Ekvator tasmaida dehqonchilikning asosini yer ildizlilar va yams, kassava (maniokning bir turi)lar tashkil etadi. Xo‘jalikda yog‘ palmasi alohida o‘rin tutadi. Erkaklar daraxtlarni kesib, kundalarini qazib olish kabi yumushlarni bajaradilar. Bu zonada ham savannadagidek asosiy turmush og‘irligi ayollar yelkasida qolgan. Qizlar 7–8 yoshidan onasi va katta opalariga dala ishlarida yordam berishadi. Ekvatorial zonada odatda ikki hosil olinadi.

Quruq savanna zonasi aholisining kundalik taomlari asosini donli mahsulotlar tashkil etadi. Sulidan bo‘tqa – fura va undan ham quyuq sargo yoki guruchdan tuvo tayyorlanadi. Bo‘tqaga achchiq ziravorlar hamda qaylalar qo‘shiladi: sarimsoq, achchiq qalampir (pili-pili), pomidor va ziravorlar, ular qatorida makka, bug‘doy, suli unidan non ham qilishadi. Ekvatorial tasma aholisida donlilar o‘rnida yams,

maniska ishlatiladi. Ularning ayrim navlarini suvga bo'ktirib, zaharli moddalardan tozalanib yanchib, so'ng pishiradilar. Manakoada – topioka deb nomlangan non, bo'tqa qiladigan un olishadi. Go'shtli taomlarga tovuq, baliq, ovda qo'lga olingan yovvoyi parrandalar kiradi. Oqsil yetishmasa: chigirtka, chumoli va boshqa hasharotlarni iste'mol qilishadi.

Madagaskar malgashlarining asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik, bosh ekini sholi yaqin-yaqingacha daraxtlar kesilib, shox-shabbalari yondirilib ekin maydonlari tayyorlanar edi. Sholini o'roq bilan o'rib, mollar tuyoqlari yordamida poyadan ajratganlar. Guruch asosiy taom, uni go'sht, baliqdan achchiq qaylalar bilan yeyishadi.

Qora Afrikaning chorvador aholisi yirik shoxli mol, qo'y va echki boqadi. Ilgari ularning barchasi nomadlar – ko'chmanchilar bo'lgan. Ular G'arbiy Afrikada – fulbe, Janubda – tsvana, zulu, koy-koin (got-tentotlar), Sharqda – masai va hokazolardan iborat. Ko'chishlar yaylovlarning mavsumiy davri, setse pashshasining bo'lishi va boshqa omillarga bog'liq bo'lgan. Ko'chishlar yo'nalishlari asrlar davomida shakllangan, shuning uchun bugungi chegaralar buzilishiga mahkum. Xususan, fulbelar Nigeriya, Niger, Burkina-Fasoda ko'chib, o'z mollarini boqadilar. So'nggi yillarda ko'chmanchilik an'analari tobora yo'qolib bormoqda. Nomadizmni faqat ayrim saqlab qolganlari chorvachilikni dehqonchilik bilan qo'shib olib bormoqdalar.

Ko'pchilik afrikaliklar ko'chmanchi chorvachilikdan haydab boqishga o'tishgan. Yog'ingarchilik mavsumi tugab, hosil yig'ilgandan so'ng mollarni janubga haydab va unda yilning quruq fasllarini o'tkazishadi. Yaylovda yengil chaylalar quriladi. Doimiy yashash joylarida qariyalar, ayollar va bolalar qolishadi. Yog'ingarchilik mavsumi boshlanishiga erkak cho'ponlar qaytib, yana dala ishlariga unaydilar. Podaga bu paytda o'smirlar qaraydilar. Yil fasllari shu tariqa takrorlanib boradi.

Chorva juda katta ijtimoiy boylik, shuning uchun chorvadorlar uni asrashga intiladilar. Asosiy taomlarini sut va undan olinadigan mahsulotlar, dehqonchilik oziqlari tashkil qiladi. O'tmishda chorvadorlar

don va boshqa qishloq xo'jalik sabzavotlarini dehqonlar bilan ayirboshlaganlar. Bugungi kunda bu narsalarni o'zlari yetishtirmoqdalar.

Dehqonlar va chorvadorlar ichida ko'plab mohir hunarmandlar mavjud. Ular to'qimachilik, temirchilik, yog'och o'ymakor-

ligi, savatlar to'qish bilan shug'ullanadilar. G'arbiy Afrikaning eng mohir to'quvchilari xausalar hisoblanadi. Ilgari ular o'z matolarini faqat atrof hududlarga emas, butun Shimoliy Afrikaga sotganlar. To'qimachilik – erkaklar hunarmandchiligi, kasbi hisoblangan. Iplarni bo'yash uchun o'simliklardan olinadigan tabiiy bo'yoqlar: indigo, limon sharbati, qamishning ayrim turlari poyasi va h.k.lar ishlatilgan. G'arbiy Afrikada gorizontal (yotiq) dastgoh ishlatilgan. Markaziy Afrikada vertikal dastgoh qo'llanilgan. Ekvator zonasida rafiya palmasi bargi po'stlog'idan olinadigan iplardan foydalanilgan. Palma yog'ochlaridan uy-joy qurilishida (bakuba, bokangalarda), mayda shoxlaridan savatlar, bo'yralar to'qishda foydalanilgan.

Chorvadorlar mohir terimchilardir. Ular ko'ndan (oshlangan teridan) katta sumkalar, kitoblar uchun muqovalar (islom tarqalgan hududlarda), kalishlar, egarlar, etiklar qilingan. Xausalik ko'nhilar yupqa safyan tayyorlashgan. Ho'kiz terisidan yupqa, lekin mustahkam asal va yog' saqlaydigan idishlar – tandu, g'iloflar yasaganlar.

Afrikaliklar turar joylari xilma-xil bo'lib, ularning turlari aholining xo'jalik madaniy tiplari, etnik an'analari, qurilish ashyolarining mavjudligi bilan xususiyatlanadi. Ko'chmanchilar yengil teri yoki bo'yralar bilan yopiladigan chaylalar qurgan. Yarimcho'l aholisi, dehqon va yarimo'troq chorvadorlar qurilishda loy, tosh, butalar shoxlari, savanna zonasida yog'ochlardan foydalanib tomini suli poyasi, g'o'zapoya va boshqa o'simliklar bilan yopadilar. O'rmon hududlarida asosiy qurilish ashyolari palma yog'ochi, bambuk, banan, fi-

kus barglaridir. Uylar qurilishida devor suvash, tom yopish kabi og‘ir ishlarni erkaklar bajaradi, bezash ayollar yumushi sanaladi. Oila bir necha kulbalar majmuasida joylashadi. G‘arbiy, Markaziy, Janubiy Afrikada ko‘pchilik aholining uylari doira shaklida bo‘lsa, Gvineya sohili, Kongo daryosi vohasida to‘g‘ri burchaklidir. Ayrim xalqlar – ashanti va xausa – Ganada, vagogo – Sharqiy Afrikada bir-biri bilan birlashib ketgan xonalar majmuyini qurishadi. Barcha kulbalar eshigi hovli tomon chiqariladi. Kirish maxsus joyda qoldiriladi. Janub chorvadorlari doira shaklida – kraal qurib, uning markazida molxonasini joylashtiradilar. Oila, odatda, bir necha kulbani egallab, ayollar yosh bolalari bilan alohida, o‘smirlar jinsiga qarab alohida, xo‘jalik ehtiyojlari uchun yana bir boshqa xonalar bo‘ladi. Xonalar asosan uxlash uchun zarur bo‘lib, hayot ochiq hovlida, o‘choq atrofida o‘tadi.

Afrikada bugungi kunda ham ovchi-terimchilik aholisi – pigmeylar va sanlar (bushmanlar) saqlanib qolmoqda. Pigmeylar Markaziy Afrikaning ekvatorial o‘rmonlarida yashaydilar. Ular quvib ov qilish san‘atiga egalar. Hayvonni ovlashda turli qopqonlardan ham foydalanishadi. Ov erkaklar yumushi, ayollar oziqning 70% ini beradigan termachilik bilan shug‘ullanadilar. Ular turli meva, ildiz, qurt-qumursqalar, mayda hayvonlarni, yovvoyi asal, dorivor o‘simliklarni terib, ayrimlarini dehqonchilik aholisi bilan don, mato, idishlarga ayiriboshlaydilar.

Pigmeylar yarimko‘chmanchi hayot kechiradilar. Odatda, ov imkoniyatlariga qarab 6–7 ta qarindosh oila birgalikda harakatlanadi.

Pigmeylar faqat jamoa mulki mavjud manzilgohdan topilgan mahsulotlarni birgalikda baham ko‘radi. Ular tabiatga nisbatan juda ehtiyotkor munosabatda bo‘lib, faqat zarur narsalarni olib, unga zarar yetkazmaslikka intiladilar. Bugungi kunda pigmeylar hayoti birmuncha mushkul kechmoqda. Sababi, ularning aksariyati milliy bog‘lar doirasida yashab, ularda hayvonlarni ovlash cheklangan. Nisbatan cheklangan hayot kechirayotgan pigmeylar Ituri daryosi bo‘ylab (Kongo Demokratik Respublikasi) joylashganlar. Kamerun va Kongo hukumati pigmeylarning zamonaviy hayotga o‘tishlariga harakat qilishmoqda.

San (bushmen)lar Janubiy Afrikaning yarimchoʻl va choʻl hududlarida yashashga moslashganlar. Ular chidamli ovchilardir. Kamon, nayza bilan ov qiladilar. Ularning toshdan kamon oʻqlarini shisha va temir oʻqqa almashtirganlariga koʻp boʻlganlari yoʻq. Ayollar urugʻ, meva, yegulikildizlar, yovvoyi qovunlarni terishadi. Saanlarda turar joylar boʻlmagan. Ular butazorlarda yashab shamoldan panalar yasaganlar, xolos. Kalaxari

choʻllarida ular 50–150 kishidan iborat guruh boʻlib yashaydilar. Qurgʻoqchilik, ocharchilik paytlarida 10–12 kishidan iborat oilalarga boʻlinib, jon saqlashga urinadilar. Saanlar suvsiz choʻl sharoitida suv topa olishlari bilan ajralib turadilar. Bugungi kunda sanlarning koʻpchiligi Namibiya, JARning fermalari, konlarida ishlamoqdalar. Botsvana va Namibiyaning shimolida hali anʼanaviy hayot tarzida yashovchi saanlar mavjud.

Qora Afrikaning ayrim xalqlari: makinke, songai, yoruba, ashanti Gʻarbiy Afrikada; bakongo, bokuba Markaziy Afrikada; suaxili va shona – Sharqiy Afrikada oʻtmishda siyosiy birlashmalar, ilk davlatlar yoki qabilalar ittifoqlari tuzganlar. Boshqa etnik guruhlar, aksincha, urugʻchilik darajasida yashaganlar. Deyarli barcha xalqlarda yirik oilalar – klanlar boʻlib, jamoa mulki saqlangan. Afrika jamoalari faqat tiriklarni emas, marhum aʼzolarini ham «tiriklar» qatorida hisoblaydi. Hozirgi kunda yirik oila munosabatlari aksari jamoa doirasida saqlanmoqda. Qon-qarindoshlik, oʻzaro yordam, yaqinlik aloqalari Afrika aholisining asosiy qadriyatlari hisoblanadi.

Qarindoshlik asosan ota tomonidan belgilanadi. Lekin Gvineya sohilida va qitʼa markazida qarindoshlikni ona urugʻi tomonidan olib borishni saqlab qolganlar. Bu jamoalarda togʻa – onaning aka yoki ukalari oila boshligʻi sanaladi. Oʻgʻil va qiz bolalar oʻn yoshi-

dan tog‘asinikida tarbiyalanib, bu oilada esa erning jiyanlari boqiladi. Bugungi kunda ona urug‘i munosabatlari tobora yo‘qolib bormoqda.

To‘y – qarindoshlar kelishuvi natijasidir. Ota yoki tog‘a kuyov hisobidan kelin tomonga qalin to‘laydi. Chorvador aholi mol bilan, dehqonlar va shaharliklar ko‘pincha pul bilan to‘laydilar. Ko‘p mamlakatlarda poligamiya mavjud bo‘lib, erkaklar bir necha xotin olish huquqiga ega. Ayollarning har biri, odatda, alohida uy va xo‘jalikka ega. Qarindoshlar orasida nikoh tuzmaslik uchun qat‘iy taqiqlar qo‘yilgan.

5.3. Qora Afrikada diniy vaziyat

Afrikaliklarning an‘anaviy dinlari. Qora Afrika aholisi dinlari xilma-xil. Bu hududda urug‘-qabilachilik e‘tiqodlari bilan birgalikda, xristianlikning turli mazhablari va islom diniga mansub aholi guruhlarini uchratish mumkin. Ushbu dinlar asrlar davomida o‘zaro tinch-totuv faoliyat ko‘rsatib kelgan. Ko‘plab afrikaliklar an‘anaviy dinlarini saqlab qolmoqdalar. Jumladan Burkina-Fasoda 65% aholi an‘anaviy dinlarini saqlab kelmoqda. Afrikaliklar e‘tiqodlarida tabiat kuchlari, Quyosh, Oy, yulduzlar, yer, o‘rmonlar, daryolar va h.k. muhim o‘rin tutadi. Yevropalik tadqiqotchilardan biri raqsga tushayotgan pigmeydan ajablanib, nega bir o‘zi o‘ynayotganini so‘raganida, u ham hayron qolib: «Men bir o‘zim raqsga tushayotganim yo‘q, men o‘rmon, o‘t bilan raqsga tushmoqdaman», – deb javob beradi.

Afrikaliklar arxaik e‘tiqodlari orasida animizm alohida o‘rin tutadi. Fetishizmda tog‘, daryo, o‘rmon, tabiat kuchlariga sig‘inish muhimdir. Totemizm xalq afrikaliklar hayotida yaxshi saqlangan. Ko‘plab chorvadorlar, xalqlar yangi tug‘ilgan chaqaloqqa (o‘g‘il bola) buqacha sovg‘a qilishib, unda bolaning ruhi mujassamlangan sanaladi. Dehqonlar yangi tug‘ilgan farzandlariga bananni bag‘ishlaydilar. Bu daraxtning mevasini uzish taqiqlanadi. Hayvonlar bilan qarindoshlik ularning afsona va ertaklarida o‘z aksini topgan. Ularda odamlarning hayvonlar bilan nikohlari haqida ham hikoya qilinadi. Ko‘pgina Afri-

ka xalqlari hayvonlarni – kiyik, ilon, antilopa va h.k.larni o‘z ajdodlari deb bilganlar. Sher, fil, arslonlar qabila boshliqlari va oliy hukmdorlar ajdodlari hisoblanadi. Afrikaliklar afsungarlikka ishonch saqlab, turli tumorlarning shifobaxsh xususiyatiga ishonganlar. Qora afsungarlik – bu yovuz maqsadlarda yuboriladigan narsalar bo‘lsa, oq afsungarlik davolashga yo‘naltirilgan. Afrikaliklar e‘tiqodiga ko‘ra o‘lim hayotning tugashi emas, boshqa shaklga o‘tishdir. Ularning fikricha, marhumlar ma‘lum vaqt o‘tib yangi chaqaloqlarda o‘z davomini oladilar. Afrikaliklar uchun ajdodlar ruhiga sig‘inish ham muhim. Har bir muhim tadbir ekin ishlarini boshlash, bayram, to‘ylarni boshlashdan oldin ajdodlar ruhlariga bag‘ishlab duo qiladilar. Ruhlardan qo‘rqishgan, ulardan yordam so‘rashgan, ba‘zida jazolashgan. Afrikaliklarda ruhlar aksari but va sanamlar shaklida uyda saqlanadi. Hozirgi kunda ajdodlar xulqi nafaqat qabila dinlari, balki modernizatsiyalashgan shaklda xristianlik va islomda ham uchraydi. Mustamlakachilik davridagi Afrika davlatlarida oliy hukmdor xulqi butun mamlakat darajasida nishonlangan. Mavjud e‘tiqodlarga ko‘ra, uning ruhi turli buyumlarda – ashantilarda tana, o‘rindiqlarda, Kongo Demokratik Respublikasida haykalchalarda, Ruandada nog‘oralarda va h.k. mujassamlashgan. Ayrim xalqlarda politeizm – ko‘plab ilohlarga ega dinlar shakllangan. Ularda xudolar panteoni juda katta, jumladan yorubalarda 200 iloh nomi qayd etilgan. Asosiy ruhlar ichida Oloruh – osmon ilohi, Obotalo – yer ilohi, Oloxun – suv ilohi, Odudua – dunyoni yaratgan iloh, Oloroza – uy-o‘choq homiysi, Ochun – urush hamda temir xudolari mavjud. Ayrim G‘arbiy Afrika mamlakatlaridagi yashirin diniy ittifoqlar bizga qadar yetib kelgan, jumladan erkaklarning Loro va ayollarning bundi ittifoqlari bunga misol bo‘la oladi. Barcha diniy marosimlar ochiq maydonlarda, dalalarda o‘tkaziladi. Zamonaviy Afrika davlatlarida an‘anaviy e‘tiqodlarga qimmatli madaniy meros sifatida qarashadi. Ularni asrab-avaylashga, unutilganlarini tiklashga intilmoqdalar. Xristianlik portugallar tomonidan Qora Afrikaga XV asr oxirida olib kelingan. Ulardan faqat Kongoda xristianlik uzoq muddatga saqlanib qoldi. XVII–XVIII asrlar oxir-

lariga qadar xristianlik davlat dini bo'lgan. Xristianlik XIX asrdan mustamlachilik bilan birga keng tarqala boshladi. Missionerlar turli darajadagi shaxslar bo'lishgan, xususan, D. Livingston afrikaliklarga sidqidildan yordam berishga intilgan. Ular ko'plab geografik kashfiyotlar qilganlar, ilk kasalxona, maktablar tashkil etganlar. Qul savdosiga qarshi kurashganlar. Lekin istamagan holda mustamlakachilikka yo'l ochib berganlar. Afrikaliklar uchun xristianlik ma'lum darajada mustamlakachilik dini bo'lgan. Shuning uchun Gvineya sohilida, Kongo daryosi havzasida, Janubiy Afrikada rasmiy cherkovdan alohida afroxristianlik cherkovlari shakllangan. Oq tanli ruhoniylarning inkor etilishi, yangi cherkov asoschilari o'zlarini payg'ambar deb hisoblashlari, hatto mustamlakachilikka qarshi qo'zg'olon rahbarlariga aylanganlarini ko'rish mumkin. Afrikaliklar orasida o'z mavqelarini saqlab qolish uchun xristian cherkovlari, ayniqsa, katoliklar afrikalashtirish siyosatini olib bormoqdalar. Endilikda qora tanli yepiskoplar, katta kardinallar ham mavjud. Afrikaning xristian cherkovida ibodatlarni ochiq osmon ostida o'tkazishga ruxsat berilgan. Cherkov xizmatida mahalliy tillardan, an'anaviy musiqa asboblari, qo'shiq, raqslardan foydalanish mumkin. Iso, Bibi Maryam va apostollar qora tanli bo'lganligi haqidagi rivoyatlar tobora keng tarqalmoqda. Abidjan (Kot-d'Ivuar) ibodatxonasida ular aynan shu holda tasvirlanganlar. Qora Afrikada musulmonlar ham kam emas. Ularni deyarli barcha mamlakatlarda uchratish mumkin. Lekin islomga e'tiqod qiluvchilar G'arbiy va Sharqiy Afrikada ko'p yashaydi. Qora Afrikada islom dini xristianlikdan oldin paydo bo'lib, anchadan buyon o'z dinlariga aylangan. Mustamlakachilarga qarshi kurash aksari islomning yashil bayrog'ini ostida bo'lgan. Jumladan, Somali va Malida aynan shu tarzda urushlar kechgan. Sahroyi Kabirdan janubda islom savdogarlar, ulamolar targ'iboti tarzida yoyilgan. X asrdayoq G'arbiy Afrikaning savdo shaharlarida musulmon mavzolari bunyod etilgan. Yangi din dastlab yuqori tabaqa vakillari orasida, so'ng oddiy kishilar orasida tarqaladi. G'arbiy Afrika hukmdorlari Makkaga haj safarlari uyushtir-

ganlar. Tombuktu, Jennada musulmon kutubxonalarini, madrasalarini, ilohiyotchi ulamolar, fiqhshunoslar paydo bo‘ladi. Gvineyalik olim Ampate Ba islom haqida «Islom – bu suv, u quyilgan idish shaklini, yerga quysangiz, tuproq rangini oladi» degan. Hozirgi kunda islom dunyoning boshqa hududlari singari o‘z safiga yangi musulmonlarni qabul qilib kengayib bormoqda.

5.4. Ma’naviy madaniyatning an’anaviy va yangi ko‘rinishlari

Afrikaliklar dunyo madaniyati xazinasiga o‘zlarining munosib his-salarini qo‘shganlar. Xususan, bunga cho‘l-u biyobonlarda, ekvatorial o‘rmonning g‘ira-shirasidagi doimiy hayot va xo‘jalik yuritish tajribasi imkoniyat yaratgan. Bu hududlarda yashovchi aholi og‘ir sharoitlarda yashab qolish ko‘nikmasini yaratib, oziq uchun o‘simliklar, xususan, Kalaxarida 300 dan ortiq o‘simliklar mevalari, ildizlari, barglarini iste‘mol qilish mumkinligini tasdiqlashgan. Afrikaliklar ko‘plab tropik kasalliklarni (bezgak va h.k.) davolash, ko‘plab an’anaviy tabobat usullarini yaratganlar. Ularning bu boradagi tajribalarini yevropalik shifokorlar o‘rganmoqdalar. Afrikada ko‘plab ekinlar (bug‘doy, kofe va boshqalar) madaniylashtirilgan. Dehqonlar, chorvadorlar va terimchilarning ekologik tajribalari muhimdir. Jumladan, dehqonchilikda an’anaviy usullardan voz kechish tuproq eroziyasiga, yerlarning yaroqsizlanishiga olib keldi. Bu esa nafaqat Afrika, balki butun Yer kurrasiga zarar yetkazadi. Afrika dehqonlari, ma’danchilari, paxtakorlarining tajribalari Amerikaning o‘zlashtirilishiga yordam bergan. Lotin Amerikasining qator rayonlarida (Vest-Indiya, Braziliya) shakllangan diniy ta’limot va «vuduizm», «Shango marosimi» va h.k.lar G‘arbiy Afrikaning yoruba va boshqa xalqlari dinlari bilan bog‘liqdir.

Xalq og‘zaki ijodi va Afrika adabiyoti dunyoga keng tarqalgan. Adib R.Xarris barchaga ma’lum Quyonboy birodar sarguzashtlari yoki Anansi ismli o‘rgimchakning sarguzashtlarini Amerikaga olib

kelgan qullardan yozib olgan. Afrikaning barcha xalqlari qadimda, oʻrta asrlarda va bugungi kunda ham ajoyib afsonalar va ertaklar yaratganlar hamda yaratmoqdalar. Xususan, Nigeriya yorubalarining koʻp sonli xudolari va ruhlari haqidagi hikoyalari Qadimgi Yunoniston afsonalaridan qolishmaydi.

Afrikada ogʻzaki ijodning turli janrlari – mifologik ertaklar, hayvonlar haqida ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy mavzudagi ertaklar mavjud. Ertaklar faqat estetik zavq bagʻishlamasdan, axborot yetkazish va tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir. Ulardan odamlar qanday qilib temirni erita boshlaganlari, dalada qanday ishlaganlari, uylar qurib ovga chiqqanliklari haqida bilib olamiz. Ertaklar insonlarni yaxshilikka, ezgulikka yetaklagan, qoʻrqoqlikdan nafratlanishga, doʻstlikni qadrlashga oʻrgatgan. Afrika ertaklarini oʻrganish nafaqat folklorchiga, balki etnologga ham boy maʼlumotlar beradi. Ayrim xalqlar – Sharqiy Afrikadagi suaxili, Gʻarbiy Afrikadagi xausa va fulbelarning yozma adabiyotlari ham uzoq tarixga ega. Ular madhiyalar, diniy asarlar, sheʼrlar, dostonlar, tarixiy yilnomalar, hukmdorlar hayotiga oid maʼlumotlardan iborat. Boshqa yozuvsiz xalqlarda yozuvlar nisbatan yaqinda shakllangan, zamonaviy yozuvchilar ijodini xalq ogʻzaki ijodi boyitadi. Xususan, Amos Tutuola (Nigeriya) ning «Marhumlar shahriga sayohat», uning yurtdoshi Vole Shoyinkaning «Oʻrmon raqsi» va «Yoʻl», Kot-d' Ivuardan Bernar Dadening «Afrika afsonalari» va boshqa asarlarda folklor syujetlari ustunlik qiladi. Boshqa yozuvchilar zamonaviy afrikaliklarning ehtiyojlari va muammolari haqida realistik asarlar yaratmoqdalar. Nigeriyalik Chinua Achebe va Siprian Ekvenzilar, senegallik Usman Semben, Leopold Sedar Sengor, keniyalik Ngugi Va Txiongo, bur yozuvchisi O. Shnayderlar asarlari qitʼadan chetda ham tanilgan. Qora Afrika yozuvchilari sobiq metropoliyalar: ingliz, fransuz, portugal tillarida yozadilar. Ayni paytda mahalliy tillarda, jumladan, xausa va suaxilida ham asarlar nashr qilina boshlandi.

Ogʻzaki va yozma ijodiyot, shuningdek marosimiy goʻzal udumlar asosida oʻz dramaturgiyalari va teatrlari, keyinchalik kino sanʼati

vujudga keldi. Folklor an'analari va syujetlari turli «milliy baletlarga» asos bo'ldi. Afrika xalqlari hayotida bir-biri bilan bevosita bog'liq musiqa, qo'shiqlar va raqslar katta o'rin tutadi. Ular mehnat jarayoni, bayramlar, to'y va marosimlarining o'tishida katta ahamiyatga ega. Qora Afrika musiqasi Shimoliy Afrikanikidan boy va rang-barangdir. Musiqa asboblari ko'p bo'lsa-da, katta-kichik nog'oralari ritmlari beqiyos tovushlarga ega.

Afrika musiqasi dunyo musiqa madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan. Uning asosida jaz, spirichuels, samba ritmlari shakllangan. Ushbu fikrni lambada va makarena xususida ham aytish mumkin. Afrika hududida ham zamonaviy uslublar – kongo, makossalar vujudga kelgan. Reggi musiqasi ham Afrikada paydo bo'lgan.

Tropik Afrikada uzoq o'tmishdan yog'och o'ymakorligi san'ati (Kamerun, Kongo) shakllangan. Toshtarashlik (Zimbabveda), jezdan badiiy quymakorlik (Benin va Nigeriyada) san'atlari yuksak rivojlangan. Ular zamonaviy haykaltaroshlar – ganalik Kofi Antubam, nigeriyalik Ben Envenular ijodiga ilhom bergan. Afrika yog'och haykaltaroshligi yevropalik rassomlar, san'at ishtiyoqmandlariga katta ta'sir etib, yangi tasviriy san'at yo'nalishi – kubizmning yaratilishiga turtki beradi.

Rassomchilik, aksincha, Afrika mamlakatlari uchun butunlay yangi san'at sohasidir. Shunga qaramasdan, Kongo poytaxti Brazzavildagi Poto-poto rassomchilik maktabi, Sharqiy Afrikadagi makonde haykaltaroshlarini dunyo tan olgan. Tropik Afrika me'morchilik san'ati namunalari kam saqlangan. Bunga sabab, bir tomondan, qit'aning fojiali tarixi bo'lsa, ikkinchi tomondan, Afrikaning o'ziga xos iqlimidir. Yog'ochdan memorchilik inshootlari uzoq saqlanmaydi. Mali, Senegalda loydan qurilgan masjid va uylar saqlangan. Zamonaviy Afrika me'morchiligi, an'alarini – o'ymakor eshiklarni, metallardan o'ymakor naqshli bezaklarni ishlatib yangi banklar, saroylar, mehmonxonalar qurmoqdalar.

5.5. Zamonaviy etnik jarayonlar

Davlat milliy siyosati. XX asrning ikkinchi yarmida sobiq Afrika mustamlakalari mustaqil davlatlarga aylandi. Agar Ikkinchi jahon urushi arafasida qit'ada bor-yo'g'i 3 ta mustaqil davlat bo'lgan bo'lsa, hozirda 53 ta Afrika davlatlari BMT a'zolaridir. Qora Afrikada ilk mustaqillikka erishgan Gana (1957-yil) bo'lsa, eng oxirgisi – bu Namibiya (1990-yil). Ko'p millatli, elatli davlatlarda dastlabki davrlarda boshqaruv ma'lum bir xalq vakillari qo'lga o'tib qoladi. Jumladan, Kongoda – kongo, Kot-d'Ivuada – biule, Syerre-Leoneda – temne, Nigeriyada – xausa va yoruba, fulbelar yetakchi mavqeda bo'lganlar. Ko'plab davlatlar ma'lum etnik belgisiga qarab qo'shin tuzish, ma'lum tilni davlat tili sifatida o'tkazish etnoslararo mojarolarning boshlanishiga olib keladi. Natijada Nigeriya, Uganda va h.k. davlatlarda davlat to'ntarishlari, fuqarolar urushlari avj oladi. 1963-yili tuzilgan Afrika birligi tashkiloti yangi mojarolarga yo'l qo'ymaslik uchun davlat chegaralarini qaytadan ko'rmaslikka qaror qiladi. Deyarli barcha Afrika davlatlari mamlakatda o'z fuqarolaridan yagona millat yaratish maqsadini e'lon qilganlar. Hayotda bu shiorni amalga oshirish murakkabligi tez orada ma'lum bo'ldi. Sababi etnik jarayonlar bir xil yo'nalishda faqat assimilatsiya, konsolidatsiya, integratsiya shaklida namoyon bo'layotgani yo'q. Ayrim mamlakatlarda yuzlab etnoslarning bo'lishi mavjud holatda, siyosiy va ijtimoiy barqarorlikning bo'lmasligi ham muammolarni kuchaytirmoqda. Etnik yangilanish, odatda, biror-bir yetakchi etnos atrofida sodir bo'lishi lozim. Kot-d'Ivuada bu vazifani baule, Malida – bamana, Nigeriyada xausa, ibo va yoruba, Kongo Demokratik Respublikasida – kongo valuba va h.k.lar bajaradi. Konsolidatsiya va integratsiya jarayonlari etnoslararo munosabatlar uchun birorta tilni tanlashga, jumladan Tanzaniya va Keniyadagi suaxili tili singari qabul qilinishiga erishiladi.

Etnik yaqinlashuvda polietnik muhitda birgalikda mehnat faoliyati olib borish muhim rol o'ynaydi. Aholining aralashuvi tobora faollasha boradi. Oldingi asrda boshlangan dastlab vaqtinchalik, so'ng qishloq xo'jalik ishchilarining doimiy migratsiyasi qo'shni

mamlakatlardan Ganaga, Gvineyaga, Kot-d'Ivurga kofe va kakao plantatsiyalariga, Ugandaga banan plantatsiyalariga davom etmoqda. Mis tasmasi Kongo Demokratik Respublikasi, Zambiya, Zimbabve, JAR tog'-kon sanoati korxonalari ham muhojir ishchilarni o'ziga jalb etib kelmoqdalar. XX asrning so'nggi choragida boshlangan ko'p yillik qurg'oqchilik cho'l va dasht aholisini uzoq-uzoq hududlarga ko'chishga majbur etdi. Xususan, tuareglarni Gvineya sohili shaharlarida uchratish mumkinligi aynan qurg'oqchilik bilan izohlanadi.

Afrikada boshqa qit'alarga nisbatan shahar aholisining o'sishi tez bormoqda. Qishloqlardan shaharlarga ko'chib o'tgan aholi vakillari dastlab o'zlarini begona his qilib, turli hamkorlik tashkilotlarini tuzadilar. Lekin urbanizatsiya, ularning yaqinlashuvi asosiy etnos milliy ongini o'zlashtirishga majbur etadi. Qolaversa, shahar hayoti aralash nikohlarga yo'l ochib, assimilatsiya jarayonlarini kuchaytiradi.

Bugungi xalq madaniyati. Afrika xalqlari an'anaviy madaniyatida ikki o'zaro qarama-qarshi jarayon bormoqda. Avvalo, xalq madaniyati o'zining etnik xususiyatlarini yo'qotib bormoqda. Madaniyatning ko'pgina turlari kiyimlar, uy-joylar, taomlar yevropacha, aniqrog'i, baynalmilal tus olmoqda. Ayrim holatlarda yevropacha kiyimlar an'anaviy deb qabul qilinmoqda. Jumladan gererolar ayollar kiyimlari (Namibiya) – bu yevropaliklarning XVII asrdagi kiyimlarining aniq nusxasi, Kongo Demokratik Respublikasida uzun ayollar ko'ylagi va erkaklarning yengil yarim harbiy namunadagi kastumi «Xalq libosi» deb e'lon qilingan. Aksari mahalliy va yevropa libolarining aralash ko'rinishi kiyiladi. Xususan, Somalida erkaklarda yevropacha ko'ylak va yubka, Zanzibarda uzun ko'ylak va pidjak, Ganada yevropacha kastum va yengil yopinchiq – kente kiyilmoqda. Ayni paytda qit'adagi turli xalqlar madaniyatlari o'zaro ta'siri ham davom etmoqda. Afrika mamlakatlarida modelyerlar mahalliy an'analarni e'tiborga olib ishlamoqdalar. Etnik o'ziga xosliklar taomlarda, taqiqlarda (tabu), hayot bilan bog'liq marosimlarda uzoq saqlanadi. Lekin udum-marosimlar ham o'zgaradi. Ularning ayrimlari unutilsa, boshqalari diniy xususiyatini yo'qotadi. Ba'zida qo'shni xalqlar udumlari qabul qilinadi. Konakri shahrida (Gvineyaning poytaxti)

asosiy aholi – бага, muomala tili – susu, moddiy madaniyatlarida fulbe va malinke xalqlari an’analariga taqlid qilishadi. Odat, huquq, qonunlari shakllari o’zgarib bormoqda. Ona urug‘i ota urug‘iga o‘rin bo‘shatmoqda, oddiy huquq kodekslari yozilib borilmoqda. Bu odat huquqlari, ularga ma’lum o‘zgarishlar kiritilganidan so‘ng davlat fuqarolik va jinoiy qonunlari singari albatta bajarilishi majburiy etib qo‘yilgan. Afrika etnoslari bugungi kunda xalq va millatlarning shakllanishi turli bosqichlarida turibdilar. Etnik ong ko‘p pog‘onalidir. Etnik jihatdan rang-barang G‘arbiy Afrika mamlakatlarida esa ma’lum muammolar vujudga kelmoqda. Jarayonlar yevropalik aholisi ko‘p Janubiy Afrikada, ayniqsa, muammoli kechmoqda.

O‘zga millatli jamoalar. Afrikadagi yevropalik aholi taqdiri o‘ziga xos tarzda kechmoqda. Angola va Mozambikda portugallar XV asr oxirlaridan paydo bo‘lgan, gollandlar Janubiy Afrikaga 1652-yildan boshlab kela boshlaganlar. Hozirgi kunda JAR, Zimbabve, Kenyaning yashash uchun qulay viloyatlariga inglizlar XVIII, ayniqsa, XIX asrdan ko‘chib kelganlar. Fransuzlar aksari G‘arbiy Afrikada, nemislar Namibiyada (XIX asr oxirida Germaniya Janubiy-G‘arbiy Afrikasida) joylashganlar. Ko‘plab ko‘chib kelganlar metropoliyaga qaytganlar. Namibiyada nemislar jamoalari, Keniya va Zimbabvedda inglizlar yashaydi. Ular tarixiy vatanlari bilan aloqani uzmay, maishiy hayotda o‘z odatlarini saqlab kelmoqdalar.

JARda ushbu guruhlar taraqqiyoti o‘zgacha kechgan. Uch yuz yillik hayotlari davomida gollandiyalik va fransiyalik gugenot mustamlakachilari avlodlari alohida etnosga aylandi. Ularni dastlab burlar (niderland tilidan – dehqonlar), o‘tgan asrdan esa afrikanerlar deb atay boshladilar. XIX asrning boshlarida ushbu koloniya Angliyaga berilgandan so‘ng inglizlar kela boshlaydi. Ularning avlodlarini angloafrikaliklar deyishadi. Ushbu ikki guruh JARning oq tanli aholisini tashkil etadi. 1948-yil hokimiyatga afrikanerlar kelganida hukumat aparteid (irqlarning alohida yashashi) siyosatini boshlaydi. Unga ko‘ra oq tanlilar, ranglilar (metislar), osiyoliklar, qora tanlilar alohida mavzelarda yashab, «oq bo‘lmaganlar» uchun ijtimoiy va siyosiy hayotdagi faoliyat butunlay inkor etildi.

Ushbu noinsoniy siyosatga qarshi qurolli kurashni Afrika Milliy Kongressi (AMK) boshqarib, u qora tanli aholining tashkiloti sifatida faoliyat olib bordi. 1956-yili qabul qilingan «Erkinlik xartiyasi» Janubiy Afrika unda yashovchi barcha xalqlarnikidir deb, eʼlon qilindi. Kurash gʻalaba va 1994-yil prezident saylovlarining demokratik tamoyillarda oʻtkazilishiga imkon yaratdi. Saylovda 26 yil qamoqda boʻlgan qora tanli aholi vakili Nelson Mandela gʻalaba qozondi. Lekin Mandeladan keyingi saylovlarda hokimiyatga kelgan Zuma paytida mamlakatda murakkab vaziyat vujudga keldi. Afrikalashtirish koʻrinishidagi siyosat faqat JARda emas, 1980-yildan buyon Zimbabvega prezidenti boʻlgan R.Mugabe tomonidan ham olib borilmoqda. JARda millatchilik kayfiyatlari faqat oq tanli aholida emas, ayrim qora tanli xalqlarda (xususan, zuluslarda) ham kuchayib bormoqda. Ushbu vaziyat 2018-yil oʻz yechimini topdi.

Savol va topshiriqlar

1. Tropik va Janubiy Afrika aholisining antropologik hamda lingvistik tavsifi haqida nimalarni bilasiz?
2. Hudud aholisining anʼanaviy va zamonaviy xoʻjaliklari qanday koʻrinishda boʻlgan?
3. Pigmeylar va saanlar haqida Internetdan qoʻshimcha maʼlumotlarni topib gapirib bering.
4. Tropik va Janubiy Afrika aholisi moddiy madaniyatlaridagi oʻziga xosliklar nimalardan iborat?
5. «Qora Afrika»dagi ijtimoiy munosabatlar qanday koʻrinish olgan?
6. Ushbu hudud aholisining anʼanaviy va zamonaviy dinlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Maʼnaviy madaniyatdagi anʼanaviylik va zamonaviylik nimalardan iborat?
8. Afrikaning tropik va janubiy qismida kechayotgan zamonaviy etnik jarayonlarni qanday ifodalaysiz?

6-BOB. OSIYO ETNOLOGIYASI

Old Osiyo. G'arbiy yoki Old Osiyo Kichik Osiyo va Arabiston yarimorollari, O'rtayer dengizining sharqiy sohili, Mesopotamiya va O'rta Sharqiy (Eron va Afg'oniston) hududlarini ham o'z ichiga ola-

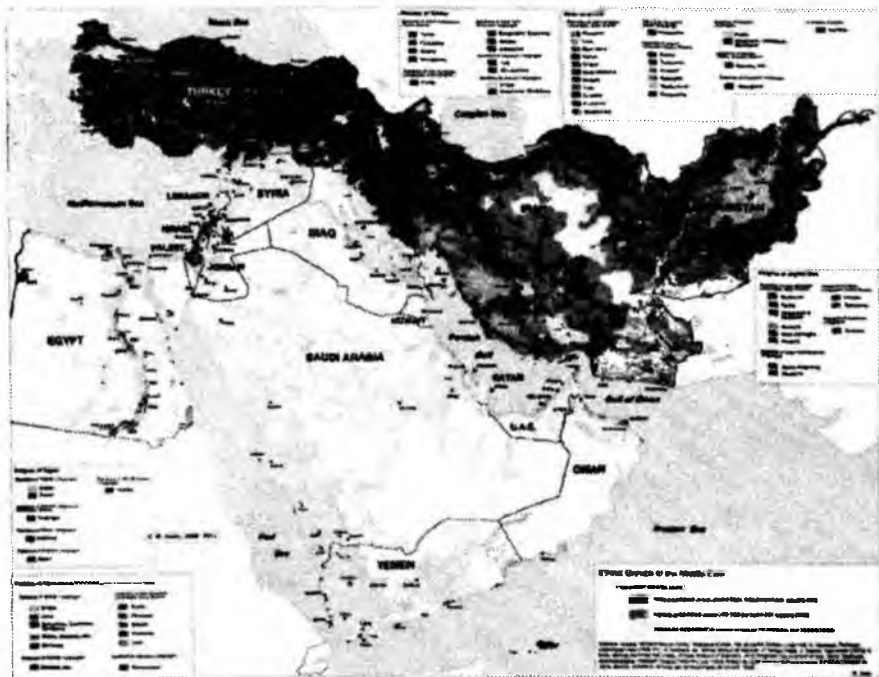

di. Aholisi 200 milliondan ko'proq. Old Osiyo hududining talay qismi yarimcho'l, cho'l, tog'lar qisman vohalardan iborat. Faqat tog'li vohalar, shuningdek, O'rtayer, Qora va Kaspiy dengizlari sohillarida iqlim nam subtropik. Sersuv daryolar faqat Frot va Dajjalardir. Bu

mintaqada tabiiy sharoit qadim zamonlardan qulay bo'lib, aholi zich yashaydi. Cho'l va tog'li hududlarda aholi nisbatan siyrak joylashgan. Old Osiyo davlatlariga: Afg'oniston, Bahrayn, Isroil, Iordaniya, Iroq, Eron, Yaman, Qatar, Kipr, Livan, BAA, Oman, Saudiya Arabistoni, Suriya va Turkiya kiradi.

6.1. Old Osiyoning etnik tarixi

Old Osiyoda odamlar o'nlab ming yilliklardan buyon yashab kelmoqdalar. Bundan 40–50 ming yil ilgari hududda zamonaviy qiyofadagi odamlar yashay boshlaganlar. Taxminan 10 ming yil ilgari Mesopotamiyada, O'rtayer dengizining sharqiy sohillarida, Kaspiy dengizining janubiy-sharqiy rayonlarida ilk dehqonchilik va chorvachilik madaniyatlari shakllangan. Bu hududlarda odamlar sopol buyumlar yasashni, ma'danlarni eritish va ularga ishlov berishni o'zlashtirganlar, keyinchalik Shumer va Akkadda ilk shahar-davlatlarga asos solishgan. Olimlar Old Osiyoning qadimgi aholisi etnik tarkibi haqida aniq ma'lumotlarni ham aynan mil. avv. IV–III

mingyilliklarda yozuv paydo bo'lganidan so'ng qo'lga kiritishadi. G'arbiy Osiyo aholisining bir qismi Shumer va Akkadlar kaspiy tillarida so'zlashgan. Ulardan tashqari bobilliklar, ossurlar, yahudiy-lar, arablar ajdodlari semit tillarida so'zlashsa, xetlar, midiyaliklar, parfiyaliklar, skiflar hind-yevropa tillariga mansub bo'lishgan. Asrlar davomida old osiyoliklar semit tillarida, Eron va Afg'oniston hind-yevropa tillarida so'zlashadigan etnoslar tomonidan egallanadi. Arablar istilosi (VII–VIII asrlarda) Old Osiyo xalqlari tarixi va madaniyatiga ulkan ta'sir o'tkazadi. Arablar bosib olgan xalqlarni islom diniga o'tkazib, ilm-fan, davlat boshqaruvida o'z yozuvlari va tillarini joriy etdilar. Arablardan bir necha asr o'tib Old Osiyoga ilgari Orol dengizi bo'ylarida, Sirdaryoning quyi oqimida yashagan o'g'uzlarning yurishlari boshlanadi. Ularning avlodlari zamonaviy turklar, ozarbayjonlar va yana qator etnoslardir. O'rta asrlar oxiridan Old Osiyo dav-

latlari inqiroz holatiga tushib, Yevropa davlatlariga mustamlaka va yarim qaram o'lkalarga aylanadi.

Mahalliy madaniyatlarning qadimgi manbalari. Old Osiyoning qadimgi tosh davri aholisi ovchilik, baliqchilik, termachilik bilan hayot kechirganlar. Odatda, ahyon-ahyonda yirik hayvonlarni ovlash ibtidoiy jamoalarni to'liq to'yishga imkon bergan, G'arbiy Osiyo iqlimi nisbatan mo'tadil bo'lsa-da, odamlar kulbalarida doimo olovni saqlashga intilganlar. Olov yog'ochni yog'ochga ishqalash yoki chaqmoqtoshlar yordamida olingan. Taxminan 10–12 ming yil avval Old Osiyo iqlimi o'zgarib ko'plab suv havzalari qurib qoladi. Asta-sekin o'simliklar, ov qilinadigan hayvonlar kamayib, baliq ovlash ham murakkablashib boradi. Hayot uchun kurash odamlarni oziq topishning yangi usullarini izlashga majbur etgan. Tabiatni kuzatish, tajriba to'plash, O'rtayer dengizining sharqiy sohili, shimoliy Mesopotamiya, Kaspiy dengizining janubiy-sharqiy hududlarida mezolit davri odamlariga, hayvonlarni xonakilashtirish, ekinlarni madaniylashtirish imkonini beradi. Dastlabki xonakilashtirilgan hayvonlar qo'y va echkilar bo'lgan. Keyinroq qoramol, cho'chqa, ot, tuya va eshaklar xonakilashtirilgan. Tovuq, o'rdak, g'ozlarni qo'lga o'rgatish yanada kechroq sodir bo'lgan. Bu ixtirolar qo'shni hududlar, eng avvalo, Qadimgi Misrga yoyiladi. Misrda mushuk xonakilashtirilib uy hayvoniga aylantiriladi. Odamzod madaniylashtirgan eng qadimgi o'simliklar bug'doy va arpa bo'lgan, asta-sekin hozirda bizga ma'lum bo'lgan boshqa donli ekinlar, sabzavot, mevalar o'zlashtirilgan. Bularning barchasi Old Osiyo mamlakatlari aholisini o'zlashtirish xo'jaligidan chorvachilik va dehqonchilikka, ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tishini ta'minlaydi. Ayni paytda tog' va cho'l aholisi o'zlashtirish xo'jaligi sharoitida yashashda davom etadi. Yangi xo'jalik turlari xalqlar hayoti tarzida katta o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Aholi guruhlarining bir qismi daryo vohalari bo'ylab joylashib dehqonlarga aylanadilar. Issiq iqlim sharoitida odamlar sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, dalalarni sug'orib dehqonchilik qilishga o'tishadi. Dastlab o'troq manzilgohtar bunyod etilib, ular asosida keyinchalik shaharlar, dav-

latlar, sivilizatsiyalar shakllanadi. Qurg'ochil tog'oldi hududlarida suv manbalari va unumli yerlar taqchil joylarda yashagan aholi qo'y va echkilik bilan shug'ullanib cho'pon-chorvadorlarga aylana boradi. Aholi va uning chorvasi ko'paygach, o'z manzillaridan uzoqroqqa, yaylovlar hamda suv manbalari izlab ketishlariga to'g'ri kelgan. Bundan 3 ming yillar muqaddam ko'chmanchi chorvachilik – nomadizm vujudga keladi. Uning o'ziga xos xususiyati chorvadorlarda doimiy yashash joylarining bo'lmasligi hamda yil davomida mavsumga qarab bir yaylovdan boshqasiga ko'chib yashashga moslashganidir. Bu xildagi hayot tarzi ko'chmanchilarni o'troq dehqonchilik manzillari-ga talonchilik bosqinlari uyushtirish kayfiyatini yaratgan.

Qadimgi sivilizatsiyalar. Xo'jalikning yangi turlari katta mada-niy o'zgarishlar bilan xususiyatlanadi. Yirik qo'rg'onlar katta va aholisi ko'p shaharlarga aylanadi. Yashash joylari, xo'jalik binolari yog'och, loy va toshlardan qurila boshlanadi. Ulkan podshohlar sa-roylari, mahobatli ibodatxonalar bunyod etilgan. Shaharlar mustah-kam qalin devorli qal'alarga aylana borgan. Idishlarni loydan charxda yasash dastgohi ixtiro qilinadi. Shisha kashf qilinadi. Ma'danlarni eritish va ishlov berish tobora takomillashib dastlab mis, so'ng jez va temirdan mehnat qurollari yasash usullari kashf etiladi. Odamlar g'ildirak, arava, jang aravasi, to'quv dastgohini, omoch va boshqa qishloq xo'jalik qurollarini yaratdilar. Ko'pgina xalqlar tomonidan kemalar yasash, dengizchilik ishi yuksaltirilib uzoq Afrika, Yevropa va Osiyo sohillariga sayohatlar uyushtirila boshlanadi. Dehqonchilik jamiyatlari paydo bo'lishi bilan mulkiy va toifaviy tabaqalanish kes-kin kuchayadi. Harbiy boshliqlar, sarkardalar, shuningdek, jamiyatda yuksak mavqeli koinlar toifalari vujudga keladi. Savdogarlar paydo bo'lib, uzoq-yaqin mamlakatlar bilan, xususan, ko'chmanchilar bi-lan mol ayirboshlashni boshlaganlar. Bu toifalarning barchasi odd-iy fuqarolar – dehqonlar va hunarmandlarni bo'ysundirib, ularning mehnatidan foydalana boshlaydilar. Podshohlarni ilohiylashtirish ro'y beradi. Ayni paytda ko'p sonli kambag'allar qatlami ko'payib boradi. Nihoyat har bir davlatda qullar toifasi shakllanib, ular dastlab

urushlarda asir olinganlar bo'lgan. Ulardan ibodatxonalar va saroylar, yo'llar qurilishida, uy xizmatkorlari sifatida foydalanganlar. Dalarda, hunarmandchilik ustaxonalarida ishlagan, erkin kishilarning hayoti ham qullarnikidan kam farq qilgan. Madaniyat yuksak darajaga ko'tariladi. Old Osiyoning qadimgi davlatlarida turli hunarlar va san'at rivojlangan. Ko'plab shaharlarda suv tarmog'i bo'lgan, bundan 6 ming yil avval uch-to'rt qavatli uylar, mustahkam ko'priklar, yo'llar qurilgan. Oltindan, kumushdan, qimmatbaho, kamyob toshlardan ajoyib zeb-ziynatlar yasashgan. To'quvchilar jundan, zig'irpoyadan matolar, qurollar, idishlar, temirchilar qurol-aslahalar yasaganlar. Haykaltaroshlar loy va toshdan ajoyib haykallar yasashsa, shoirlar dostonlar bitganlar, diniy bayramlarda afsona va rivoyatlar asosida sahna tomoshalari qo'yilgan.

Qadimgi ko'chmanchilar. Old Osiyoning cho'l, tog'lari aholisi ko'chmanchilar hayoti dehqonlarnikidan o'zgacha kechgan. Nomadlar shaharlar va konlar barpo etishmagan. Ular yaylovlarda vaqtinchalik chodirlardan manzilgohlar tiklaganlar. Ot va tuyalarni xonakilashtirilgandan so'ng, uzoq masofalarga ko'chish boshlandi. Tuyalarda chodirlarni, ayollar va bolalarni olib yurishsa, erkaklar otlarni minib zarur paytlarda mudofaa, ehtiyoji tug'ilsa bosqinlar uyushtirganlar. Ko'chmanchilar hayoti murakkab kechib qishda sovuq va yog'ingarchiliklardan, yozda issiq va suvsizlikdan azob chekkanlar. Nomadlar chorvani asraganlari uchun oziq kam bo'lgan. Go'shtni faqat tantana va bayramlarda iste'mol qilishgan. Chorvadorlar oziqlarida dehqonlardan ayirboshlangan (teri, yog', sut mahsulotlariga) don, sabzavotlar, mevalar ham o'z o'rniga ega bo'lgan.

6.2. Old Osiyo xalqlari, ularning bugungi kundagi xo'jalik mashg'ulotlari

Etnoslar. Arabiston yarimorolida asosan arablar yashaydi. O'rtayer dengizining sharqiy sohillarida arablardan tashqari yahudiy- lar (Isroil), maroniylar (arab xristianlari) va druzlar (Livanda) mavjud. Turkiyaning asosiy aholisi turklar bo'lib, ulardan tashqari, turklarning

subetnosi – yuryuklar (janubda), markaziy va shimoliy hududlarda ayrim kavkazlik etnoslar va rus staroobryadchilari, gʻarbiy hududlarda yunonlar joylashgan. Eron aholisi ham koʻp millatli. Asosiy aholi – fors-lar bilan bir qatorda mamlakat shimolida turkman va ozarbayjonlar joylashgan. Eronning markaziy va gʻarbiy hududlarida oʻtroq kurdlar va boshqa koʻchmanchi qabilalar yashaydi. Eronning janubiy-sharqiy qismida belujiylar istiqomat qiladilar. Afgʻoniston aholisi ham koʻp millatli, xilma-xil. Uning janubiy va markaziy viloyatlarida mamlakatning eng yirik xalqi – pushtular yashaydi. Shimolda tojiklar, oʻzbeklar va boshqa elatlarga mansub aholi joylashgan. Old Osiyoning zamonaviy aholisi katta yevropeoid irqining turli tiplariga mansub, tillari uch til oilasi: semit (arablar, yahudiylar, ossuriylar), turkiy (turklar, ozarbayjonlar, turkmanlar va h.k.), hind-yevropa (fors, tojik, pushtu-afgʻonlar va boshqalar)ga boʻlinadi.

Dehqonlar. Gʻarbiy (Old) Osiyo dehqonchiligi aksari sunʼiy sugʻorishga asoslangan. Vohalarda toʻgʻon va kanallar, ekinzorlar, suv manbalari balandda joylashgan holda suvni koʻtarish moslamalari, avvallari hayvonlar yordamida amalga oshirilgan. Bugungi kunda suvni koʻpincha elektr dvigatelli nasoslarda koʻtarilmoqda. Soy va jilgʻalar, suvlarini toʻsish usullari deyarli oʻzgarmagan, baʼzida chigʻirlardan hozirga qadar foydalanadilar. Sugʻorish tizimini tartibda saqlash katta mehnatni talab qiladi. Lekin issiq iqlim sharoitida sugʻoriladigan maydonlar moʻl va sifatli mahsulot beradi. Sugʻorma dehqonchilik Oʻrtayer dengizi sharqiy sohilida, Suriya, Iroq, Turkiya, Eron va Afgʻonistonda daryo va soylar vohalarida tarqalgan.

Old Osiyoning koʻpgina mamlakatlarida togʻ va togʻoldi hududlarida kichik suv manbalari boʻlib, ular unchalik katta boʻlmagan ekin maydonlarini namlash imkonini bergan. Togʻoldi adirlarni aynan suv yetishmasligi tufayli korizlar orqali yerosti suvlarini yuzaga chiqarib dehqonchilik qilishgan. Bu xildagi sugʻorish inshootlari Eron va Afgʻonistonda keng tarqalgan. Respublikamizda ham XX asrning oʻrtalariga qadar korizlardan Nurota va Sherobod togʻoldi hududlarida foydalanilgan. Korizlarni qurish ogʻir mehnat va yuksak tajribani

taqozo etadi. O'tmishdagi miroblar hech qanday maxsus bilimsiz bu tajribani avloddan avlodga o'tkazib kelganlar. Old Osiyo dehqonlari bug'doy, arpa, sholi, dukkakli ekinlar, yog'li o'simliklar, paxta, tamaki yetishtirganlar. Ko'pgina arab davlatlarida hozirda kofe ekilmoqda. Mevalardan uzum, olma, nok, shaftoli va h.k.lar, tarvuz va qovun barcha mamlakatlarda mo'l bo'ladi. Cho'lda yantoq tomiriga ekilgan tarvuz-qovunlar, ayniqsa, qand moddasi mo'l, shirin bo'ladi. Arabiston yarimorolida eng ko'p yetishtiriladigan meva – xurmodir.

Old Osiyoning ko'plab joylarida qishloq xo'jaligi ishlarida an'anaviy primitiv mehnat qurollari ishlatiladi. Ilgari yog'och omoch (tishi cho'yandan), hozirda temir omoch, barona, mola va h.k.lar, qo'shga ho'kiz, ba'zida eshaklar qo'shiladi. Kichik tomorqalardagi yerlarni bel (lopatalar) va og'ir so'qalar bilan chopishadi. Donni o'rib olish ham an'anaviy tarzda o'roqlar ko'magida, yanchish zanjirlar va yirik shoxli mollar yordamida amalga oshiriladi. Qishloqlarda donni suv tegirmonlari yoki hayvon kuchi bilan yuritiladigan tegirmonlarda unga aylantiriladi. Shuni ta'kidlash lozimki, respublikamizning tog'li hududlarida so'nggi o'n yilliklarda ko'plab suv tegirmonlari tiklandi hamda aholiga beminnat xizmat ko'rsatmoqda. Donni kelida tuyish ham saqlangan.

Dehqonlar molni transport vositasi yoki sut mahsulotlari manbayi sifatida imkoniyat darajasida boqishadi. Molni qishloqlarga yaqin yaylovlarda yoki yozda tog' yaylovlarida boqish uchun jo'natishadi. Qo'rg'onlardan uzoqdagi yaylovlarda mollarni boqtirish faqat boy aholi qatlami imkoniyati darajasida bo'lgan. Otlardan transport vositasi sifatida foydalanish ham boy-badavlat dehqonlardagina mavjud edi.

Chorvadorlar. Old Osiyoda cho'l, dasht va tog'li viloyatlarda hozirga qadar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik keng tarqalgan. Ko'chmanchi – nomadlar, badaviylar Markaziy Arabiston, Suriya va Iroqning cho'l hududlari, Turkiya yuryuklarining bir qismi, kurdlar shug'ullanishadi. Eronda ko'chmanchi chorvachilik bilan turkmanlar, lurlar, baxtiyorlar, kurdlarning bir qismi, belujiylar mashg'uldir. Afg'onistonning janubida ko'p sonli nomad-pushtunlar yashaydilar.

Markaziy Arabiston badaviylaridan tashqari barcha ko'chmanchilar chorvachilikdan tashqari mayda yer maydonlarida sabzavot, ba'zida turp ekadilar. Lekin bu mahsulotlar yetarli bo'lmagani uchun zarur miqdordagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini vohalardagi bozorlardan sotib olishadi. Chorvadorlar mollardan tashqari turli buyumlar – gilam, kigiz, jun matolar, teri va h.k.larni bozorga chiqaradilar. Arab dunyosida XX asrning 70-yillaridan keskin industrilashtirish, neft qazib olish, undan kelgan daromadlarni bank-moliya tizimiga qo'yish orqali ulkan rivojlanishga erishildi. Ayni chog'da chorvachilik sohasida kasodga uchrash, o'z joylarini tashlab qishloq va shaharlarga ketish hollari ham keskin o'sdi. Natijada o'tmishda chorvador bo'lgan aholi yollanma mehnatga o'tishga yoki ishsizlar qatorini to'ldirishga majbur bo'lmoqda.

Ko'chmanchi chorvadorlar yil bo'yi yaylovdan yaylovga ko'chib xo'jalik yuritadi. Tekisliklarda nomadlar odatda yozda shimolga, qishda janubga tomon yaylov izlashadi. Tog'li hududlarda ular qishni vohada yem-hashak, yoqilg'i topiladigan joylarda, bahor-yozni esa tog'lardagi alp o'tloqlarida o'tkazishga odatlanganlar. Shu tariqa mavsumlar almashadi. Ko'chish masofalari tabiiy sharoitga bog'liq bo'lib, Markaziy Arabiston badaviylari tuyalari bilan bir yilda 2–2,5 ming km masofani bosib o'tadilar. Ayni paytda Suriya va Iroq qo'yicho'ponlari, aksincha, vohalar atrofida harakatlanib ulardan uzoqqa ketishmaydi. Yozda badaviylar tuya uyurlarini suv serob vohalarga yaqin joylarga haydab kelishsa, qishda cho'lning ichki hududlariga ketishadi. Badaviylar tuyaning bir o'rkachli – dromedarlar zotini boqishadi. Janubiy Afg'oniston pushtunlari ham uzoq masofalarga ko'chishadi. Turkiya va Eron nomadlari bosib o'tadigan masofalar esa, aksincha, nisbatan qisqa bo'lgan. Xususan, ayrim turkman chorvadorlari quduqlari tevaragidan uzoqlashmasdan bir yilda atigi bir necha kilometr ga siljiydilar. Tog'li chorvadorlar ko'chishlari ham qisqa muddatli va qisqa masofalarga bo'ladi.

Zamonaviy jarayonlarning turmushga ta'siri. Old Osiyodagi industrial ishlab chiqarish XX asrdan boshlandi. Boy neft konlarining ochilishi xorijiy sarmoyalarning ommaviy oqib kelishiga turtki berdi.

Arab mamlakatlari va Eronda neftni qayta ishlash sanoat korxonalari bunyod etildi. Undan tashqari, yengil sanoat, teri-ko'nychilik, qurilish ashyolari ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yildi. Ishchi, muhandislar, ishlab chiqarishdagi boshqa kasb-kor egalarining ko'payishi aholining turmush sharoitlariga ham keskin ta'sir etib, ayniqsa, shaharlar-da uy-joylar, kiyimlar, hayot tarzi o'zgarib bormoqda.

6.3. Old osiyoliklar moddiy madaniyati

Old Osiyoning ko'pchilik aholisi qishloqlarda yashashda davom etmoqda. Ayni paytda so'nggi o'n yilliklarda shaharlar va ularning aholisining soni keskin o'smoqda. Poytaxtlar va yirik shaharlarda osmono'par binolar, banklar, sayyohlar uchun mehmonxonalar zamonaviy yevropa me'morchiligi uslubida bunyod etilmoqda. Ayni paytda mayda va o'rta hajmdagi shaharlar qiyofasida ularning markazida o'tgan asrdagi vaziyatni ko'ramiz. Bunday shaharlar markazida masjid, jamoatchilik binolari, politsiya, qamoqxona, maydon atrofida savdo muassasalari, omborlar, boy hunarmandlarning do'konlari joylashgan. Sharq bozorlari har doimgidek shovqin-suronli. Markazga tutash mavzelerde boylarning, amaldorlarning hovli-joylari joylashgan. Markazdan qancha uzoqlashsa, ko'chalar torayib qing'ir-qiyshiq tushga kiradi. Kambag'al va o'rtahol aholi mavzelerida loydan, paxsadan devorlar, ularning ortida uy-joylar, xo'jalik binolari joylashgan. Suv quvuri, kanalizatsiya va elektr toki shaharlarning markaziy qismida bo'lishi mumkin. Suv yetarli bo'lsa hovlilar daraxtlar soyasida, ular kichik ariqlardagi suv bilan ancha salqin havoni yaratadi.

Nomadlar muqim qo'rg'onlar yaratmaydilar, yaylovlarda ba'zida ko'p, ba'zida kam chodirlar yoki o'tovlardan iborat muvaqqat manzilgohlar barpo etiladi. Xususan, ayrim badaviylarda katta bir necha yuz chodirli manzilgohlar o'rnatilgan bo'lsa, boshqa nomadlar guruhlarida bir necha o'n o'tovlar bo'lgan.

Uy-joylar. An'anaviy turar joylar dehqonchilik aholisida keng saqlangan bo'lib, voha va adirlarda ular to'g'ri burchakli loy yoki

toshdan qurilgan uylardir. Musulmon aholisida ichkari uyning ayollar uchun qismi va tashqari erkaklar tomoni an'anasi ham yaxshi saqlangan. Kambag'al dehqonlarda agar uy bir xonali bo'lsa, u ham o'rtadan shartli ravishda ayollar va erkak qismlariga bo'lingan.

Qishloq uylarida mebel ko'p emas. Turklarda u karavot, xontaxtadan sal balandroq stol va sandiqlardan iborat. Old Osiyoning dehqonchilik aholisida mebel bundan ham kam. Pol oilaning imkoniyatlariga qarab kimda kigiz, gilamlar bilan to'shalib, uning ustida o'tirishgan, ovqatlanishgan, uxlaganlar. Yirik shaharlarda boylarning uylarida sharq va g'arb an'analari mujassamlashgan.

Ko'chmanchilar uylari turli xalqlarda turlicha. Jumladan, turkmanlar yig'ma o'tovlarda yashab, ularni yog'och sinch, kigiz bilan yopishgan. Polga kigiz, gilamlar to'shalgan. O'tovning o'rtasida taom tayyorlash uchun o'choq qurilgan. Yozda osh-ovqat tashqarida, usti yopiq joyda bo'lgan.

Old Osiyoning boshqa barcha ko'chmanchilari chodirlarda yashaydi. Yog'ochdan ustunlar usti jun mato yoki brezent bilan yopiladi. Polga kigiz va gilamlar to'shaladi. Chodirning egasi qancha boy bo'lsa, u shuncha keng-mo'l bo'ladi. Uyning ichida qurol-aslaha, ot anjomlari va h.k.lar osib qo'yiladi.

Chorvadorlarning uy-ro'zg'or buyumlari dehqonlarnikidan deyarli farq qilmaydi. Sababi har ikkisi idishlarni bozorlardan xarid qiladi. Bu cho'yan qozon, sopol, misdan idishlar, quritilgan qovoqdan idishlar va h.k.lar. Chorvadorlar teridan meshlarda yog' va qatiq saqlashadi. Undan tashqari, har bir uyda u chodir bo'ladimi yoki hovli-uy, uning ayollar qismida piyolalar, choynaklar yoki qahva damlash uchun idishlar, yog'ochdan kosalar bo'ladi.

Transport vositalari. An'anaviy transport vositalariga g'ildirakli aravalar va qayiqlar kiradi. Minish uchun ot, tuya hamda eshaklar qo'llaniladi. Aravalar og'ir – to'rt g'ildirakli hamda yengil – ikki g'ildirakli bo'lib, suv to'siqlardan o'tishni yengillashtirish uchun g'ildiraklari juda katta qilib yasalgan. Zamonaviy motorli dengiz va daryo kemalari bilan birgalikda yetkanli qayiqlar Dajla va Frot

daryolarida ilk sivilizatsiyalar davridan qolgan daraxt shoxlaridan yasaliq tabiiy asfalt bilan suvalgan qayiqalar uchraydi. Old Osiyo mamlakatlarida XX asrdan temiryo‘l va avtomobil transportlari keng tarqaldi. Aviayo‘nalishlarning taraqqiy etgan tarmoqlari mavjud.

Taomlari. Old osiyoliklar taomlari viloyatiga, aholisining mashg‘ulotiga qarab xilma-xildir. Uning asosini bug‘doy, arpadan turli usullarda pishirilgan non, o‘simlik, sabzavotlar, dukkakli donlardan taomlar tashkil etadi. Go‘sh t kam iste‘mol qilinadi. Faqat boylar, o‘ziga to‘q shaharliklarni hisobga olmaganda oddiy aholi dasturxonida go‘sh tli taomlar bayramlardagina yeyiladi. Chorvadorlar ham, dehqonlar ham har kuni non bilan qatig ichishadi. Kambag‘alning tushligi odatda non bilan tarvuz yoki qovun bo‘ladi. Ichimlik sifatida Arabiston yarimoroli va Turkiyada qora choy (yalpiz bilan), kofe, Eron va Afg‘onistonda ko‘k choy ichiladi.

Kiyimlar va taqinchoqlar. Old (G‘arbiy) Osiyo xalqlari kiyimlari xilma-xil, lekin ularda ko‘plab umumiylik ham mavjud. Ayni paytda kiyimiga qarab insonni shaharlikmi, dehqonmi yoki chorvador bilishingiz mumkin.

An‘anaviy erkaklar libosi (uni ko‘pgina joylarda hozir ham kiyishadi) keng belgacha ko‘ylak va ishton, bu kiyimni qadimda dastlab chorvador-nomadlar ixtiro qilishgan. Ulardan ko‘ylak-ishtonlarni dehqonlar o‘zlashtirganlar. Ayrim xalqlar, jumladan turkmanlarda ishton tor, belujiylarda esa, aksincha, juda keng kiyiladi. O‘zimizda keng fe‘lli kishini afg‘onning ishtoni deb qiyoslash ilgari ko‘p ishlatilgan. Ulardan tashqari, shoyidan, paxta gazlamadan yoki jundan chopon kiyiladi. Boy chorvadorlar chakmonlari tuya junidan tayyorlanib, umuman nam o‘tkazmaydi. O‘rta Osiyo xalqlarida, xususan, o‘zbek chorvadorlarida ham chakmon eng zarur kiyimlardan hisoblanadi. Bosh kiyimi ham libos majmuyining eng zarur elementidir. Ular turlicha: oddiy matodan ro‘mol, salla, qishki mo‘ynali telpaklar, qalpoqlar mavsumga qarab kiyiladi. Dehqonlar poyabzali teridan yengil, sandallar bo‘lsa chorvadorlarda ot va tuyada yurishga mo‘ljallangan teridan etiklar kiyishgan. Uy sharoitida jundan

paypoqlarda, teridan (hozirda rezinadan) kovushlarda yurishgan. Ko'chmanchi chorvadorlar – kurdlar va pushtunlar o'zlari bilan qurol olib yuradilar.

So'nggi o'n yilliklarda an'anaviy kiyimlar nafaqat dehqonlar, balki chorvadorlarda ham yevropacha yarimharbiycha tus olmoqda.

Ayollarda an'anaviy xalq kiyimlari yaxshi saqlangan. Ko'pchilik xalqlarda ayollar ko'ylaklari uzun to'pig'igacha tushib turadi. Yengsiz nimcha va xalatlar ham keng tarqalgan. Issiq qishki kiyimlar odatda boy oilalardagina mavjud. Milliy va hududiy tafovutlar kiyimlar fasoni, matosining arzon-qimmatligi, rangida, gullarida, ayniqsa, bosh kiyimlarida kuzatiladi.

Old Osiyodagi islom mamlakatlarida (Turkiyadan tashqari) ayollarning hijob kiyishlari, yuzlarini yopib yurishlari an'anasi mavjud. Ayni paytda o'troq dehqonchilik aholisiga oid bu qoida chorvadorlarda tarqalmagan. Begona erkaklar huzurida yoki qari kishilar bo'lsa ayollar ro'mollarining bir uchi bilan yuzlarini yopadilar. Ayollar kiyimi, ayniqsa, chorvadorlarda turli zeb-ziynatlar bilan, kumush va oltindan uzuk, bilaguzuklar, sirg'a, qimmatbaho toshli taqinchoqlar bilan to'latiladi. Ayollar xina bilan sochlari, tirnoqlarini bo'yaydilar. Qishloq xotin-qizlaridan farqli o'laroq shaharlarda ziyoli oilalarda, xususan, Turkiyada yevropacha kiyinishadi.

6.4. Oila va ijtimoiy munosabatlar

Oilaviy hayot. Ommaviy hayotning barcha qoidalari va odatlari Old Osiyoda din me'yorlari hamda udumlar bilan belgilanadi. Yagona istisno Turkiyaning nisbatan o'qimishli aholisi diniy qoidalarga to'liq rioya qilmaydi. Islomga e'tiqod qiluvchi aholi oilaviy turmushi boshqa din vakillaridan keskin farq qiladi.

Oila-nikoh munosabatlarida shariatga ko'ra, poligamiya – ko'p xotinlikka ijozat berilgan. Lekin amalda bu odatga munosabat bir xil emas. Xususan, Turkiyada xotin-qizlar qonunga ko'ra erkaklar bilan bir xil huquqqa ega. Eron va arab mamlakatlarida ayollar mavqeyi

past. Qishloq aholisida qalin ham saqlangan bo‘lib, uni to‘lagan oilalarda ayollar huquqi yana ham past. Ko‘chmanchi chorvadorlar oilalarida ayollar mavqeyi (ayniqsa, o‘g‘il farzandlari bo‘lsa) birmuncha yuqori. Shariat ko‘p xotinlikka ijozat bersada, amalda bu qoidadan boy savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar, boy dehqonlar, qabila boshliqlari, ba‘zida ayoli taklifi bilan uylanish hollari uchraydi.

Ijtimoiy munosabatlar. Nomadlarda an‘anaviy va hatto arxaik jamoaviy munosabatlar yaxshi saqlangan, mollar har bir oilaning xususiy mulki, ayni paytda yaylovlar, suv manbalari jamoat mulki sanaladi. Chorvadorlar orasida boy, o‘rtahol kambag‘allari ham bo‘lib, ularning barchasi nisbatan erkin, o‘z qabila boshliqlariga ular xilof ish qilmasalargina bo‘ysunadilar. Chorvadorlarda davlat, sinfiy jamiyat hech qachon bo‘lmagan, bosqinchilik urushlarida vujudga kelgan «ko‘chmanchilar ittifoqlari», bosqinlar yakun topishi bilan parchalanib ketgan ko‘chmanchilarda hozir ham qo‘shnichilik o‘zaro yordami, jamoa-qabila demokratiyasi hukm surib, barcha muammolar oilalar boshliqlari majlisida hal etiladi. Xun talab qilish, ko‘plab eski odatlar saqlangan.

Old Osiyo mamlakatlari aholisi jamoat hayotida qishloq jamoalarining ahamiyati saqlanib qolmoqda. Odatda, bitta yoki bir nechta qishloqlar aholisini birlashtirgan jamoalar asrlar davomida mahalliy boshqaruv vazifasini o‘tab kelgan. Qishloq jamoasi faoliyatiga masjid mullasining, oqsoqollar, shariat sudining ta‘siri katta bo‘lib, ularda oilaviy, oilalararo, jamoa hayotiga oid bahsli masalalar bamaslahat hal etiladi.

Ko‘chmanchi-chorvadorlarning bir qismini o‘troq hayotga o‘tishi bilan qabilaviy tashkilotlar asta-sekin yo‘qolib, faqat hayotning ayrim jabhalari, xususan, oila-nikoh munosabatlarida saqlanmoqda. Jumladan, nikohning endogam bo‘lishi nazorat qilinadi. Bu qoidaning buzilishi qoralash va hatto jazolashgacha borib yetishi mumkin.

Shu tariqa jamoat munosabatlari Old Osiyoning turli xalqlari va zamonaviy mamlakatlarida turlicha shaklda, ko‘rinishda faoliyat ko‘rsatmoqda. Turkiya va Isroilda taraqqiy etgan kapitalistik muno-

munosabatlar shakllangan bo'lsa, Eron va Afg'onistonda feodal-patriarxal munosabatlar ularning jamoa hayotida namoyon bo'lishini kuza-tishimiz mumkin. Eski odat, udumlarning saqlanishiga musulmon ulamolari va ular bilan aloqadagi fundamentalistlar o'z hissalarini qo'shmoqdalar. Suriya va Iroqdagi fuqarolar urushlari, Islom davlatining 2014–2017-yillardagi faoliyati yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlaydi.

6.5. Din va ma'naviy madaniyat. Din

Old Osiyo bir necha dinlarning vatanidir. Ulardan biri – zardushtiylik qadimda va o'rta asrlarda Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Ozarbayjon va boshqa yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida tarqalgan. Hozirda otashparastlardan porslar Hindistonda, gerblar Eronda yashamoqda. Zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto», bosh ilohi – Axuramazda. Dinning asosiy g'oyasini dunyoda mavjud ikki kuch: ezgulik va yovuzlik orasidagi kurash tashkil etib, unda ezgulik g'alaba qilishi aytiladi. Zardushtiylarni otashparastlar ham deyishadi, sababi ularning marosimlarida olovning o'rni beqiyosdir.

Undan tashqari, Old Osiyo ikki dunyo dinlari – xristianlik va islom vujudga kelgan joydir. Qolaversa, ilk monoteizm – yakka xudolikka asoslangan yahudiylik, uning muqaddas kitobi Injil ham Old Osiyoda yaratilgan. Milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarimorolida islom dini targ'ibot qilina boshlandi. Alloh Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ga islom dinining muqaddas kitobi Qur'onni nozil qildi. Arab xalifaligining tashkil etilishi bilan teokratik boshqaruv – diniy va dunyoviy hokimiyatlarning qo'shilishi sodir bo'ldi.

Old Osiyoning ko'pchilik aholisi bugungi kunda islomning turli mazhablariga e'tiqod qiladi. Musulmonlar qator qoida va taqiqlarga rioya qilishlari lozim. Besh vaqt namoz, ro'za tutish, faqat halol taomlar, oziqlarni iste'mol qilish va h.k.lar talablar qatorida musulmonlar har yili diniy soliq – zakot to'lashlari, musallas ichmasliklari, imkon topilsa Makkaga Haj safariga borishlari lozim.

Musulmonlarning ko'pchiligi islomning ikki mazhabi – sunniy-
lar va shialarga mansubdir. Sunniy yo'nalishiga arablar, turkmanlar,
kurdarning bir qismi va belujiylar, pushtular va yana qator xalqlar ki-
radi. Shialar – forslar, ozarbayjonlar, kurdarning bir qismi, Suriya va
Iroq arablaridan iborat. Saudiya Arabistoni va yana qator mamlakat-
larda vahhobiylar – islom qoidalarini yanada qat'iy bajarish tarafdor-
lari sektasi yashaydi. Diniy ulamolar boshqarishi kerak bo'lgan davlat
tuzish g'oyasi – zamonaviy musulmon diniy fundamentalizmi aynan
Old Osiyoda, ayniqsa, shialar ichida keng tarqalgan.

Old Osiyoda din, madaniyat, maorifga, oilaviy turmushga, so'nggi
o'n yilliklarda fundamentalizmning tarqalishi bilan siyosatga ham
katta ta'sir etmoqda. Bu borada Turkiya alohida o'rin tutadi, sababi
unda din davlatdan rasman ajratilib, diniy partiyalarning hokimiyatga
kelishi Otaturk konstitutsiyasi bo'yicha taqiqlangan.

Old Osiyoda islomdan tashqari xristianlik, yahudiylikka e'tiqod
qiluvchilar ham mavjud. Isroilda yahudiylik bo'lsa, kurdlar orasida
yazidlar dini o'zida zardushtiylik, xristianlik va islom dinlari xususi-
yatlarini jamlagan. Dehqonchilik va chorvachilik aholisida ayrim
qadimgi ibtidoiy tasavvurlar va e'tiqodlar: arvohlar, tosh, daraxtlar,
ruhlarga ishonch saqlangan.

Yaqin o'tmishda ham professional tibbiyot bo'lmasdan «xalq ta-
bobasi», folbinlar va tabiblar aholini davolaganlar.

Old Osiyoda diniy ta'lim juda ommalashgan. Ko'plab oliy diniy
muassasalar ochilgan. Dunyoviy ta'lim faqat Turkiyada ustuvor.
Shuning uchun o'g'il bolalar, ayniqsa, boy xonadonlar farzandlari
Yevropa va Amerika universitetlarida tahsil olishga intilishadi. Isroil-
da ta'lim yuqori darajaga yetkazilgan. Ayni paytda juda ko'p qishloq
aholisi hozirga qadar savodsiz.

Umuman olganda, Old Osiyo xalqlari hayoti qator o'ziga xos-
liklarga ega bo'lib, yevropaliklar va shimoliy amerikaliklar hayotidan
sezilarli farq qiladi.

Ma'naviy badiiy madaniyat. Old Osiyo xalqlari jahon sivilizatsi-
yasiga bebaho madaniy hissa qo'shib, u yozma, og'zaki xalq ijodiyoti,
musiqa, qo'shiqlar, raqslar, tasviriy san'at va h.k.lardan iborat.

Diniy taqiqlar tasviriy san'atning barcha usullari (ayniqsa, insonlar tasvirini chizishda) yuksalishiga yo'l qo'yilmagan bo'lsa-da, Eron miniaturasi (Hirotdagi Behzod maktabi), hattotlik, gilamdo'zlik, gullimato to'qish va boshqalar yuksak cho'qqilarga erishgan.

Badiiy adabiyot qadimdan boyligi va o'ziga xosligi bilan ajralib turgan. Ulardan Umar Xayyom ruboiylari (XI–XII asr), Abulqosim Firdavsiyning (X–XI asr) «Shohnoma», Hofiz Sheroziyning (XIV asr) lirik she'rlarini eslatish kifoya. «Ming bir kecha» ertaklari faqat Sharq emas, G'arb dunyosi ahlini ham lol qoldirib kelmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Old (G'arbiy) Osiyo aholisining etnik tarixi, qadimgi sivilizatsiyalari haqida nimalarni bilasiz?
2. G'arbiy osiyoliklarning irq va til tavsifini so'zlab bering.
3. Aholining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Old osiyoliklar moddiy madaniyatlariga etnik jarayonlar ta'siri qanday ko'rinishlarda ro'y bermoqda?
5. G'arbiy osiyoliklarda oila, ijtimoiy munosabatlarning qanday xususiyatlarini bilasiz?
6. Din va ma'naviy madaniyat haqida so'zlab bering.

7-BOB. KAVKAZORTI ETNOLOGIYASI

Etnologik klassifikatsiyada Kavkazorti xalqlari doimo Rossiya imperiyasi, so'ng Sovet davlati, mustaqillikdan keyin ham Rossiya Federatsiyasi tizimida o'rganilgan. Kavkazorti atamasini ham ilmiy adabiyotlarga rus olimlari kiritgan bo'lib, bu geografik jihatdan noto'g'ri. Geografik klassifikatsiya bo'yicha ushbu hudud Old Osiyoga tutash va Kavkazoldi deb nomlanishi to'g'ri bo'ladi. Biz qo'llanmada ushbu xatoni to'g'rilashga qaror qildik.

Kavkazorti va unga tutash hududlar Injildagi «Dunyoni suv bosishi (to'fon)» haqidagi rivoyat bilan bevosita bog'liq. Nuh payg'ambar dunyoni suv bosganda o'simliklardan, har bir jonivordan bir-bir juft-dan olib o'z kemasida Arofat tog'iga suzib kelib jon saqlaganligi yozilgan. Suv pasayib yer ochilgandan keyin Nuhning avlodlari ko'plab xalqlar, shu jumladan, Kavkazoldi xalqlariga ham asos bo'lganlar. Yunonlar rivoyatiga ko'ra, Zevs Prometeyni odamlarga uning ruxsatisiz olov bergani uchun jazolashi, Gefest tomonidan Kavkazdagi qoyaga zanjirband etilgani hikoya qilinadi. Yunonlarning «Argonavtlar» haqidagi afsonasida Yason va uning jangchilari Kavkazga oltin terini izlab kelishadi.

Kavkazning o'zida ham ko'plab afsona va rivoyatlar yaratilgan. Ulardan birida Elbrusga – Kavkaz tog'larining eng baland cho'qqisiga gruzinlar Prometeyi – Amirani zanjirband qilingan.

Afsonalar va rivoyatlar asosida hududdagi etnoslar va ularning madaniyatlarining shakllanishi murakkab tarixini kuzatish mumkin.

7.1. Kavkazoldi respublikalari aholisining etnik tarkibi

O'lkada uchta yirik xalq – ozarbayjonlar, armanlar va gruzinlar yashab, ularning etnonimlari uchta mustaqil davlat (sharqdan g'arbga tomon) Ozarbayjon Respublikasi, Armaniston Respublikasi va Gru-

dy) Respublikalaridan iborat. Yuridik jihatdan 1992-yili o'z mustaqilligini e'lon qilgan, lekin asosan Rossiya qo'llayotgan Abxaziya Respublikasi Gruziya tarkibida bo'lishi kerak.

Ozarbayjon hududi Kaspiy dengiziga tutash. Aholisining asosiy qismi ozarbayjonlar (9 mln. kishi). Ozarbayjonlar Kavkazning boshqa shaharlari, Rossiya shaharlari va yana 12 mln.dan ko'prog'i Eronning shimoliy-g'arbida, Eron Ozarbayjoni, qo'shni hududlarda yashaydilar. Respublikada yashovchi ozarbayjonlarning 50% dan ko'prog'i shaharlarda istiqomat qiladi. Ozar tili oltoy til oilasi, turkiy tillar turkumining o'g'uz guruhiga mansub. Yozuv 1991-yildan lotin grafikasida. Dinlari – islom, ko'pchiligi shia mazhabiga e'tiqod qiladi.

Kavkazning janubiy-g'arbiy qismida armanlar (3 mln.dan ko'proq) yashaydi. Ular Armaniston Respublikasining asosiy aholisini tashkil etadi. Ular Kavkaz, Rossiya, Old Osiyo, Yevropa, Amerika va ko'plab mamlakatlar shaharlarida yashaydilar. Arman diasporasi dunyo mamlakatlaridagi eng ko'p sonli, yiriklaridan biridir. Respublika armanlarining 66% shaharlarda yashaydi. Arman tili hind-yevropa til oilasiga kirib, qator shevalarga bo'linadi. Yozuvda armanlar IV asr oxirida Mesrop Mashtos tomonidan yaratilgan alifbodan foydalani-shadi. Armanlar xristianlikning monofistlik mazhabini IV asrdan qabul qilishgan.

Kavkazning g'arbiy qismida, Qora dengizga chegara hududda Gruziya Respublikasi joylashgan. Respublikaning 4 mln. aholisi gruzinlardan iborat. Gruzinlarning ma'lum qismi Kavkazning qo'shni respublikalarida, Turkiyada va Eronda yashaydi. Gruzinlarning 50 % dan ortig'i shaharliklar. Gruzin tili kavkaz tillarining kartvel guruhiga kiradi. Gruzinlar tarkibida subetnik guruhlar: kartvellar, kartliyslar, aksarlar (gruzin musulmonlar), megrellar, svanlar mavjud. Yozuvi gruzin alifbosi asosida (uning oromiy yozuvidan shakllangani ehtimol qilinadi) yaratilgan. Ko'pchilik gruzinlar pravoslav xristianlar, ma'lum qismi musulmon-sunniylar.

Eng g'arbiy hududda abxazlar yashab, ularning soni 100 ming kishi atrofida, yarmidan ko'prog'i qishloqlarda yashaydi. Abxazlar ikki

subetnik guruhga: bziplar va abjuylarga bo‘linadi. Tillari kavkaz tillarining abxaz-adig guruhiga kiradi. Ushbu til unli tovushning ko‘pligi bilan xususiyatlanadi. Diniy e‘tiqodlari bo‘yicha pravoslav xristian va musulmon sunniylardir.

7.2. Etnik tarix

Ozarbayjonlar. Ozarbayjon tilining turkiy guruhga kirishi, uning turk tiliga yaqinligi mazkur etnosning kelib chiqishi nisbatan sodda ekanligi tasavvurini tug‘diradi. Aslida hudud uzoq o‘tmishda ikki qismga bo‘lingan. Nura daryosidan shimoldagi o‘lka Albaniya deb nomlangan. U etnik jihatdan rang-barang bo‘lib, aholisi: alban, utiyudin, leg-lezgin (jami 26 ta qabila) tillarida so‘zlashganlar. Qadimgi qabilalardan biri kaspiylar keyinchalik boshqa xalq bilan aralashib ketib, o‘zlaridan dengiz nomini qoldirganlar. Miloddan avvalgi I asrda hudud Parfiya bosqiniga uchragan. Keyinchalik Albaniyada mahalliy davlat vujudga keladi. Uning g‘arbiy qismida IV asrdan xristianlik tarqaladi. Yozuv V asr boshida paydo bo‘ladi.

Kuradan janubdagi viloyatlar Atropatena deb nomlangan. Milodiy III asrda Eron dastlab Atropatenani, so‘ng Albaniyani bo‘ysundirdi. O‘lkada o‘z mavqeyini kuchaytirish maqsadida forslar talaygina Eron tilli aholini ko‘chirib keltiradi. Ushbu aholi tatlar deb (turkiylar tomonidan turk bo‘lmagan aholiga nisbatan qo‘llangan atama) nomlangan. Qadimgi forslar ushbu mamlakatni Ader Badagan, armanlar – Atrxotakan, arablar – Ader Bayjon yoki Ozarbayjon, «Olov mamlakati» deb nomlaganlar. Ushbu hududda qadimdan yashab, qadimgi ozarbayjon etnosiga asos bo‘lgan aholi hind-yevropa til oilasining Eron guruhiga mansub bo‘lib, ularning tili hozirgi talish tiliga yaqin edi.

Arab xalifaligi istilosi VII asrning boshidan islom dini, arab yozuvining joriy etilishiga olib keldi. Qarshiliklarga qaramasdan islom dini mustahkam o‘rin oladi. Kavkazda XI–XII asrlarda saljuqiy turklar o‘z hokimiyatini o‘rnatadilar. Turklar hukmronligi davrida turkiy til mahalliy aholi hayotiga singadi. Natijada XIII asrda o‘g‘uz qabi-

lalarining yangi to'liqlari bilan birlikda hududda turkiy tilli ozarbayjon jamiyati uzil-kesil shakllanadi. Ozarbayjonlar tarkibida afsharlar, qorapapaqlar, shohsevanlar va h.k. subetnoslar mavjud.

Respublika hududida o'zga etnoslar: talishlar, kurdlar, kavkaz tilli – uдинlar, buduglar, xinoliqlar va boshqalar ham yashaydilar. Diniy jihatdan aholi musulmon, arman-grigorian va yahudiy (tog'li yahudiylar) diniy konfessiyalariga mansubdir.

Armanlar (o'zlarini «xay» deb ataydilar) dunyodagi eng qadimgi xalqlardan biridir. Arman tog'lari qabilalarining birlashuvida armanlarning hind-yevropalik ajdodlari Homer dostonidagi arimililar muhim rol o'ynagan bo'lishlari ehtimol. Ular yashaydigan hududlar Xett podsholigiga kirgan. Xettlar frakiylar zarbalaridan (mil. avv. XIII asr boshlari) parchalangach, armanlarning qadimgi hind-yevropalik ajdodlari xettlar va boshqa qabilalar bilan aralashib yangi – qadimgi arman tilida so'zlashuvchi etnosga asos soladi. O'sha asrda ular Ossuriya viloyati Shupriyaga bostirib kiradi. Bu hududda Armina nomi bilan qadimga arman qabilalarining ikkinchi ittifoqi vujudga keladi. U Arman tog'laridagi qabilalarning qadimgi arman elatiga birlashishiga asos bo'ladi.

Ossuriya bilan urushlarda birlashgan qabilalar mil. avv. IX asrda kuchli Urartu podsholari xalqlarini zo'rvonlik bilan ko'chirish siyosatini olib borganlar. Xususan, Arik-Shupriya viloyati arman qabilalari Ararat vodiysiga ko'chiriladi. Bu xildagi siyosat armanlar yashaydigan hududlarni kengaytiradi. Poytaxti Tushna shahri bo'lgan (Van ko'li bo'yida) Urartu davlatini mil. avv. VIII asrda Ossuriya istilo qiladi. Urartuning butunlay tugatilishi mil. avv. 590-yili Eron Midiyasi bosqini bilan bog'liqdir. Mil. avv. II – milodiy IV asrlarda Artashes sulolasi boshchiligida Buyuk Armaniston davlati qayta tiklanadi. Lekin 387-yili bu davlatni qo'shni Sosoniylar Eroni va Vizantiya bo'lib oladi. Arab xalifaligi VIII asr boshida armanlar yashaydigan hududlarda noiblik tuzadilar. Keyinchalik Armaniston Vizantiya, Saljuqiy turklari, so'ng mo'g'ullar, XVI–XIX asrlarda turk-eron hukmi ostida bo'ladi. Aynan ushbu davrda armanlarga qarshi siyosat ularning qo-

chib butun dunyoga tarqalishiga olib keladi. Shunga qaramasdan armanlar o'z tili, madaniyati va yozuvini saqlab qoladilar.

Sharqiy Armaniston (Yerevan shahri bilan) 1801–1828-yillari Rossiyaga qo'shib olinadi. G'arbiy Armaniston Turkiya tarkibida qolib, Birinchi jahon urushi paytida qirg'in uyushtirilgani sababli yana qochib jon saqlashga majbur bo'ladi. Turkiya 600 ming armanni uning tarkibida bo'lgan Iroq va Suriyaga ko'chirgan. Bir necha yuz ming arman turkiylashtirilib islomga o'tkazilgan. Uch yuz yetti ming arman Sharqiy Armaniston va Rossiyaning boshqa joylaridan boshpana topishgan.

Aynan tarixiy-siyosiy taqdir tufayli armanlarning cherkesogai (tog'li armanlar yoki cherkes armanlari) subetnos guruhlari paydo bo'lib, ularga eron tilli arman tatlari, franglar (arman katoliklar), arman yunonlar (satlar yoki xalnidonitlar), yangi naxichevan (don) armanlari, tumbulliklar (arman darveshlar) va boshqalar kiradi.

Abxazlar (o'zlarini opsua deyishadi) Kavkaz o'lkasining qadimiy aholisidan biridir. Ular haqidagi ilk ma'lumotlar Pliniy asarida apsilari qabilasi tarzida uchraydi. Mil. avv. V asrda qadimgi abxaz qabilalari Kolxida podsholigi tarkibiga kirgan. Ular yashaydigan hududlarda mil. avv. III–II mingyilliklarda toshlardan qurilgan – dolmenlar sodda inshootlar bo'lib, ularni qanday maqsadda qurganlari hanuz o'z yechimini topmagan.

Milodiy asr boshlarida Abxaziya Vizantiyaning vassal davlati Lazika tarkibiga kirgan. Bu mahalliy aholi orasida xristianlikning tarqalishiga olib kelgan. Antik davrda hozir Abxaziya joylashgan Qora dengiz sohilida yunonlarning Dios-Kuriya manzilgohi bo'lib, bugungi Suxumi shahri uning o'rnida joylashgan. Yana bir qadimiy shahar – Pitiunt (Pitsunda)ga ham mil. avv. VI–V asrlarda yunonlar tomonidan asos solingan. Pitsunda yunoncha «pitius» – qarag'ay daraxti nomidan olingan.

Qadimgi aholi manzilgohi Anakoniya (hozirgi Yangi Afon) -- abxaz hukmdorlarining ilk o'rta asrlardagi poytaxti bo'lgan. Abxaziya keyinchalik Vizantiya, Eron tarkibida bo'lgan. XV asr oxiridan Us-

moniylar davlatining uch yuz yillik hukmronligi boshlanadi. Islom **dini** aynan shu davrda tarqalgan.

Abxaziyadagi etnik jarayonlar va demografik vaziyatga qul savdosi katta ta'sir etgan. Bu jarayon antik davrda boshlanib turklar hukmronligi paytida keng tus olgan. Qulchilik faqat abxazlar emas, ularga qardosh bo'lgan abazin, cherkes, adig, shimoliy-g'arbiy dengiz sohilida yashagan ubixlarga ham ta'sir etgan. Bosqinlarda chiroyli bolalar va qizlar asirga olinib. o'g'il bolalar yanicharlar, qizlar esa turk zodagonlari haramlariga olingan.

Kavkaz urushlaridan so'ng abxazlar va boshqa mahalliy xalqlardan islomni qabul qilganlar ommaviy ravishda Turkiya sultonligi ichki viloyatlariga muhojirlikka ko'chganlar. Natijada Abxaziya o'z aholisining talay qismidan ajraladi. Bugungi kunda muhojir kavkazlik xalqlar avlodlari Turkiya, Iroq, Suriya, Iordaniya davlatlarida yashamoqdalar. Rossiya imperiyasi Abxaziyani 1877-yildagi Turkiya bilan urushdan keyin egallaydi. Abxaz yozuvi rus olimi P.Uslar tomonidan XIX asr oxirida yaratilgan. XX asrda sovet tuzumi davrida Abxaziya shaharlari butunittifoq kurortlariga aylantiriladi.

Gruzinlar. O'zlarini kartvellar, vatanlarini Sakartvelo deb atashadi. Qadimda gruzinlar – iberlar, mamlakatlari Iberiya deb atalgan. Qo'shnilar ularni turlicha armanlar – vratsi, eronliklar – vrnai (qadimgi forschada), arablar – xurz, suriyaliklar – xurzan, chechenlar – guriya, turklar – gurj, osetinlar – gurziag, adiglar – kurj, ruslar gruzin deb atashadi. Bir qancha adig xalqlari megrellarni tuballar deyishib, ushbu qadimgi gruzin etnonimi Choroxi, Qizil Irmoq, Frotning yuqori oqimi, Araks va Kura daryolari havzasidagi keng hududlarda yashagan, gruzinlarning tubak, musk, taok, kolx va boshqalar qadimgi madaniyati o'chog'i joylashgan o'lka bilan bog'liqdir. Undagi ilk davlat – Kolxida podsholigi mil. avv. VI asrda vujudga kelgan. Argonavtlar yunonlar afsonasida oltin mo'yna (teri) ortidan aynan Kolxidaga safar qilganlar. Milodiy VI asrda Sharqiy Gruziyada Iberiya podsholigi barpo etiladi. Uning rasmiy dini IV asrdan xristianlik bo'ladi. G'arbiy Gruziyadagi Laz podsholigida xristianlik VI asrdan qabul qilingan.

Gruzinlarda qadimgi cherkov yozuvi va nisbatan keyingi cherkov yozuvi asosida vujudga kelgan alifbolar mavjud. Xristianlik dini va yozuvi gruzin etnosini birlashtiruvchi omil bo'lgan.

Gruzinlar tarixiy taraqqiyot xususiyatlarini aks ettiruvchi bir necha etnografik guruhlariga bo'linadi. Bu guruhlarning ayrimlari tili, madaniyati, nomining o'ziga xosliklarini saqlab kelmoqdalar. Kartvellar, megrellar, shonlar shular qatorida. Kartvellar yana qator lokal guruhlariga: Kaxetiya, Kartli, Mesxet-Javaxeti, Imreti, Lechxumi, Ajariya, Guriya, Tushetiya, Pshavi, Mtiuleti, Xeni, Racha aholisi tarzida bo'linadi. Bu xildagi ichki tarqoqlik Gruziyaning siyosiy va etnik tarixida birlashish va bo'linish jarayonlari tez-tez sodir bo'lib turganidan dalolat beradi.

Yuqorida aytilgan nisbatan yirik xalqlardan tashqari Kavkaz oldida asosiy yashash joyi o'rganilayotgan tarixiy-etnografik o'lkadan boshqa hududlarda bo'lgan etnoslar ham bor. Ulardan biri nononlar, ular o'zlarini ellinlar yoki rometlar deb atashadi. Kurdlar diasporalari Turkiya, Eron, Iroq, Suriya, ossuriyaliklar Yaqin Sharq mamlakatlarida, shuningdek Kavkazda ham yashaydilar.

Kavkaz oldidagi etnoslar muloqotda yashovchi hududlarda ikki va ko'p tillilik odatiy holdir. Jumladan Ingushetiyadan Gruziyaga ko'chirilgan batsbiyslar (sova tushinlar) bir necha asr davomida assimilatsiyalashgan bo'lsalar-da, o'zlarining kelib chiqishlarini qisman saqlab oilada o'z tillarini ishlatadilar. Salka daryosi rayonida yashovchi nonon-urumlar turk tilida so'zlashadilar, nonon-romeylar ham turkiy tilga o'tishmoqda.

7.3. An'anaviy va zamonaviy moddiy madaniyat. Xo'jalik mashg'ulotlari

Kavkazoldi xalqlari ko'plab umumiylikka ega. Bu yerda yashovchi barcha xalqlar dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Dehqonchilik shudgorlash orqali ho'kizlar yordamida amalga oshiriladi. Dehqonchilikning asosi donli ekinlar: arpa, sulii, bug'doy, ba'zi joy-

larda sholidan iborat. Kavkaz bug'doyning o'nlab navlari vatanidir. Dukkakli ekinlar, xususan, lobio ekiladi. Sabzavotlardan pomidor, qalampir, baqlajon, piyoz, sarimsoqpiyoz, ko'katlar va hokazolar yetishtiriladi. Lekin mahalliy dehqonchilikning asosiy xususiyatli jihatlari bog'dorchilik va uzumchilikdir. Subtropik rayonlarda sitrus, shaftoli, tut, yong'oq va boshqa daraxtlar parvarishlanadi. Uzumchilik iqlim imkon beradigan barcha hududlarda mavjud. Lekin eng hosildor hudud Kaxetiya (Gruziya)da joylashgan. Abxaziya, Ajariyalarda choy ekiladi.

Chorvachilik ham yuksak rivojlangan. Vohalarda molni bog'lab og'ilxonada boqish, adir, tog'oldi va tog'li hududlarda cho'ponlar yordamida yaylovga haydab boqish usuli qo'llaniladi. Yirik shoxli mol, otlar, qo'y-echki, eshaklar boqiladi. Xristian aholi to'ng'iz ham parvarishlaydi. Uy parrandalari qishloq sharoitida barcha aholi tomonidan saqlanadi.

Kavkazda qadim davrlardan hunarmandlikning yuzlab sohalari: kulolchilik, temirchilik, to'quvchilik va hokazolar rivojlanib kelgan. Gilam to'qish barcha hududlarda bo'lsa-da, Ozarbayjonda ayniqsa rivojlangan.

Barcha respublikalarda zamonaviy sanoat, jumladan qayta ishlash sanoati barpo etilgan. Ozarbayjonda neft va uni qayta ishlash, Gruziyada mineral qazilmalar olinadi. Armanistonda qurilish toshi tayyorlanadi. Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston iqtisodiyotiga Qora va Kaspiy dengizi sohilidagi kurortlar va sog'lomlashtirish muassasalari katta daromad keltiradi.

Qishloq xo'jaligi. Kavkaz xalqlari ko'plab umumiylikka ega. Tog'larda joylashgan aholi manzillari odatda yirik emas va rejali qurilmagan. Uylar bir-biriga jips qurilishi (xususan, tog'li Tushetiya) yoki siyrak (Abxaziyadagi singari) joylashishi mumkin. Uylar o'z tarhi bo'yicha ham, ishlatiladigan qurilish ashyolariga qarab ham (tosh, bo'yra, yog'och) farqlanadi. Svanetiya va Tushetiyada o'tmishda toshdan mudofaa minoralari qurilgan. Kavkazoldi xalqlari majmuyining o'ziga xosligi ularning yashash va xo'jalik xonalari ko'pligidadir. Ozarbayjonda turar joylar atrofi baland loydan de-

vor bilan o'ralib, bu oilaviy hayotni begona ko'zlardan saqlashga mo'ljallangan. Kavkazoldi shaharlar mamlakatidir. Mamlakatlar poytaxtlari – Boku, Yerevan, Tbilisi qadimgi shaharlar, ular hozirgi millatlarni shakllantirishda katta rol o'ynagan. Misol tariqasida Gruziya poytaxti Tbilisini tavsiflash mumkin. Tbilisi milodiy IV asrda issiq suvli oltingugurtli buloq yaqinida («tpili» gruzinchadan issiq degan ma'noni anglatadi) qurilib, undan shahar hammomlarida foydalanilgan. Ko'p o'tmay shahar hunarmandchilik markaziga, XIX–XX asrlarda sanoat, oliy ta'lim, ilm-fan va madaniyat shahriga aylanadi. Tbilisi gruzinlar shahri bo'lishiga qaramasdan, unda armanlar, ozarbayjonlar, yunonlar, yahudiylar va boshqa millat vakillari yashaydi. U XX asrda hunarmand-ustalar ish topadigan joyga aylanib, ular turli millat vakillari bo'lganlar. Yunon sangtarosh ustalari, eronlik g'isht teruvchi va suvoqchilar, arman hunarmandlar, meshkopchilar – suv tashuvchilar va hokazolar bo'lgan.

Aholining ijtimoiy tarkibi tarixan o'zgarib borgan. Knyazlar, ruhoniylar, boy savdogarlar shahardagi eng yaxshi hovlilar, bog'lar, ekin maydonlariga egalik qilganlar. Hunarmandlar shahar chekkalarida joylashganlar. Ular sexlarga birlashganlar. Shaharlar hayotida suv tashuvchilar katta o'rin tutgan. Aholining o'ziga xos guruhi kinto – sayyor savdogarlar kiyimlari, jargonlari bilan ajralib turganlar.

Zamonaviy Tbilisi aholisi 1 milliondan ko'p. Gruziya Yevropa hamjamiyatiga intilayotgan respublika poytaxti. Unda ko'plab sanoat korxonalari, ilmiy muassasalar, universitet, Fanlar akademiyasi, o'nlab oliygohlar, ko'plab kutubxona va muzeylar, ular qatorida ikkita etnografiya muzeyi mavjud.

An'anaviy kiyimlari. Ranglar jilosi, matolari, bichimlari, tarixi bo'yicha xilma-xildir. Liboslarda xalqning axloqiy me'yorlari, jinsiy va yosh tavofutlari o'z aksini topadi.

Ranglari xilma-xilligi, naqshlarining o'ziga xosligi bilan ham erkaklar, ham ayollar xevsurlar (Gruziya) kiyimlari o'ziga tortadi. Erkaklar ko'ylagi dag'al jun gazlama yoki qizil-qo'ng'ir rangli bo'zdan tikilgan bo'lib, uni tugmalar, gazlamadan uchburchak butaksi, sariq, qizil, oq va qora rangli jiyak bilan bezatilgan. Ustki kiyim –

choxani uyda to‘qilgan jun gazlamadan tikib, qizil, ko‘k, nimqizil **rangli** jiyaklar bilan hoshiyalaganlar.

Ayollar choxasi yelka tomonida bir bo‘lak jun matoga qadalgan **tangalar** va munchoqlar bilan bezalgan. Ayollar quloqlariga juda **katta** sirg‘a taqishgan. Xevsur ayollarining bosh kiyimlari, uni kiyishlari ham o‘ziga xos. Uning asosini satiuri deb nomlangan jun yoki zig‘irpoyadan gazlama, aylanasiga kashta va munchoqlar bilan **bezalgan**. Uning ustidan qora jun kashtalangan ro‘molni shunday **bog‘**lashganki, uning oxiri o‘ng quloq ortida osilib turgan.

Erkaklar kiyimlari majmuasida bizning kunlarimizda cherkes **yengil** kamzuli, chakmon yengsiz yupqa kigizdan, boshlik, telpak, oyoqlarida yumshoq yoki qattiq qo‘njli etiklar mavjud. Albatta, bu **an‘anaviy** kiyim bugungi kunda folklor ansambllarida, bayramlarda **milliy** kiyim tarzida kiyiladi.

Zamonaviy kiyimlar umumyevropanikidan deyarli farq qilmaydi. **Ayrim an‘anaviy** kiyimlar elementlari uzoq tog‘li hududlarda saqlangan, xolos. Gruzinlarning barcha an‘anaviy kiyimlarini bugun faqat **har yili** o‘tkaziladigan Tbilosobo – shaharga asos solingan sanani **bayram** qilganlarida kuzatish mumkin.

Taomlari. Moddiy madaniyatning boshqa sohalariga qaraganda taomlar milliy va xalq an‘analarini yaxshi saqlagan. Kavkazoldi xalqlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida taomlari asosini o‘simlik oziqlari, non va un o‘rnini bosuvchi don mahsulotlaridan bo‘tqalar tashkil qilgan. Xususan, abxazlarda tuz solmasdan pishirilgan quyuq bo‘tqa – abista bo‘lib, unga qo‘shimcha lobiodan, go‘shtdan, achchiq qaylalar tortilgan. Armanlarda bug‘doyni chala yanchib, undan kashil **deb** nomlangan marosim taomi tayyorlangan. Ko‘pgina Kavkaz xalqlari **an‘anaviy** taomlari qatorida sulidan tayyorlangan bo‘tqa bo‘lgan. Lekin **asosiy** oziq mahsuloti non – lavash bo‘lib, uni maxsus tandirlarda pishiradilar. Arman lavashi eniga 50 sm, uzunligi 1 metr, qalinligi bir necha millimetr bo‘ladi. Lavashning bittasi dasturxon o‘rnini bosib, uni likopcha o‘rnida ishlatish ham mumkin. Lavashni qo‘l bilan to‘g‘rab, qaylani suyuq-quyuq taomlarni yeyishda qo‘llash mumkin. Odatda, uning ustiga pishloq, ko‘kat va sariyog‘ qo‘yib o‘rab yeyishadi.

Bu xilda taom yeyish arman, janubiy ozarbayjonlar, eronliklarga xosdir. Gruzinlar tandir noni – shoti ko‘rinishi bo‘yicha uzunroq, oy shaklida bo‘ladi. Armanistonning shimolida, Gruziyaning qator rayonlarida nonni pechkalarda pishirganlar.

Kavkaz nonlarida xamir achitiladi. Hamirturush solinmagan nonlarni maxsus marosimlar uchun pishiradilar. Tandirda nonni orasiga biror narsa qo‘shib ham (ozarbayjonchada – gutab, armanchada – kotan) yashiriladi. Gruziyaning g‘arbida va tog‘ qismida tvorog yoki pishloqni nonning orasiga qo‘yib pishirib uni xachapuri (puri – non, xacha – tvorog) deb atashadi. Kavkazoldi xalqlari pishloqning bir necha turini tayyorlashadi. Mehmonga, eng avvalo, pishloq, asal va vino (Gruziya, Armaniston, Abxaziya) qo‘yishadi. Sababi an‘anaga ko‘ra mehmonga go‘shtli taomlarni uning huzurida qilishadi. Bu paytda mehmon ochlik sezmasligi uchun dasturxonga qo‘yilgan oziqlardan tamaddi qilib oladi.

Qovurilgan go‘sht, kabob – ozarbayjonchada, gruzinchada – mi-vadi, arman tilida – xarovits hozirga qadar Kavkazda mehmonga qo‘yiladigan va marosim taomi hisoblanadi. Qaynatilgan go‘shtni, go‘shtli taomlarni ziravorlar, achchiq qaylalar bilan yeyish ham umumiy taomga aylanadi. Mehmonlarga qaynatilgan go‘shtni tortilganda an‘anaga ko‘ra uning qaysi qismlari e‘zozli bo‘lsa oqsoqollarga yoki ijtimoiy toifasiga, yoshiga qarab tortish odati saqlanmoqda. Qaynatmaning suvidan turli taomlar, sho‘rvalar qilinadi.

7.4. Ijtimoiy munosabatlar

Kavkazoldi xalqlari ajdodlari uzoq tarixiy yo‘lni – ibtidoiy jamiyat, qulchilik (bu haqda ayrim olimlar o‘z shubhalarini bildirmoqdalar), feodalizm (barcha etnoslar emas) va kapitalizm bosqichlarini boshdan o‘tkazdilar. Mahalliy xalqlarda XIX asrda feodal, hatto patriarxal munosabatlar unsurlari saqlanib qolgan. Xususan, Gruziyada krepostnoy qaramlik davom etgan. Kavkazoldida – podsholik, xonlik va knyazliklar tarzidagi davlat tashkilotlari mavjud edi. Qishloqlarda feodal yer egaligi munosabatlari saqlangan. Ilgaridan ta‘sirli savdogarlar toifasi (ayniqsa, armanlarda) shakllangan.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishi ko'p sonli hunarmandlar toifasiga ehtiyoj tug'dirgan, ular sexlarga birlashganlar (Gruziyada), bir qismi esa qishloq dehqonlari jamoasiga kirgan.

Kavkaz xalqlarining barchasi uchun dehqonchilik jamoalari xususiyatli bo'lgan. Ayni paytda jamoa tizimiga ko'p sonli qarindoshlar jamoasi birlashtirgan murakkab tarzda oilaviy munosabatlar (patronimiya) chirmashib ketgan. Yirik patriarxal oilalar katta yoshdagi erkaklar hukmronligi tasavvurlari ruhida tarbiya, qarindoshlik, o'zaro yordam muqaddas tamoyillari va majburiyatlari, qon uchun xun olish (o'ch olish)ning majburiy odatligi (masalan, abxazlarda) haqidagi an'analarni saqlab kelishgan. Shimoliy Kavkazdagi singari Kavkazda ham otaliqlar odati tarqalgan. Bu odat bilan megrellar va abxazlar oilalari bog'langan edi. XIX asrdan otaliqlikning yangi turi yuksalib, 9–10 yoshli bolalarni 1–2 yilga boshqa millat vakili oilasiga berishgan. Bola ushbu davrda oila a'zolariga yordam berish barobarida ularning tillarini ham o'rgangan. XIX asr oxirida megrellar o'g'illarini rus oilalariga til o'rganishga berishgan. Qo'noqlik (birodarlik) va milliy aralash nikohlar orqali XIX–XX asrlarda o'lkada madaniyatlar integratsiyasi jarayoni kechgan. Bunga deyarli ikki asr davomida davlatlar orasida chegaralarning bo'lmasligi ham ko'mak bergan. XX asrning 80-yillaridan boshlab Tog'li Qorabog' muxtor viloyatidagi etnik mojarolar kuchayib Armaniston va Ozarbayjon orasidagi ochiq urushga aylandi. Tog'li Qorabog' o'zini Armaniston tarkibiga o'tganligini e'lon qiladi. Ushbu muammo yaqinda nihoyat o'z yechimini topdi. Yuz minglab qorabog'lik ozarbayjonlar qochoq sifatida yashashga majbur bo'lib kelgan edilar.

Oila yoshlarda o'zini qanday tutish qoidalarini tarbiyalagan, erkak va ayollar turli ijtimoiy rollarni bajarishlari tamoyillarini singdirgan. Urf-odat, udumlarga qat'iy rioya qilish lozimligi uqtirilgan.

To'y va dafn marosimlari, tug'ilish va ism qo'yish bilan bog'liq udumlarga ham rioya qilingan. Odatda, nikoh to'ylari sovchilik orqali amalga oshirilgan. Lekin to'ydagi katta xarajatlarga qurbi yetmaydigan oilalarda kelinni olib qochish hollari ham uchragan. Ozarbayjonlarda chaqaloqligida unashtirish hollari ham bo'lgan.

Ozarbayjonlarda yigitlar nikoh yoshi 18–20, qizlarniki 17–18 yosh bo‘lgan. Gruzinlarda har ikki jins vakillari uchun nikoh 19–25 yosh bo‘lgan. Armanlarning ko‘pchiligida nikoh yoshi ham deyarli shu tarzda bo‘lsa-da, erta nikohlar ham uchrab turgan. Xristianlikka mansub aholida oilalar monogam ko‘rinishda bo‘lgan. Musulmonlarda ko‘p xotinlikka ruxsat bo‘lsa-da, amalda faqat boylar, savdogarlarda poligamiya holatlari uchragan.

Nikoh marosimi ko‘p vaqt davom etadigan, tizimi va ishtirokchilari murakkab tarkibli marosimdir. Gruzinlarda to‘y rahbari – ejibi tayinlangan. Ozarbayjonlarda kuyov tomon kelin uchun boshliq deb nomlangan qalin puli to‘lagan. Bu haqda nikoh shartnomasida (kebin) kelishib olingan.

To‘y va boshqa diniy marosimlar, bayramlar, odatda, jamoatchilik uchun muhim voqea hisoblangan. Ularda faqat qarindoshlar, qo‘shnilar emas, jamoaning talay qismi, butun qishloq aholisi yoki mahalla ahli ishtirok etgan.

7.5. Dinlari, folklor, professional badiiy madaniyat

E’tiqodlari va udumlari. Kavkazoldi xalqlarining rasmiy dinlari xristianlikning turli mahzablari va islomdir. Ayni paytda aholisining ma’naviy madaniyatida xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq arxaik diniy tasavvurlar va udumlar ham saqlangan. Xususan, armanlarda yil davomidagi 79 ta bayram kunlaridan oltitasi dehqonchilik ilohlari bilan bog‘liq bo‘lib, ular orasida Vardavar qadimgi suv xudosi Vardga bag‘ishlangan. Abxazlar, gruzinlar (svanlar, xevsurlar) hozirga qadar ov va baliqchilik (hamet) ilohlari nomlarini biladilar. O‘rmon ilohi yoki ilohasi, o‘rmon kishisi haqidagi xalq ertaklari o‘tmish va hozirgi turmushning uzviy qismidir. Muqaddas o‘rmonlar yoki alohida daraxtlar, toshlar, buloqlar bugungi kunda ham dunyo dinlaridan kam e‘zozlanmaydi. Ularning yonida, shoxlarida bog‘langan tasmachalar, ro‘mollar va boshqa narsalarni ko‘ramiz. Insonlar ushbu joylarda o‘z ehtiyojlariga chora so‘rab qurbonliklar qilishadi. G‘arbiy Gruzi-

yada yaqin-yaqinlargacha qishloqlardan birining yaqinida aholining ma'jusiylar diniy bayramlari o'tkazilgan. An'anaviy arxaik dinlar bilan bog'liq muqaddas joylarning tartibda saqlanishi. uning atrofidagi maydonga ishlov berish jamoaning vazifasi hisoblanadi.

Ozarbayjonlarda ma'jusiylar diniy tasavvurlar islom bilan chirmashib ketgan. Xalq e'tiqodiga ko'ra 21-fevraldan 21-martga qadar tabiatdagi barcha tirik va o'lik narsalar qishki uyqudan uyg'onadi. Avval havo uyg'onib iliq shamol esadi, u daraxtlarning kurtaklarini uyg'otadi. Undan keyin suv uyg'onib, uchinchi haftada yer, to'rtinchi haftada havo iliydi. Ushbu oy davomida chorshanba arafasidagi barcha kunlar bayram hisoblangan. Aholi gulxanlar yoqib yoshlar uning ustidan sakrab o'tganlar. So'nggi chorshanba Yangi yil – Navro'z bayramining xabarchisi sanalgan. Ozarbayjonlar olovni tabiatning eng toza va muqaddas hodisasi deb hisoblaganlar. Toshlarga davolash xususiyatini berib, suvni o'z ajdodlari hisoblashgan. XX asr boshlariga qadar Su jedim (suv mening ajdodim) nomli bayram bo'lib, shu kuni bir-birlariga suv sepishgan.

Folklor. Kavkazoldi xalqlari og'zaki ijodi ildizlari qadim zamonlarga borib taqaladi. Gruziyada uning tarqalishiga mestvire – qo'shiqchi xalq qo'shiqlarini stviri musiqa asbobi jo'rligida ijro etuvchilar xizmat qilishgan. Ozarbayjonda xalq an'analari asrovchilarni ashuchi, sazandari deb atashgan. Ularning ijodlari repertuari turli mavzularni – natil (ertaklar) va qo'shiqlardan: lirik, guzelleme (maqto'v), ustadname deb nomlangan o'git, nasihat qo'shiqlarini ijro etishgan.

Gruzin folklorining eng qadimgi namunalari biri – Amirani haqidagi doston. Unda bosh qahramon ovchilik ilohasining oddiy ovchidan tug'ilgan o'g'li haqida kuylanadi. Armanlar o'rta asr dostoni – «Sosun bahodirlari» ko'proq «Dovud Sosuniy» nomi bilan mashhur. Unda Arman tog'lari aholisining ossuriyaliklar va arablarga qarshi o'z erki va ona tuprog'i, vataniga egalik qilish uchun uzoq davom etgan kurashi tavsiflanadi. Kavkaz xalqlarining tarixiy taqdiri umumiyligi monumental doston – «Kyor ogli» («Go'ro'g'li») turli variantlari ozarbayjonlarda, arman, gruzin, kurdlarda, o'rta osiyoliklarda ham mavjud.

Ziyofatlardagi qadahlarni ham folklorga kiritish mumkin. Madaniyatning ushbu sohasi Abxaziya va Gruziyada ayniqsa rivojlangan. Yana bir ajoyib san'at turi gruzinlardagi ertaklarning jo'r bo'lib qo'shiq qilib aytilishidir. Xalq san'atiga armanlarning peylevani – ko'chma sirkleri faoliyati (dorbozlar, gimnastlar, masxarabozlari)ni ham kiritish mumkin. Bu sohaning kichik guruhleri bugungi kunda ham badiiy havaskorlik sifatida saqlanib kelmoqda. Shunga o'xshash sirk guruhleri Gruziya va Ozarbayjonda ham uchraydi.

Professional badiiy madaniyat. Kavkaz xalqlari ko'p asrlik tarixga ega. Dunyo madaniyati durdonalari qatorida XII asrda yashagan gruzin shoiri Shota Rustavelining «Yo'lbars terisini yopingan pahlavon» dostoni, Ozarbayjon xalqining buyuk shoiri Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa»sini ko'rsatish mumkin. Arman she'riyatining buyuk asarlari qatorida Xachatur Abovyanning (1809–1848) «Armaniston jarohatlari» romanini ko'rsatish mumkin. Unda 1826–1828-yilgi rus-eron urushlari voqealari hikoya qilinadi.

Yozuvchi, rassomlar, musiqachilar va madaniyat vakillarining ilgari va zamonaviy asarlari milliy ongning shakllanishi jarayonlarini o'zida mujassamlagan. Jumladan arman rassomi Martiros Saryan (1880–1972), ozarbayjon bastakori Uzeir Gajibekov (1885–1948) yoki gruzin shoiri Galaktion Tabidzelar (1892–1959) asarlari o'z xalqlari, etnoslari, ularning madaniyatlari ramzi sifatida qabul qilinadi.

7.6. Etnoslararo munosabatlarning murakkablashuvi

O'lkadagi etnoslararo munosabatlarning murakkablashuviga, undagi aholi etnik tarkibining murakkabligi, aholining ko'payib borishi tufayli yuzaga kelgan demografik muammolar hamda ekin uchun yaroqli yerlarning tanqisligi asosiy sabablardir. Etnoslararo mojarolarning asosiy sababi deb iqtisodiy-demografik omil ko'rsatilmoqda. Aholining tez o'sishi hech qaysi respublikada oldindan hisob-kitob qilinmaganligi, yangi ishchi o'rinlari yaratilmagani, aholi orasida yashirin ishsizlik, norozilik juda tez millatchilik tusini keltirib chiqar-

di. Hokimiyatdagi korrupsiya, siyosiy mahoratning yetishmasligi va siyosiy irodaning bo'lmashligi mojarolarni to'xtatishga emas, ularning kuchayishiga olib keladi.

Lekin shuni ta'kidlash lozimki, etnoslararo mojarolar, murakkab etnik tarkibli Kavkaz uchun ham chorasiz voqealar emas, siyosiy iroda, iqtisodiy yuksalish, shuningdek muammolarni hal etishga barcha aholini jalb etish orqali muammolar yechimini topish mumkin. Mojarolar o'rniga konstruktiv xalqlararo hamkorlik boshlanishi lozim, axir Kavkaz bu borada yaqin-yaqinlarga shuhrat qozongan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Kavkazoldi aholisining etnik tarkibi va etnik tarixida qanday o'ziga xosliklar mavjud?
2. Ozarbayjonlar, armanlar, abxazlar, gruzinlar irqiy tiplari va tillari haqida nimalarni bilasiz?
3. Kavkazoldi aholisi xo'jaligidagi o'ziga xosliklar nimalardan iborat?
4. Aholining an'anaviy kiyimlari qanday bo'lgan?
5. Kavkazoldiliklar taomlari, mehmonnavozligi haqida nimalarni bilasiz?
6. Kavkazoldi aholisida ijtimoiy munosabatlar o'tmishda va hozir qanday ko'rinish olgan?
7. Kavkazoldi aholisining dinlari, folklori, badiiy madaniyatlari haqida so'zlab bering.
8. Etnoslararo munosabatlardagi muammolarni Internet ma'lumotlari asosida so'zlab bering.

8-BOB. O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON XALQLARI

8.1. Hududi va mamlakatlari

Yevrosiyoning ulkan hududlari sharqda Pomir, G'arbda Kaspiy dengizi, shimolda Orol-Irtish suvayirg'ichi hamda janubda Eron va Afg'oniston bilan chegaradosh o'lkalar O'rta Osiyo deb nomlanadi. Uning talay qismini Qoraqum va Qizilqum cho'llari egallaydi. O'lkaning shimol va sharqiy qismida ham cho'llar mavjud.

Janub va janubi-sharqda cho'l va dashtlar Tyanshan, Pomir va Kopetdog'larning tog'li massivlariga ulanadi. Tog' vohalari iqlimi cho'l va dashtlarga nisbatan mo'tadil bo'lganidan ular qadim zamonlardan odamlar tomonidan o'zlashtirilgan. Vohalarda subtropik o'simliklar ham o'stirilmoqda. O'rta Osiyo Dunyo okeaniga chiqish yo'liga ega emas. Kaspiy va Orol dengizlari amalda yirik ko'llar, xolos. Daryolar ko'p emas. Yetarlicha suv manbalari Qozog'istonning shimoli-sharqidagina mavjud. O'rta Osiyoning asosiy daryolari Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshondir. Amudaryo va Sirdaryo o'lkani janubi-sharqdan shimoli-g'arb tomonga kesib o'tadi. Ilgari ular Orol dengiziga quyilgan. Bizning kunlarimizda Sirdaryo va Zarafshon suvlari deyarli to'liq sug'orishga taqsimlab olinadi. Daryolarning ko'pchiligi o'z suvini baland tog'lardan va muzliklardan oladi. Cho'llarda odamlar suvni quduqlardan olishib, ularning chuqurligi o'nlab metrni tashkil etadi. Daryolar bo'ylab, tog'oldi rayonlarida insonlar tomonidan o'zlashtirilgan eng unumdor vohalar joylashgan. Vohalar chegaralari doimiy bo'lmay, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli o'zgarib turadi. Bugungi kunda O'rta Osiyo hududi beshta davlat – O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistongacha bo'lingan.

8.2. Etnik tarix. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi

Osiyo qit'asining bir qismi jahon sivilizatsiyasi shakllangan hudud bo'lgani olimlar tomonidan tasdiqlangan. Neolit davridan O'rta Osiyo aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlagan. Bronza davridan shahar ko'rinishidagi qo'rg'onlar, manzilgohlar vujudga kelgan. O'lkaning dasht-cho'l qismida ko'chmanchi chorvachilik, vohalarda esa dehqonchilik tobora keng tus ola borgan.

Selung'urdan topilgan qadimgi odamlar manzilgohi o'lkada ilk odamlar bundan 600–700 ming yil ilgari yashay boshlaganini tasdiqlaydi. Ko'lbuloq yodgorligi ham bugungi kunda 300–400 ming yillik tarixga ega ekanligi aniqlangan. İlk odamlarning qaysi o'lkadan – Sharqiy Osiyodan yoki Mesopotamiyadan kelganligi hali fanda o'z tasdig'ini topganicha yo'q. Arxeolog olimlar eneolit davri yodgorliklari Anov, Namozgoh, Oltintepaga Old Osiyodan kelgan olduvaylar asos solgan, ayni paytda shimolda Amudaryoning quyi oqimida urol tillarida so'zlashuvchi aholi yashaganini taxmin qiladilar. Mil. avv. II mingyillik oxirlarida O'rta Osiyoga kela boshlagan oriylar ham hind-yevropa tillaridagi aholimi yoki oltoy-turk aholisi bo'lganmi, bu masalada so'nggi o'n yilliklarda tojik akademiklari da'vo qilib kelgan bo'lsalar, bugungi kunda oriylar old turkiylar (prototurklar) deb o'zbek olimlari ham nazariya yaratishmoqda. Qanday bo'lmasin mil. avv. IX–VIII asrlarda ilk davlatlar shakllanishi uchun sharoit yetilib o'lkadagi birinchi davlatlar – Qadimgi Baqtriya va Katta Xorazmlar vujudga kelgan. Yozma manbalarda aynan baqtriyaliklar, xorazmiylar, so'g'diylar haqida ilk eslatmalar uchraydi. Milodiy asr boshlaridan o'lkaga kirib kelgan yuechjilar, xioniyalar, kidariylar (toxarlar), eftaliylar ham o'z davlatlarini tuzib etnik jarayonlarga birmuncha ta'sir o'tkazganlar.

O'lka aholisi haqidagi ilk yozma manbalar xitoy yilnomalarida, Eron ahamoniylari shohlari bitiklarida uchraydi. Ularda o'lkada yashagan etnoslar nomlari, ayrim tarixiy voqealar yozilgan. O'rta Osiyoning mil. avv. VI–IV asrlarda ahamoniylar Eroni tarkibida

bo'lishi madaniyatda o'z izini qoldirgani arxeologlarimiz tomonidan tasdiqlangan.

Mil. avv. 329–327-yillari O'rta Osiyoning janubiy hududlari yunon-makedon podshosi Aleksandr tomonidan bosib olinadi. Yunonlar istilosi va O'rta Osiyoning salavkiylar, Yunon-Baqtriya tarkibida bo'lishi mahalliy madaniyatga ijobiy ta'sir etgan. Mil. avv. I–IV asrlarda yuechjilar istilosi o'lkaning Kushon imperiyasi tarkibida bo'lishi, buddaviylikning tarqalishi, hind madaniyatining me'morchilik va haykaltaroshlikka ta'siri olimlar tomonidan e'tirof etilib, O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid asarlarga kirgan. Ushbu davrda hukm surgan Qang' davlati (mil. avv. II – mil. avv. III asrlar) asosini turkiy qavmlar tashkil etib, undan mashhur «Qovunchi madaniyati» yodgorliklari saqlangan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, yurtimiz aholisi qadimdan turkiy va eroniyzabon elatlar hamda qabilalardan iborat bo'lgan.

Turklar. O'rta Osiyo aholisi etnik tarkibining turkiylashishi-da katta bosqich Turk xoqonligi davri bo'ladi. Milodiy VI asrning o'rtalaridan VIII asrning boshiga qadar xoqonlik hukm surgan davrda o'lkadagi aholi faqat qishloqlarda emas, shaharlarda ham turkiy tilda so'zlasha boradi. Turk xoqonligi dastlab g'arbda Qora dengizdan sharqda Koreya yarimoroliga qadar ulkan hududlarni egallagan. O'rta Osiyo VI asrning oxiridan G'arbiy Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. Ashina, dulu, mushibi, az, uz va h.k. elat va qabilalar tarixi aynan o'sha davrlardan boshlangan.

Arablar. O'rta Osiyo xalqlari etnik keyingi tarixining bosqichi VIII asrning boshida Arab xalifaligi istilosi bilan aloqador. Ushbu istiloning tarixga ta'siri masalasi hali oxirigacha tadqiq qilinmagan, lekin O'rta Osiyo xalqlari ma'naviy madaniyatida o'lkada tarqalgan islom dinining ahamiyati beqiyosdir. Istilo oqibatida o'lkaning yirik shaharlariga Xurosondan o'n minglab arablar va arablashgan xurosonliklar ko'chirib kelindi. O'tgan 13 asr davomida ushbu aholi turkiylar va tojiklar bilan assimillatsiyalashib, bugungi kunda O'rta Osiyo arablari nomi bilan ayrim viloyatlarda kompakt, boshqalarida mahalliy aholisi aralash yashamoqda. Milodiy I–II mingyillik chegaralarida O'rta

Osiyodagi ikki xo‘jalik – madaniy til o‘troq dehqonchilik aholisi va cho‘l-dasht ko‘chmanchilarining yaqinlashuvi kuchayadi. Til ularda muammo bo‘lmagan aholi aralash yashagan hududda ham turkiy, forsiy-doriy tillarini bilishgan. Doriy tili aksari vohalarda va shahar aholisida kengroq tarqalgan.

Qoraxoniylar, saljuqiylar, mo‘g‘ullar. Arablar istilosidan ma‘lum muddat o‘tib o‘lkada dastlab somoniylar, so‘ng qorluq-qoraxoniylar, Xorazm davlatlari shakllangan. Mamlakatda fan, san‘at yuksalib xo‘jalik barqarorlashadi.

Milodiy I–II mingyilliklar chegarasida o‘lka aholisining etnik mansubligi oxirigacha aniqlanmagan, sababi ular turli qabila, elatlardan iborat bo‘lgan. Aholi turkiy, so‘g‘d, doriy tillarida so‘zlashsa, ilm-fan tili arab tili hamda yozuvi bo‘ladi. X asrda O‘rta Osiyodan g‘arbga Kaspiy dengizining janubiy sohili bo‘ylab ko‘chmanchi o‘g‘uzlar harakati boshlanadi. Ular Saljuqiylar davlatiga asos solib (1038), ko‘p o‘tmay Eron, Iroq, Kavkazorti, hozirgi Turkiya hududlarini bosib oladilar. Istilolar mahalliy aholini turkiylashtirish siyosatining yuritilishi bilan xususiyatlanadi.

XIII asrning boshlarida O‘rta Osiyo Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar istilosiga uchrab, shaharlar, dehqonchilik vohalari vayron qilinadi. Ayni paytda o‘lkaga turk-mo‘g‘ul qabilalarining ko‘chib kelib joylashishi davom etadi.

Aynan XIII asrdan aholining irqiy jihatdan mo‘g‘ullashuvi haqida fikr mavjud. Bugungi kunda qozoqlar, qirg‘izlar, qoraqalpoqlar va qisman o‘zbeklarda mongoloidlik xususiyatlari mavjud.

Amir Temur va Temuriylar davri. Turkiy tilli qabila va elatlarining O‘rta Osiyoga kirishi o‘rta asrlarda ham davom etadi. O‘lkaning o‘rta asrlardagi eng yuksalgan davri buyuk Amir Temur (1336–1405) faoliyati va u tuzgan ulkan davlat davri bo‘ladi. O‘lkamizdagi eng mahobatli madrasalar, saroylar, maqbaralar aynan Amir Temur va Temuriylar davrida bunyod etilgan. Fan va madaniyat yuksak cho‘qqilarga erishgan xalqimizning etnik shakllanishida muhim bir bosqich asrlar davomida faxrlanadigan jarayonlar davri bo‘ldi.

Oʻrta asrlarda oʻlkaning asosiy xalqlari – oʻzbek, tojiklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar, qirgʻizlar va uygʻurlar shakllangan.

Oʻzbeklar. Oʻzbek xalqining shakllanishida ikki asosiy komponent – vohalarining qadimgi oʻtroq dehqonchilik turkiy va eroniy tilli aholisi hamda chorvador turkiy tilli Oʻrta Osiyoning choʻl-dashtlari etnoslari qatnashgan. Oʻzbek xalqining shakllanishidagi xosligi bu jarayonlarning oʻzaro tutash hududlarda tojik xalqi bilan bir paytda sodir boʻlganidadir. Oʻrta Osiyo vohalarida oʻzbek etnonimi mustahkamlangan. Tarixda shayboniylar, ashtarxoniylar davlatlarining oʻzbek xonliklari deb atalishi ham shundan dalolat beradi. Demak, etnonimning shakllanishi xalqimizning shakllanishidan bir necha asr keyin sodir boʻlgan.

Oʻzbeklar va tojiklar oʻz asosida qadimgi oʻtroq dehqonchilik aholisining boʻlishi tufayli oʻzaro yaqin madaniyat yaratganlar. Mavjud tafovutlar koʻpincha milliy emas, balki hududiy omillar tufaylidir. Baʼzida oʻzbek va tojiklar orasida madaniy oʻxshashliklar (masalan, Fargʻona vodiysida), oʻzbeklarning turli viloyatlari aholi guruhlarida (jumladan, Xorazm yoki Janubiy viloyatlarda)giga nisbatan koʻproq. XX asrda oʻzbek qishloqlarining tojik tiliga, tojik qishloqlarining oʻzbek tiliga oʻtganligi haqida tarixiy maʼlumotlar mavjud. Oʻzbekistonning voha va vodiylari togʻ va togʻoldi hududlari aholisi bugungi kunda yagona millat vakili deb hisoblanar ekan, ushbu etnonimning mustahkamlanishi XX asrning 20-yillaridan boshlangan edi.

Tojiklar. Tojiklarning shakllanishida ham Oʻrta Osiyo ikki daryo oraligʻining – qadimgi oʻtroq dehqonchilik aholisi – soʻgʻdiyalar, baqtriyaliklar, fargʻonaliklar ishtirok etganlar. Bugungi kunda tojiklarning ikki katta guruhi ajralib turadi. Ulardan biri shaharlar va pasttekislikdagi vohalar aholisi boʻlsa, ikkinchisi togʻliklardir. Tojiklarda bir necha etnografik guruhlar boʻlib, ular xoʻjalik-madaniy tiplari va madaniy taraqqiyoti boʻyicha farqlanadi. Zamonaviy Tojikistonning eng katta muammolaridan biri ekinga yaroqli yerlarning cheklanganligidir. Tugʻilishning yuqori ekanligi murakkab vaziyatni vujudga

keltirmoqda. Xususan, Tojikiston shimolida soʻnggi yuz yilda aholi soni 11 martaga koʻpaygani vaziyatga yetarlicha izoh beradi.

Turkmanlar. Oʻrta Osiyoning gʻarbiy hududlarida etnik jara-yonlar turkman xalqining shakllanishiga olib keladi. Kaspiy boʻyi choʻllari koʻchmanchi aholisi va Kopetdogʻning adirlari oʻtroq dehqonchilik aholisi, sharqdagi qoʻshnilariga nisbatan oʻzlariga turkiy tilli koʻchmanchilar taʼsiriga koʻp uchramaydi. Zamonaviy Turkmaniston aholisi moʻgʻul irqi taʼsiriga ham kam uchragan. Turk tili va moʻgʻul irqiy tili Turkmanistonga bilvosita turkiy til va moʻgʻul qiyofali, oʻtmishda eron tilli boʻlgan yevropeoid qiyofali koʻchmanchi chorvadorlardan oʻtgan.

Qozoqlar. Etnik tarixi ham turli voqealar bilan boy, qozoqlarning shakllanishida ham Oʻrta Osiyodagi xalqlarning vujudga kelishida qatnashgan etnik guruhlar, qabilalarning qipchoq, nayman, qoʻngʻirot, toma va boshqa qabilalar qozoqlardan tashqari oʻzbeklar, qoraqalpoqlar, qirgʻizlar tarkibiga ham kirgan. Qozoqlarning shakllanishi Kaspiy dengizidan Turkistonga qadar ulkan hududlarda boʻlgan. Ushbu zona aholisi geografik joylashuviga koʻra sharqdan kelgan koʻchmanchilarni birinchi boʻlib uchratganlar. Turkiy tilli, keyinroq moʻgʻul qiyofali aholining bosqinchilari aynan qozoqlar antropologik xususiyatlarida moʻgʻullik belgilarining koʻp boʻlishiga olib keladi. Qolaversa, qozoqlarda qadimgi oʻtroq yevropeoid irqiga mansub dehqonchilik aholisi bilan aralashish imkoni boʻlmagan.

Qirgʻizlar. Ularning etnik tarixi birmuncha kam oʻrganilgan va muammoli jihatlari koʻpdir. Oʻrta Osiyo xalqlari orasida moʻgʻullik xususiyatlari yaqqol koʻrinadigan xalq aynan qirgʻizlardir. Qozoqlar va qirgʻizlar orasida irqiy tafovutlarni izohlash mushkul, sababi har ikki xalqning xoʻjaligi ham, moddiy madaniyati ham koʻplab umumiylikka ega. Bu borada qirgʻizlarni Osiyoning ushbu qismida mil. avv. II mingyillikda shakllangan yirik koʻchmanchilar massivining bir boʻlagi sifatida qarash mumkin. Unga qadar Qirgʻiziston hududidagi turkiylashgan qabilalar moʻgʻul tilli guruhlarning kuchli taʼsiriga uchragan. Ushbu qabilalar Qozogʻistonning janubiy hududlarida

ko'chmanchilik xo'jaligi yuritib, o'z xususiyatlarini uzoqroq saqlaganlar. Qirg'iziston hududida katta birlashtirish iqtisodiy markazi vazifasini bajaruvchi vohalar ham bo'lmagan.

Qoraqalpoqlar. Qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanishi XVII–XVIII asrlarda hozirgi Orol dengizi va Amudaryoning quyi qismida turkiy qabilalar: qo'ng'iroq, qipchoq, qang'li, nuxuz va boshqalarning birlashuvidan bo'lgan. Dastlab chorvachilik bilan shug'ullangan qoraqalpoqlar keyinchalik o'troq turmush tarziga o'tib dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlaydilar. XVI asrdan qoraqalpoqlar birlashmalari Sirdaryoning quyi oqimi tomon siljiy boshlaydi. Qoraqalpoqlarni shakllangan etnos deb XVIII asrdan hisoblash mumkin.

Uyg'urlar. Uyg'urlarni ham O'rta Osiyoning aborigen (mahalliy) guruhlariga safiga kiritish mumkin. Ular Qozog'iston va O'rta Osiyo chegaralarida yashaydilar. Uyg'urlar qadimiy yozuv madaniyatiga ega bo'lgan, turkiy tilda so'zlashadigan xalqdir. Ularning xo'jaligi asosini yuqori unumli sug'orish dehqonchiligi tashkil etadi. Uyg'ur etnonimi yig'ma nom bo'lib, XX asrning 20-yillarida koshg'arlik, turfonlik, taronchilik, yorkendlik, kucha va bamilik turkiyzabon aholiga nisbatan ishlatila boshlangan.

Boshqa etnik guruhlar. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi etnik tarkibi o'lkani XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi istilo qilganidan so'ng katta o'zgarishlarga uchradi. Ruslar, ukrainlar, beloruslar, boshqirdlar, qozon tatarlari ko'chib kelib joylasha boshlaydi. Sovet tuzumi davrida o'lkani deportatsiya qilingan xalqlar: koreyslar, nemislar, chechenlar, qrim tatarlari, ingushlar, qalmiqlar, qorachoylar surgun o'lkasiga aylantirishgan.

Sovet davlati 1991-yili parchalangach rusiyazabon aholi Rossiya-ga ko'cha boshlab, O'rta Osiyo va Qozog'istonda yetakchi etnoslar foizi ancha ko'tarildi. Sovet tuzumi davrida o'lkada rus tili xalqlararo muloqot tiliga aylangan edi. Bugungi kunda etnik rus tilini yaxshi bilmaslik mehnat imigratsiyasida qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

8.3. An'anaviy va zamonaviy xo'jalik

Etnolog olimlar O'rta Osiyoning XIX–XX asr boshlaridagi an'anaviy xo'jaliklarini uchta tipga bo'lib, ular etnik chegaralarga mos kelmaydi. Bu o'troq dehqonlar – o'zbeklarning katta qismi va tojiklar, turkmanlar hamda uyg'urlar, qoraqalpoq va qirg'izlarning bir qismi; nihoyat yarim o'troq yaqin o'tmishda dehqon-chorvadorlar, vohalar chekkalarida yashovchi – qoraqalpoq, o'zbek va turkmanlarning bir qismi, qozoq va qirg'izlarning bir guruhidir.

Sug'orma dehqonchilik. O'rta Osiyo arid (quruq-qurg'oqchil) zonaga kiradi. Iqlim sharoiti hududning tekislik qismida sun'iy sug'orishsiz dehqonchilik qilish imkonini bermaydi. Natijada ekin maydonlariga suvni yetkazish uchun turli xildagi irrigatsiya inshootlari qurish talab qilinadi. Osiyoning ushbu qismiga dehqonchilik mil. avv. V mingyillikdan buyon ma'lum. Milodiy I mingyillik o'rtalariga qadar ekin yetishtirish mumkin bo'lgan barcha maydonlar o'zlashtirilgan. Suv kanallar va ariqlar yordamida o'nlab kilometr masofalarga olib borilgan. Ko'plab yirik kanallar milodiy V asrda qurilgan. Eng yirik kanallar sho'rolar davrida bunyod etilgan Katta Farg'ona kanali (345 km), Qoraqum kanali (Turkmaniston, 500 km). O'nlab suv omborlarining bunyod etilishi Orol fojiasiga sabab bo'ldi.

Mahalliy dehqonchilik asosi sug'orish tizimi doimo ko'p mehnat talab etgan. Tog'li va tog'oldi hududlarida sug'orish tizimi miqyoslari bo'yicha ancha kichik bo'lsa-da, to'g'onlar, korizlar, suv omborlari qurish ham og'ir mehnatni talab qilgan. Hozirga qadar o'lkada, xususan, O'zbekistonda lalmi dehqonchilik bilan aynan tog'oldi adirlarida shug'ullanishadi.

O'rta Osiyo dehqonlari turli qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtiradilar. XX asrda asosiy ekin paxta edi. Mustaqillik yillarida paxta maydonlari qisqartirilib, meva, sabzavot, ayniqsa, g'allachilik, sholikorlikka katta e'tibor qaratila boshlandi. O'lkaning mevalari uzum, olma, nok, gilos, anor, o'riklari uzoq-yaqin mamlakatlar aholisiga yetkazib berilmoqda. O'rta asrlarda Xorazm qovunlarini Bag'dodga eltganlari manbalarda yozilgan.

Rossiya istilosiga qadar O'rta Osiyoda asosiy ekinlar – boshqoli bug'doy, arpa, suli, makka va hokazolar bo'lib, natural xo'jalik sharoitida, eng avvalo, oilani asosiy oziq – non bilan ta'minlash zarur edi. Paxta yakkahokimligi sovet tuzumi davrida shakllanib, bu borada o'zbek xalqi ayniqsa qattiq aziyat chekdi. O'zbekistonda 1 mln. tonna atrofida tola yetishtirilmoqda.

XX asrning boshlariga qadar qishloq xo'jalik mehnat qurollari sodda va unumdorligi past bo'lgan. Masalan, omoch bilan yerni haydash uchun bo'yiga va ko'ndalangiga bir necha marta yurilib, so'ng borona, mola bosilgan. Qo'shga, molaga ho'kiz, ot, eshak, ayrim joylarda tuyalarni qo'shishgan. Don qo'l bilan sepilib, hosil o'roqlar bilan o'rilgan. Sug'orma dehqonchilikda kanallar va ariqlar qurish, ularni ta'mirlash va tozalash, dalalarni sho'rdan yuvish, ikki-uch marta omochlash, sug'orishda lalmi dehqonchilikdagi mehnatdan olti marta ko'p kuch sarflashga to'g'ri kelgan.

Ko'chma chorvachilik. O'rta Osiyodagi ikkinchi xo'jalik faoliyati turi asr boshlariga qadar ko'chma chorvachilik bo'lgan. U xo'jalik sohasi sifatida cho'l-dasht zonalarida shakllangan. Ko'chma chorvachilik bilan qozoqlar, qirg'izlar, o'zbek va turkmanlarning bir qismi ulkan cho'l, dasht va tog'larda shug'ullanganlar. Ulardan ko'chmanchi chorvachilikda mavsumiy yaylovlar bo'ylab ko'chib yurish, butun yil davomida faqat yaylovdagi o't-o'lanlar bilan molarni boqish nazarda tutiladi.

O'rta Osiyo va Qozog'istonda chorvachilikning uch turi: meridi-anal, vertikal va statsionar chorvachiliklar bo'lgan. Chorvachilikning turi jamoalardagi ijtimoiy omillar (xo'jalikdagi chorva soni, tabiiy-geografik sharoitlar) bilan belgilangan. Yashash sharoiti ba'zida ko'chma chorvachilik turini belgilovchi asosiy vosita bo'lgan. Ushbu nuqtayi nazardan ko'chma chorvachilikni turlarga bo'lish shartli ravishda bo'lgan. Aksari tabiiy omillar ta'sirida chorvadorlar molni boqish tizimiga talay o'zgarishlar kiritishlari mumkin. Dala tadqiqotlari paytida axborotchilardan Xo'jamqul Jo'liyev 1917-yildagi qurg'oqchilik paytida otning jonini saqlab qolish uchun ajriqning tomirini kavlab berganlarini eslagan edilar.

Chorvadorlarning qishki manzillari ular harakatlanadigan hududlarning eng janubida bo'lgan. Bahor kelishi bilan chorvadorlar mollarini shimol tomonga yaylovlarning o't-o'lanlari o'sishiga qarab haydaganlar. Yozni eng shimoldagi o'tloqlarda o'tkazganlar. Kuz yaqinlashishi bilan janubga yuzlanganlar. Chorvadorlar uchun eng qadrli manzil mollarni eson-omon sovuqdan asrab qolishi zarur bo'lgan qishlovlar edi. Ko'chish yo'nalishi suv manbalari joylashishiga qarab aniqlangan. Eng uzun masofaga qozoqlar ko'chganlar. Ular qishni janubda o'tkazib, bahorda qo'zilatish kampaniyasi tugagandan so'ng shimol tomonga siljiganlar. Mollarning turi – ot, qo'y, tuyalar soni ko'p asrlik tajriba asosida belgilangan. Qishda yer muzlaganida yaylovlarga dastlab otlar qo'yilgan. Ular muzni maydalaganlaridan so'ng qo'ylar haydalgan. Odatda, bitta ot tuyog'i bilan ochgan maydon oltita qo'yga yemish bergan.

Vertikal ko'chma chorvachilik tog'li hududlarda qo'llanilgan. Qishni chorvadorlar sovuq shamollardan panada, chorva yemish topa oladigan tog' vodiylarida o'tkazganlar. Kunlar isishi bilan chorvadorlar alp o'tloqlariga ko'tarilib, o'sha yerlarda yozni o'tkazadilar. Sovuq tushishi bilan mollar vodiylardagi qishlovlarga haydab tushiriladi. Tog'li Pomir aholisi ushbu chorvachilik turini qo'toslarni boqishda qo'llashadi. Tog'da odatda tuyalar boqilmaydi.

Statsionar chorvachilik eng qurg'oqchil rayonlar – Turkmaniston, O'zbekistonning janubida, Mang'ishloq yarimorolida qo'llaniladi. Ushbu chorvachilik turida mollar eng kam harakatlanadi. Qishni chorvador qumliklar yoki tog' vodiylarida yerda qor turmaydigan, chorva yemish topa oladigan joylarda saqlanadi. Yozda chorvani qishlovdan bir kunlik masofada boqib 1–2 kunda sug'orish uchun haydab kelishgan. Turkman chorvadorlarining faxri va alohida munosabati yilqilarga qaratilgan. Axaltaka yilqilari eng mashhur ot zotlaridan biridir. Yana bir ot zoti – yomud axaltakaga nisbatan kam tarqalgan.

Kompleks xo'jalik. Kompleks yoki yarim o'troq xo'jalikni yirik vohalar atrofida, ko'l va dengizlar sohillarida olib borishadi. Bu joylarda ko'chma chorvachilik, dehqonchilik yoki baliqchilik bilan qo'shib yuritilgan.

Oʻrta Osiyo aholisiga yana bir unumdor kompleks xoʻjalik turi – yaylov chorvachiligi ham maʼlum. Unda oʻtroq dehqonchilik aholisining bir qismi ixtisoslashgan chorvachilik, asosan qoʻychilik bilan shugʻullanadilar. Yozda aholining bir qismi chorva bilan togʻ yaylovlariga joʻnaydilar. Qolgan aholi dehqonchilik bilan mashgʻul boʻladi. Qishda chorva qaytib qishloqlar tevaragida boqiladi. Chorvachilikning bu turida chorvaga qishda yedirish uchun yem-xashak tayyorlash kerak boʻladi.

Uy va ixtisoslashgan hunarmandchilik. Oʻrta Osiyo xalqlarining ishlab chiqarish faoliyatlarida dehqonchilik va chorvachilik bilan bir qatorda uy va ixtisoslashgan hunarmandchilik alohida oʻrin tutgan. Oʻlkada ikkinchi muhim mehnat taqsimoti hunarmandchilikning dehqonchilikdan ajralishi jez hamda temir asrlarida sodir boʻlgan. Hunarmandchilik ishlab chiqarishi vohalarda – shaharlar, yirik qishloqlarda jamlangan, sababi bu joylarda haftasiga hech boʻlmaganda bir marta katta bozor oʻtkazilgan. Shaharlarda har bir hunar ustalari alohida mavzelerde: toʻquvchilar, temirchilar, koʻnchilar, etikdoʻzlar, duradgorlar, miskarlar va boshqa kasb ustalari mahallalari boʻlgan. Hozirda ekologik jihatdan zararli hisoblangan koʻnchilar, temirchilar, duradgorlar, kulollar ustaxonalari shahar chekkasida joylashtirilgan.

Oʻrta asrlar hunarmandchiligi sohaning juda kichik sohachalarga ixtisoslanishi bilan xususiyatlangan, jumladan kulolchilikda xumlar, koʻzalar yasash alohida, uy-roʻzgʻor buyumlari – lagan, tovoq, choynak, piyolalar yasash boshqa ustalar tomonidan tayyorlangan. Toʻqimachilikda matoning maʼlum xilini tayyorlash yoki boʻyoqlarning maʼlum rangli iplarni tayyorlashga ixtisoslashuvi, temirchilikda taqachilar, oʻroq yasovchilar, ketmon, omoch tishi tayyorlovchilar kasb-korlari shakllangan. Ustalar kasbiga qarab sexlarga birlashgan. Sex boshligʻi – oqsoqol barcha hayotiy masalalarni yechishga mutasaddi boʻlgan. Sex faoliyati sulola orqali olib borilgan. Odatda kasb otadan oʻgʻilga oʻtgan, farzand shogirdligi davomida oʻz kasbining nozik jihatlarini egallagan. Bugungi kunda hunarmandlar birlashmalari oʻz ahamiyatini yoʻqotgan. Ayni paytda mustaqillikka

erishilgandan so'ng xorijiy sayyohlik va to'y-tantanalar bilan bog'liq hunarmandchilik turlari yangi yuksalishini boshdan kechirmoqda. Xususan, O'zbekistonda zardo'zlik, pichoqchilik, kulolchilik sohalari yangi yuksalish davriga kirmoqda.

Ko'chma chorvachilik xo'jaliklarida alohida hunarmandchilik ishlab chiqarishi bo'lmagan. Har bir oilada zarur buyumlar – kigiz, jun matolar tayyorlangan. Kiyim-kechaklar tikilib, otlar uchun egar anjomlar qilingan. Turkmanlarda gilamdo'zlik alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Gilamdo'zlik tarixi hali yaxshi o'rganilmagan. Lekin gilamlar saklar, skiflar davrida ham bo'lgani tasdiqlangan. Bu uy hunarmandchiligi mahsuloti yuksak baholanadi. Ehtimol, gilamdo'zlik tog'oldi mintaqasida vohalar va cho'llar chegarasida yashagan aholida vujudga kelgandir. Bu borada gilamdo'zlikning paydo bo'lishi va yuksalishi uchun ko'chishlar nisbatan kam, lekin jun mo'l bo'lishi uchun ko'p sonli qo'ylar otarlari bo'lishi talab etilgan. XIX asrda gilamlar qabilalar gerbi (tamg'asi) edi. Gilam kashtasining asosiy elementi gyol – har bir qabilada o'ziniki bo'lgan. Qabilalar urushida g'olib chiqqan tomon mag'lub qabilaga o'z gyolini solishga majbur etgan.

Xo'jaliklararo munosabatlar. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari xo'jalik mashg'ulotlarining majmuyi o'lkaning tabiiy sharoitlaridan to'liqroq foydalanish imkonini beradi. Chorvador-ko'chmanchi dehqonlar yetishtirgan don-unsiz yashay olmaydilar. Chorvadorlar oziqlari asosini ko'pchilik o'ylaganidek go'sht emas, sut-non mahsulotlari tashkil qiladi. Cho'llardagi yaylovlar barcha aholiga yetarli go'sht yetkazib berishga imkon beradigan chorvani boqish uchun yetarli emas.

O'z navbatida, dehqonchilik vohalari chorva mahsulotlari, transport vositalari uchun ot, tuyalar, juni, terisi uchun qo'y va echkilar-ga doim ehtiyoj sezganlar. Chorva hisobiga ko'chmanchilar dondan tashqari metall buyumlar, paxta gazlama va boshqa hunarmandchilik buyumlari olganlar. XX sanoat asrida dehqonlar va chorvadorlar orasidagi munosabatlar keskin o'zgardi. Bugungi kunda oziq mahsulotlarining ko'pchiligi do'konlar, bozorlar orqali yetkazib beriladi, lekin bu xo'jalik aloqalari butunlay yo'qoldi degani emas.

Etnodemografik muammolar. O'lkaning xo'jalik sohasidagi bir xilligi, hayotda ham o'xshash muammolarni tug'diradi. Bu, eng avvalo, aholi sonida kuzatiladi. Rossiya istilosidan so'ng o'zaro urushlarga barham berilishi, o'lkaning bozor iqtisodiyotiga tortilishi xo'jalik faoliyatini jonlantirib, ocharchilik va epidemiyalar sonining kamayishi aholi sonining asta-sekin ko'payib borishiga olib keladi. Sovetlar tuzumi davrida turli yuqumli kasalliklar epidemiyalariga qarshi kurash, shaharlarda toza ichimlik suvi, kanalizatsiyalarning o'tkazilishi, tibbiy xizmatning yaxshilanishi XX asrning ikkinchi yarmidan O'rta Osiyo respublikalarida «demografik portlash»ga olib keldi. Bugungi kunda Tojikiston va O'zbekistonda yosh avlod va-killarining ko'p bo'lishi, mehnat resurslarining cheklanganligi yangi muammolarni vujudga keltirmoqda. Sug'oriladigan maydonlarning yetishmasligi, suv zaxiralarining kamayishi ham yaqin kelajakda yechimini kutayotgan keskin muammolardan biridir.

Jamoa tashkilotlari. Jamoa munosabatlari notekis rivojlanishi-ning asosiy sabablaridan biri O'rta Osiyo xalqlarida moddiy ehti-yojlarni qondirishning turli usullari mavjudligidadir. Dehqonlar ja-moalarida sinfiy munosabatlar jez davridayoq paydo bo'lgan. Bu ja-rayon chorvadorlarga nisbatan dehqonlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Voha aholisi yerga nisbatan xususiy mulkchilikni bilishgan. Ayni payt-da cho'l-dashtlarda yaylov, suv manbalari o'sha joyda yashaydigan urug'-qabilalarniki bo'lgan. Dehqonlardagi sinfiy munosabatlarning murakkabligi yer egasining dalalarni sug'orish uchun zarur bo'lgan suvga munosabati belgilanmaganidan kelib chiqqan. Odatda, suv u yoki bu qishloqning barcha aholisniki hisoblanadi, amalda esa aksari suvga boylar xo'jayinlik qilishgan. Shaharlarda sinfiy munosabatlar shahardagilarga nisbatan aniqroq ifodalangan. Umuman olganda, O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisining ijtimoiy stratifikatsiyasi mu-rakkab ko'rinishda bo'lib, ko'plab regional xususiyatlarga ega edi.

Davlat tuzumi. O'rta Osiyo va Qozog'iston Rossiya tomonidan istilo qilinganigina qadar mahalliy jamiyatlarning ko'plab arxaik xu-susiyatlari bo'lgan. O'lka uchta xonlik – Buxoro, Xiva va Qo'qon

xonliklari tomonidan bo‘lib olingan edi. Ushbu davlatlarda boshqa Sharq mamlakatlaridagi kabi barcha yerlar xon yoki amir mulki hisoblangan. Oliy hukmdor nafaqat dunyoviy, balki mamlakatda yashovchi barcha musulmonlarning diniy yetakchisi ham sanalgan. Boshqaruv ma‘muriyati ko‘plab amaldorlardan tashkil topib, ularga faqat maosh berilibgina qolmasdan, qo‘shimcha oziq mahsulotlari bilan ham siylangan.

O‘rta Osiyo jamiyatidagi asosiy birlik qo‘shnichilik jamoasi bo‘lgan. Dehqonchilik vohalarida jamoalar yer va suvning egasi hisoblangan. Jamoa ichida yer va suv oilalar orasida taqsimlangan. O‘lkada «Hosilni yer emas, suv yaratadi» degan naql bejizdan vujudga kelmagan. Odat bo‘yicha jamoaning har bir a‘zosi o‘z yeri, suvga huquqini istagan odamiga sotishi mumkin bo‘lgan. Lekin amalda sotib oluvchini jamoa a‘zolari istamasa, uning kelgusi hayotining osoyishta kechishiga hech kim kafolat bermagan.

Shariat bo‘yicha jamoa yeridan tashqari mulk yerlari ham bo‘lib, u dahlsiz sanalgan. Vohalarda ekin maydonlarining bir qismi vaqf sifatida diniy muassasalarga tegishli bo‘lgan. Vaqf yerlari ham dahlsiz bo‘lgan.

Chorvadorlar jamiyati qabilaviy asosga tayangan. Ko‘chmanchi jamoa asosiy bo‘g‘in bo‘lgan. U bir necha qarindosh oilalarni birlashtirgan. Jamoalar qabila urug‘lariga birlashgan. Yaylov, suv manbalari qabilaga tegishli bo‘lgan. Qabilalar muntazam, muhim ijtimoiy birlik bo‘lmasdan, vaqt davomida ularda o‘zgarishlar bo‘lib turgan. Katta va kuchli qabilalar siyosiy yoki tabiiy ofatlar (masalan, qurg‘oqchilik, molga o‘lat tegishi) tufayli kamsonli va zaif bo‘lib qolsa, zaiflar, aksincha, ijobiy omillar ta‘sirida kuchayishi hollari kuzatilgan.

Qozoqlar va qirg‘izlar chorvachilik jamiyatlarida aholini oq-suyaklar va qorasuyaklarga bo‘lish mavjud edi. Birinchisiga xon, sultonlar, xo‘jalar, sayidlar kirsa, ikkinchisiga barcha chorvador aholi taalluqli bo‘lgan. Turkmanlarda zodagonlar iglar, avom aholi qul deb atalgan. XX asr davomida sho‘rolar davridagi qonunlar barchani teng deb e‘lon qilishi ijtimoiy tengsizlikka barham berib, bu odatlar faqat oila-nikoh munosabatlaridagina saqlanib qolgan.

Bugungi kunda barcha O'rta Osiyo davlatlari prezidentlik respublikalaridir. Ulardan ayrimlari Rossiya bilan MDH va Yevrosiyo hamkorligi doirasida yaqin munosabatda bo'lsa, qolganlari betaraflik siyosatini olib bormoqda.

3.4. Moddiy madaniyat: an'analar va transformatsiyalar

Qo'rg'onlar va uy-joylar. O'rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyatida etnik o'ziga xoslikka nisbatan xo'jalik faoliyati va regional xususiyatlar ko'proq ta'sir etgan. Bu holat qo'rg'onlar va uy-joylarda ayniqsa yaxshi kuzatiladi. Qo'rg'onlar jez davridanoq shahar va qishloq turlariga bo'lingan. Shaharlar ko'pdan buyon mustaqil qo'rg'onlar toifasiga kirsa-da, shaharliklar qishloq xo'jaligidan butunlay ajralmaganlar.

O'rta Osiyo va Qozog'istonda XX asrda aholining tez ko'payishi ularni turli ko'rinishdagi qo'rg'onlarga joylashtirishga majbur etdi. Yozma hujjatlardan ma'lumki, bundan 150–200 yil avval o'lkaning qadimgi shaharlari hududida ko'plab mevali daraxtlar, polizlar va kichik-kichik dalalar bo'lgan. Ko'plab shaharlarning markazida qal'alar qurilib, ularda hukmdor yoki viloyat hokimlari saroylari joylashgan. Qal'a yaqinida bozor, jome masjidi va boshqa ma'muriy binolar joylashgan. Aholi soni oshishi bilan shaharlardagi qurilishlar zichlasha boradi. XX asrning o'rtalarida ko'pchilik O'rta Osiyo shaharlari o'z bog'laridan ajraladi. Shaharlarning yangi «rus» qismidagina yashil zonalar, istirohat bog'lari saqlangan. Bu Buxoro, Xo'jand va boshqa shaharlar misolida o'z tasdig'ini topadi.

Qishloq qo'rg'onlarida ham keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Ularning hajmi, rejasi ilgaridan mahalliy tabiiy iqlim sharoiti, xo'jalik faoliyati, suv bilan ta'minlangani: daryo, soy, quduqlarning mavjudligi bilan belgilangan. Xorazm vohasida suv manbalari yoqasida bir-biridan uzoqroqda uylar qurish odat bo'lgan.

O'rta Osiyoning ko'pchilik viloyatlarida shaharlar va qishloqlar mahalla, mavzelarga bo'linadi. Ulardagi aholi shaharlarda ma'lum kasb

egalari bo'lsa, qishloqlarda ma'lum urug' vakillari bo'lishgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mahalla qo'shnichilik jamoasi sifatida: jamoa ishlari, suv taqsimoti tashkilotchisi va nazoratchisi bo'lgan. Qishloq, qo'rg'onlarning kengayishi aholi sonining ko'payib borishi bilan izohlanadi. Ularning atroflari o'zlashtirilib, yangi turar joylar quriladi. Yangi kanal, ariqlar bunyod etilib, yangidan yangi mahallalar tashkil qilinadi. Bugungi kunda Farg'ona vodiysida, xususan, Namangan viloyatining Olmos, Varduk qishloqlarida 18–20 mingdan ortiq aholi yashaydi.

O'rta Osiyo vohalarining mehnatkash aholisi har qanday vaziyatdan chiqish yo'lini topishga intiladi. Farg'ona vodiysida aholi kichik korxonalar, artellar tuzib kiyim-kechak, paypoq, Rishton singari sopol idishlar, laganlar, choynak-piyolalar ishlab chiqarishni yo'lga qo'ymoqdalar. Kichik biznes va tadbirkorlik hozirda 70 % mehnatda bandlikni ta'minlamoqda. So'nggi yillarda O'zbekistonda bog'lar yaratish, meva va sabzavotlarni qayta ishlash, mahsulotlarni xorijga chiqarishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Tog'larda qishloqlar nisbatan yirik bo'lmasa-da, ularda ham bir necha ming aholi istiqomat qiladi. Tog'li qishloqlarda yer yetishmasligi ayniqsa seziladi. Bizning kunlarimizda tog'li vohalarda bo'sh yerning o'zi qolmaganidan aholi vohalarga ko'chib tushishga majbur bo'lmoqda. Tog'liklar shaharlarga ham kelmoqdalar.

O'rta Osiyo va Qozog'istonning cho'l-dasht zonalarida ilgari doimiy turar joylar bo'lmagan. Lekin har yili bir yo'ldan o'tilishi ushbu yo'nalishlar bo'yicha asta-sekin unchalik katta bo'lmagan qo'rg'onlar paydo bo'lgan. Ularning dastlabkilari XX asrning 50-yillarida vujudga kelgan. Qishlovlar quduqlar tevaragida paydo bo'lgan. Sovet hokimiyati davrida chorvachilik rayonlaridan chiqqan migrantlar aksari shaharlarda joylashgan.

O'rta Osiyoda uy-joylarning ikki turi: o'troq dehqonlarda loydan uy-joylar, ko'chma chorvadorlarda – kigiz yopiladigan yig'ma o'tovlar tarqalgan.

Qishloqlarda uylar xom g'isht, guvala va paxsadan tiklangan. Tog'li tumanlarda uylarning devorini qurish uchun toshdan ham

foydalanilgan. Ayrim viloyatlarda, xususan, Farg'ona vodiysida yog'ochlardan sinchli uylar qurilib, bu xildagi turar joylar zilzilaga chidamli bo'ladi.

Uy-joylarning tarhi (rejasi) so'nggi bir asrda katta o'zgarishlarga uchradi. Agar XX asrning boshlarida ham uylar bir xona, oshxona va ayvondan iborat bo'lsa, bundan 60–70 yillar avval uylarning hajmi, xonalari ko'payib bordi. Deyarli barcha uylarda alohida mehmonxonona qurila boshlandi. Ilgari mehmonxonalar shaharliklarda, qishloq boylarida bo'lgan, xolos. Bizning kunlarimizda o'lkadagi qishloq uylari 3–4 xonali qilib: yotoqxona, mehmonxonona, qishki oshxona, ayrim oilalarda bolalar xonasi qurilmoqda. Uyning oldida ayvon qurilib, oynavand bu xonada oila yozning iliq kunlarini o'tkazadi. Uy yumushlarini ko'pincha ayvonda bajarishadi. Shahar uylari qishloqnikidan, hajmining kattaligi va ichki-tashqi dekor (bezaklari)ning boyligi bilan farqlanadi. Xususan, Tojikiston shimolida uylar naqshlar, ganch o'ymakorligi elementlari bilan bezatiladi. Boy oilalarda uy ichkari va tashqariga bo'linadi. Uy-joylar shahar va vohadagi qishloqlarda baland devor bilan o'rab olingan. XXI asrning boshlaridan Toshkentda hovlilar qurilishidagi transformatsion jarayonlar kuchayib hovliga kirish yevropacha, hovli atrofi baland devorlarsiz, cho'yandan yasalgan panjaralar bilan o'ralmoqda.

Hozirda faqat cho'ponlar qo'llaydigan o'tovlar mo'g'ul va turkcha ko'chma uylardan iborat. Bu borada turkmanlar o'tovlari gilamlar (uning ko'rinishi yumaloq) va bezaklarining boyligi bilan ajralib turadi.

Kiyimlar. O'rta Osiyo aholisining kiyimlari mazmun-mohiyatiga ko'ra ajoyib hodisadir. Moddiy madaniyatning ushbu sohasida xo'jalik, milliy jihatlarining umumiydashgan ko'rinishi yoki regional o'ziga xosliklar ko'pligini aytish mushkul. Tuzilishi, elementlari yig'masi jihatidan dehqonlar, chorvadorlar hamda erkaklar va ayollar kiyimlari bir xil. Erkaklar kiyimi asosini keng ko'ylak va ishton tashkil qiladi. Ayollar kiyimi erkaklarnikidan bichimining ayrim jihatlari, ko'ylagining uzunligi va rangi bilan farqlanadi. Erkaklar kiyimini oq

matodan, ayollarnikini gulli matodan tikishgan. Bichimda milliy va mintaqaviy o'ziga xosliklar ham uchragan.

Ustki kiyim o'lkaning barcha hududlarida oldi ochiq, uzun yengli bo'lgan. Choponlarning matosi va rangi etnik emas, viloyatlar kesimida farqlangan. Xususan, Farg'ona vodiysi, Xo'jand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari aholisi to'narlari bugungi kunda ham birbiridan ajralib turadi. Dehqonchilik hududlarida paxta solib qavilgan choponlar, chorvadorlarda jun matolardan tikilgan to'nlar kengroq tarqalgan. Yilning sovuq mavsumida erkaklar qo'y terisidan po'stin (aksari chorvadorlar) kiyishgan.

XX asrning 30-yillariga qadar milliy va regional farqlanadigan buyumlardan biri bosh kiyimi bo'lgan. Turkmanlarni katta telpaklaridan, qozoq va qirg'izlarni kigizdan tikilgan qalpoqlaridan tanish mumkin edi. O'zbeklar va tojiklar do'ppilari ham naqshi bilan farqlangan. XX asrning o'rtalarida matosi qora naqshi oq ipaklarda tikilgan, qushning stilizatsiyalashgan tasviri tushirilgan Chust do'ppilari keng tarqalib, Chust fabrikasida tikilgan do'ppilarni sobiq Ittifoqning har qanday shahridagi do'konlardan olish mumkin edi.

Ayollar kiyimi ko'proq an'anaviy xususiyatga ega bo'lsa-da, ularning bichimida yevropacha elementlar uchraydi. Xotin-qizlarning kiyimlaridagi zamonaviy yevropacha xususiyatlar shaharlarda ko'proq uchraydi. Kiyimlar ichida yosh, to'y va ta'ziya bilan bog'liqlarida an'anaviylik nisbatan yaxshi saqlangan. Ayollarning bayram kiyimlarida zeb-ziynat buyumlarining o'rni ham muhim. Taqinchoqlar kumushdar tayyorlanib, o'z ko'rinishida arxaik elementlarni saqlagan. Zeb-ziynatlarda milliy xususiyatlar, ularning majmuyida kuzatiladi.

8.5. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari ma'naviy madaniyatlari

Din va diniy tasavvurlar. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari qadim zamonlarda tabiat kuchlari, muqaddas toshlar, tog'lar, daraxtlar va buloqlarga topinishgan. Ajdodlar qabrlari O'rta Osiyoning ko'plab hududlarida asosiy e'tiqod joylaridan sanalgan.

O'zbekistonda 2001-yili zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto»ning 2700 yillik yubileyi nishonlandi. Otashparastlik an'analari ba'zi O'rta Osiyo xalqlarida hali hanuz saqlanib kelmoqda. Bu, eng avvalo, olovga ehtirom, nikoh va dafn marosimlari bilan bog'liq udumlardir.

Buddaviylikning aholiga ta'siri nisbatan kam bo'lgan. Kushon podsholigi davrida, mil.avv. IV asrga qadar davlat dini bo'lgan buddaviylik ibodatxonalari qoldiqlari O'zbekiston va Tojikistonning janubida arxeologlar tomonidan qazib o'rganilgan.

Turkiy xalqlarning Ko'k Tangriga e'tiqodi mil.avv. I mingyillikka borib taqaladi. Ushbu diniy ta'limot so'nggi yillarda tangrianlik deb nomlanmoqda. Ushbu dinni qam yoki shomonlik ham deyishadi.

Milodiy VII asr oxiri – VIII asr boshlaridan o'lkaning Arab xalifaligi tomonidan istilo qilinishi islom dinining yoyilishiga olib keldi. Islom dini bilan birlikda arab yozuvi va tili maorif, fan, boshqaruv muassasalari tomonidan qabul qilinib, XX asrning boshlariga qadar o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Islom dini Yevrosiyoning ushbu qismi aholisi turmush tarzining asosiy mezoniga aylanadi. Bu, eng avvalo, vohalarning o'troq aholisi va shaharlar aholisiga taalluqlidir. Chorvadorlar ichida islom mahalliy diniy tasavvurlar afsungarlik, shomonlik, ajdodlar ruhlariga e'tiqod bilan qorishib ketgan, udum-marosimlarda o'z aksini topgan.

Madaniy meros. Zamonaviy industrial bosqichga O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari boy madaniy merosga ega bo'lgan holda kiridilar. Aynan ma'naviy madaniyatda etnik xususiyatlar va an'analar yorqinroq namoyon bo'ladi. Lekin bu sohada ham umumiy manba va an'analar aniq seziladi. O'zbeklarning «Alpomish» dostoni qozoq va qoraqalpoqlarga yaxshi ma'lum. Turkman hamda tojiklarda «Go'ro'g'li» dostoni tarannum etilsa, uni boshqa qo'shni xalqlar baxshilari ham sevib kuylashadi.

«O'rta Osiyo xalqlarining avloddan avlodga o'tib kelayotgan madaniy an'analari haqida qadimgi qahramonlik dostonlari syujetlari

guvohlik qiladi. Bu Oʻrta Osiyo xalqlari etnogenezining umumiyligi, kelib chiqishi birligini ham tasdiqlaydi. Qolaversa, bu zamonaviy xalqlarning ushbu hududda shakllanganini hamda oʻlkadagi qadimgi etnoslarni oʻz tarkibida singdirganini koʻrsatadi. Mahalliy madaniy anʼanalarning qadimiyligiga qozoqlarning «Botir Boyon» dostoni va qirgʻizlarning «Manas» dostonlari ham guvohlik beradi.

Madaniy yaqinlik faqat dostonlarda emas, meʼmorchilik obidalarida ham kuzatiladi. Bugungi kunda Samarqand, Marv, Koʻhna Urganch, Xiva, Buxoro, Turkiston shaharlaridagi madaniy obidalar dunyoga tanish, ularni tomosha qilishga keluvchi xorijiy havasmandlar soni kundan kunga oshib bormoqda.

Turkman gilamlari, Buxoro va Samarqand zeb-ziynatlari, zardoʻzlik buyumlari, qozoq va qirgʻizlarning naqshli kigizlari, tojiklar sopol buyumlari, yogʻoch oʻymakorligi, kitob miniaturasi dunyo madaniyati xazinasini boyitib kelmoqda.

Oʻrta Osiyo ilm-fani oʻrta asrlarda dunyo sivilizatsiyasiga Abu Ali ibn Sino (980–1037), Muhammad al-Xorazmiy (783–850), Umar Xayyom (1048–1131), Firdavsiy (934–1020), Maxtumquli (1733–1791) kabi buyuk siymolarni taqdim etdi.

Yangi davrda ham Oʻrta Osiyoda buyuk yozuvchilar, shoirlar, maʼrifatparvarlar va olimlar yashab oʻtgan. Qozoq etnologi va yozuvchisi U.Valixonov, tarixchi, maʼrifatsevar A.Donish (1826–1897), shoir Furqat (1859–1909), Muqimiy (1850–1903), S.Ayniy (1878–1954), qoraqalpoq shoiri Berdaq (1827–1900), turkman shoiri Kamina (1770–1840), Mullonafas (1810–1862), qirgʻiz shoiri Toʻxtagul (1864–1933), qozoq yozuvchisi Oltinsarin (1841–1889), Abay Qoʻnanboyev (1845–1904)lar ajoyib asarlar yaratganlar.

Mustaqillik yillarida Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston xalqlari yangi bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlatlar tuzish yoʻlidan bormoqdalar.

Savol va topshiriqlar

1. Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston aholisining tarkibi va shakllanish tarixi haqida gapirib bering.
2. Anʻanaviy va zamonaviy dehqonchilik va chorvachilik xoʻjaliklarini qiyosiy tahlil etib bering.
3. Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston xalqlari uy hunarmandchiligi haqida nimalarni bilasiz?
4. Oʻrta Osiyodagi etnodemografik muammolar va jamoa tashkilotlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Qoʻrgʻonlar va uy-joylardagi anʻanalar hamda zamonaviy jarayonlarni tahlil eting.
6. Oʻrta Osiyo aholisining kiyimlaridagi transformatsion jarayonlar qanday kechmoqda?
7. Oʻrta Osiyo aholisi din va madaniy meros durdonalari haqida gapirib bering.

9-BOB. JANUBIY OSIYO ETNOLOGIYASI

Janubiy Osiyoda afsonalarda eng ko‘p eslanadigan, G‘arb va Sharq xalqlari diqqatini o‘ziga qadim zamonlardan tortib keladigan mamlakat – Hindiston joylashgan. U dunyoga paxta, shakarqamish, ko‘plab ziravorlarni, ayrim uy parrandalarini, shaxmat, matematikadagi o‘nlik tizimini, nol raqamini bergan.

Mil. avv. IV asrda Aleksandr Makedonskiyning istilolari tufayli Hindistonga ellin madaniyati ta‘siri boshlandi. Hindistondan O‘rtayer dengizi shimoliga fil suyagi, qimmatbaho toshlar, marjon, ziravorlar, yog‘ochning qattiq navlari, ekzotik hayvonlar

va qushlar, muslin – «shamol tomonidan to‘qilgan mato» yetkazilgan. Hind zodagonlari saroylarida yunon san‘ati buyumlari paydo bo‘ladi.

Hind madaniyati ta‘siri Volter, Gyote, Nitsshe, Bayron, Tomas Mann va boshqalar ijodidan o‘rin olgan. Yevropa olimlarining qadimgi hind adabiyoti tili – sanskrit bilan tanishish ijtimoiy fanlarda inqilobiy o‘zgarishlarga olib keldi. Sanskrit tilining yunon, lotin va boshqa yevropa tillari bilan qardosh ekanligining aniqlanishi yangi fan sohasi – qiyosiy tilshunoslikni vujudga keltiradi. Ushbu fan siganlar shimoliy hind etnik guruhlarini bilan qardosh ekanligini ham ko‘rsatdi.

Hindiston geografik nomi butun Janubiy Osiyoni egallagan yarimorolni va Himolay tog‘lariga tutash hududlarni anglatadi. Ushbu hududda Hindiston (1,3 mlrd. aholi), Pokiston (212 mln.), Nepal (28 mln.), Butan (2 mln.dan ko‘proq), Bangladesh (161 mln.dan ortiq), Shri Lanka (21 mln.dan ko‘p), orollardagi Maldiv Respublikasi

(515 ming) joylashgan. Hududning shimoliy chegarasi Himolay va Qoraqurum tog‘laridir. Janubda Hindiston yarimoroli Arabiston dengizi, Hind okeanining Bengal qo‘ltig‘i suvlari bilan tutashgan.

Janubiy Osiyo hududida qalin o‘rmonlar, serunum vohalar, dunyodagi eng baland cho‘qqi – Jomolungma, tropik cho‘llar mavjud, hududda yirik daryolar – Gang, Hind, Braxmaputra joylashgan. Janubiy Osiyoning tabiiy yaxlitligi unda subekvatorial mussonli iqlimga egaligidir. Unda aholi zich joylashgan, maydoni yer yuzasining 3,3% ni tashkil qilgan holda dunyo aholisining 1/6 yashaydi.

9.1. Hindistonning avstraloid aholisi

Dravid xalqlari – Janubiy Osiyoning eng qadimgi aholisi avlodlaridir. Dravid tilli ushbu aholi bugungi kunda Hindistonda (Andhra Pradesh, Tamilnad, Kerala, Karnataka shtatlarida), Nepalning markazida, Bangladesh, Shri Lanka, Maldiv orollarida yashaydi. Dravid tillariga tamil, telugu, kannara va malayali tillari kirib, ularda 300 mln. atrofida aholi gaplashadi. Ularning vakillarini o‘ziga xos tashqi qiyofasi, bo‘yining baland emasligi, tanasining qora rangdaligi, boshining uzunchoqligi, keng burni, qalin lab, yirik tishlari ajratib turadi. Ular irqiy jihatdan avstraloidlarga mansubdir. Aynan ushbu xususiyatlar arxeologlar tomonidan Mohenjo-daroda (mil.avv. IV–II mingyilliklar) bronzadan yasalgan raqqosa haykalchasida ham uchraydi.

Hindiston chakalakzorlarida dravidlar va keyinchalik mamlakatga shimoliy-g‘arbiy tomondan kirgan oriylar, hind-yevropa tillarida so‘zlashuvchi aholi to‘qnashgan. Oriylar dravidlarni yovuz ruhlar, iblislar, zulmat hosilasi deb tavsiflaganlar. Hind eposlari «Mahabharata» va «Ramayana»lar ham ular haqida salbiy fikrlar bildiradi. Jumladan «Ramayana»da yarim iloh Rama rakshas (iblis) Ravan, dravid qabilalaridan birining sardori bilan jang qiladi. Dostonda Ravan Ramaning

rafiqasi Situni o'g'irlab uzoq Shri Lanka oroliga olib ketgani, shahzoda uni qutqarish uchun qilgan qahramonliklari batafsil hikoya qilinadi.

Dravidlar – yirik xalqlar: tamillar, telugular, malayali, kannara va kamsonli xalqlar (yanada, panya, toda va boshqalar) ham mavjud. Ular tosh davri madaniyati elementlarini saqlab, Hindiston madaniyati rivojiga o'z hissalarini qo'shganlar. Ular qatorida kamondan o'q otish san'ati, ichki hududlarda yashovchi qabilalarda puf lab otuvchi bambuk poyasidan yasalgan miltiq, eng qadimgi ov quroli va boshqalar mavjud. Bunday qurolni Amazoniya, Janubiy-Sharqiy Osiyo yoki Avstraliya aboriginlarida ham uchratish mumkin. Eng qadimgi turar joylardan biri – bambukdan uchli qilib qurilib, barglar bilan yopiladigan kulbalar aynan dravidlarda saqlangan.

Ularning hayotida nog'oralar katta rol o'ynagan. Ulardagi matalardan birida «Yanada uchun nog'ora, baliq uchun suv bilan barobar» deb bejiz aytilmaydi. Nog'oralardan raqsga tushishda, shuningdek zarur xabarlarini yetkazishda foydalanishgan. Ilgarigi paytlar kabi dravidlar kiyimlari juda sodda – belbog'chalardan iborat, faqat qabila boshliqlari yevropacha ko'ylak, shaharlardagi ishchilar ham yevropacha kiyim kiyishadi.

Dravidlar uzoq o'tmishdan ilon ushlab bilan shug'ullanganlar. Hindistonga nisbatan kech ko'chgan aholi (aynan dravidlardan) ilonlarga sig'inishni qabul qilganlar. Hozirda bu xavfli kasbga aylandi. Katta bo'lmagan to'lovga ilon o'ynatuvchilar mangustalarning kobralar bilan jangini yoki kobralarning musiqaga raqsini sayyohlarga ko'rsatib berishadi.

Hozirgi kunda dravidlar og'ir mehnat bilan, o'tin tayyorlash bilan, ko'chalarni supurish, shahar boylari hovlilarini tozalash, bog'parklardagi daraxt va gullarni parvarishlash, veloriksha haydash kabi yumushlarni bajarish bilan shug'ullanadilar. Ko'plari sholi, choy, jut plantatsiyalarida ishlab, xo'jayinlar ularga guruch yoki pul bilan xizmat haqi to'laydilar. Dravid xalqlari kofe, ziravorlar, kauchuk, tamaki va paxta yetishtiradilar. Janubiy Osiyo xalqlari taomlarida ham ular muhim o'rin tutadi. Xususan, zanjabil, sabzavotlar, go'shtni tayyorlashda, shamollaganda, yo'tal, bronxit, bosh og'riganda qo'llaniladi.

Dolchin yurakni davolaydi, siydik yo‘llariga shifo, kashnich, hil, zanjabil ildizi – kurkuma taomlar tayyorlashda, marosimlarda, guruchdan taom pishirishda, hindlar nikoh marosimida mayda tolqon qilingan holatda kelinning yuziga surtiladi.

Dravidlar hayot tarzi o‘zgarmagan holda faqat Hindistonning janubi, Shri Lankada, Maldiv orollaridagina saqlanib kelmoqda. Sababi bu hududlar xalqlarning keyingi migratsiyalariga uchramagan.

Hindiston qator mashhur raqslarga aynan dravidlar tufayli erishgan. Shahar sahnalaridagi «Patak hali», hind ibodatxonalaridagi ajoyib raqslar, chakalakzor va tog‘larning qoratanli qabilalarining qadimgi raqslaridan olingan. Raqqosaning har bir harakati, boshini buriishi, mimikasi, tanasining holati ma’lum ma’no-mazmun kasb etadi. Raqsda ishtirok raqqosning ijtimoiy va yosh ma’nosida bo‘ysunish holatida ekanligini ko‘rsatadi. Bu borada aktyor rolida faqat yosh, yoshi katta oldida ishtirok etishi mumkin.

Dravid xalqlari dinlari arxaik ko‘rinishda. Ularning tasavvuri bo‘yicha iloh va ruhlar barcha narsalarda: daraxtlarda, toshlarda, sopol tuvaklarda, yog‘ochdan sanamlar, loy bo‘laklarida, qoyalarda chizilgan rasmlarda mavjud. Ilohlr va arvohtar sharafiga shovqin-suronli bayramlar, tungi raqslar, tantanali qurbonliklar, murakkab tantanalar o‘tkazadilar. Xudolar panteonida eng yuqori pog‘onani ilohana egallab, uning qudrati mehnatsevarligi bilan mujassamlashgan.

Dravidlarda o‘ziga xos dafn marosimi hind oriylardagi marhumni gulxanda yondirish emas, yerga ko‘mish odati saqlangan. Mayit bilan birga «pana» barglari, kokos yong‘og‘i va mis tanga qo‘yishib, undan maqsad iloh va ruhlar marhumni qiyin, murakkab sinovlarsiz qabul qilishlarini xohlaganlar.

9.2. Hind-oriy xalqlari

Hindiston tarixi Hind vohasidagi qadimgi sivilizatsiyalar – Xarappa va Mohenjo-darolardan, mil.avv. IV–II mingyilliklardan boshlanadi. O‘sha davrda ikki etnik oqim va madaniyat – O‘rtayer dengizi va avtoxton avstraloid aholisining aralashuvi jarayoni boshlangan edi.

Navbatdagi yirik etnik oqim oriylar bo'lib, ular mil. avv. II mingyillikning o'rtalaridan Hindistonga shimoliy-g'arbiy tomondan bostirib kiradilar. Oriylar («arya» – «olijanob» yoki «yer haydovchi») hind-eron tillarida so'zlashganlar.

Oriylar tili hind-yevropa til oilasiga kirgan, lekin ular Hindistonga kelgan birinchi hind-yevropaliklar bo'lmagan. Olimlarning fikricha, mil. avv. IV mingyillikda bu hududga ilk «O'rtayer dengizi aholisi» guruhlar kelishgan. Hozirgi hind tillari o'zining kelib chiqishi bo'yicha veda shevalariga yaqin hamda hind-oriy tillari deb nomlanadi. Bu tillar: hind, urdu, bengali, maratxa, gujarat, ariya, assam, rojaston, panjob, sindh va kashmir tillaridir.

Hind-yevropa xalqlari asta-sekin Hindistonning janubiy rayonlariga kirib bordi. Yangi brahmanizm dini shakllanib, mil. avv. IX asrdan ruhoniylar brahmanlar avstraloid aholiga qarshi harakat boshlanadi. Kshatriy jangchilar oriylarning ikkinchi toifasi sifatida qilich bilan harakat qilib, oddiy xalqni itoatda tutishga xizmat qiladi. Aholini oriylar va oriylar bo'lmaganlarga bo'lish kasta tizimini vujudga keltiradi.

Ijtimoiy hayotning xususiyatlari. Mil. avv. II mingyillik oxiri – I mingyillik boshlarida Shimoliy Hindistondagi jamiyatning ijtimoiy va siyosiy taraqqiyoti aholini to'rt guruhga: ruhoniylar (kohinlar), harbiylar, dehqonlar va hunarmandlar, xizmatkorlarga bo'linishiga olib keladi. Varnalar braxmanlar, kshatriylar, vayshilar va shudralar deb nomlanadi. Har bir kastaning ijtimoiy mavqeyi merosiy bo'lib, uning bo'lajak faoliyatini ham belgilagan. Ibodat va maorif, ta'lim – braxmanlarda; jang qilish va boshqaruv – kshatriylarda; mehnat qilish vayshilarda; uchta yuqori varnaga xizmat qilish shudralarga taqsimlangan. Varnalar orasida nikoh taqiqlangan.

Varna tizimi asosida murakkabroq tizim – jati shakllangan. Ma'lum hududda bir xil mavqega ega oilalar yopiq jamiyatlar – jatilar tuzishgan. Jatining barcha a'zolari o'zaro qarindoshlik yoki birodarlik munosabatlarida bo'lishgan. Ularni iqtisodiy, diniy urf-odatlar va marosimlar bog'lab turgan. Qishloq aholisi orasidagi an'anaviy munosabatlar kasta iyerarxiyasi shaklida tuzilgan. Hunarmandlar deh-

qonlarga zarur buyumlarni yasab berishgan, lekin ular hunarmandlarga o'zlari yetishtirgan mahsulotlardan ma'lum qismini ajratishlari lozim bo'lgan. Har bir qishloq jamoasi o'zi uchun zarur narsalarni o'zi ta'minlagan va tashqi aloqalarga ehtiyoj sezmagan.

Mehnatkash aholining asosiy qismi – hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar vayshilar kastasiga kirgan. Ulardan pastroqda shudralar xizmatkorlar, qullar bo'lsa, hindlar jamiyatida «hazar qilinganlar» guruhi ham bo'lib, «chandallar»ni shahar mavzolari va qishloqlarda yashashga qo'ymaganlar. Ular qishloqdan chetda, o'rmonlarda chodirlar qurib yashaganlar.

Kastalarning paydo bo'lishidagi muhim omil hindlar jamiyati ijtimoiy tizimiga yangi etnik birliklarning qo'shilishi bo'lgan. Ovchilar, termachilar va baliqchilar mashg'uloti oriylar tomonidan «toza bo'lmagan» faoliyat hisoblangan. Aynan dravidlar qabilalari vakillaridan – adivasi («ilk aholi») – hazar qilinganlar katasi shakllangan. Shudralarning past toifasi natlar – raqqoslar, akrobatlar, hayvonni qo'lga o'rgatuvchilar va tabiblar o'zlarining qora tanalari bilan farqlanadilar. Ular oriylar tomonidan kasta tizimiga kiritilgan dravid qabilalari avlodlaridir. Ular o'z birliklarini bir-birlariga uzatib, bir idishdan ichish, umumiy trubkadan chekish orqali ko'rsatadilar. Bu xildagi ishlarni boshqa toifalarda butunlay taqiqlashgan.

Past kastalar yuqori kastalarga qarshi o'zlarining antietikalarini yaratganlar. Masalan, past kastalar ayollari nisbatan ko'proq erkinlikka egalar – ular moddiy va ijtimoiy jihatdan mustaqillar. Eridan jahli chiqqanida ular haqorat qilishlari, urushishlari va hatto o'ldirishlari ham mumkin. O'rta va oliy kastalar ayollari erlariga sodiq va ularga so'zsiz bo'ysunadilar. Kinoteatrlar kassasida, shifokor qabulida, avtobus bekatlarida yoki saylov uchastkalarida ayollar hamisha erkaklardan alohida turib, ko'plari ro'mollarini yuzlariga tushirib, kamtarlik va itoatkorliklarini namoyish qiladilar.

Kshatriylar varnasida butun bir harbiylar toifasi vujudga kelgan. Hind harbiylarining faxri – rajputlar bo'lgan. Ushbu harbiy-feodal toifaning asosini ko'chmanchi xunlar – eftaliylar va gurjarlar tashkil

etgan. Ular milodning dastlabki asrlarida Hindistonga bostirib kirib keyinchalik mahalliy zodagonlar bilan aralashib ketganlar. Asta-sekin hind zodagonlarining ko‘pchiligi o‘zlarini rajputlar deb atashga intila boshlaydilar. Boburiy Akbarshoh davrida rajputlar qo‘shinning asosi va toj-u taxt tayanchiga aylanadi. Davrlar o‘tib rajputlar shon-sharafi majmuyi shakllanib, u «raso» – qahramonlik dostonlarida aksini topgan. Asarlardan eng mashhuri Chand Bardaining «Pritxviraj qissasi» (XII asr oxiri)dir. Rajputning tarbiyasida sanskrit va mahalliy tillarni bilish, muqaddas kitoblarni o‘qish, siyosiy va she‘riy asarlarni bilish talab qilingan. Rajput saxiy bo‘lishi, pulni asrab xarajat qilish esa savdogarlar, hunarmandlar va dehqonlar ishi deb hisoblangan.

Rajputlar xotinlari uchun yuksak sharaf fursati erining dafn gulxaniga o‘zini tashlashi bo‘lgan.

Rajputlar qo‘shini og‘ir qurollangan otliq bo‘linmalar bo‘lgan. Hindistonda XIV–XV asrlardan paydo bo‘lgan o‘tochar qurollarni rajputlar qo‘rqoqlar quroli deb hisoblaganlar. Endilikda rajputlar shon-shuhrati xalq xotirasidagi tarixga aylandi. Davrlar o‘tib kasta tuzumi jamiyat taraqqiyotiga to‘siq bo‘la boshladi. Shoir Narosinx Mexti (XV asr) gumanizm, turli kastalar orasida tenglikka, diniy jamoalarning yaqinlashishiga chaqirgan.

Hind qishlog‘i ijtimoiy tashkiloti asosi – qo‘shnichilik jamoasi bizning davrimizgacha saqlanib kelmoqda. Ekin maydonlari alohida oilalar orasida taqsimlanib, har bir xo‘jalik faoliyati ularning kuchi bilan yuritilgan. Ayni paytda dehqonchilikka yaramaydigan yaylov, bo‘shliqlardan barcha foydalangan. Uy va yer sotib olgan kishi jamoa a‘zosi hisoblangan. Jamoa o‘z a‘zolariga jamoaviy yordam berishdan tashqari, o‘z a‘zolaridan yo‘llar, suv inshootlari, ibodatxonalarni tartibda saqlashda ishtirok etishlari lozim. Qishloq jamoasi to‘y, bayram va marosimlarni ham birgalikda o‘tkazishadi. Qishloq jamoasi rahbari davlat hokimiyatining quyi bo‘g‘ini vazifasini bajaradi.

Jamiyatda, shuningdek, oilalarda an‘anaviy braxmanlarga, ayollarga, yuqori kastalar a‘zolariga, umuman, katta yoshdagilarga hurmat munosabati saqlangan. Salomlashish, xayrlashish, braxmanga

murojaat – pranamsiz – boshni egib ko‘krakka keltirish, iyakka yoki peshonaga bir-biriga qo‘yilgan kaftlarni qo‘yishsiz tasavvur etish mumkin emas. Murojaat qilinayotgan shaxs qanchalik yuksak mavqeli bo‘lsa, qo‘llar shunchalik yuqori ko‘tariladi.

Muloqotda tabassum ham bo‘lishi lozim. Hindistonda «tabassum qalbni tinchlantirib, muloqotda o‘zaro yaqinlik munosabatlarini yaratadi» deyishadi. Shuning uchun muhim suhbat olib borilayotganda ham, vaqti-vaqti bilan tabassum qilish tavsiya etiladi.

Musulmonlar hindlar yerida. VIII asr boshlarida Hindiston xalifalik qo‘shinlari hujumiga uchraydi. Iroq va Suriyadagi olingan ko‘pminglik qo‘shin Hind daryosi etaklariga bostirib kiradi. Bosqin hududdagi ko‘plab qabilalar hayotiga ta‘sir etib, ularni ko‘chishga majbur etgan, qolganlari islomni qabul qiladi. Mahmud G‘aznaviy istilolari, so‘ngra Dehli sultonligi hukmronligi o‘rta asrlarda mamlakat shimolida musulmonchilik mavqeyini yanada kuchaytiradi. Musulmonlar dastlabki paytlardanoq aralash nikohga kirishganlar. Bu esa ularni mahalliy aholi bilan yaqinlashtirib, o‘z tillarini unutishlariga olib kelgan. Islomning ta‘siri Boburiylar hukmronligi davrida (1526–1858) ayniqsa kuchaydi. Sulolaga ajoyib shoir, iqtidorli lashkarboshi va mohir diplomat Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) asos solgan. Boburiy podshohlarning ko‘pchiligi din masalasida bag‘rikenglik siyosatini yuritib mamlakatda tinch-totuvlikni saqlashga intilganlar. Yillar o‘tib ular ham hind knyazlari qizlariga uylana boshlaganlar. Imperiya zodagonlari ichida O‘rta Osiyo, Eron, Afg‘oniston, Turkiyadan, arab mamlakatlaridan chiqqan musulmonlar, rajput hindlari bo‘lgan.

Boburiylardan Avrangzebning (1618–1707) hindlarni islom diniga o‘tkazishga harakati Panjob va Maxarashtra knyazliklarida unga qarshi konsolidatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keladi. Panjobda Dehlidan amalda mustaqil davlat tuzildi, den maratxalar – Maxarashtra aholisi harbiy toifaga aylandi.

Maratxalar yetakchisi Shivaji 1674-yil mustaqil maratxalar davlatini tuzadi. Inglizlarga qarshi milliy ozodlik harakati rahbarlaridan

biri B.Tilak (1856–1920) keyinchalik Shivaji xotirasiga bag‘ishlab bayramlar, teatrlashtirilgan tomoshalar, harbiy-sport musobaqalari o‘tkazgan.

Musulmonlar ta’sirida hind tilining va qator shevalaridan shakllanadi. Hind tili uchun xususiyatli narsa sanskrit leksikasining ko‘pligi bo‘lsa, urduda – arab-fors so‘zlari mo‘lligi, hindlar devonagiri alifbosidan foydalansa, urduda – arab grafikasi ishlatilishini ta’kidlash lozim. Urdu Pokistonning rasmiy davlat tili, unda Hindistonda yashovchi musulmonlar ham so‘zlashadi.

Musulmon sulolalari hukmronligi davrida Janubiy Osiyoda yangi me’morchilik uslubi tarqalib, unda masjid, madrasalar, minoralar, maqbaralar, saroylar bunyod etilgan. Ulardan eng mashhuri Tojmahal bo‘lib, u Agrada boburiy hukmdor Shohjahon tomonidan rafiqasi Arjumand bonu (Mumtoz Mahal begimga) bag‘ishlab qurilgan. Hukmdorning yana bir inshooti Dehlidagi Qizil Fort saroyi boburiylar qarorgohi bo‘lgan. Aynan shu saroy ustida Javoharlal Neru 1947-yili mustaqil Hindiston bayrog‘ini ko‘targan.

Boburiylar imperiyasining behisob boyliklari zamondoshlarini hayratga solgan. Ulardan eng mashhuri «Ko‘hinur» olmosi bo‘lib, unga birinchi ishlov berilganidan so‘ng 186,1 karat qolgan. Olmos Boburiylar taxtining tepasida porlab turgan. Bugungi kunda olmos qirol Georg VI ning rafiqasi malika Yelizaveta tojini bezab Tauer saroyida saqlanmoqda. Hindiston 1933-yili Buyuk Britaniyadan brilliantni qaytarishni talab qilganida rad javobini oladi.

Boburiylardan «muglai» nomi bilan san’at uslubi, musiqa, kiyim va taomlar majmuyi saqlangan. Islom dini Pokiston Islom Respublikasida, Maldiv Respublikasida, Bangladeshda (88,3% aholi) keng tarqalgan. Ularning an’analarida talaygina farqlar mavjud. Masalan, Haj safaridan keyin Bangladesh musulmonlari qo‘y kam bo‘lganidan qoramol yoki echkini qurbonlik qilishadi.

Sikxlar. Hindistonning shimolida tarixiy viloyatlardan biri Panjoda – sikx etnokonfessional jamoasi shakllanib, uning markazi Amritsar shahridir. Sikxizmning diniy-axloqiy ta’limotga aylanishi XVI asr

boshlariga oid. Unda shoir va targʻibotchilar shahar maydonlari bozorlarida oddiy xalq tilida oʻz vaʼzlarini aytganlar. Ular «Agar daryodagi tahorat gunohlardan forigʻ etsa, eng muqaddas narsa – bu qurbaqalaridir», «Agar sochi olingan kalla insonni muqaddas qilsa, eng muqaddas, Xudoga yaqin qoʻylardir» singari qochiriqlarni tez-tez takrorlaganlar. Sikxlar kasta tuzumini va diniy tafovutlarni inkor etardilar.

Targʻibotchilardan sikx (oʻquvchi) taʼlimoti asoschisi Nanak (1469–1539) oʻzini guru (ustoz) deb eʼlon qilgan. Nanak Boburning zamondoshi boʻlgan. Nanakning vatani Panjob (hozirgi Hindistonning shimoliy-gʻarbi va zamonaviy Pokiston)da boʻlgan. Panjobda hindlar va musulmonlar yashaydigan viloyat aholisi dehqonchilik bilan shugʻullangan. Nanak taʼlimoti kasta tuzumini inkor etgan, shuningdek, xudoning tasviri, xudo sharafiga ibodat, rohiblik va qanday boʻlmasin udumlar taqiqlangan. Xudoga yaqin boʻlish uchun uni sevish yetarli. Ibadatxonalariga borish, udumlarni bajarish, muqaddas joylarni ziyorat qilish shart emas. Oʻz tarafdorlarini birlashtirish uchun Nanak jamoa bilan birgalikda ziyofatlar oʻtkazgan. Hindlarda boshqa kasta vakili huzurida yoki uning qoʻlidan taom isteʼmol qilish qatʼiyan man etilgan. Sikxlar jamoasidagi ziyofatlar hozirga qadar ularni tengligining ramzi boʻlib kelmoqda. XVII asrning boshida sikxlar «Adi Grantx» – «Ilk kitob»ni tuzib, undan madhiyalarni sikxlar hozirga qadar oʻzlarining ibodatlarida kuylaydilar. Gobinda vaʼzlaridagi «Barcha vositalar tugagan boʻlsa, qoʻlga qilich olmoqqa izn beriladi», «Bir qoʻlingda kambagʻallar uchun taom, ikkinchisida zolimlarga qarshi qilich boʻlsin» kabi aforizmlar bugungi kunda ham ommalashgan.

Panjobda guru Gobinda Singx (XVII–XVIII asrlar chegarasida) boshqargan davrdan sikxlar jamoasi harbiy-teokratik tashkilot tizimiga ega. Uning barcha aʼzolari erkaklar, jangchilar hisoblanib, dastlabki chaqirishdayoq yurishga tayyor boʻlishi kerak. Sikxlarda erkaklar ismiga «Singx» qoʻshimchasi qoʻyilib, u «sher», ayollarda «xaur» qoʻshimchasi urgʻochi sher maʼnosini anglatadi. Erkak sikxlarning tashqi qiyofasi soch va soqolning oldirilmasligi (uni alohida koʻrinishda turmaklashad'i), oʻziga xos salla oʻrab yurishi bilan xu-

susiyatlanadi. Sikxlar yonida doim xanjar bilan yurganlar. Ular 1799-yili o'z davlatlarini tuzganlar. Sikxlar davlati XIX asrning 30-yillari oxirida inglizlarga qarshilik ko'rsata boshlab, Britaniya imperiyasi oxir-oqibat ularning qarshiligini sindiradi.

Ingliz mustamlakachilari sikxlar jangari tashkilotidan Hindistonda o'z hukmronliklari tayanchi sifatida foydalanishga intilib, ulardan, musulmonlardan, Nepal guruhlaridan ingliz-hind qo'shinining alohida polklari tuzilgan. Bu sikxlar ongining yuksalishiga xizmat qilib, 1919-yili sikxlarning ilk siyosiy tashkilotlari tuziladi. Bizning kunlarimizda sikxlarning yuqori toifalari Panjobni Hindistondan ajratib alohida mustaqil davlatga aylantirishga intilmoqdalar. Bu kurash fanatik tus olishini 1984-yili Indira Gandi, 1991-yili Rajiv Gandining o'ldirilishida ko'rishimiz mumkin. Panjob umumhind iqtisodiga integratsiyalashgan sikxlar esa boshqa shtatlarda ham yashaydilar. Shu sababdan sikxlar yetakchilarining mustaqillikka intilishi Hindiston xalqlari va dunyo hamjamiyati tomonidan qo'llanmayapti.

Hinduiylik – mutlaqlikka sayohat. Mahatma Gandi: «Hinduiylik – bu haqiqat ortidan tinimsiz quvish» degan edi. Hindistonda hinduiylik asosiy diniy-axloqiy tizimga aylandi. Bu brahmanlik yoki veda dinining yangi ko'rinishi edi. Vedalar oriylarning adabiy ijodlari bo'lib, ular hind yerlariga mil. avv. XIV–XII asrlarda kirib kelgan. Veda dini haqida tasavvurni «Rigveda»dagi mingta madhiyalar beradi. Veda dinidan farqliroq hinduiylik qonli qurbonliklarni talab etmaydi, hatto taqiqlaydi ham (masalan, sigirlarni so'yishning taqiqlanishi barchaga ma'lum).

Hinduiylikka kirgan ayrim animistik tasavvurlar qadimgi dravid asosiga ega. Ularga daraxt, tog', suv havzalariga, hayvonlarga (ilonga topinish, sigirlarga, maymunlarga, fillarga ehtirom) e'tiqodni ko'rsatish mumkin. Hinduiylikka dravidlarning yozning kirishi bilan bog'liq udumi osongina kiritilgan. Unda ulkan teatrlashtirilgan tomosha taklif etilib, barcha rollarni marosim niqoblarini kiygan erkaklar o'ynaydi. Hinduiylikdan iloha – ona siymosiga e'tiqod ham o'rin olgan.

Hinduiylik uchun oliy yaratuvchi iloh g'oyasi ham xususiyatli bo'lib, u xilma-xil tarzda namoyon bo'ladi. Hinduiylikning ko'plab a'zolari uchun bu xildagi oliy iloh – Vishnu – haqiqat, ezgulik va qonun ilohidir. Vishnu – hayvonlar: to'ng'iz, baliq, toshbaqa yoki inson (odatda qora tanli shoh va cho'pon Krishna) siymolarida namoyon bo'ladi. Vishnu Rama va Buddada namoyon bo'lishini tan olish bud-daviylikning assimillatsiyalashuviga turtki berdi. Odatda, Vishnuni shoh tojini kiygan ilonni ustida yastanib yotgan holda tasvirlashadi.

Hinduiylarning yana bir qismi Shivani oliy iloh hisoblashadi. Shi-va yaratuvchilik va vayronagarchilik ilohi. Odatda bosh suyaklarini ilib olgan yoki raqsga tushayotgan holda tasvirlanadi. Shivani aksari muqaddas buqa kuzatib yuradi.

Hinduiylik ibodati panteonida 13 ta asosiy va 12 ta ikkinchi darajali akxar – ko'p minglik birodarlik guruhlar mavjud. Akxarlar Shiva va Vishnaga e'tiqod qiluvchilarga bo'linadi. Vishnuitlar, o'z navbatida, ramaitlar va krishnaitlarga bo'linishadi. Akxar yo'lboshchilari odatda xalq oldiga boy bezatilgan filda, otda yoki yelkada ko'tarib yuriladi-gan maxsus moslamada chiqadilar. Hinduiylikda ibodatxonalarda e'tiqod yig'inlari o'tkaziladi. Bayram marosimlarining muhim qis-mini tantanali yurish va oldinda xudoning haykalini, tasvirini ko'tarib olish tashkil etadi. Qonli qurbonliklar asta-sekin taomildan chiqdi. Uning o'rniga ilohning rasmi ustiga guldun chambar ilish, turli iforli shamlarni yondirish, yoritgichlar va boshqalar namoyish qilish urf hi-soblanadi. Bu udumlar aksari raqslar, musiqa, dostonlardan qo'shiqlar ijro etish bilan kuzatib boriladi. Ibodatxonalarda kohinlardan tashqari raqqosa va musiqachilar ham yashaydilar.

Hinduiylikning asosiy mafkurasi dxarma g'oyasida yorqin na-moyon bo'ladi. Dxarma – har bir insonning jinsi, yoshi, eng asosiysi tug'ilgandan qaysi kastaga mansubligiga qarab berilgan huquq va maj-buriyatlari yig'indisidir. Hinduiylikning muhim qoidalari karma (faoli-yat, harakat)da mujassamlashgan. Agar sen kamsitilgan, kambag'al, xo'rlangan bo'lsang, demak, bunga sening karmang sababchi. De-mak, sen avvalgi hayotingda o'zingni yomon tutgansan, ilohlarni e'zozlamagansan, keksalarni hurmat qilmagansan va hokazolar.

Hinduiylik diniy ta'limotida reinkarnatsiya – qaytadan tirilish, ya'ni o'limdan so'ng insonning ruhi o'zga moddiy tanaga o'tishiga ishonch katta o'rin tutadi. Uning qanday jonlanishi insonning bu dunyodagi faoliyati, kasta qoidalariga rioya qilganligi va hokazolar asosida bo'ladi.

Hinduiyning bosh hayotiy maqsadi – makshi, ya'ni qayta jonlanish zanjiridan xalos bo'lib, Oliy Ruh bilan qo'shilishib ketishdir. Bunga erishish uchun inson ko'p kuch sarflashi, ma'lum harakatlar qilishi, kamsuqum, kamtarin bo'lishi, qurbonliklar va homiyliklar qilishi lozim. Bu borada eng keng tarqalgan xizmat ko'rsatish usuli ziyoratlardir. Har yili muqaddas joylarga ziyoratga otlangan hindlarning aniq sonini hech kim hisoblay olmaydi. Tadqiqotchilar ziyoratchilarni 30–80 mln. atrofida deb aytishadi.

Dxarmadan tashqari, insonning hayoti maqsadlari qatorida artxa va kamalar ham bor. Artxaning mo'ljali bo'yicha inson o'zi, o'z oilasini moddiy jihatdan ta'minlashi, davlat qonunlariga bo'ysunishi, dunyoviy vazifalarni bajarishi lozim. Kama – his-tuyg'ularidagi zavq-havasni qondirish, keng ma'noda adabiyotdan, san'atdan, insonlar bilan muloqotdan zavq-rohat olishi tavsiya qilinadi.

Ijtimoiy munosabatlar masalasida hinduiylik: insonlar orasida muloqotlar, ular mansub bo'lgan ijtimoiy doira bilan cheklangan. Turli kastalar orasida faqat nikoh emas, hatto birgalikda taom iste'mol qilish ham taqiqlanishi, kasta bo'yicha kasbni o'zgartirishning mumkin emasligi va hokazolar belgilangan. Yosh bolalar orasida nikoh keng tarqalgan. Bevalarning qayta turmushga chiqishi yoqlanmagan. Bevalarga eng yaxshi narsa sati – o'zini olovga tashlashi hisoblangan.

Hinduiylik tarafdorlari muqaddas hayvonlarga: sigirlar, buqalar, zebu, maymunlarga sig'inganlar. Hindiston shaharlari ko'chalarida yuz minglab sigirlar hech qanday nazoratsiz daydib yuradi. Sigirni o'ldirish yoki uning go'shtini iste'mol qilish katta gunoh sanaladi. Oliy kastalarga vegetarianlik (go'shtsiz taom iste'mol qilish) tavsiya qilingan. Ko'p joylarda kobralarga sig'inilib, ular koinotning tayan-chi degan tasavvurlar mavjud.

Hind qishlog'ini pandita – hikoyachisiz tasavvur qilish mushkul, odatda, bu vazifani mahalliy brahman bajaradi. U kuniga buloq boshida ikki marta tahorat, uch marta ibodat qilib, bo'sh vaqtlarini kitob mutolaa qilish bilan o'tkazadi. Dehqonlarning brahman bilan suhbat odatda uning uyi yaqinida, kundalik yumushlar bajarib bo'linganidan so'ng kechqurun o'tkaziladi. Tinglovchilar huzuriga chiqishdan avval brahman peshonasiga muqaddas kul sepib, uzun sharfga o'raladi. Pandit «Ramayananing barcha 24 ming misrasini», «Mahabharata»ning 100 ming misrasi va «Bxagavadgita»ning 18 ming qator baytini yoddan bilishi talab etilgan.

Hindlarda Gang daryosi muqaddas sanaladi. Hindistonda ushbu daryoni Ganga deyishib, bu qadimgi Ona iloh kulti bilan bog'liq. Bizning kunlarimizda ham Ganganing sohiliga yuz minglab kishi Kumbxa mela suvlarida tozalanish uchun keladi. Ziyoratchilar faqat o'zlarining gunohlaridan kechishni so'rab kelmaydi, balki o'tgan 80 avlodlarini turli mavjudotlar qiyofasida, keyingi qayta tug'ilishlardan xalos etadi. Tahorat turli shaharlarda amalga oshirilsa-da, eng muqaddas shahar shuhratini Uttar Pradesh shtatidagi Ollohobod shahri egallagan. Sababi u hinduiylar yuksak qadrlaydigan Ganga va Jamna daryolari qo'shilgan yerda joylashgan. Bizning kunlarimizda Kumbxa mela ulkan shousigari qabul qilinib, Hindistondan boshqa mamlakatlarga ham televideniye orqali namoyish qilinmoqda. Zamonaviy Kumbxa mela siyosiy kurash maydoniga ham aylangan. Xususan, 1967-yili Ollohobod Kumbxa melasida yangi jamoatchilik tashkiloti – «Vishva hindu parishad» (Hinduiylarning butunjahon kengashi) tuzilgan. «Vishva hindu parishad» 1989-yili «Xudo Ramaning tug'ilgan joyini» – Ayodxya shahridagi Bobur masjidi o'rini qaytarib olish haqida qaror qabul qiladi. 1992-yil 6-dekabrda bu qaror amalga oshiriladi. Masjidning buzilishi musulmon va hinduiylarning og'ir qarama-qarshiligini vujudga keltirdi. Asli italiyalik va katolik diniga mansub, Hindiston Milliy Kongressi partiyasi yetakchisi, Rajiv Gandining bevasi, Indira Gandining kelini Sonya Gandi 2002-yili Kumbxa mela bayramiga tashrif buyurishi uning siyosiy tus olganiga bir misoldir.

9.3. Himolayoldi hududlaridagi madaniyatlarining o‘zaro ta’siri. Irqlar

Tillar, tabiati. Hindiston yarimorolining shimoliy-sharqida Janubiy Osiyo, Sharqiy Osiyo va Janubiy-Sharqiy Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari to‘qnashgan hududlarda faqat janubiy yevropeoidlar emas, mongoloid irqiga mansub aholi ham yashaydi. Gap Nepal qirolligi va Butan aholisi haqida ketib, ular tibet-birma til oilasining qator (ladak-xi, bxoti, nevari) tillarida so‘zlashadilar. Mongoloidlar Bangladesh Respublikasida, Hindistonning shimoliy-sharqiy shtati – Assamda ham bo‘lib, ulardagi aholi tibet-birma va mon-kxmer (kxasi) tillariga mansub. Ular qatorida ushbu hududlarning tekislik qismida assamlklar va bengallar istiqomat qilib, ularda yevropeoidlik xususiyatlari hukmron.

Ko‘rsatilgan hududlarning tog‘ relyefi mahalliy aholining rang-barangligi, ba’zida qo‘shni vohalar aholisining tili, xo‘jalik-madaniy tiplarining bir-biridan farqlanishiga olib keladi. Toqqa ko‘tarilgan sari sun‘iy terrasalarda dehqonchilik (sholi, no‘xat, makkajo‘xori) chorvachilikka o‘z o‘rnini bo‘shatadi. Voha qishloq aholisining an’anaviy kiyimlari dxoti (erkaklar kiyimi) va sari (ayollarning o‘rama kiyimi) o‘rnida jundan kiyimlar va etik, hinduiylik dini o‘rnida buddaviylik keng tarqalgani xususiyatlidir. Shimoliy tog‘li vohalar erli ayollari peshanalariga tika qo‘ymaydilar, Hindistonning voha ayollaridan farqli sochlari o‘rtasini o‘simlik bo‘yog‘i bilan bo‘yamaydilar, ayni paytda burunlariga katta tilla uzuk taqib, qo‘l va oyoqlarini tatuirovka qiladilar. Qachonlardir vohalarni egallagan tog‘li aholi, jamoa urug‘chilikka asoslangan turmush tarzini saqlab, kasta tizimi va hinduiylikni qabul qilmasdan, qadimgi dinlari va buddaviylikka sig‘inishsa, ma’lum qismi xristianlik diniga o‘tgan. Ular qadim zamonlardan daraxtlarni kesib, kundakov qilib shox-shabbalarini yondirib dehqonchilik qilishadi. Natijada ilk tropik o‘rmonlar deyarli yo‘qotilib, o‘rnida butun dunyoga mashhur choy plantatsiyalari yaratilgan.

Xo‘jalik. Issiq nam iqlim, daryolarning ko‘pligi (Gang, Braxmaputra va h.k.), ko‘llar va hovuzlar yil davomida uch marta – kuzgi,

qishki va yozgi sholi hosilini olish imkonini beradi. Guruch hudud-da asosiy oziq mahsuloti bo'lib, qadimgi hind tillarida «taom» so'zi «qaynatilgan guruch» ma'nosini bergan. Sharqiy Hindistonning yirik xalqlari shudgor dehqonchiligi bilan shug'ullanadilar. Lekin kichik xalqlar, munda va dravidlar qo'l dehqonchiligini saqlab daraxtlarni kesib yoki terrasalar qilib xo'jalik yuritishda davom etishmoqda. Hudud tabiiy qazilmalar bilan boy, hozirda Sharqiy Hindiston sanoat borasida eng yuksak taraqqiy etgan hududlardan, endilikda mahalliy kasta tizimiga kirmagan qabilalarni xo'jalik va ijtimoiy hayotga jalb etish muhim vazifadir.

O'lka aholisi hayotida qadimdan Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan tranzit savdo katta ahamiyat kasb etgan. Uning shaharlari va vohalari orqali Buyuk ipak yo'li karvonlari harakatlanib, ushbu savdoda mahalliy aholi vositachi-savdogarlar, yo'l ko'rsatuvchilar va tuyachilar bo'lib xizmat qilingan.

«Haqiqatning sof nilufari»: Janubiy Osiyoda buddaviylik. Bu hududda buddaviylik hukmron dinga aylangan. Buddha odamlarga mil. avv. 623-yili oddiy ayoldan – Janubiy Nepaldagi unchalik katta bo'lmagan davlat hukmdori rafiqasidan tug'iladi. Bu asr Xitoyda Lao-szi va Konfutsiy, O'rta Osiyo va Eronda – Zardusht, Yunonistonda Pifagor davri edi. Shahzodani Siddhartha Gautama deb atashdi. Yoshi ulg'ayib Gautama odamlarning kasal bo'lishi, o'lishini ko'rib hayotning mazmuni haqida o'ylana boshlaydi. U insonlarga haqiqatni izlab topishda ko'maklashish uchun 29 yoshida Hindiston tomonga sayohatga chiqadi. U 6 yil davomida Ganga vohasida yurib, 35 yoshlarida ezgulikning yaqinlashganini sezib meditatsiyaga tushadi. Shu holatda u Buddha – nirvanaga erishib, unga dunyo hayot qonunlari ayon bo'ladi. Hindistonda 45 yil yurgan Buddha o'z ta'limotini ikki tilda – kali va sanskritda targ'ib qiladi. U sakson yoshida hayotdan ko'z yumadi. Buddaviylik Hindistonning hayot tizimiga moslasha olmay, amalda yo'qolib, mamlakatning shimoliy viloyatlari, Bangladeshning janubiy rayonlarida, Nepal, Butan, Shri Lankada qisman saqlanib qoladi.

Buddaviylikning ayrim ramzlari va buyumlari uning o'zidan ancha qadimiyroq. Masalan, Siddhartha meditatsiyada o'tirgan daraxt qadimgi daraxtlar kultiga mansub. G'ildirak quyoshning va podsho hokimiyatining qadimgi ramzlaridan – buddaviylik ta'limoti «Dxarma g'ildiragining burilishi» deb nomlangan.

Asosiy ibodat markazi keliga o'xshash sun'iy qo'ng'iroqsimon tepalik bo'lib, uning tepasi zont bilan yopilgan. Unga namuna Hindistonning ayrim rayonlarida uchraydigan buddaviylikdan oldingi davrlarga oid qo'ng'iroqsimon tepaliklar bo'ladi. Ularda uzoq o'tmishda marhumlarni o'tirgan holda «yoga» tana holatida ko'mishgan. Buddaviylik me'morchiligida eng keng tarqalgan usullardan biri dzong – ulkan hajmdagi monastir qal'alardir. O'tmishda xavf tug'ilsa atrofda gi barcha aholi dzongda yashiringan.

Buddaviylik ibodatxonalarini devorlariga ko'plab yog'ochdan nog'oralar bo'lib, ularga bitilgan diniy matnlar mahkamlab qotirilgan. Bu dildorlarning ibodatga kelganlarida ularni qo'llari bilan aylantir-salar duolarni ko'p martalab o'qiganliklarini anglatgan. Buddaviylik monastirlari siyosiy hayotda muhim o'rin tutgan.

Hinduiylikka e'tiqod qiluvchilar singari buddaviylikda ham ma'yitlarni gulxanlarda yondirishadi. Muqaddas daryolar, ayniqsa, Bagmati bo'yida krematsiya faxrli hisoblanadi. Marhumning qarindoshlari motam kiyimi oq rangli bo'lib, marhumning o'g'illari soqollarini, mo'ylovlarini olishadi.

Buddaviylik uchun ruhoniylarning ko'pligi xosdir. Lam – ba'zi joylarda erkak aholining beshdan birini tashkil etadi. Bu faqat ma'naviy ehtiyojlarga bog'liq bo'lmay, qadimgi ijtimoiy institut – poliandriya (ko'p erlilik) bilan ham izohlanadi. Bu hududda tarqalgan yirik oilalarda katta o'g'il odatda o'z xotinini ukalari bilan bo'lishadi. Bunday jamoaviy nikohdan tug'ilgan farzandlar umumiy hisoblanadi. Olimlarning fikricha, poliandriya qalin to'lash odati tufayli shakllangan. Odatda kichik o'g'illar oiladan voz kechib ibodatxona va monastirlarga xizmatga ketishgan. Hozir ham to'yda kuyov yonida uning ukasi yoki jiyani o'tirib, agar kuyov vafot etsa, aynan shu shaxs uni almashtirgan.

Oilaviy hayotning xususiyatlari. Zamonaviy oilaviy turmush asosida qadimgi an'analar yotib, ular jamoaning har qanday a'zosi hayotini tartiblashtiradi. Hali hanuz ertalab va kechqurun, ota-onasining poyiga boshi tekkuncha egilib ta'zim-hurmat bajo etishadi. Nepal poytaxti Katmanduda hozirga qadar tirik iloha Kumari kulti saqlangan bo'lib, uni eng chiroyli va jasur 4-5 yoshli qizaloqlar ichidan saylashadi. Kumari alohida uyda tashqi dunyo bilan aloqasiz yashaydi. Yilda bir marta Jatra bayramida uni aravaga o'tkazib shahar ko'chalaridan olib o'tishadi. Qiz nikoh yoshiga yetganida uning alohida uyda yashashi yakuniga yetib, yana yangi iloha – Kumarini saylashadi.

1963-yili yangi qonunlar majmuyi qabul qilinib, rasmiy tarzda kasta tizimi bekor qilindi. Nepal va Butanda brahmanlar va boshqa kastalar a'zolari orasida keskin professional tafovutlar bo'lmagan. Sababi bu mamlakatlarga Hindistondan immigratsiya qilgan brahmanlarning faqat ayrimlarigina yangi joyda kohinlik qilgan.

9.4. Hindistonda yevropaliklar bosqinlari

«Norozilik yuksalishga omildir» (Mahabharata). Yevropaliklardan Hindistonga dengiz orqali ilk bor portugaliyaliklarning Vasko da Gama boshchiligidagi ekspeditsiyasi arab lotsmani yordamida yetib keladi. Bu yevropaliklarning muhim yutug'i portugallarni noqulay holatga tushiradi. Afrikadagi aborigenlar bilan muloqotda arzimagan narsalarni sovg'a qilishga o'rgangan portugallar Kalikut hokimiga sovg'a tarzida o'z mollari namunalari, bir necha idishda asal, bir necha bo'lak dag'al mato va bir-ikki shoda marjon olib kelishgan. Hokimning taqinchoqlari portugallarning barcha kemalaridan qimmatroq turardi. Portugallarning arzimagan sovg'alarini ko'rib hokim kulib qo'yadi. Yevropaliklarni, eng avvalo, ziravorlar qiziqtirardi. Portugallar Hindistonga katolitsizmni keltirib, hindlarni inkvizitsiya bilan tanishtirdilar. Minglab kishilarni gulxanga tashladilar. Holbuki, Hindistonning janubida Suriya xristianlari jamoalari milodning dastlabki asrlaridan yashab kelgan.

Portugallarning Hindiston bilan savdo aloqalari qaroqchilikdan boshlangan, sababi ularda hind savdogarlarini qiziqtira oladigan darajadagi va hajmdagi buyumlarning o'zi yo'q edi. Aynan portugallar Hindistondagi Yevropa mustamlaka bosqinlarini boshlab berdilar. Endilikda bu o'tmish, lekin portugallarning Hindistondagi koloniyalari Goa, Diu va Damanlar XX asrning 60-yillaridagina ozod qilindi. Endilikda Goa butun dunyoda dong'i ketgan kurortga aylandi. Hind tarixining ushbu davridan esdalik sifatida turli geografik nomlar qolgan. Masalan, mamlakatning yirik port shahri Bombay portugallcha «bom boie», ya'ni – «yaxshi qo'ltiq» so'zlarining buzib aytilishidan vujudga kelgan.

Mahalliy aholiga nisbatan mensimaslik munosabati yevropaliklarga o'z odatlarini o'zgartirish, iqlimga mos yashashlariga xalaqit bergan. «Bu shlyapadagilar og'ir movut yoki barqutdan bo'lgan kiyimlarda yurishgan, ko'p ichganlar, rostbif va cho'chqa go'shtidan kolbasa yeganlar. Uylar, mavzelar qurilishida mahalliy me'morchilik an'analarini e'tiborga olmaganlar. Oqibatda Madrasdagi Sent-Jorj fortidagi ingliz qabristoniga kirsangiz, ellik yoshini nishonlaganlar kam bo'lganiga ishonch hosil qilasiz». Hindistonga inglizlar bosqini ayniqsa og'ir oqibatlariga olib keldi. Hindiston deyarli ikki asrga «Britaniya imperiyasi tojining marvaridi»ga aylanadi. Hindiston inglizlarning agrar xom ashyo bazasiga, o'z sanoati mollarini sotish bozoriga aylanadi. Angliya mamlakatning tabiiy boyliklari va tashqi savdosini qo'lga olib, Hindistonning texnik qoloqligini umrboqiy qilishga intildi. Arzon ingliz mollarining sotilishi hind hunarmandchiligini inqirozga uchratib, shaharlarning mavqeyini pasaytiradi. Mustamlakachilar muntazam yer solig'ini joriy etib, minglab gektar yerlarni oziq mahsulotlari yetishtirishdan texnik o'simliklarga – shakarqamish, bovliq (poyasidan tola olinadigan o'simlik) ekishga o'tkazdilar. Natijada Hindistonda millionlab kishilar ocharchilik qurboni bo'la boshladilar.

Ingliz mustamlaka ma'muriyati Hindiston ustidan o'z hukmronligini umrboqiy qilish maqsadida unda yashayotgan xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirmaslik siyosatini olib borganlar. Xususan, ingliz-hind

qo‘shiniga aksari sikxlar va gurkxlarning jalb etilishi ham shu siyosat tufayli edi. Shu sabablarga ko‘ra kasta tizimi mustahkamlangan, diniy jamoalar orasida mojarolar kuchaytirilgan, ko‘p sonli mayda qabila guruhlar tarqoqligini saqlashga intilganlar. Ularning yerlarini ingliz ma‘muriyati qo‘llashida feodallar, boylar muhim o‘rin egallaganlar. Britaniya mustamlakachiligi yakuni o‘ziga xos mashhur: inglizlar ketganidan so‘ng mamlakat ikkiga bo‘linib – Hindiston hinduiylari va Pokiston musulmon jamoalari orasida qonli to‘qnashuvlar, urushlar hozirgacha davom etmoqda.

Angliyaning Janubiy Osiyo xalqlariga madaniy ta‘siri cheklangan va ziddiyatli tusda Britaniya hukmronligi hind madaniyatining taraqqiyotiga to‘siq bo‘lib, qator masalalarda uning yutuqlarining yo‘qolishiga sababchi bo‘ldi. Hindistonni inglizlar istilo qilishlari arafasida u bu borada Yevropadan deyarli ortda emasdi. Mamlakatning mustamlaka etilishi savodxonlikni pasaytirib, hind jamiyatida mavjud qoloqlik unsurlarining saqlanishiga, maorifning mustamlakachilar manfaatlariga xizmat qilishiga va hokazo salbiy jihatlariga olib keldi. Ko‘plab milliy madaniyat yodgorliklari barbod qilindi. Osori atiqalar talanib metropoliyaga olib chiqib ketildi. Ijobiy jihatlariga kel-sak, inglizlar Hindistonning tabiiy boyliklarini qayta ishlash sanoati barpo etdilar. Tibbiyot xizmati, maorif tizimi ingliz tajribalariga suyanib maktab ta‘limi, kollejlar va universitetlar tarzida rivojlantirildi. Ingliz tili Hindistonda millatlararo muloqot tili, ikkinchi davlat tiliga aylandi.

Janubiy Osiyo uchun yevropalashish jarayoni xususiyatli bo‘lib, u hind jamiyatining eng muqaddas narsasi – oilaga ta‘siri ayniqsa aholining o‘rta va yuqori toifalarida sezilmoqda. Er va xotinlar bir-birlariga ismlarini aytib murojaat qila boshladilar.

Erlar ayollarini begona erkaklar oldiga olib chiqishi, er-xotin yevropacha birgalashib, to‘ylar va boshqa tadbirlarga borishlari, qizlarga turmush o‘rtog‘ini tanlash imkoniyatining berilishi va hokazolar hind jamiyatidagi so‘nggi o‘zgarishlardir.

9.5. Yangi davr – yangi tamoyillar

Iqtisodiyot va etnik guruhlar. Zamonaviy Hindistonda milliy madaniyatlar insoniyatning baynalmilal madaniyati bilan chatahib ketmoqda. Hindiston va u bilan qo'shni mamlakatlar savdo va sanoati XX asr boshlariga qadar juda sekin yuksalgan. Xususiyatlisi, ushbu xo'jalik sohalarida jamiyatning asrlar davomida merosiy kasb bo'lib kelgan qatlamlari mashg'ul bo'ladi. Jumladan, Ahmadobod to'qimachilik sanoatining yangi markazi Boburiylar davrida ham va hatto undan ham avval hunarmandchilik va savdo markazi bo'lgan. Gujarotlar orasida qadim paytlardan ko'plab savdogarlar, hunarmandlar, dengizchilar bo'lgan. Ulardan bugungi kunda ko'plab sanoat va savdoning taniqli rahbarlari yetishib chiqqan. Marvarilar (rajputanlar) ichki savdo va moliyani nazorat qilganlar. Ular bugungi kunda ham yirik pul kapitali vakillari bo'lib, ayni paytda sanoat bilan ham shug'ullanmoqdalar. Sikxlarda ham eski savdo an'analari bo'lib, o'z markazlari, shaharlar yoki Haydaroboddan faoliyatlarini Old Osiyo va boshqa mamlakatlarga yoymoqdalar. Kalkutta ingliz kapitali va sanoatining yirik markazi bo'lib qolmoqda, lekin so'nggi paytlarda inglizlarga marvari va gujarotlar raqobatchilik qilishmoqda. Mumbay (Bombey) hindlarga mansub sanoat, savdo, bank ishi, sug'urta va hokazo faoliyat turlari markazi hisoblanadi. Bu ishlarda forslar yetakchi, gujarot, maratxalar ular qatorida. Maratxalar tibbiyot, advokatura, ilm-fanda muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Ulardan yaxshi harbiylar, to'qimachilik sanoati ishchilari yetishib chiqmoqda. Panjobliklar mayda savdoda va hunarmandchilik sanoatida faol qatnashmoqdalar. Hindistonning sanoati Birinchi jahon urushi davrida ingliz tovarlari oqimi to'xtaganida rivojlana boshlaydi.

Mustaqillikka erishganidan so'ng (1947) mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy sohada sezilarli taraqqiyotga erishdi. Hindiston iqtisodiyotining bosh sohasi qishloq xo'jaligi 65% aholisining hayotini ta'minlab, eksportning ham asosiy qismini tashkil etadi. Dehqonlar hali hanuz barcha dala ishlarini qo'lda bajarishadi. XX asrning ikkinchi yarmidan

mamlakatda industrializatsiya sodir etildi. Uning bosh maqsadi ishlab chiqarishni yuksaltirish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini joriy etish, xorijiy kapitalni kirituvchilar bilan aloqalarni yuksaltirish, yangi texnologiyalarni kiritish bo'ldi. Hindistonning yirik savdo hamkorlari AQSH, Yaponiya, Yevropa hamjamiyati hisoblanadi. Xorijga eksportning asosiy mahsulotlari to'qimachilik, kompyuterlar uchun dasturiy ta'minot, farmatsevtika mahsulotlari va hokazolardir.

Hindiston 1974-yili birinchi, 1998-yili ikkinchi yadro sinovini o'tkazdi. Yadro quvvati mamlakatga elektr quvvatini bermoqda. Ushbu hududda Pokiston ham yadro quroliga ega. Bu ikki mamlakat orasida uzoq davrlardan buyon Kashmir masalasida mojaro davom etmoqda.

Industriallashtirish yirik millatlarning shakllanishi borasidagi jarayonlarni tezlashtirdi. Bunga javoban mamlakat ma'muriy bo'linishini qaytadan ko'rib chiqish talab etildi. Ilgarigi o'ta mayda bo'linish (mustamlaka paytida Hindistonda 600 dan ortiq knyazliklar bo'lgan), maydon, aholisi orasidagi keskin tafovutli ma'muriy birliklar, lingvistik tizim asosidagi hind etnoslari joylashishiga nisbatan mos keladigan shtatlarga almashtirildi. Ularni barpo etishda mahalliy yetakchilar, yirik milliy partiyalar katta rol o'ynadilar. Ular qatorida Assam Xalq Kengashi, Kerala Kongressi, Jamnu va Kashmir milliy konfederatsiyasi va hokazolar bor. Hozirgi kunda shtat tili asosidagi: «bengallik», «assamlik», «gujarotlik» tushunchalari tarqalib bormoqda.

Tillar va etnik jarayonlar. Qadimgi hind adabiyoti doirasida, ayrim lokal adabiyotlar, bo'lajak milliy adabiyotlar xabarchilari shakllana boshlaydi. Ayrim mahalliy tillar – hind, bengal, gujarot, maratxa, urdu, tamil va telegu ancha oldindan adabiy tilga aylanib, ularda badiiy va boshqa (dostonlar, qo'shiqlar to'plamlari va h.k.) asarlar yozilgan. Ulardan maratxalar tili XIII–XVII asrlarda o'rta asr shoiri, din targ'ibotchilari Vitxoba (Krishnaning mahalliy siymosi) ning go'zalligi va rahmdilligini kuylagan qo'shiqlari orqali shakllangan. Ilmiy asarlarni odatda sanskrit yoki fors tilida bitishgan, har bir ma'lumotli kishi ulardan birini bilishi tabiiy hol hisoblangan. Bu ikki

klassik tillar uzoq vaqt yetakchi rol o'ynab, hind provinsiyalari xalq tillarining yuksalishiga yo'l qo'ymagan. Kitob va gazetalarning nashr qilinishi klassik tillarning ta'sirini pasaytirdi.

Har bir mamlakat uchun turli millatlararo muloqot tilining bo'lishi muhimdir. Hozirga qadar ushbu til hind tillaridan biri bo'lishi kerakligi fikri o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Umum hind tilining shakllanishida kinematografiyaning roli katta. Aynan filmlarga hind tilida ovoz berilishi uning hatto Hindistonning janubida – Tamilnada tushunilishiga olib kelmoqda. Hind kinematografiyasi sanskrit va fors tillaridan olingan so'zlarning kam bo'lishiga intiladi. Ro'znomalar va badiiy adabiyotda ham hind tilini tozalashga harakat qilinmoqda. Bir-lashtirish vazifasini qisman ingliz tili bajarmoqda. Shu tariqa hozirgi kunda Hindiston uchun bilingvizm (ikki tillik) – maishiy turmushda va ishda mahalliy tillarni ishlatish, boshqa elat va xalq vakillari bilan muloqotda ingliz yoki mamlakat aholisining $\frac{1}{4}$ ning tili – hind tilining ishlatilishi kengayib bormoqda.

Etnoslararo mojarolar. Janubiy Osiyo mamlakatlari polietnosli, ularning siyosiy hayotida hokimiyatni va turli ijtimoiy imkoniyatlarni alohida etnoslarga taqsimlashdan iborat. Milliy siyosat umummamlakat miqyosida mojarolarsiz ijtimoiy-siyosiy integratsiyani ta'minlab bera olmadi.

Bu borada Shri Lankadagi singal-tamil mojarosini ko'rsatish joiz. Bu mamlakat aholisining $\frac{3}{4}$ qismi singallar, tamillar 20% atrofida, mavr va maliylar 7%, byurgerlar (gollandlar avlodlari) – 0,3%. Millatlararo mojaro 1950-yillarda – mustaqillikka erishilganligining dastlabki davrida boshlansa-da, uning ildizlari uzoq o'tmishga ketadi.

Etnosning o'z-o'zini anglashida aksari din muhim o'rin tutadi. Shri Lankada milliy jamoalarning qarama-qarshiligiga etnik va konfessional mansublik asos bo'lmoqda. Singallarning 95% buddaviylar, tamillarning 90% hinduiylikka e'tiqod qilishadi.

Mamlakatda hokimiyatga millatchilik ruhidagi singal yetakchilarining kelishi va singallashtirish siyosatini boshlashi, singallarga siyosiy, iqtisodiy, madaniy sohalarda afzal sharoitlarni yaratish mo-

jaroning kuchayishiga olib keldi. Singal tili yagona davlat tili deb eʼlon qililib, davlat xizmatiga kirish uchun uni bilish majburiy etib qoʻyilib, tamillarni maʼmuriy sohadagi ishlardan chetlata boshlanadi.

Shri Lankadagi mojaroni bartaraf etish uchun Hindiston 1985-yildan vositachi boʻlib, 1987-yili kelishuvga erishadi. Lekin keyinchalik tamillarning «Tamil-Ilamni ozod etish yoʻlbarzlari» tashkiloti oʻnlab yillar davomida singallarga qarshi qurolli kurash olib bordi.

Diniy mojarolar ham etnik tus olishi mumkin. Shimoliy Hindistondagi Panjob shtatida yashayotgan sikxlar muammosi aynan etno-konfessional xususiyatga ega. Ayni paytda konfessional tafovutlarga iqtisodiy masalalar ham qoʻshilgan. Hindiston mustaqillikka erishgach sikxlar shaharlarda tadbirkorlik faoliyatlarini olib borishlarida qattiq raqobatga uchramoqdalar.

Sikxlar yetakchilari panjob tilli lingvistik shtat tuzish uchun kurash boshlaydilar. Panjob 1960-yili ikki tilli shtat deb eʼlon qilindi. Lekin bu sikxlar rahbarlarini qoniqtirmadi. Hukumat 1966-yili sikx aholili hududlarni Panjob, hindlar yashaydigan hududlarda Xaryana shtatini tuzdilar. Sikxlar bunga ham qoniqmasdan XX asrning 80-yillarida Xoliston nomli sikx davlatini tuzish harakatini boshladilar. Markaziy hukumatga qoʻyilgan talablar: iqtisodiy, hududiy va diniy-ramziy masalalarga tegishli edi. Sikxlarni alohida millat deb tan olib, ularga keng avtonomiya berish talab qilindi.

Ekstremistik harakatlar kuchaya bordi. 80-yillarning oʻrtalaridan har ikki tomon kuch ishlatishga oʻtdi. Markaziy hukumat sikxlarga nisbatan qator harbiy choralarni qoʻlladi. Amritsardagi sikxlarning «Oltin ibodatxona»sini ekstremistlardan tozalashda koʻplab sikxlar halok boʻladi. Sikxlar bunga javoban Indira Gandiga suiqasd uyushtiradilar.

Panjobning Hindistondan ajralishi deyarli mumkin emas. Sikx yetakchilarining oʻz siyosiy maqsadlariga terror va harbiy harakatlar orqali erishish maqsadlari Hindiston ahli tomonidan qoʻllanmaydi. Qolaversa, sikxlarning talay qismi Panjobdan boshqa shtatlarda yashaydi. Shuning uchun toza sikxlardan iborat Xoliston davlatini tuzish shiori xalqaro tashkilotlar tomonidan ham quvvatlanmayapti.

Savol va topshiriqlar

1. Janubiy Osiyoning qadimgi avstraloid aholisi haqida nimalarni bilasiz?
2. Hind-oriylar kim? Ularning ijtimoiy hayotining xususiyatlarini soʻzlab bering.
3. Janubiy Osiyoda musulmonlar va sikxlarning shakllanishi qanday kechgan?
4. Hinduiylik haqida qoʻshimcha maʼlumotlar topib mustaqil ish tayyorlang.
5. Hindiston yarimorolidagi irqlar, tillar va xoʻjalikdagi xususiyatlar nimalardan iborat?
6. Himolayoldi hududlarda oʻzaro madaniy aloqalar: irqlar, tillar, tabiati qanday oʻziga xosliklarga ega?
7. Janubiy osiyoliklar oilaviy hayotining xususiyatlari nimalarda namoyon boʻladi?
8. Hindiston yarimoroli yevropaliklar mustamlakasi davrida qanday koʻrinish olgan?
9. «Yangi davr – yangi tamoyillar» tushunchasini izohlab bering.
10. Janubiy Osiyodagi etnik mojarolar haqida nimalarni bilasiz?

10-BOB. MARKAZIY VA SHARQIY OSIYO MAMLAKATLARI

10.1. Geografik, lingvistik va antropologik tavsif

Markaziy va Sharqiy Osiyo ulkan hududlarni egallab, Yevrosiyo qit'asining to'rtidan birini (12 mln. km²) tashkil etadi. Bu hududda Mo'g'uliston (3,2 mln. kishi), Xitoy Xalq Respublikasi (1,4 mlrd.), Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (25,5 mln.) va Koreya Respublikasi (51,6 mln. kishi), shuningdek Yaponiya (126,5 mln.) joylashgan. Yevrosiyaning bu katta qismi tog' tizmalari bilan qoplangan. Faqat dengiz bo'yi sharqiy tomonida tekisliklar, xususan, Buyuk Xitoy tekisligi joylashgan. Yapon orollari va Koreya yarimorolida tekisliklar yana ham kam. Sharqiy Osiyaning janubiy-g'arbiy qismini yer yuzidagi eng yirik yassi tog'lik – Tibet egallab turibdi. Bu joydan ko'plab yirik daryolar, ular qatorida ikki buyuk Xitoy daryolari – Yanszi va Xuanxelar boshlanadi. O'lkaning g'arbiy qismida iqlim keskin kontinental, yog'ingarchilik kam bo'ladi. Hududda eng kam suvli Taklamakon va Gobi cho'llari mavjud.

Yog'ingarchilik miqdori okeanga yaqinlashgan sari ko'payib boradi. Xitoyning iqlimi shimoliy-sharqda mo'tadil, janub tomon subtropik va tropik iqlim kuchayib boradi.

Markaziy va Sharqiy Osiyoda odamlar juda qadimdan yashaganlar. Chjoukoudyan (Pekin yaqinida) g'oridan topilgan ibtidoiy odam suyaklari – sinantrop bundan 500–600 ming yil ilgari yashagan. Mil. avv. III–II mingyilliklar chegarasida Xuanxe daryosi vohasida Osiyoning ushbu qismidagi ilk davlat – Shan vujudga keladi. Mil. avv. 221-yili Xitoy hukmdori o'ziga imperator unvonini oladi. Xitoy imperiyasi tarixida shimoldan ko'chmanchilar, xususan, xunlar bilan doimiy urushlar bo'lgan. Milodiy VI asr o'rtalarida Markaziy va Sharqiy Osiyoning shimoliy tomonida kuchli Turk xoqonligi tashkil topib, VII asrda Xitoy u bilan uzoq davom etgan urushlar olib boradi. Turklardan so'ng kidanlar bilan, XIII asrdan mo'g'ullar bosqiniga qarshi, XVII asrda manchjurlarga qarshi urushlar olib boriladi. Xitoy XIX–XX asrlarda Yevropa davlatlari va Yaponiya ekspansiyasiga uchraydi. Bu voqealarning barchasi nafaqat Xitoyning, balki Markaziy va Sharqiy Osiyoning boshqa xalqlari siyosiy va madaniy taraqqiyotiga ta'sir etgan.

Antropologik jihatdan Markaziy va Sharqiy Osiyoning barcha xalqlari katta mongoloid irqining turli tiplariga mansubdir. Faqat uyg'urlar qisman mongoloidlik belgilari bo'lgan yevropeoidlardir.

Hudud aholisining tillari oltita yirik til oilasiga kiradi. Oltoy til oilasida uyg'urlar (11 mln. kishi), qozoq va qirg'izlar turkiy til guruhiga kiradilar. Mo'g'ul tillarida Xitoyda (4 mln.), MXRda (2,2 mln.) va oyratlar gaplashadi. Oltoy tillarining tungus-manjur turkumida manjurlar (11 mln.) ularning ko'pi hozirda Xitoy tilida so'zlashadi. So'nggi tadqiqotlar bo'yicha koreys va yapon tillari ham oltoy til oilasiga kiritildi.

Sino-tibet (xitoy-tibet) til oilasi ikki guruhga bo'linadi. Xitoy guruhiga deyarli 1 mlrd. 400 mln.lik xitoyliklar va dunganlar (10 mln.) mansub. Tibet-birma guruhiga tibetliklar (6 mln. kishi) va itszular (6 mln.dan ortiq) kiradilar.

Tay til oilasiga chjuanlar (15 mln.) kiradi. Bu xitoyliklardan keyingi eng katta guruhdir.

Bir necha tillar avstralo-osiyo til oilasiga mansub, ulardan eng yirigi myao (6 mln.) va yao (2 mln.).

10.2. Markaziy Osiyodagi oltoy til oilasidagi xalqlar

Mo'g'ullar. Oltoy til oilasi mo'g'ul turkumida uchta o'zaro yaqin xalqlar: xolxo, mo'g'ul va oyratlar so'zlashadi. Mo'g'ullar XXR va Mo'g'ulistonda yashab, ularning tili ham, madaniyati ham yaqin.

Mo'g'ullar haqidagi dastlabki yozma ma'lumotlar IX asrga mansub. Ayni paytda ularning xo'jalik mashg'ulotlarida muhim o'zgarishlar bo'lib, ovchilik va termachilikdan ko'chmanchi chorvachilikka o'tganlar. Hozirgi mo'g'ul chorvadorlari mollari qo'y, yirik shoxli mol va yilqilardan iborat. Yuklarni tashishda ikki o'rkachli tuyalar ishlatiladi. Mo'g'uliston sharoitida chorva yil davomida yaylovda boqiladi. Hayvonlar asrlar davomida qorning tagidan ozuqa topib yeyishga o'rgangan. Mo'g'ul ko'chmanchi-chorvadorlari odatda qor qalin bo'lmagan yaylovlarda mollarini boqishga intiladilar.

Ko'chmanchilar uylari – yengil o'rnatiladigan va yig'iladigan o'tov bo'lib, u doira shaklida, ustiga jundan kigizlar, yomg'ir, qorlardan himoya uchun mato bilan ham yopilgan. O'tov sinchida yog'ochdan panjara devorlari, o'qlari, keragali, turkiy qabilalarnikiga o'xshash, tafovuti mo'g'ul o'tovlari uchi gumbazsimon emas, konussimon bo'ladi. Poliga ham kigiz to'shaladi. O'tov o'rtasida ikkita ustun o'rnatilib, sinch yoki o'tovning suyagi ana shu ustunlarga bog'lab mahkamlanadi. Kirish doim janubga tomon qaratiladi. O'tov ko'chish uchun qulay, lekin Mo'g'ulistonning sovuq qishlarida unda ustki issiq kiyimdagina jon saqlash mumkin. O'tovning ichidagi bo'shliq qat'iy taqsimlangan. Chap tomon xotin-qizlarniki, o'ngi erkaklarniki. Kirishga qarama-qarshi to'rdada eng hurmatli o'rin hisoblangan. O'tov markazidagi ochiq o'choqda taom tayyorlanadi. Ko'chmanchi hayotda mebel kam ishlatiladi. Sandiqlarda idishlar,

zaxira kiyimlar saqlanadi. Past stol ovqat yeyish uchun, kichkinagina shkaf idishni taxlab qo'yish uchun ishlatilgan. Har bir oilada, albatta, qozon bo'lib, unda ovqat va choy tayyorlashadi. O'tmishda asosiy idishlar teri va yog'ochdan qilingan. Sopol buyumlar ishlab chiqarish ko'chmanchilarda bo'lmagan. Hozirgi kunda chorvadorlar aksari zamonaviy idishlardan foydalanishadi.

Mo'g'ullarning kundalik kiyimlari ko'chmanchi turmushga moslashgan. Paxtadan yoki jun matodan uzun chopon tikilib, o'ng tomonida tugmalari qadalgan. Boy chorvadorlar bayram choponlarini ipak matodan tiktirganlar. Keng ishtonning pasti etikka tiqiladi. Bichimi bo'yicha erkaklar va ayollar kiyimlari farq qilmaydi. Mo'g'ullar cho'ntakni bilmaganlar. Qishda po'stin, qalin issiq etik kiyilgan. Har bir etik va bosh kiyimlari o'ziga xos bo'lgan.

Mo'g'ullar taomlari chorvadorlarga xos bo'lgan. Sut mahsulotlari, qo'y go'shti ko'proq iste'mol qilingan. So'nggi paytlarda mo'g'ullar ovqatlarida unli taomlar ko'payib bormoqda. Mo'g'ullarda choyga alohida e'tibor qaratiladi. Uni qozonda qaynatishadi. Choyga sut va yog' qo'shib, tuzlashadi. Mo'g'ullar oilaviy turmushida kattalarni hurmat qilishadi. Yoshi kichiklar ularga doimo diqqat va hurmat ko'rsatishlari lozim. Mo'g'ullar dinida eski an'analar, shomonlik, XVI asrdan buddaviylik ham bo'lib, aynan buddaviylik hukmron din hisoblanadi.

Mo'g'ullar hayotida bayramlar katta o'rin egallaydi. Cho'l-dasht aholisi uchun bayram – bu qabiladoshlari, qarindoshlari, qo'shnilari, do'stlari bilan muloqot qilishdir. Tantana joylarida musiqa jaranglaydi, odamlar chiroyli kiyim kiyib, bayram taomlari tayyorlanadi. Bayram kulminatsiyasida an'anaviy sport musobaqalari, otda poyga, kurash, kamondan o'q otish musobaqalari o'tkaziladi. Pastqam, lekin o'ta chidamli mo'g'ul otlarida egarsiz bitta yugan bilan poygada 12–14 yoshli o'smirlar ishtirok etadilar. Kurashda o'smirlar va yoshlar, yosh erkaklar qatnashadi. Kurashda tizzasi, tirsagi, yelkasi yerga tegsa yutqazgan hisoblanadi. Kamondan o'q uzishda juda tarang mo'g'ul kamonidan o'q uza oladigan barcha ishtirok etishi mumkin. Musobaqa g'oliblari doimo hurmat-ehtiromgaga sazovor bo'lganlar.

XX asrning boshlaridan Mo'g'ulistonda chorvachilik bilan birgalikda sanoat ham rivojlana boshlaydi. Mamlakatda shaharlar, temiryo'llar, avtomobil yo'llari qurilgan. Bu ishlarda Mo'g'ulistonni Sovet davlati hamisha qo'llagan. XX asrning 90-yillaridan Mo'g'uliston Xalq Respublikasi bozor munosabatlariga asoslangan iqtisod yaratish ishlarini olib bormoqda.

Uyg'urlar. O'lkaning turkiy xalqlaridan eng yirigi uyg'urlardir. Ularni turk xoqonligi avlodlari deyish mumkin. Xoqonlik yemirilgach Sharqiy Turkistonda Qarluqlar davlati, so'ngra Qoraxoniylar davlatlari tuzilgan. Uyg'urlarning ajdodlari ko'chmanchi chorvador bo'lganlar. Xoqonliklar davrida ular o'troqlashib mahalliy aholiga o'z tillarini o'tkazganlar.

Uyg'urlar asrlar davomida shakllangan madaniyat an'anasiga ega. Ular o'z yozuvlariga ega bo'lib, u yozuv qo'shni mo'g'ul va manchjurlar yozuvlariga ham asos bo'lgan. Hozirgi kunda Shinjon-Uyg'ur muxtor rayoni aholisi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanmoqda.

Manchjurlar. Tungus-manchjur tillarida so'zlashuvchi xalqlar Xitoyning shimoliy-sharqida yashaydilar. Bu manchjurlar va yana kamsonli xalqlar (sibo va boshqalar), ularning ajdodlari Amur daryosi havzasida yashab o'troq baliqchilik bilan shug'ullanganlar. Ushbu xo'jalik faoliyati ularda hozirga qadar saqlangan.

Manchjurlar Xitoy tarixida katta rol o'ynagan. Ular XVII asrda Xitoy qo'shinini yengib Pekinni egallaydilar va so'nggi imperiya – Sin sulolasini tuzadilar. Istilochilar tezda xitoyliklar bilan aralashib ketganlar. Bugungi kunda manchjurlar madaniyati Xitoynikidan ko'p farq qilmaydi.

10.3. Xitoy-tibet til oilasi xalqlari

Xitoyliklar (Xan). Xitoy ulkan tarixiy-etnografik o'lka. Xitoy-tibet til oilasiga mansub xalqlar bitta davlatda – Xitoy Xalq Respublikasida yashaydi. XXR – ko'p millatli mamlakat. Olimlar unda 56 ta xalq mavjudligini ta'kidlashadi. Xitoyliklar (o'zlarini xan deyishadi) aholining 93,5% ini tashkil etadi. Bu xalq dunyodagi eng ko'p sonli

etnosdir. Xitoyda biror-bir viloyat yoki avtonom rayon yo‘qki, unda xanlar kamchilikni tashkil qilsa. Madaniyati bo‘yicha xanlarga yaqin xalq dunganlar. Lekin ular islomni qabul qilganlari uchun konfessial tafovut mavjud. Etnologlar bir necha tarixiy-madaniy (yoki etnografik) mintaqalarni ko‘rsatishadiki, ularda til-madaniy o‘ziga xosliklar mavjud. Bu xususiyatlar xanlarni XXRning turli hududlariga turli davrlarda ko‘chib borib joylashishiga qarab shakllangan.

Ikki ming yildan buyon Xitoy yer yuzining eng aholisi ko‘p mamlakat bo‘lib kelmoqda. Bugungi kunda xanlarning soni 1 mlrd.dan ko‘proq. XXRda aholi notekis joylashgan, hududning 1/10 da aholining 80% yashaydi. Ayrim joylarda, masalan, Buyuk Xitoy tekisligi va janubiy-sharqda aholi zichligi 1 km²ga 700 kishidan to‘g‘ri keladi. Shaharlar yuksak sur‘atlar bilan rivojlanayotgan bo‘lsa-da, Xitoy hali qishloqlar mamlakatidir. Xitoydagi yerlarning 1/10 ekinzorlar, 1/8 o‘rmonlar va 1/3 yaylovlardir. Eng ko‘p shudgor Buyuk Xitoy tekisligida. Sharqda barcha ekinzorlarning 9/10 qismi joylashgan.

Xitoy dehqonchiligining asosiy xususiyati yerga zimdan ishlov berib, seleksiya orqali eng serunum o‘simliklarni yetishtirishdir. Xitoy dehqoni yerdan maksimal hosil olishga intiladi.

Xitoy dehqonchiligida ilgaridan sof qo‘l mehnati ko‘p ishlatilgan. Yerga ishlov berishda mehnat qurollari sodda, lekin qishloq xo‘jaligida omoch dehqonchiligi asos bo‘lgan. Dehqonchilik lalmi va sug‘orma shaklda yuritiladi. Sug‘orma dehqonchilik juda katta mehnatni talab qiladi. Xitoydagi eng katta – Buyuk kanal mamlakatning sharqiy qismida qurilib, uning uzunligi 1700 km. Kanalni deyarli 600 yil qurishgan. Kanallardan faqatgina dalalarni sug‘orish uchungina foydalanilmasdan kemalarda yuklarni tashishda ham qo‘llanilgan.

Xitoydagi eng keng tarqalgan ekin sholidir. Xitoy dehqonlari sholi-ning ko‘plab navlarini yaratganlar. U ikki, eng qulay iqlimli rayonlarda – yiliga uch marta hosil beradi. Sholini yetishtirish ko‘p mehnat va suvni talab qiladi. Yerni haydash, uni ekishga tayyorlash, sholi ko‘chatlarini suv ichida yerga qadash, parvarishlash, sholi pishgach o‘rib yanchish barchasi mehnat talab qiladi. Muhimi, u juda serhosil ekindir.

Ahamiyati bo'yicha ikkinchi ekin – kuzgi bug'doy. U ham aholining ozuqa ratsionida muhim o'rin tutadi. Xitoyliklar qishloq xo'jaligida sabzavotchilik va bog'dorchilikning o'rni ham muhimdir.

Chorvachilik ham xitoyliklar qishloq xo'jaligida an'anaviy muhim o'rin tutadi. Yirik shoxli moldan xo'jalik yumushlarini bajarishda: omoch, mola, aravaga qo'shishda foydalaniladi. Yirik shoxli mol asosan Xitoyning shimoliy rayonlaridan keltiriladi. Ularni mo'g'ullar, uyg'urlar, qozoqlar va boshqa xalqlar yetishtiradi. Xanlar aksari cho'chqachilik bilan shug'ullanadilar. Xitoyliklar cho'chqaning juda sermahsul zotlarini yaratganlar. Bu boradagi tajribalardan yevropaliklar ham foydalanganlar.

Xanlar taomlarida dengiz mahsulotlari ham muhim o'ringa ega. Xitoyda ham dengiz, ham daryo baliqchiligi qadimdan rivojlangan. Baliqdan tashqari, taomga molluskalar, dengiz tipratikanlari, trepangilarni ham ishlatishadi. XXR baliqchilik sanoati taraqqiyoti va yetishtirilgan mahsuloti bo'yicha dunyoda uchinchi o'rinda turadi. Yaqin-yaqinlargacha baliqchilikda ichki suvlar (daryolar, kanallar, ko'llar, suv omborlari) hissasi sezilarli edi. Endilikda suv havzalarining sanoat chiqindilari bilan bulg'anishi baliqchilikning qisqarishiga olib keldi. Xitoy dehqonlari yevropalik olimlardan ancha avval Yer yuzidagi o'rmonlarning yo'qotilishi ayanchli oqibatlariga olib kelishini tushunganlar. Ular qo'lda o'rmonlar yaratishga ancha avval kirishganlar. Ular zarur xususiyatga ega daraxt navlarini – Masson qarag'ayi hamda keng maydonlarda ignabargli kuningamil daraxtini ekanlar. Bu daraxt juda tez o'sib, 25–30 yilda qurilish va boshqa ehtiyojlar uchun qattiq va chirimaydigan yog'och pishib yetiladi. Undan kemalar, temiryo'l shpallari, uy-joylar qurishda foydalaniladi. Shunga qaramasdan Xitoyda ham o'rmonlar kamayib bormoqda.

Hunarmandchilik. Xitoy hunarmandchiligi ham ko'p asrlik tarixga ega. Xitoyliklar mustaqil ravishda sopol yasash, mis eritish, jez va temir ishlab chiqarish sohalarini o'zlashtirganlar. Qolaversa, butun insoniyat xitoylik hunarmandlardan qog'oz, ipak, chinni, kompas, porox va hokazolar yasashni o'rgangan.

Qog'oz to'g'risidagi ilk ma'lumotlar milodiy II asrga oid. Xitoyliklarning yozishicha, uni Chay Lun ismli kishi kashf etgan. Birinchi qog'oz bambuk tanasi va tut daraxtining po'stlog'i aralashmasidan yaratilgan.

Tut daraxti inson faoliyatining yana bir turi -- ipakchilikda muhim rol o'ynagan. Xitoyda ipak matosi haqidagi ma'lumotlar mil. avv. III mingyillikka borib taqaladi. Xitoyliklar ipak tayyorlash sirlarini uzoq asrlar saqlaganlar, buning uchun ipak qurtini mamlakatdan olib chiqishga yo'l qo'yilmagan. Ipak matolar tuya karvonlariga orilib Buyuk ipak yo'li orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga olib borilgan. Karvon yo'li o'z ahamiyatini XV asrda Yevropadan Hindistonga dengiz yo'li ochilguncha saqlagan.

Xitoy insoniyatni chinni idishlari bilan ham boyitgan. Chinni haqidagi ishonchli ma'lumotlar VI–VII asrlarga oid. U ipak singari Xitoyning eksport savdosida muhim o'rin tutgan. X–XIII asrlarda qizil rang bilan qoplangan xitoy chinnisi ayniqsa yuksak baholangan. XVII asrdan chinni idishlarni yarim xrom (ko'k rangli) naqshlar bilan bezatish keng tarqaladi.

Butun dunyoga xitoyliklar ixtiro qilgan turli buyumlarni lok bilan qoplash san'ati ham tarqalgan. Loklarni turli mineral bo'yoqlar – oltin kukun bilan qoplash o'zlashtirilgan. Bir necha qatlam lok bilan qoplangan buyumlar suvga chidamli, mustahkam bo'lishidan tashqari, juda chiroyli tus olgan. Xitoyda mil. avv. III asrda tayyorlangan, loklangan buyumlar bizning kunlarimizgacha muzey va saroylarda tomoshabinlarning ko'zlarini quvontirmoqda.

Xitoyda porox ixtiro qilinib, undan tinch maqsadlarda, mushakbozlikda foydalanilgan.

Hunarmandchilikning yuksak darajasi o'z ta'sirini qurilish sohasida ham namoyon etadi. Xanlarning klassik turar joylari rang-barang va ratsional bunyod etilgan. Uylarning tarhi va konstruksiyasi tabiiy-iqlim sharoitiga bog'liq bo'lgan. Masalan, shimoliy-g'arbda Shinjon-Uyg'ur muxtor rayonida uylar sinchsiz, devorlari xom g'ishtdan ko'tarilgan. Xitoyning markaziy va sharqiy rayonlarida xanlar uyla-

rini maxsus tuproqdan ko‘tarilib mustahkamlangan maydonchalarda, yog‘ochdan sinchli qilinib qurilgan. Sinch orasiga xom g‘isht urilgan. Kirish odatda janub tomonga qaratilgan, tom aksari cherepitsa bilan yopilgan. Uyning ichida uning 1/3 ni egallaydigan 60 sm gacha baland supa ostida tutun o‘tadigan tuynuklar tizimi qilinib, olovni uning kirishida yondirib tutunni trubasi oxirida qurilib, oilaga ana shu supada ishlash, ovqatlanish, mehmonlarni qabul qilish, uxlash imkonini bergan. Bu xonalarni pastdan isitish bugungi kunda dunyoda keng tarqalmoqda.

Xitoyda qurilish san‘ati ajoyib yutuqlarga erishmoqda. Ma‘muriy va diniy inshootlar ko‘p sonli ibodatxona va buyuk saroylar ko‘rkamligi, qiyofalari betakrorligi bilan insonni lol qoldiradi. Masalan, Xuanxe daryosining o‘rta oqimidagi qoyada qurilgan Lun men ibodatxonasida toshda 100 ming barelyef va haykallar o‘yib ishlangan.

Buyuk Xitoy devori dunyoning mo‘jizalaridan biridir. Uning asosiy yo‘nalishidagi uzunligi 4 ming km dan ko‘proq. Devorning qurilishi mil. avv. IV–III asrlarda boshlanib, milodiy III asrda yakunlangan. Devorning ustidan yo‘lak kengligi urush paytlarida qo‘shinni dushmanga qarshi jo‘natishga xizmat qilgan. U Xitoyni shimoldagi ko‘chmanchilar bosqinidan ko‘p marta qutqargan.

Xitoyliklar o‘z qo‘shnilarini yaxshi bilganlar. Geografik xaritalar haqidagi ma‘lumotlar VII asrga oid. Xitoy va unga tutash hududlarning XI asrga oid xaritalari bizga qadar saqlanib qolgan. Xitoy matematiklari «Pi» – aylana uzunligining diametriga nisbati (3,14) ekanligini aniqlaganlar. An‘anaviy Xitoy tabobati yutuqlari barchaga ma‘lum. Xitoy tabiblari ko‘plab yuqumli va boshqa kasalliklarga qarshi kurash usullarini bilishgan.

Yozuv. Iyeroglif yozuvi Xitoyda mil. avv. II mingyillikdan ma‘lum. Iyeroglif so‘zni «chizib», uning ma‘nosini taxminan berib, ovozini ham hamma vaqt bera olmaydi. Xitoy tilida ko‘plab shevalar bo‘lib, ular fonetika va grammatika jihatidan farq qiladi. Shimoliy Xitoy xanlarining og‘zaki tillari janub xanlariga tushunarli emas. Faqat iyeroglif yozuvigina ma‘lum til birligini saqlashga xizmat qiladi. Xi-

toy uchun umumiy til putunxua uning asosida poytaxt (Pekin) shevasi bo'lib, bugungi kunda davlat hayotida keng qo'llanilmoqda. Putunxua yozuvi an'anaviy iyeroglifga nisbatan ancha soddalashtirilgan. Ushbu rasmiy davlat tilida maorif, mamlakat qo'shini, murakkab ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Shunga qaramasdan Xitoydagi til birligi bugungi kunda iyeroglif yozuvi tufayli saqlanmoqda.

Din. Xitoydagi diniy vaziyat ham o'ziga xos. Mamlakatda mil. avv. VI asrdan ikki falsafiy tizim shakllanib, u asta-sekin dinga aylangan. Deyarli bir paytda vujudga kelgan konfutsianlik va daosizm mana ikki yarim ming yildan buyon tinch faoliyat yuritib kelmoqda. Konfutsiylik (Kun Fu Szi – mil. avv. 551–449) asosan davlat tuzumidagi axloqiy tartiblarga bag'ishlangan. Konfutsiy ta'limoti uning shogirdlari tomonidan «Lun yuy» asarida yozilgan. Unga ko'ra davlatpanoh hokimiyati muqaddas. Adolatning umumiy qonuni – odamlarning oliy va past toifalarga bo'linishidir. Har bir inson jamiyatda egallagan lavozimiga qarab ish yuritishi lozim. Konfutsiy bo'yicha boshqaruv – bu har bir kishini «o'z joyiga qo'yish», inson faqat o'zi uchun belgilangan ish bilan shug'ullanishi lozim degani. Jamoaviy hayotda insonning yangi o'rinlarga ko'tarilishi uning ma'naviy yuk-salishi va ilmlarni egallashi orqali amalga oshnog'i zarur.

Ikkinchi ta'limot – daosizm. Uning asoschisi Lao-szi (mil. avv. IV–III asrlar) bo'lgan. U aksari falsafa, oilaviy hayot me'yorlari va uni tashkil etish masalalariga to'xtalgan. Ushbu ta'limot tarafdorlari tabiat bilan yaqinlashishni targ'ib qilishgan. Daosistlar keyinchalik alohida oziqlanish tartiblariga rioya qilib, jismoniy mashqlar orqali uzoq umr ko'rish sirlarini ochishga intilganlar.

Lao-szi buqa ustida o'tirgan qariya sifatida tasvirlangan. Daosizm asoschisi haqidagi rivoyatlar Lao-szini umrboqiyalar yetakchisi sifatida tasvirlaydi. Daosizm to'liq holda «Saxiylik yo'li haqida kitob»da tavsiflangan. Daosizm tarafdorlari orasida Lao-szi Buddaning otasi ekanligi haqida rivoyat ham mavjud.

Milodning ilk asrlarida Xitoyda buddaviylik, VIII asrdan islom dinlari tarqalgan. O'rta asrlardan Xitoyga xristian missionerlari kela

boshlaydi. Yuqorida nomlari keltirilgan dinlar bugungi Xitoyda faoliyat yuritmoqda.

Konfutsianlik va daosizmning shakllanishiga xanlarning qadimgi dinlari katta ta'sir etgan. Masalan, xalq udumlarining qadimgi qo'shiqlari to'plami – «Qo'shiqlar kitobi» muallifligini Konfutsiyga berishadi. Qishloq joylarida ajdodlar ruhiga e'tiqod keng saqlangan.

XXRning tashkil topishiga qariyb 70 yil (1949) bo'lmoqda. Ushbu davr davomida Xitoy jamiyati an'analariga hayot ko'plab o'zgartirishlar kiritdi. Xitoyning iqtisodi o'zgarib, u tez sur'atlarda industrial mamlakatlar qatoriga qo'shilmoqda. Lekin ushbu sharoitlarda ham eng aholisi ko'p mamlakat o'z an'analariga hurmat bilan yondashadi.

Udumlar, folklor qo'shiq-raqslar asta-sekin transformatsiyalashib, professional teatr sohalariga – musiqali drama teatrlariga aylandi. Bunday truppalari miloddan avvalgi II–I mingyilliklar chegarasidan ma'lum. Xitoy musiqali dramalari klassik ko'rinishlari XIV asrdan shakllangan. Professional teatr XIX asrda uzil-kesil vujudga kelgan. Bugungi kunda u «Pekin operasi» nomi bilan mashhur. Badiiy adabiyot ham juda qadimiy tarixga ega. Unda badiiyotga nisbatan she'riy janrlar faolroq rivojlangan. Xitoy professional she'riyatining otasi Syuy Yuan mil. avv. III asrda yashagan. Xitoy adabiyotining eng qadimgi yodgorliklaridan biri «Sakkiz umrboqiy donishmand»larga bag'ishlangan asar hisoblanadi. Ularning hayot faoliyati tavsifi faqat XIII–XIV asrlarda yakuniy ko'rinish oladi. Xitoy professional madaniyati hozirgi bosqichda yuksak taraqqiyotga erishdi.

Tibet-birma tillariga mansub xalqlar. Ushbu til guruhida XXRning janubiy-g'arbida yashaydigan bir necha xalqlar gaplashadi. Nisbatan yiriklari – tibetliklar va itszulardir. Tibetliklar baland Tibet tog'li hududlarida yashaydilar. Ular asosan chorvachilik va tog' dehqonchiligi (vohalarda) bilan shug'ullanadi. Chorvadagi asosiy mollari qo'toslardir. Ular tibetliklarga sut, go'sht, jun, teri beradi. Juni va terisi kiyim, gilamlar, yozgi chaylalar ustini yopishga ishlatiladi. Unchalik ko'p bo'lmagan qoramol va otlar ham boqiladi.

XXR tuzilganiga qadar Tibet yarim qaram teokratik (sof diniy) davlat bo'lib, uni Dalay Lama boshqargan. Uning qarorgohi Lxasa shahrida bo'lgan. Dalay Lama buddaviylik cherkovi hamda davlat rahbari sanalgan. Dalay Lama XIV 1959-yili Hindistonga kelib, XXR rahbariyatiga qarshi muxolifatda hisoblanadi.

Xitoyning janubi-g'arbi etnik rang-barangligi bilan xususiyatlanadi. Hududda taraqqiyotning turli pog'onalaridagi ko'plab xalqlar yashaydi. Ularning tillari turli lingvistik guruhlarga mansub. Ulardan eng yirigi – itszular Xitoy va Myanma chegarasida yashaydilar. Bu hududda yashovchi aholi sharoitiga qarab omoch va so'qa dehqonchiligini olib boradilar. Itszular qishloq xo'jaligidan tashqari hunarmandchilikning temirchilik sohasi bilan shug'ullanadilar. Itszular ayollari – malakali kashtado'zlardir.

Tay tilidagi xalqlar. Sharqiy itszular Vyetnam bilan chegara da yashaydilar. Tay til oilasiga mansub. Tay tilli aholi 21 mln. kishi bo'lib, ulardan eng ko'p sonlisi chjuan (15 mln.dan ortiq)lardir. Chjuanlar mohir dehqonlar va hunarmandlar. Ular metallga ishlov berish, chinni yasash, ipak matolar tayyorlash bilan shug'ullanadilar. Janubi-g'arbning boshqa xalqlari ham ko'psonli, ular etnologiya uchun maishiy turmushlarida ko'plab an'anaviy xususiyatlarni saqlab qolganlari bilan qiziqarli.

10.4. Yaponiya va yaponlar

Yaponiya to'rtta – Xokkaydo, Xonsyu, Sikoku va Kyusyu orollaridan va yana 40 ming mayda hamda aholisiz o'ta mayda orollardan tashkil topgan.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda Yaponiya orollariga odamlar nisbatan erta o'tganlar, lekin sopol buyumlar mavjud madaniy qatlamlar yoshi taxminan 10 ming yildan iborat. Ularni aynlarning ajdodlari qoldirgan bo'lishlari ham ehtimol. Aynlar bugungi kunda Xokkaydo orolining shimolida yashab (16 ming kishi atrofida), o'zlarining an'anaviy madaniyatlarini yo'qotganlar. Aynlar klassik

madaniyatini tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, ularning qadimgi ajdodlari Sharqiy va Janubiy-Sharqiy Osiyoning janubiy hududlari bilan ko'proq muloqotda bo'lishgan. Mil. avv. II mingyillikda Yaponiya orollarini avstroneziya tillarida so'zlashadigan aholi egallagan. Qadimgi yapon tili aholi orollarga mil. avv. V asrdagina Koreyadan o'tib joylasha boshlaganlar.

Zamonaviy Yaponiya – bir millatli mamlakatdir. Uning 99 % ga yaqin aholisi yaponlardir. Ular orasida bir necha etnografik guruhlarni ajratishadi. Bu etnografik guruhlar qachonlardir madaniyatida o'ziga xosliklarga ega bo'lishgan. Hozirda Ryukyu orolidagi bir guruhgina aynan etnografik xususiyatlarini saqlagani bilan ajralib turadi. Yaponiyada til vaziyati juda murakkab, mamlakatda uchta yirik sheva va yana ko'plab mayda shevalar mavjud. Har bir yapon odatda ikkita muloqot tilini (biri davlat tili, ikkinchisi mahalliy tilni) biladi. Shevalarda fonetik jihatdan katta tafovutlar muloqotda qiyinchilik tug'diradi.

Yaponiya yozuvi Xitoy iyeroglif yozuvi asosida yaratilgan. Yapon matnlarini o'qish ancha murakkab ishdir.

Yaponiyaliklarning an'anaviy xo'jalik mashg'ulotlari dehqonchilikdir. O'rta asrlarda yer maydonlarining haddan tashqari maydallashib ketishi so'qa dehqonchiligini vujudga keltiradi. Yaponiyada an'anaviy qishloq xo'jaligida hozirga qadar ko'pchilik ishlar qo'lda bajariladi. Yapon klassik jamiyati hayot faoliyatini ta'minlashda baliqchilikning o'rni muhimdir. Bu yerda hatto alohida xo'jalik, madaniy til, sohil baliqchiligi va termachiligi shakllangan. Ayni paytda baliqchilar hamisha aholining eng kambag'al qismi bo'lgan. Koreyadagi singari Yaponiyada ham ayollarning chuqur joylarda yashaydigan molluskalarni ovlash sohasi shakllangan.

Moddiy madaniyat. An'anaviy xususiyatlar taomlarda nisbatan yaxshi saqlangan. Unda 2 qismni: 1) syusyoku – «bosh taom» – guruh yoki boshqa donli oziq hamda kesilgan xamir; 2) fukusyoku – «qo'shimcha taom» – unga turli baliqlar, sabzavotlar va go'shtli qaylarni ko'rish mumkin. Yaponlar go'shtni kam iste'mol qilishadi. Ilgari ular ham xitoyliklar singari sigirni sog'maganlar va sutini ichmaganlar.

Yaponlarning an'anaviy qishloq uylari bir qavatli sinchli, devorlari suriladigan, poliga bo'yra to'shaladigan (tatami) – bizning kuni-mizda ham deyarli o'zgarishsiz qolgan.

Yaponlar kiyimlarida ham o'tmish madaniyatidan saqlangan jihatlar ko'p. Agar ish kiyimi sifatida zamonaviy maxsus kiyimlar yoki yevropacha kastum kiyilsa, uyda yaponlar kimono – yengil xalatni kiyishadi. Bichimi bo'yicha erkaklar va ayollar kimonosi bir xil. Erkaklarda yengi ancha kalta bo'ladi.

Ijtimoiy turmushdagi xususiyatlar. Yapon jamiyatining zamonaviy ijtimoiy tizimida o'tgan davrlardan ko'plab xususiyatlar saqlanib qolgan. Minamoto (XII asrda) o'zini syogun deb e'lon qilishidan boshlab, samuraylar Yaponiya siyosiy hayotida sezilarli mavqega erishadi. Ritsarlik shon-sharafi qoidalari – «Busido» («Jangchi yo'li») ishlab chiqilib, unda samuraylar xulqi, xarakiri (o'z joniga qasd qilish) tartiblari izohlangan.

Jamiyat axloqiy me'yorlari asosan yapon xarakteri an'analariga tayanadi. Patriarxal munosabatlar, oila a'zolarining barchasi oila boshlig'iga bo'ysunishi saqlanib kelmoqda. Jinslar o'rtasidagi notenglik holati davlat darajasida ham saqlanib kelmoqda. Erkaklar bilan teng mehnatga xotin-qizlar kamroq maosh oladilar.

Amalda yapon jamiyatining kastaga bo'linishi saqlanib qolgan. Burakumin yoki eta kastasi jamiyatda kamsitish, tengsizlik holatidir. Mamlakatda ularning soni 3 mln. kishi atrofida. Burakuminlarning 600 ga yaqini alohida qishloqlarda yashaydilar. Ular axlat yig'uvchilik, terichilik va hokazolar bilan shug'ullanadilar. Rasman ular boshqa yaponlar bilan teng, amalda esa ularning huquqdagi tengsizligi saqlanib kelmoqda. Burakuminlarning boshqalar bilan nikohlari jamiyat tomonidan qoralanadi. Ularga ma'lumot olish, yaxshi kasb egallashlarida norasmiy to'siqlar mavjud.

Zamonaviy xo'jalik talablari ta'lim tizimining shakllanishiga ta'sir etadi. Yaponiyada to'qqiz yillik majburiy ta'lim joriy etilgan.

Diniy e'tiqod. Ikki dinning bir paytda hukm surishi mamlakatdagi konfessional vaziyatning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Ulardan

biri sintoizm (yapon tilida sento – «xudolar yo‘li») quyosh ilohasi Amaterasuga va uning «avlodlari» – imperator xonadoniga e‘tiqodga asoslanadi. Ikkinchi jahon urushi tugaguncha sintoizm davlat dini, to‘g‘rirog‘i, barcha uchun majburiy mafkura bo‘lgan. Ikkinchi din ko‘plab a‘zolarga ega bo‘lgan buddaviylikdir. Maishiy turmush sharoitida bu ikki din mojarolarsiz «sig‘inuvchilarni bo‘lib olishgan». Buddaviylik dafn marosimlarini boshqarsa, sintoizm – yaponlarning kundalik diniy amaliyoti bilan shug‘ullanadi. Yapon jamiyatida ham kosmopolitlar – dinga e‘tiqod qilmaydiganlar yetarlicha.

Bizning davrimizda Yaponiyada zamonaviy texnologiyalar konservativ oilaviy turmush bilan murakkab tarzda chirmashib ketmoqda. Zamonaviy yapon ishlab chiqarishda – «zamonaviy», turmushda – «an’anaviy» inson ekanligini namoyon etmoqda. Bu faqat «Kunchiqar mamlakatda» yashovchi yaponlargagina xos bo‘lmasdan, tarixiy mamlakatlardagi yapon diasporalari vakillariga ham taalluqlidir. Faqat chetda an’anaviy xususiyatlar innovatsiyalarga ko‘proq o‘rin bo‘shatmoqda.

10.5. Koreya va koreyslar

Koreyslar. Koreyslar Yevrosiyo qit‘asidagi eng qadimgi xalqlardan biri bo‘lib, Koreya yarimorolida istiqomat qilishadi. Yarimorolda aholi zich – o‘rtacha 1 km² da 270 kishi yashaydi. Ko‘plab koreyslar chetga emigratsiya qilgan. Hozir Koreyadan boshqa mamlakatlarda ko‘plab koreyslar yashaydi. Koreya yarimorolida odamlar juda erta – ilk paleolitdan yashay boshlaganlar. Arxeologik qazishmalar koreyslarning ajdodlari dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanganligini, xususan, yilqi boqqanligini ko‘rsatadi. Mil. avv. VII–II asrlarda Koreya hududida qulchilik davlatlari vujudga kelgan. Milodiy VII asrda qadimgi tarqoq koreys qabilalari birlashib elatning shakllanishi yakun topadi. Ehtimol o‘sha davrdan yagona koreys tili vujudga kelganligi to‘g‘risida gapirsa bo‘ladi.

Yaqin-yaqingacha koreys tili hech qaysi til oilasiga kirmaydigan, izolatsiyadagi til hisoblanardi, lekin so'nggi lingvistik tadqiqotlar koreys tilining oltoy til oilasi bilan qarindosh ekanligini ko'rsatdi. Koreys yozuv tizimi – idu VII asrda vujudga kelgan. Unda Xitoy iyeroglifikasi ishlatilgan. XV asrda koreys fonetik xati yaratilgan. Dastlab unda yigirmata harf bo'lgan, hozirgi kunda ularning soni qirqtaga yetgan. Koreys tilida bitilgan yozma meros juda ko'p. Koreyslar XI asrdayoq kitob bosishni (ksilografik usul bilan) yo'lga qo'yganlar.

Koreyslarning an'anaviy xo'jaliklari – sug'orma dehqonchilikdir. Yerni haydashda yirik shoxli moldan foydalanish, sholi ko'chatlarining jo'yaklarda o'tkazilishi Janubiy-Sharqiy Osiyo bilan uzviy aloqalar bo'lganidan darak beradi. Asosiy qishloq xo'jalik ekini sholi bo'lib qolmoqda. Yarimorolning shimolida havo salqin bo'lganidan aholi soya, bug'doy, makkajo'xori yetishtiradi.

Koreyslar qishloq xo'jaligida ham hanuzgacha qo'l mehnati ko'p ishlatiladi. Eng avvalo, bu xususiyat sug'orish inshootlari bilan bog'liq. Suvni ko'tarishda ishlatiladigan charxparraklar qo'l bilan harakatlantiriladi. Dehqonchilikdan tashqari, koreyslar xo'jaligida ayniqsa sohil bo'ylab daryolar bo'yida baliqchilik katta o'rin tutadi. Baliqni yakka holda yoki artel bo'lib ham ovlashadi. Koreyada ham chuqur joylarda dengiz molluskalarini ovlash bo'yicha ayol sho'ng'uvchilar mavjud. Bu dengiz jonzotidan koreys oshxonasida kamyob taom tayyorlashadi.

Tog' aholisi yaqin davrlargacha ov va tog' o'simliklari, mevalari, giyohlarini terish bilan shug'ullanganlar. Umuman olganda, koreyslar taomnomasida o'simlik, sabzavot va dengiz mahsulotlari yetakchilik qiladi. Koreyslar soyadan tayyorlangan turli qaylalar, achchiq qalampirli salatlarini sevib iste'mol qilishadi. Sut va sut mahsulotlarini umuman yeyishmaydi, choyni ham kam ichishadi.

Koreys hunarmandlari buyumlari qadimdan shuhrat qozongan. Koreys temirchilari 770-yili buddaviylik ibodatxonasi uchun ulkan qo'ng'iroq quyishgan. U eniga 2,3 m, balandligi 3 m. Koreys usta-

lari metall buyumlarga, taqinchoqlarga inkrustatsiya usuli bilan turli toshlar va rangli emal bilan bezashni bilganlar. Koreyada XVI asrda harbiy kemalar qurishgan va ularning sirtini misdan tunuka bilan qoplashgan. To‘qimachilik, qog‘oz ishlab chiqarish, kulolchilik, chinni tayyorlash yuksak rivojlangan. Koreya chinnisi bugungi kunda ham butun dunyoda yuksak qadrlanadi.

Koreyslar qadimdan daryolar bo‘yida yashashga intilganlar. Ko‘pchilik shaharlar daryolarning quyi oqimida qurilgan. O‘rta asrlarda vohalarga kiradigan joyda qurilgan harbiy qal‘alar keyinchalik shaharlarga asos bo‘lgan. Koreys quruvchilarining yuqori san‘atidan yarimorolga kirishga yo‘l qo‘ymaslik uchun X asrda bunyod etilgan 500 km li mudofaa devorini ko‘rsatish mumkin. Devor kidanlar hujumiga qarshi qurilgan.

Koreyslar uy-joylar qurishda ham katta yutuqlarga erishganlar. Ularning sinchli uyi muhim xususiyatga – pastdan isitiladigan pol (ondol)ga ega bo‘lgan. Koreys oilasining butun hayoti – uyqu, ovqatlanish, turli mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanish ana shu ondol ustidagi joyda o‘tadi. Ondolning oshxonadagi o‘chog‘i ustida taom tayyorlanadi. Koreyslar uyida mebel ko‘p emas. Ovqatlanish uchun pastroq stol ular ichida eng muhimidir.

Koreyslar buddaviylikka e‘tiqod qilganlar. Bu din IV–VII asrlarda qo‘shni Xitoydan o‘tgan. An‘anaviy diniy tasavvurlar, konfutsiylik odati bo‘yicha ajdodlar ruhiga e‘tiqod ham saqlangan. XX asrda xristian missionerlar faoliyati faollashib, aholining bir qismi ushbu dinni qabul qilgan.

Markaziy va Sharqiy Osiyo xalqlarining jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissaları beqiyos. Ushbu hududda qadimdan o‘ziga xos madaniy areal shakllangan. XIX asrga qadar hududda Xitoy madaniyati ustun bo‘lgan. Bugungi kunda ham ushbu hududning aholisidan: xitoyliklar, yaponlar, koreyslardan xalq, millat an‘analariga sodiqlik, ehtirom borasida ko‘plab narsalarni o‘rgansa arziydi.

Savol va topshiriqlar

1. Markaziy va Sharqiy Osiyoning geografik, irq hamda tillari tavsifini bering.
2. Markaziy Osiyoning oltoy tilli xalq va elatlari haqida soʻzlab bering.
3. Xitoy-tibet til oilasiga mansub millatlar, xalqlar, elatlar haqida nimalarni bilasiz?
4. Xitoyliklarning anʼanaviy hunarmandchiligi va moddiy madaniyatlaridagi oʻziga xosliklar nimada?
5. Xoʻjalik va moddiy madaniyatdagi transformatsion jarayonlar qanday kechmoqda?
6. Xitoyliklar dini: konfutsiychilik va daosizm xususiyatlarini soʻzlab bering.
7. Tibet-birma tillariga mansub xalqlar haqida nimalarni bilasiz?
8. Yaponlar va koreyslar etnologiyasi, xoʻjaligi, hunarmandchiligi, moddiy va maʼnaviy madaniyatlari haqida soʻzlab bering.

11-BOB. JANUBIY-SHARQIY OSIYO XALQLARI

Janubiy-Sharqiy Osiyoga Hindixitoy yarimoroli, uning davomi bo'lgan Malakka yarimoroli, Indoneziya (Malay) va Filippin arxipelaglari kiradi. Osiyoning ushbu qismi aholisi tarixiy taraqqiyotning turli yo'llarini o'tab, bugungi kunda turli davlatlarda yashab, har xil antropologik qiyofaga ega bo'lib, ko'plab va xilma-xil tillarda so'zlashadilar. Janubiy dengizlar xalqlari tarixi va madaniyatini o'rganishning qiziqarli tomoni shundaki, ushbu hududda zamonaviy industrial taraqqiy etgan aholi bilan birlikda, o'tish murakkab bo'lgan o'rmon zonalarida hali sivilizatsiya darajasiga yetmagan urug' va qabila jamoalarini uchratish mumkin.

Janubiy-Sharqiy Osiyoda Myanma (Birma 54 mln. kishi), Tailand qirolligi (70 mln.), Laos Xalq Demokratik Respublikasi (7 mln.), Vyetnam Sotsialistik Respublikasi (96 mln.), Kambodja qirolligi (16 mln.), Malayziya Federatsiyasi (31 mln.), Singapur Respublikasi (5,6 mln.), Indoneziya Respublikasi (268 mln.), Bruney sultonligi (0,4 mln.), Sharqiy Timor (1,2 mln.), Filippin Respublikasi (106 mln.) mavjud.

Hududning relyefi ham xilma-xil, unda keng daryo vohalari, baland tog'lar, ko'plab vulqonlar, o'rmonlar, chakalakzorlarni uchratish mumkin. Iqlimi issiq tropik, subekvatorial va ekvatorial zonalariga bo'linadi. Yil davomida faqat ikki mavsum: quruq va yog'inli davrlar bir-birini almashtiradi. Janubiy-Sharqiy Osiyoda daryolar serob, yiriklari: Mekong, Menam, Iravadi, Barito. Hududda botqoqlashgan yerlar ham ancha. Qadimda butun Janubiy-Sharqiy Osiyo o'rmonlar bilan qoplangan, lekin asrlar davomida inson faoliyati o'rmondagi daraxtlarni kesib ekinzorlar barpo etishi hududning qiyofasiga o'zgarishlar kiritgan. Hayvonot va o'simliklar dunyosi boy. Hududda yirik yirtqichlar, fillar, karkidonlar, ilonlar, turli qushlar mavjud.

Janubiy-Sharqiy Osiyo tabiiy qazilmalarga boy. Qimmatli metallar va toshlar, rux, uran, neft va hokazolar qazib olinadi. Dengizlardan marjonlar va baliqlar ovlanadi.

11.1. Janubiy-Sharqiy Osiyoning orollardagi xalqlari

Dunyodagi va Janubiy-Sharqiy Osiyodagi eng yirik orol davlati Indoneziyadir. Undagi 14 mingga yaqin orollardan 6 mingtasida odam yashaydi. Eng yirik orollari: Sumatra, Yava, Kalimantan, Sulavesilardan tashqari ko'plab o'rtacha va mayda orollar: Bali, Timor, Malakka va hokazolar joylashgan. Indoneziya tarkibiga Yangi Gvineya oroli-ning g'arbiy qismi – Irian-Jaya ham kiradi.

Olimlarning fikricha, qadimgi muzlik paytida arxipelag Osiyo va Avstraliya orasidagi ko'prik vazifasini o'tagan. Keyinchalik yer qa'ridagi siljishlar, okeanlar suvining ko'tarilishi tufayli quruqlikning katta qismi suv ostida qoladi. Indoneziya aholisi uchun dengiz muhim rol o'ynaydi. Malayya tilida «Vatan» so'zi ona zaminnigina emas, «yer va suv»ni anglatadi.

Indoneziya hududi inson shakllangan uchta viloyatdan biridir. XIX asr oxirida niderlandiyalik E.Dyubua Yava orolidan bundan 700–600 ming yil avval yashagan pitekantrop qoldiqlarini topgan. Keyingi tadqiqotlar davomida Indoneziyadan neandertal va kromanyon davri odamlari manzilgozlari ham topilib, hududdagi antropogenez jarayoni to'liq ko'rinish oladi.

Indoneziya arxipelagi orollari inson madaniyati qanchalik notekis rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi. Xususan, Yava va Sumatraning janubiy-g'arbida mil. avv. I mingyillikning ikkinchi yarmida davlatlar shakllana boshlagan va bunga Janubiy Hindistondan ko'chib kelgan aholi guruhlari ko'maklashgan. Kelganlar o'zlari bilan turli bilimlar, xo'jalik tajribasi, yozuv, buddaviylik va hinduiylik dinlarini olib keldilar. Shu bilan birgalikda XIX asrda ham ayrim o'rmon zonalarida ibtidoiy jamoa tuzumi darajasidagi urug'-qabilalar yashaganlar.

Ilk o'rta asrlardan Janubiy-Sharqiy Osiyoga arab va fors savdogarlari va ko'chib keluvchilar joylasha boshlaydilar. Ular asosan Yava va Sumatra orolida joylashganlar. Aynan ularning ta'sirida orollarda islom dini tarqala boshlaydi.

Indoneziya arxipelagi XVI asrdan yevropaliklar, xususan, portugallar va ispanlar, ulardan keyin niderlandiyalik ziravorlar ishqi-bozlari ekspansiyasiga uchraydi. Oqibatda Indoneziya 350 yil Niderlandiya Ost-Indiya kompaniyasi mulkiga aylanadi. Uzoq davom etgan mustaqillik uchun kurash 1949-yili Indoneziyaning suveren davlat deb e'tirof etilishi bilan yakun topdi.

Antropologik, lingvistik tasnif, aholining etnik tarkibi. Jismoniy antropologik belgilariga ko'ra Indoneziya, Malayya arxipelagi aholisi – janubiy mongoloidlardir. Faqat Irian-Jayada papuas-avstraloidlar yashaydi.

Orollarning yirik va mayda xalqlari hamda qabilalari ko'plab tillarda so'zlashadilar.

Eng ko'p sonli iqtisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etgan etnos yavaliklar va sundlar (Yava orolining garbida yashaydi). Ayni paytda Yava orolining tog'li hududlarida tengar va baduy qabilalari ibtidoiy tuzum unsurlarini saqlab qolganlar.

Sumatra aholisi tarkibi bo'yicha murakkab, sohil bo'yidagi hududlarni madaniyati va xo'jaligi yuqori rivojlangan minangkabau, bataklar egallaganlar. Ular qatorida orolning o'tish murakkab bo'lgan o'rmonlarida kam sonli (kubu va boshqa) ibtidoiy ovchilar va terimchilar guruhlarini uchratish mumkin.

Kalimantan sohillari: malay, banjara, xitoyliklar joylashgan hududlardir. O'rmonlar va botqoqlarda, daryoning pastki qismlarida yuzlab xalqlar va qabilalar yashab, ularni yig'ma nom bilan dayaklar deyishgan. Dayaklar o'zlarini nimaga bunday ataganliklarini bilishmagan ham, ular urug'-qabila nomlarini ishlatmaganlar. So'nggi o'n yilliklarda Dayak nomi tobora ommalashib bormoqda. Ichki Kalimantanning o'tish murakkab bo'lgan hududlarida punan va bukit qabilalari yashab, ular ham urug'chilik tizimi bosqichida hayot kechirgan.

Sulawesi orollari aholisi etnik tarkibi ham murakkab, uning shimoli-da minaxaslar yashasa, janubda sohil bo'yida buglar va makaslar o'rta asrlardayoq mustaqil knyazliklar tuzishgan. Sulavesining ichki hududlarida tarajlar guruhidagi xalqlar yashaydi. Sulavesining ichki rayonlaridagi aholi XIX asrda ham o'z taraqqiyoti bo'yicha qo'shnilaridan ancha orqada edi. Eng kam sonli qoloq qabila – tololar g'orlarda yashab tosh asri darajasida bo'lganlar. Bugungi kunda bu xalqlarning turmushi va madaniyati qo'shni xalqlarnikiga yaqinlashib qoldi.

Yava orolidan sharq tomondagi Kichik Zond orollari (Nusa-Tenggara)da baliliklar, sumbavalar va boshqa o'ziga xos yorqin madaniyat yaratgan xalqlar yashamoqdalar.

Yana ham sharqroqda Molukka orollari yastanib yotadi. Ularning ayrimlari tub aholisi o'rta asrlarda deyarli qirib bitirilgan yoki qullikka sotilgan. Ispan va portugal qul savdogarlari bu yerlarga ziravorlar, iforli o'simliklar izlab kelganlar. Shuning uchun Molukka zamonaviy aholisining ko'pchiligi Indoneziyaning g'arbiy viloyatlaridan chiqqan aholidir.

Indoneziyaning eng sharqiy viloyati Irian-Jaya – Yangi Gvineya orollarining bir qismi aholisi o'tmishda papuaslar bo'lgan. So'nggi o'n yilliklarda Indoneziyaning aholisi zich g'arbiy qismidan aholi ko'chirib kelinib, sohildagi yerlarga joylashtirilmoqda.

Indoneziya orollaridagi (Yava, Sumatra, Kalimantan) shaharlarda ko'plab xitoyliklar, hindistonliklar yashaydi. Ular asosan savdo, hunarmandchilik, ishlab chiqarishda, sudxo'rlik va xizmat ko'rsatish sohalarida mashg'ullar. Filippinning eng ko'p sonli aholisi bisayya (yoki visayya)lar umumiy aholining deyarli yarmini tashkil qiladi. Bisayyalar Mindanao, Samar, Leyte, Sebu va yana bir qator katta-kichik orollarda yashaydilar. Aholi soni bo'yicha ikkinchi bo'lgan tagallar (25% ga yaqin) arxipelagning katta orollarida yashaydilar. Bu xalqlarning barchasi indonezionaliklar singari malay tillar guruhida so'zlashadi. Filippinning ko'pchilik aholisi katolik, xristianlar qatori unchalik katta bo'lmagan moro (Mavrlarning ispancha atamasi)lar islom diniga mansub. Filippinda ham yuksak taraqqiy etgan sivil-

zatsiyalashgan xalqlar qatorida alohida guruhlar, ancha qoloq va hatto ibtidoiy qabilalar ham saqlangan. Ulardan biri aeta – ichki o‘tish qi-yin bo‘lgan tog‘li hududlarda yashaydi. Filippinning davlat tili – tagil (pilipino ham deyishadi) va ingliz tillaridir.

Xo‘jaligi tavsifi. Janubiy-Sharqiy Osiyo xalqlari, shu jumladan, orollar aholisining xo‘jalik mashg‘ulotlari turli-tuman bo‘lib, zamonaviy yuksak agrar sanoat, xo‘jalik, madaniy tiplaridan eng sodda tabiat in’omlarini o‘zlashtirishgacha turlari uchraydi.

O‘rmonlar, shuningdek tog‘larda hayot uchun zarur mahsulotlarni: ov, baliqchilik va o‘simlik hamda mayda jonzotlarni terib-termalashga asoslangan hayot kechiruvchi urug‘-qabilalar ham uchraydi. Oziq izlash uchun kichik qabila guruhlari – kubu, akit, sakaya (Sumatrada), punan va bukitlar (Kalimantanda), semanglar (Malakkada), aetalar (Filippinda) va hokazolar deyarli har kuni barcha yeyishga yaraydigan qumursqa, chuvalchang, ilon, o‘simliklarning tomiri, poyasi va boshqalarni terganlar. Ovda bambukdan yasalgan nayzadan foydalanishadi. Yirik hayvonlar ular tomonidan kamdan kam holdalarda ovlanadi. Bu qabilalar uzoq muddatli ocharchiliklarni, ayniqsa, qurg‘oqchilikni tez-tez boshdan kechirganlar. Xo‘jalikning soddaligi va oziqning tanqisligi, ularning botqoqli o‘rmonlarda yashashlari ov va termachilik uchun keng hududlarni talab qiladi. Alohida qabilalar orasida hududning taqsimlanishi asrlar davomida shakllangan qoidalar asosida bo‘linadi. Ov va termachilik ba’zida baliqchilik bilan to‘ldiriladi. Ushbu qabilalarda mehnat quroli oddiy tayoqdir. Bambuk va boshqa o‘simliklardan bo‘yra xo‘jalik uchun zarur to‘r va savatlarni to‘qishadi. So‘nggi paytlarda sotish uchun (sayyohlarga) suyak, yog‘och, tosh chig‘anoqlardan turli buyumlar yasashmoqda. Kiyimga mato ham o‘simlik daraxt po‘stlog‘i tolasidan tayyorlanadi. Bu qabilalarda metallga sovuq ishlov berishib, undan pichoqlar, kamon, nayza uchlari yasashgan.

Daydi ovchi va termachilik qabilalar qo‘shnilari bilan tovar almashinuvi cheklangan darajada bo‘lgan. Bu almashinuv «tilsiz almashinuv» deyilgan, unda belgilangan joyda almashishga

mo'ljallangan buyumlar qoldirilib, o'rmon qabilalari qo'shnilari metall buyumlar, mato, shisha marjonlar, munchoqlar va boshqa taqinchoqlar qoldirishgan. Almashinadigan buyumlar tarkibi an'analar bo'yicha belgilangan.

Bizning kunlarimizda daydi o'rmon qabilalari soni tez kamayib bormoqda. Ular asta-sekin o'rmonlarni tashlab o'zlarining nisbatan taraqqiy topgan qo'shnilari yaqinida joylashmoqdalar. Davlat baholi qudrat bu kamsonli xalqlarga yordam berishga, ularning dehqonchilik va boshqa mashg'ulotlar bilan shug'ullanishlariga ko'maklashmoqda. Ayni paytda bunday qabilalarda akkulturatsiya (o'zga madaniyat bilan yaqinlashish) ro'y berib, malaylar bilan assimilatsiya boshlanadi. O'rmonlarda qolgan qabilalar ham asta-sekin oddiy dehqonchilik sir-larini o'zlashtirishni, yerga uchi o'tkir tayoq, suyaklar bilan ishlov berishni boshlaganlar. O'z yerlarida ular yer ildizli ekinlar yetishtir-moqdalar. Bu xildagi dehqonchilik Kalimantan oroli dayaklari, Yangi Gvineya papuaslari va yana qator xalqlar uchun xususiyatli bo'lgan. Bu dehqonchilik jinslar o'rtasidagi mehnat taqsimotining qat'iy bo'lishini taqozo etadi. Yog'ingarchilik bo'lmagan mavsumda erkak-lar daraxt va butalarni kesib, quriganida yondiradilar. Kuli yerga o'g'it bo'ladi. Tayyorlangan dalada ayollar tayoq yoki so'qa bilan chuqur-chalar tayyorlab, sholi, makka, yams, sabzavot ekanlar. Asta-sekin ekin maydonlarini begona o'tlar bosib hosildorligi pasayib, bir necha yildan so'ng bu maydonni tashlashga va yana yangi yerlar ochishga to'g'ri kelgan. Dalaga ishlov berish eng sodda ko'rinishda bo'lgan.

Hosil juda kam bo'lib, tabiiy hayot uchun yetmagan. Qo'shimcha xo'jalik tovuq boqish, qisman ovchilik, o'rmon mahsulotlari, ilon-ning terisi, qatron yoki dengiz bo'yidagi qabilalarda marjon ovlash va ularni oziq mahsulotlariga almashtirish bo'lgan. Qoloq qabilalarning o'rmon mashg'ulotlari mahsulotlariga jahon iqtisodida ehtiyoj o'sgan. Yevropa va Amerikada ilon po'stidan tayyorlangan buyumlarga ta-lab kuchayganida dayaklar ilonlarni ayovsiz qirganlar. Ilonlar o'rmon botqoqlarida ko'p bo'lsa-da, ularning soni kamayib kemiruvchilar ko'payib daladagi hosilni yeb qo'yadi. Daladagi hosilni yeyishi tufayli

qator yillar ocharchiliklar bo'lgan. Tabiatda ilonlar soni me'yoriga yetgach kemiruvchilar yetkazadigan zarar keskin kamaygan.

Nisbatan yuqori bosqichdagi xo'jalik Janubiy-Sharqiy Osiyoda keng tarqalgan sug'orma ko'l (so'qa) dehqonchiligi bo'lgan. Ushbu xo'jalik turida asosiy ekin sholidir. Qo'l sug'orma dehqonchiligi bilan shug'ullanadigan xalqlar: Kalimantan dayaklari, Sumatraning tog'li bataklari, Sulavesi torijlarining ayrim guruhlari, Filippin ifugaolari, Yangi Gvineya papuaslarining ayrim guruhlaridir. Ushbu xalqlarda uy hunarmandchiligi keng tarqalgan. Buyumlar qisman o'z ehtiyojlari, asosan sayyohlar, muzeylar, kolleksionerlarga sotuvga chiqariladi. Asta-sekin bu hunarlar professional hunarmandchilikka aylanadi. Buyumlarning badiiy darajasi ba'zida juda yuqori, ayrimlari haqiqiy san'at asari darajasida tayyorlanadi.

Ming yildan ko'proq vaqt davomida Janubiy-Sharqiy Osiyo aholisi uchun asosiy xo'jalik – sug'orma omoch dehqonchiligidir. Bu sohaga iqlim mos, daryolarning seroblighi ham qo'l keladi. Mahalliy tabiat sharoiti yiliga 3 martagacha hosil olish imkonini beradi. Bosh ekin sholi, uning qatorida dukkakli va texnik o'simliklar, yer ildizli o'simliklar, banan, ananas, mango, kofe daraxti, choy va yana ko'plab ekinlar yetishtiriladi. Filippinda shakarqamish ekish keng tarqalgan. Texnik ekinlardan kauchukning geneya navi yetakchi o'rin tutadi.

Eng yuqori xo'jalik va madaniyat omoch (plug) dehqonchiligi hamda industrial taraqqiyotning qo'shilishidir. Madura oroli aholisi uchun Janubiy-Sharqiy Osiyoda yagona yaylov va qo'ra chorvachiligi xususiyatli bo'lib, ular yirik va mayda shoxli mol boqishadi.

Moddiy madaniyat. Janubiy-Sharqiy Osiyoning orollardagi aholisi moddiy madaniyati ashyolari ba'zida chinakam san'at asarlari, kolleksioner va etnografik muzeylar uchun istagan buyumlar bo'ladi. Ayrim xalqlar an'anaviy moddiy madaniyatlarini deyarli o'zgarishsiz holda saqlab qolganlar. O'zga yirik xalqlarda yevropa madaniyatining ta'siriga uchragan bo'lsa-da, uy hayotida o'zining qat'iy jihatlarini saqlab kelmoqda. Xalq turmushini ko'rsatuvchi ko'plab muzeylar Indoneziya, Malayziya va Filippinda tashkil qilingan.

Sug'orma plug dehqonchiligi bilan shug'ullanayotgan xalqlar **endilikda** zavodlarda yasalgan mehnat qurollaridan foydalanadilar. **Oddiy** dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qabilalar yerga ishlov berishda, ekishda, hosilni yig'ishda o'zlari yasagan mehnat qurollaridan foydalanadilar. Xususan, yog'och tayoq, so'qa va h.k. lar uchlari faqat metallardan emas, shuningdek tosh va suyak (shox)lardan yasalgan.

Qurollar juda unumli va qiziqarli bo'lib, uni qabilalar o'z taraqqiyotlari darajasiga qarab yaratganlar. O'rmon aholisida nayza, kamon, sumpitan – puflab otuvchi miltiqlar (bambuk poyalari yoki parmalab teshik ochilgan yog'ochlar)dan foydalanadi. Sumpitandan kichik zaharlangan o'qlar bilan qushlar va boshqa mayda hayvonlarni ovlaganlar. Lekin zahardan o'zaro mojarolar paytida raqiblariga qarshi foydalanmaganlar.

Yavaliklar xanjari o'zining turli ko'rinishda bo'lishi bilan mashhur. Xanjar sopini o'yma naqshlar bilan bezashsa, qiniga turli naqshlar tushirishgan. Barcha muzeylardagi etnografik kolleksiyalarda dayaklar qilichi – mandaular saqlanadi.

O'rmonlarning daydi qabilalari doimiy turar joylar qurmay, to'xtagan joylarida tunash uchun daraxtlar ustida shoxida joylar yoki shamol panalar – chaylalar qurganlar. O'troq dehqonlar qishloqlari o'tmishda baland yog'ochdan qoqilgan uchli xodalarda to'sinlar bilan o'rab olingan. O'zaro mojarolarga barham berilganidan so'ng bunday mudofaa inshootlar qurilmay qo'yildi. Aholi qo'rg'onlari, ko'chalari bilan bir-biriga parallel turar joylari shaklida yoki tartibsiz, to'p-to'p shaklida bunyod etilgan.

Yava orolidagi uylardan tashqari barcha hududlarda ustunlar ustiga qurilib, mustahkam tomli qilib yopilgan, sababi ular qattiq shamollarga turib berishi kerak bo'lgan. Asosiy turar joylar ham, xo'jalik binolari ham ikki tomonlama, o'rtasi past, ikki tomoni egarga o'xshab ko'tarilgan tomlar barcha orollar uchun xususiyatlidir. Uy devorlarining aksari o'ymakor naqshlar bilan bezatilib, uy egalarini yomon ko'zlardan, yovuz ruhlardan saqlashga mo'ljallangan. Dayak qo'rg'onlari ham o'ziga xos, ularda ikki yoki uchta «uzun uylar»

bo‘lib, ularda bir nechtdan oila yashaydi. Bunday uylarni ham baland ustunlar ustiga qurishib, qishloq atrofini o‘tish murakkab bo‘lgan yog‘ochdan o‘tkir uchli devor bilan o‘ralgan.

Qishloq uylari ichki ko‘rinishi sodda, polga bo‘yra solinib, unda kunduzi o‘tirilib, tunda uxlashadi. Devorlarda qurol-aslaha, ovlangan noyob hayvonlar terilari, qushlar, uy jihozlari ilib qo‘yilgan.

Janubiy dengiz mamlakatlari aholisining moddiy madaniyatlaridagi yavaliklar, malay, sund va tigallarda saqlanib kelayotgan elementlar asosan kiyimlarida uchraydi. O‘rmon xalqlarida kiyimlar kam bo‘lib, erkaklar lubdan belbog‘cha, endilikda fabrika matolaridan ham, ayollar o‘simlik yoki matodan yubka kiyishadi. Botqoqli o‘rmonlarda yashayotgan aholi poyabzal kiymaydi. Lekin ularning liboslarida zeb-ziynatlar, qo‘l-oyoq bilaguzuklarini erkaklar ham, ayollar ham taqishadi. Ko‘pgina qabilalarda marosim tatuirovkalari, jangchilarning jangovar bo‘yalishlari an‘analari saqlangan. Ayrim xalqlarda tishlarni yo‘nish va qora rangga bo‘yash, turli metallar bilan inkrustatsiya qilish tarqalgan.

Sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi xalqlar nisbatan murakkab kiyim – sorong kiyishadi. So‘nggi o‘n yilliklarda odatiy matolar va milliy kiyimlar bilan birgalikda fabrika matolari va kiyimlarini kiyish ham keng tus olib, bu jarayon faqat shaharlarda emas, qishloqlarda ham kuzatilmoqda. Shaharlarda an‘anaviy va yevropa kiyimlari aralash kiyilmoqda. Xizmatchilar, ziyolilar vakillari yevropacha kiyinsa, ayrimlar tepa qismi yevropacha, pasti sorong bilan ham ko‘chada yuradi. Sorong bugungi kunga qadar uy kiyimi bo‘lib kelmoqda. Uni maxsus mato – batakdan tayyorlashadi. Batak XX asr so‘ngida Yevropa va Shimoliy Amerikada ham keng tarqalgan. U yuqori sifatli paxta tolasidan gazlama bo‘lib, uni murakkab usulda qo‘lda bo‘yab, kashtalangan. Batak qimmat mato bo‘lganligidan uning yasama arzon turlari ko‘payib ketgan.

Ma‘naviy madaniyat. O‘rmonlarda yashovchi aholi hozirga qadar animizm, totemizm, fetishizm, afsungarlik va shomonlik e‘tiqodlariga sig‘inib kelishadi. Hozirda yuksak rivojlangan xalqlarda

ham yaqin o'tmishda yuqoridagi diniy e'tiqodlar mavjud edi. **Masalan**, Kalimantan orollarida ham XX asr birinchi yarmida dayaklarda «bosh ovlash» udumi saqlangan. Bu boshlardan turli marosimlar o'tkazishda foydalananganlar. Hozirga qadar davolash, taqdirni oldindan aytib berishda shomonlik udumlaridan foydalanishadi. O'ziga xos udumlardan biri Bali orolida cho'g'langan ko'mir ustida raqsga tushish bo'lib, so'nggi paytlarda uni sayyohlar uchun attraksion sifatida namoyish qilishmoqda.

Janubiy-Sharqiy Osiyo orollari mamlakatlaridagi ko'pchilik zamonaviy aholi diniy e'tiqodlari bo'yicha musulmonlar (Malayziya, Yava, Sumatra va qisman Sulavesida, Filippin janubidagi ayrim orollarda) yoki xristianlar (Filippinning katta qismi, Sulavesi orolidagi ayrim guruhlar va boshqa orollarda). Bali orolida qadimgi Hindistondan keltirilgan din – buddaviylik va hinduiylik dinlarining chatishgan turi saqlangan. Bu joyda ko'plab ibodatxonalar qurilgan bo'lib, orolning har bir burchagida ko'p kunlar davom etadigan ezgulik va yovuzlik ruhlariga bag'ishlanadigan bayramlar o'tkaziladi. Krematsiya – marhumlarni gulxanda kuydirish marosimi tantanali o'tkaziladi.

Orolliklar turli klassik xalq raqslari, original xalq musiqasini saqlab kelmoqdalar. Indoneziya orkestri – gamelan asosan nog'oralardan tashkil topib, ular o'ziga xos ovoz chiqaradi.

Eng katta shuhratga soyalar teatri – vayang kulit yoki qo'g'irchoq teatri – vayang purvolar erishgan. Unda qadimgi hind dostonlari asosida bir necha kun ishtirok etiladigan pyesalar ko'rsatilib, ular kundalik hamda siyosiy hayotning dolzarb muammolariga bag'ishlangan. Ushbu teatr qo'g'irchoqlari soni 200 ga yaqin bo'lib, qo'toslar terisidan qilingan boshlari, qo'llari harakatlanadi. Ijobiy va salbiy qahramonlar rangi, kiyimlari va hokazolardan farqlanadi. Qo'g'irchoq o'ynatuvchi (dilang) bir paytning o'zida qo'shiqchi, hikoyachi va ko'plab matnlar muallifidir. Ayni paytda madaniyatning amerikalashgan turlari tobora keng tarqalmoqda.

Malayziya, Indoneziya va Filippin xalqlarining ma'naviy madaniyati ham yorqin sahifalariga ega. Xususan, malay va boshqa xalq-

lar folklori pantuni – ko‘rinishi bo‘yicha nozik, mazmuni bo‘yicha 4 misrali she‘rlardan iboratdir. Ko‘pgina xalqlar qadimgi badiiy adabiyotga ega. Masalan, malaylar adabiyotida musulmon diniy asarlarini tarjima qilishdan tashqari ilgari badiiy hikoyalarda turli uydirmalar sodir bo‘lgan tarixiy voqealar bilan qorishib ketgan minangkabau xalqi og‘zaki ijodi, ko‘plab ertaklarda ayyor kichkina kiyik, og‘zaki improvizatsiyalar bilan mashhur. Kaba nomli yirik qahramonlik va nasihat yo‘nalishidagi asarlar ritmik proza shaklida bitilgan. Ushbu orollar dunyosining barcha xalqlari zamonaviy adabiyot va nashrlari boshqa professional madaniyat elementlariga ega.

11.2. Janubiy-Sharqiy Osiyoning qit‘adagi xalqlari

Mamlakatlar va xalqlar. Janubiy-Sharqiy Osiyoning qit‘a qismidagi mamlakatlariga Myanma (Birma), Tailand, Laos, Kambodja, Vyetnam va Malayziyaning bir qismi kiradi. Myanma aholisi ko‘p millatli: birmaliklar, shanlar, karenlar va yana ko‘plab o‘rmon qabilalari, shu qatorda naga – Hindiston bilan chegara viloyatlarida yashaydilar. Janubiy-Sharqiy Osiyo qit‘a qismidagi asosiy aholi ham mo‘g‘ul irqining turli tipiga kiradi. Lekin til borasidagi tafovutlar turli til oilalari darajasida namoyon bo‘ladi. Jumladan birmaliklar va nagalar uzoq davrlardan buyon tibetliklar bilan o‘xshash bo‘lgan tillarda so‘zlashadilar. Tailand aholisi tailandliklar va shimoliy qabilalar tay tillarida so‘zlashadilar. Mamlakatda tay (siam) tili davlat tilidir. Laos aholisi ham ko‘p millatli bo‘lib, ular asosan tay tillariga mansub. Kambodja aholisi kxmer tilida gaplashadilar. Vyetnamning asosiy aholisi vyetlar (yoki kin). Mamlakatning tog‘li va o‘rmon viloyatlarida unchalik katta bo‘lmagan xalqlar yashab, turli tillarda so‘zlashadilar. Malayziyaning qit‘a qismida, Malakka yarimorolida asosiy aholi malaylar: ular bilan birga xitoyliklar ham istiqomat qiladi. Malakkaning markaziy o‘rmonli hududlarida bu joylarning tub aholisi – semang va senoilar yashaydilar. Singapurda aksariyat xitoyliklar va Hindistondan kelgan kishilar joylashgan. Xitoyliklar

qo‘shni mamlakatlarda ham ko‘p sonlidir. Milodiy 1-mingyillikning oxiri – 2-mingyillik boshlarida Janubiy-Sharqiy Osiyoning ko‘plab rayonlarida – Myanmadan Vyetnamgacha shahar markazlari va davlatlari vujudga kelgan. Tog‘li viloyatlarda elat va qabilalar ibtidoiy tuzum unsurlarini saqlaganlar.

Hindixitoyning dengizbo‘yi viloyatlari va Malakkaga yevropalik savdogarlar va missionerlar XVIII asrdan kela boshlaydilar. XIX asrning ikkinchi yarmidan inglizlar o‘zlarining Hindiston mustamlakalariga Birma, Myanma, Singapurni qo‘shib oladilar. Kambodja, Laos va Vyetnam Fransiyaning mustamlakasiga aylanadi, Tailand (Siam) qirolligi rasmiy tarzda o‘z mustaqilligini saqlab qoladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Janubiy-Sharqiy Osiyoning qit‘a qismidagi barcha mamlakatlar mustaqillikka erishdilar. Ayrim mamlakatlarda (Indoneziya, Vyetnam) mustaqillik uchun uzoq urushlar va ko‘plab qurbonlar bo‘ldi.

Xo‘jalik hayoti. Janubiy-Sharqiy Osiyoning turli viloyatlarida ko‘plab elatlar (orollardagiga nisbatan) yerga qo‘lda ishlov beradigan o‘rmonlardagi daraxtlarni kesib, yondirib dehqonchilik qiladi. Lekin ko‘pchilik aholi daryo vohalarida plug dehqonchiligi bilan shug‘ullanadi. Ekinlardan sholi, sabzavotlar, texnik ekinlar, banan va boshqalar yetishtiriladi. Yirik shoxli mol (ayniqsa, ho‘kiz)dan faqat go‘sht uchun emas, transportga, omochga qo‘shishda ham foydalanilgan. Aholining ko‘pchilik qismi sut iste‘mol qilmaydi.

Shahar aholisi soni nisbatan ko‘p, ayniqsa dengiz sohili bo‘yidagi, daryo vohalaridagi shaharlar, yirik savdo va sanoat markazlari – Tailand, Vyetnam, Malakka yarimoroli, Myanma, Laos va Kambodja bu borada ulardan zaifroq, ulardagi aholida qishloq xo‘jaligi ustun. Malakka va Hindixitoyning barcha mamlakatlarida uy hunarmandchiligi: to‘qimachilik – rotana va bambuk shoxchalaridan savatlar turli va mebellar to‘qish, zargarlik va temirchilik, yog‘ochga ishlov berish keng tarqalgan.

Nagalar turmushi va madaniyati madaniylashgan kezlardan uzoqda tog‘larda yashayotgan xalqlar turmushida ko‘plab arxaik unsurlar

saqlangan. Bu borada Myanma nagalari ayniqsa mashhur. Ko'p sonli va jangari naga qabilalari ilgari o'z qo'shnilariga qo'rquv solib, muntazam ravishda bosqinchilik yurishlari uyushtirganlar. Xo'jalik borasida nagalar qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Ular tor tog' vohalarida zinapoyali terrasa ekinzorlari yaratishgan. Tog'larda unumdor yerlar kam, shuning uchun nagalar qo'shnilari yerlariga hujum uyushtirganda ularning yerlaridan tuproq ham olganlar. Nagalar o'z dalalarini bambukdan yasalgan nov orqali sug'orishgan. Ular sholi, sabzavot, eng baland yerlarda makkajo'xori yetishtirganlar. Chorvachilikda yaylovlar bo'lmaganligidan asosan to'ng'iz va tovuqlar boqiladi.

Nagalar qo'rg'onlari yerlari singari terrasa usulida qurilgan. Har bir qishloq kuchli mudofaa vositasi sifatida devorlar bilan ta'minlangan. Uylar qalin yog'ochlardan, yerga qoqilgan ustunlar ustida qurilgan. Uylar yirik oilalar uchun qurilib, ular bir necha avlod qarindoshlardan tashkil topgan. O'zining jangariligi sababli turli qurollar: nayzalar, shamshirlar, xanjarlar, XX asr boshlaridan o'tochar qurollarni to'plaganlar. Nagalar diniy tasavvurlari arxaik ko'rinishda. O'tmishda nagalar ham «bosh ovlaganlar», yigit dushman boshini keltirmaguncha uylanishga ruxsat berilmagan. Dushman boshini yangi qurilayotgan uyning birinchi ustuni tarzida yerga ko'milgan. Bugungi kunda zamonaviy nagalarning talay qismi xristian baptistlar bo'lib, o'tmishda ular ruhlar va jonlarga e'tiqod qilishgan.

Hindixitoy o'troq dehqonchilik xalqlari madaniyati. Myanma xalqlari orasida shanlar va karenlar erkaklari sarong, yengsiz kurtkalar, tor shimlar (ishtonlar) kiyganlar. Birmaliklarda erkaklar keng mato bo'lagini beldan pastiga o'rab yubkasimon kiyim yaratishgan. Boshga to'qilgan shlyapa, oyoqqa poyabzal kiyganlar. Ayollar kiyimlari erkaklarnikiga o'xshash, faqat kengroq bo'ladi.

Tailand aholisi o'z qishloqlarini daryo sohillarida quradi, ba'zida daryoning o'zida qayiq va sollardagi «uylarda» yashaydilar. Ko'plab kambag'allar bu xildagi uylarda butun umrini o'tkazadi. Mamlakatning qishloq aholisi ham, shahar aholisi ham an'anaviy bel kiyimiga e'tiqodini saqlab kelmoqda. Unda mato bo'lagini tanasi va oyoqlari atrofiga o'rab,

tepasida kurtka yoki ko‘ylak kiyishadi. Tailand baleti dunyoga tanilgan. Raqsga asosan ayollar tushadilar. Tomoshaga tayyorgarlik shunchalik murakkabki, u bir necha soatni talab qiladi. Kolleksioner va sayyohlar Tailand zargarlik buyumlarini yuksak baholaydilar.

Kambodjaning yirik xalqi kxmer qishloqlari, daryolar va hovuzlar yaqinida joylashgan. Uylari ustunlar ustida bir-ikki xonali qilib qurilgan. An’anaviy kiyimlari – sarong, erkaklar – kurtka, ayollar uzun sharflar kiyishadi.

Laosliklar (lao) Laosning asosiy etnonimi sanaladi. Ko‘cha bo‘ylab uzun masofada joylashgan ustunlar ustida bunyod etilgan uylarda yashaydilar. Uy hunarmanchiligi, umuman hunarmanchilik rivojlangan. Toshdan but va sanamlar yasash, ko‘p qatlamli lokdan buyumlar, daraxt o‘ymakorligi, zargarlik rivojlangan. Vyetnamning asosiy aholisi – vyetlar mamlakat hududining asosiy qismini egalagan. Mamlakat shimolida o‘rmonli hududlarda turli millat va kam sonli xalqlar yashab, ularning tillari ham rang-barang, arxaik madaniyatlarini saqlagan. Lekin so‘nggi yillarda bu aholi vyetnamliklardan ko‘plab madaniy yutuqlarni o‘zlashtirdi. Zamonaviy Vyetnamda yirik shahar markazlari mavjud, ularda yuksak rivojlangan sanoat tashkil etilgan. Ayni paytda turli an’anaviy hunarmandchilik ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan zargarlik buyumlari, rotan va bambuk poyasidan to‘qilgan narsalar katta miqdorda eksportga yuboriladi. Vyetnam patli gilamlari ham yuksak sifatli ekanligi bilan xususiyatlanadi. Vyetnamliklar qishloqlari yirik, ular tepalik yonbag‘ri bo‘ylab, daryo vohalari va yo‘llar chekkalarida joylashgan. Har bir qishloqda jamoa uyi mavjud bo‘lib, unda yig‘inlar o‘tkaziladi. Uylari sinchli, loy bilan suvalgan, devorlari to‘g‘ridan to‘g‘ri yer ustida bunyod etilgan.

Vyetnamning qishloq joylarida an’anaviy kiyimlar saqlangan. Palma barglaridan to‘qilgan qalpoq (shlyapa), oyoqlarida sandal, barcha hududlar uchun xususiyatlidir. So‘nggi o‘n yilliklarda shaharlarda yevropacha kiyimlar tarqalmoqda. O‘tmishda vyetnamliklarda tishlarini qoralash odati bo‘lgan. Qishloqlarda betel chaynash tarqalgan. Unda

betel bargi arek palmasi urug'ining bo'laklariga ohak qo'shib tayyorlanadi. Vyetnamliklar boy ma'naviy madaniyatga egalar. Turli-tuman folklor dostonlari (podsho-ajdarho haqida rivoyat, dostonlar va h.k.lar), badiiy adabiyot rivojlangan. Suv ustida hovuzda tomosha ko'rsatiladi.

Vyetnamda Fanlar akademiyasi, oliygohlar tashkil etilgan. Janubiy-Sharqiy Osiyoning alohida xalqlari ongi, ularning taraqqiyotga intilishi qator omillar orqali: o'ziga xos tabiat, yorqin madaniyat, mehnatsevar aholi, shuhratli voqealarga boy tarixga milliy ozodlik urushlaridagi g'alabalar, yangi davrda ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish tomon harakatlar orqali shakllangan. O'zining tarixiy taraqqiyotida yirik etnoslar o'z davlatlarini tuzdi, yozuvlarini yaratishdi, zamonaviy adabiyot va maorifni shakllantirish borasida muhim qadamlar qo'yishdi.

Lekin bu mintaqada ham murakkab jarayonlar kechib, ularning yechimini topish katta kuch va sabr-toqatni talab qiladi. Ulardan biri deyarli barcha mamlakatlarda xitoyliklarning qudratli diasporasi bo'lib, ular mayda savdo va xizmat ko'rsatish sohalarida yetakchilik qilishi mahalliy aholini g'azablantirib, etnoslararo dushmanlik kayfiyatini yaratmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Janubiy-Sharqiy Osiyo orollaridagi aholining antropologik va lingvistik tavsifini ifodalab bering.
2. Aholining xo'jalik faoliyatidagi transformatsiyalarini qanday ifodalaysiz?
3. Moddiy madaniyatdagi xususiyatlar, orolliklar turar joylari, kiyimlari haqida so'zlab bering.
4. Orolliklar ma'naviy madaniyatlari, dinlari haqida gapirib bering.
5. Hindixitoyning o'troq dehqonchilik aholisi madaniyatini bilasizmi?
6. Etnoslar ma'naviy madaniyati va dinlari haqida so'zlab bering.

12-BOB. SHIMOLIY OSIYO (SIBIR) XALQLARI

Ural tog'laridan sharqqa tomon minglab kilometrga cho'zilgan Sibir o'lkasi Tinch okean sohiliga qadar davom etadigan hududni egallagan. Bugungi kunda Rossiya Federatsiyasiga kiradigan ushbu hududda asosiy aholini ruslar tashkil etib, mahalliy tub millatlar, xalqlar, elatlar, qabilalar tarqoq, ko'p hollarda siyrak yashaydilar.

Aholining asosiy qismi va yirik shaharlar o'lkaning janubida, Sibirning o'rta qismi va Uzoq Sharqda joylashgan. Shimoliy hududlar Arktika va Subarktika zonasiga kirib, oykumenaning aholisi eng siyrak hududlaridan biri hisoblanadi. Tundraning ushbu cheksiz mintaqasida yilda 10 oy qor qatlami saqlanadi. Faqat qisqa yoz mavsumida qor o'rnida baland bo'lmagan o't-o'lanlar o'sib, undan janubda qalin daraxtlar va butalar ko'karib, arktikaning sovuq shamollariga qarshi turadi. Undan janubroqda ulkan hududlarni egallagan tayga, uning o'tish murakkab bo'lgan o'rmonlari boshlanadi. Shimoliy Osiyoning arktika va subarktika zonalarida hozirga qadar insonning muntazam yashashi uchun qulay sharoit yaratilmagan. Sibirning tub aholisi minglab yillar davomida ov va baliqchilik bilan tirikchilik qilib, transport, uy-joy va uni isitish, taom va uni iste'mol qilish usullari va h.k.larda to'plagan tajribalaridan foydalanishini taqozo etadi. Bu bebaho tajriba Sibir aholisining dunyo madaniyatiga qo'shgan hissasidir.

Bugungi kunda Sibirda yigirma beshta xalq o'z hayotini tayga va tundra ovchiligi, dengiz hayvonlarini ovlash, baliqchilik va bug' uchilik bilan olib bormoqda. Ularni etnologiyada Shimol va Sibirning kam sonli ovchilik xalqlari deb atashib, ularga Xanti-Mansiysk va Yamal-Nenetsk muxtor okruglari, Chukotka va Koryak avtonom oblastlari, Krasnoyarsk o'lkasida evenk va Taymir muxtor oblastlari kiradi. Etnoslarning ayrimlari Saxa – Yoqutiston Respublikasida, Uzoq Sharqda, Saxalin orollarida yashaydi. Ularning ayrimlari 200 kishidan (de-

populatsiya jarayonida) 34 ming kishigacha, barchasi 180 ming kishi. Faqat Shimoliy Sibir xalqi – yoqutlar (400 ming atrofida) nisbatan yirik etnosdir. Janubiy Sibirda ham bir necha o‘ndan yuzlab, minglab aholiga ega etnoslar mavjud.

12.1. Sibir xalqlari va madaniyatlari

Ruslar Sibirni egallay boshlar ekanlar, birinchi bo‘lib mansi, xantlar va nenetslar bilan uchrashganlar. Ular Rossiya davlatiga XVI asrda qo‘shib olingan.

Komi, nenetslar, xantilar va mansilar tillari ural til oilasiga kiradi. Til oilasining fin, samodiy hamda ugor guruhleri mavjud. Lingvistika va arxeologiya tadqiqotlariga asoslanib, ural til oilasi qadimda Osiyo va Yevropa chegaralarida Ural tog‘larining har ikki tomonida shakllanganini taxmin qiladilar. Hududda jez va temir asrlarida ugorlar ajdodlari ovchilik hamda baliqchilikdan ishlab chiqarish xo‘jaligiga – chorvachilikka o‘tganlar.

Janubiy Ural hududlarida mil. avv. III–I mingyilliklarda ko‘p sonli migratsion jarayonlar bo‘lib o‘tgan. Ayni paytda ugor qabilalarining bir qismi Xitoygacha siljib mahalliy qabilalar bilan aralashib, ulardan baliqchilikni va ovchilikni o‘zlashtirgan bo‘lishlari mumkin. Lekin ushbu jarayonda ugor tillari ustun kelgan, ayni paytda ugorlarga qadar yashagan aholidan baliqchilik va ovchilikni o‘zlashtirganlar. Bugungi xantlarning kelib chiqishi tarixi shunday. Hozirda ular 22,3 ming kishidan va mansilar 8,3 ming kishidan iborat. Mansilar oxirigacha o‘rganilmagan kam sonli etnosdir.

Xanti va mansilar XIX asrda Ob daryosi vodiysidagi o‘rmonlarda yashab, ozuqa topishda katta qiyinchiliklarga uchraganlar. Olimlarni ularning boy folklori, pahlavonlari, dushmanlar bilan urushlardagi qahramonliklari haqidagi dostonlar qanday vujudga kelgani hayron qoldiradi. Qolaversa, ulardagi erkaklarning xanjar va nayzalar bilan raqsi, uning davomida tebranib, qurollarni siltab, jangari hayqiriqlarni aytib qichqirishlari xuddi yaqindagina urushga tayyorgarlik ko‘rgan qo‘shinga o‘xshaydi. Ushbu raqslar endilikda bayramlarda ajdodlar ruhlariga bag‘ishlab o‘tkaziladigan marosimlarda ijro etiladi.

O'rmon etnoslarida ruslar istilosiga qadar o'zlarining qahramonona davri bo'lgan. Ob daryosi havzasida qator knyazliklar o'z hukmdorlariga, yog'ochdan shaharcha-qal'alari, drujinalariga ega bo'lgan. Tayga o'lkasidagi urushlar aksari ov ko'rinishida bo'lib, dushmanga sezdirmasdan yaqinlashib, uni shoshirib qo'yishi lozim edi. Tadbir tunda qayiqlarda ham amalga oshirilgan. Dostonlarda kuylanishi-cha, ochiq urushlar ham bo'lib turgan. Kuchumning Sibir xonligiga kirgan xant va mansilarni ruslar o'tochar qurollar yordamida tezda bo'ysundirganlar.

Xantilar va mansilar qishloqlari daryolar Ob va Irtish oqimi bo'ylab joylashib, kichik aholisi kam, tarqoq holda bo'lgan. Eng yirik uylar soni o'ntadan oshmagan. Daryolarning quyi oqimida baliqchilik, yuqori oqimida esa ovchilik asosiy mashg'ulot bo'lgan. Baliqlar urug' tashlagani sayoz suvlarga qarab suzganida xantlar va mansilar qayiqlarda ovga tushib, chayla qurib qishga baliqni quritib, dudlab zaxira tayyorlaganlar. Baliqning ichidagi narsalaridan eritib yog' olishgan, uni taom tayyorlashda, turli o'rmon mevalarini aralashtirib saqlashgan. Baliqni suyaklaridan yanchib un qilib, qishda undan sho'rva tayyorlab yeyishgan. Baliq ovlashda turli qurollar, sanchqi, nayza, to'r va h.k.lardan foydalanishgan.

Xantilar va mansilar ovda ham yuksak mahoratga ega bo'lishgan. Ruslar kelguniga qadar asosiy ov quroli kamon edi. O'q-yoydan foydalanishga bolalarni yoshligidan o'rgatishgan. Xo'jalikda yog'ochdan ham keng foydalanilgan. Beresta (oq qayin po'stlog'idan va boshqalar)dan idishlar tayyorlangan. Yog'ochdan taygadagi hayotda juda zarur buyumlar – chang'i, itlar uchun nartlar, ichi o'yib yasalgan qayiqlar tayyorlangan.

Qishda muzlab qolgan daryolar ustida it qo'shilgan chang'ilar asosiy transport vositasiga aylanadi. Itga chang'i qo'shish bu joylarda qadimgi ildizlarga ega. U neolitda paydo bo'lib, o'troq baliqchilik sharoitida faqat odamlarga emas, itlarga ham yetarlicha oziq bo'lishi lozim edi. Faqat XVII–XVIII asrlardagina it chang'ilarini bug'u qo'shilgan chanalar almashtiradi. Har bir hududiy qabila guruhida o'z

Xo'jalikning ushbu yovvoyi bug'ularga ovi Yevrosiyoning shimolida eng qadimgi turlardan biri bo'lgan. U neolitda paydo bo'lgan nganasanlar diniy tasavvurlarida qadim udum va marosimlar unsurlari bo'lib, ulardan biri o'choq ilohasiga e'tiqod qilishgan. Bayramlari yanvarda tundra ustida quyosh ko'ringanida, yozgi quyoshning chiqishi, ilk qor yog'ishi va hokazolarda shomon boshchiligida qamlash udumi o'tkazilgan. Shomon bo'lajak mavsumning omadli kelishi yoki boshqa istiqbollarni aholiga yetkazgan.

Evenklar. Yeniseydan sharqqa tomon Tinch okean sohillariga qadar o'rmonli o'lkani qadim zamonlardan evenklar (30 ming) (ilgari tunguslar deb atashgan) o'zlashtirganlar. Ularga tili va turmushi jihati-dan o'xshash evenklar (17 ming kishi)ni ilgari tungus ham deyishgan. Kam sonli bo'lishiga qaramasdan, evenklar Rossiyada ruslardan keyin ikkinchi yirik hududni egallagan. Evenklar – tayga ovchilari mazkur hududning hayvonlarini, odatlarini yaxshi bilishdan tashqari, yaxshi mergan, abjir va chidamli bo'lishi lozim. Ovda omad ham muhimdir. Evenklardagi maqollardan birida «oson erishilgan narsa omad emas» deyiladi. Ovchilarning taygani bilishlari, unda yo'l topib yurishlari hayratlanarli darajada. Ular uchun barcha narsalar – daraxt butasi, yer yoki relyefli jilg'a, hayvon oyog'i yoki qushning ovozi, barchasi inson uchun muhim ma'lumot berib, barchasi uning xotirasida muhr-lanadi. Evenklarning butun hayoti hayvon yoki baliq izlab bir joydan ikkinchisiga ko'chishi bilan o'tgan. Lekin bu ko'chishlar tartibsiz va o'z-o'zidan bo'lmasdan, qishki, bahorgi va kuzgi manzilgohlar asrlar davomida o'rganilgan joylarda bunyod etilgan. Ovchi yoki ovchilar guruhi ba'zida hayvonni bir necha kunlab ta'qib etgan. Agar mavsum omadli kelsa, go'shtning bir qismini zaxiraga qoldirishgan. Uni dudlashgan, quritishgan, yaqin orada yeyiladigan go'shtlarni qoplab bug'iga yuklab olib yurishgan. Ovchi ovlagan hayvonni hech qan-day isrofsiz maydalagan. Kamus – bug'uning yoki losning oyog'idagi terilar poyabzal uchun ishlatilgan. Hayvonning bo'yin terisidan bir necha metr uzunlikdagi mustahkam arqonlar yasashgan. Paylaridan kiyim tikish uchun mahkam iplar qilingan. Bug'u yoki ayiq terisidan

Issiq kiyim – chumlarni yopish, uxlash uchun qoplar, ko‘rpa yasashgan. Bug‘u terisidan zamsh ham tayyorlashgan. Evenklar o‘zlariga **zarur** bo‘lganidan ortiqcha hayvon ovlamaganlar. Evenklar hayotida **baliq** ham alohida o‘rin tutgan. Ilgari baliqning uchi uch nayzali qurolda, tunda mash‘ala qilib, qishda muzni o‘yib ovlashgan. Yozgi va **kuzgi** manzilgohlarda kichik soylar o‘zanini to‘sib shox-shabbalar bilan bir joyga surib kelib ovlashgan. Yaxshi ov tufayli ortiqcha baliq tutilsa, uni saqlab qo‘yishgan.

Evenk madaniyatining ajralmas qismi bug‘uchilik bo‘lgan. Ularning qo‘shnilari (chukchalar va nenetslar bo‘lgan) evenklarni bug‘udagi chavandozlar deb bejizga aytishmagan. Aynan bug‘ular evenklarga harakatchan xo‘jalik yuritish, taygani o‘zlashtirish imkonini bergan. Tungus bug‘uchiligi transport ko‘rinishida bo‘lgan. Bug‘uga egar urib uy jihozlarini tashishgan. Har bir oilaga 40–60 boshdan bug‘u to‘g‘ri kelgan. Bug‘ularni juda ehtiyot qilib, faqat ocharchilik bo‘lsagina so‘yishgan. Qishda bug‘ular qor tagidan tuyog‘i bilan yagel o‘tini topib yeganlar. Evenklarning an’anaviy uy-joylari ko‘chma chum, asosi yog‘ochlardan qilingan. Ularda bir nechta oilalardan iborat guruh chumlarni yig‘ishga 2 soat, yangi joyda o‘rnatishiga ham shuncha vaqt sarflashgan.

An’anaviy kiyimlari ham ovchilik hayotiga moslashgan, qishki po‘stin bug‘u terisidan, oldi ochiq qilib tikilgan. Etaklari tizzasigacha bo‘lib, bug‘uda o‘tirishga yoki keng ovchi chanasida hayvonni ta‘qib etishda qulay bo‘lgan. O‘tmishda ko‘krakni issiq saqlash uchun maxsus kashtalangan yoping‘ich bilan to‘silgan. Yozda oldi ochiq kaftan kiyilgan, ruslar kelmasdan oldin uni bug‘u zamshasidan tikishgan.

Evenklar tilida ushbu xalqlar xo‘jaligida o‘ziga xoslikni ifodalovchi ko‘plab so‘zlarni saqlagan. Bu tillarda ovlanadigan hayvonlarning xilma-xil nomlari berilgan. Lekin ayiqning nomi hech qachon ovoz chiqarib aytilmagan. Tayga egasini odatda bobo yoki buvi, tog‘a va hokazo ko‘chma nomlar bilan atashgan. Evenklar ayiqni nomi bilan atashsa, u, albatta, eshitib, gap nima haqida ketayotganini tushunadi, deb bilishgan. O‘rmon hayvonlari, qushlar va baliqlar bilan bog‘liq

Xo'jalikning ushbu yovvoyi bug'ularga ovi Yevrosiyoning shi-molida eng qadimgi turlardan biri bo'lgan. U neolitda paydo bo'lgan nnganasanlar diniy tasavvurlarida qadim udum va marosimlar unsur-lari bo'lib, ulardan biri o'choq ilohasiga e'tiqod qilishgan. Bayram-lari yanvarda tundra ustida quyosh ko'ringanida, yozgi quyoshning chiqishi, ilk qor yog'ishi va hokazolarda shomon boshchiligida qam-lash udumi o'tkazilgan. Shomon bo'lajak mavsumning omadli kelishi yoki boshqa istiqbollarni aholiga yetkazgan.

Evenklar. Yeniseydan sharqqa tomon Tinch okean sohillariga qa-dar o'rmonli o'lkani qadim zamonlardan evenklar (30 ming) (ilgari tunguslar deb atashgan) o'zlashtirganlar. Ularga tili va turmushi jihati-dan o'xshash evenklar (17 ming kishi)ni ilgari tungus ham deyishgan. Kam sonli bo'lishiga qaramasdan, evenklar Rossiyada ruslardan keyin ikkinchi yirik hududni egallagan. Evenklar – tayga ovchilari mazkur hududning hayvonlarini, odatlarini yaxshi bilishdan tashqari, yaxshi mergan, abjir va chidamli bo'lishi lozim. Ovda omad ham muhimdir. Evenklardagi maqollardan birida «oson erishilgan narsa omad emas» deyiladi. Ovchilarning taygani bilishlari, unda yo'l topib yurishlari hayratlanarli darajada. Ular uchun barcha narsalar – daraxt butasi, yer yoki relyeffli jilg'a, hayvon oyog'i yoki qushning ovozi, barchasi inson uchun muhim ma'lumot berib, barchasi uning xotirasida muhr-lanadi. Evenklarning butun hayoti hayvon yoki baliq izlab bir joydan ikkinchisiga ko'chishi bilan o'tgan. Lekin bu ko'chishlar tartibsiz va o'z-o'zidan bo'lmasdan, qishki, bahorgi va kuzgi manzilgohlar asrlar davomida o'rganilgan joylarda bunyod etilgan. Ovchi yoki ovchilar guruhi ba'zida hayvonni bir necha kunlab ta'qib etgan. Agar mav-sum omadli kelsa, go'shtning bir qismini zaxiraga qoldirishgan. Uni dudlashgan, quritishgan, yaqin orada yeyiladigan go'shtlarni qoplab bug'iga yuklab olib yurishgan. Ovchi ovlagan hayvonni hech qan-day isrofsiz maydalagan. Kamus – bug'uning yoki losning oyog'idagi terilar poyabzal uchun ishlatilgan. Hayvonning bo'yin terisidan bir necha metr uzunlikdagi mustahkam arqonlar yasashgan. Paylaridan kiyim tikish uchun mahkam iplar qilingan. Bug'u yoki ayiq terisidan

Issiq kiyim – chumlarni yopish, uxlash uchun qoplar, ko‘rpa yasashgan. Bug‘u terisidan zamsh ham tayyorlashgan. Evenklar o‘zlariga zarur bo‘lganidan ortiqcha hayvon ovlamaganlar. Evenklar hayotida baliq ham alohida o‘rin tutgan. Ilgari baliqning uchi uch nayzali qurolda, tunda mash‘ala qilib, qishda muzni o‘yib ovlashgan. Yozgi va kuzgi manzilgohlarda kichik soylar o‘zanini to‘sib shox-shabbalar bilan bir joyga surib kelib ovlashgan. Yaxshi ov tufayli ortiqcha baliq tutilsa, uni saqlab qo‘yishgan.

Evenk madaniyatining ajralmas qismi bug‘uchilik bo‘lgan. Ularning qo‘shnilari (chukchalar va nenetslar bo‘lgan) evenklarni bug‘udagi chavandozlar deb bejizga aytmagan. Aynan bug‘ular evenklarga harakatchan xo‘jalik yuritish, taygani o‘zlashtirish imkonini bergan. Tungus bug‘uchiligi transport ko‘rinishida bo‘lgan. Bug‘uga egar urib uy jihozlarini tashishgan. Har bir oilaga 40–60 boshdan bug‘u to‘g‘ri kelgan. Bug‘ularni juda ehtiyot qilib, faqat ocharchilik bo‘lsagina so‘yishgan. Qishda bug‘ular qor tagidan tuyog‘i bilan yagel o‘tini topib yeganlar. Evenklarning an’anaviy uy-joylari ko‘chma chum, asosi yog‘ochlardan qilingan. Ularda bir nechta oilalardan iborat guruh chumlarni yig‘ishga 2 soat, yangi joyda o‘rnatishiga ham shuncha vaqt sarflashgan.

An’anaviy kiyimlari ham ovchilik hayotiga moslashgan, qishki po‘stin bug‘u terisidan, oldi ochiq qilib tikilgan. Etaklari tizzasigacha bo‘lib, bug‘uda o‘tirishga yoki keng ovchi chanasida hayvonni ta‘qib etishda qulay bo‘lgan. O‘tmishda ko‘krakni issiq saqlash uchun maxsus kashtalangan yoping‘ich bilan to‘silgan. Yozda oldi ochiq kaftan kiyilgan, ruslar kelmasdan oldin uni bug‘u zamshasidan tikishgan.

Evenklar tilida ushbu xalqlar xo‘jaligida o‘ziga xoslikni ifodalovchi ko‘plab so‘zlarni saqlagan. Bu tillarda ovlanadigan hayvonlarning xilma-xil nomlari berilgan. Lekin ayiqning nomi hech qachon ovoz chiqarib aytilmagan. Tayga egasini odatda bobo yoki buvi, tog‘a va hokazo ko‘chma nomlar bilan atashgan. Evenklar ayiqni nomi bilan atashsa, u, albatta, eshitib, gap nima haqida ketayotganini tushunadi, deb bilishgan. O‘rmon hayvonlari, qushlar va baliqlar bilan bog‘liq

ko'plab taqiqlar va irimlar bo'lgan. Ularning ayrimlarini ma'lum mavsumlarda, boshqalarini butunlay o'ldirish taqiqlangan.

Evenklar tasavvuricha, koinot uchta: yuqori, o'rta va pastki dunyodan iborat. Eng oliy Enekeni tayga odamlari va hayvonlar ulug'lashgan. Uning yerdagi asosiy yordamchilari Eneke togo (buvi) va ezgulik ruhi – Seveki bo'lgan. U doim odamlar haqida qayg'urib, bug'ular podasini asrashga ko'maklashgan, kasalliklardan asragan, ovchilarga qushlarni yuborgan. Quyi dunyoda ajdodlar yeri joylashgan, marhumlar joni o'lgandan so'ng pastki dunyoga ketadi. Unda bir oyoqli yovuz ruh – Hargi o'z yordamchilari bilan insonni mahv etishi yoki unga turli ofatlar va kasalliklar yuborishi mumkin. Ushbu yovuz kuchlarga qarshi faqat kuchli shomonlar – ruh ko'makchilari bilan yordam berishlari mumkin bo'lgan.

Yoqutlar. Rus mustamlakachilari XVIII asrning birinchi yarmida taygadagi tungus ko'chuvlari orqali o'tib Lena daryosi, Aldan va Vil'yuy daryolari havzasida yashagan ajoyib xalqni uchratdilar. Yoqutlarning xo'jaligi asosi ov va baliqchilik emas, chorvachilik edi. Yirik shoxli mol otlarni boqishgan. Yoqutlar (o'zlarini «saxa» deyishadi) dunyoning eng shimoliy hududidagi chorvadorlardir. Olimlarning fikricha, yoqutlarning shimolga ko'chishlari miloddan avvalgi II ming-yillikning boshlaridan boshlanib, XIII–XIV asrlarda yakuniga yetgan. Yoqutlarning tarixiy xotirasida ularning ilk ajdodi Omogoy, Elley va Ulug' Xorolar haqida rivoyatlar qolgan. Unga ko'ra ular hozirgi hududlarga sollarda Lena daryosi bo'ylab suzib kelishgan. Yoqutlar janubiy Sibirning ko'pchilik aholisi singari turkiy tillidir.

Yoqutlar o'z hududlarida yashovchi ko'plab etnik guruh vakillarini tarkiblariga singdirib (assimilatsiyalashtirib) yuborganlar. Ular orasida mo'g'ul tilli (buryatlarning singari) etnoslardan tashqari, tunguslar, yukagirlar ham bo'lgani ehtimol.

Yangi yurtga ko'chib o'tgan aholining xo'jaligi o'zgarmay qolishi mumkin emasdi. Arktika sovug'iga chiday olmaydigan hayvonlar: qo'y, echki, tuyalar, shuningdek dehqonchilik yo'qotiladi. Murakkab sharoitlarda yoqutlar shimol chorvachiligini yaratdilar. Uning asosini

Ikki – qishki va yozgi qishloqlar tashkil etadi. Qishki manzilgohlar **lal**, odatda bir-ikki yog‘ochli uylardan iborat bo‘lib, yozda xashak tayyorlaydigan o‘tloqlar yaqinida bo‘lgan. Qishki uyga xoton (qo‘ton) – molxona taqab qurilgan. Yoqut hayotida qishga yetarlicha xashak tayyorlash hayot-mamot masalasi bo‘lgan. Xashak o‘riladigan maydonlar eng qimmatli xo‘jalik qadriyatlaridan bo‘lib, ba’zida oddiy jamoa a’zolari va toyonlar (jamoaboshlilari) orasida bahs va kelishmovchiliklarga sabab bo‘lgan. Yozgi manzilgohlar – daryo vohalari, **alaslarda** joylashgan bo‘lib, unda daraxtlardan bo‘sh, o‘t-o‘lanlar serob joylar tanlangan. Bu yaylovlarda mollar iyun-sentabr oylarida boqilgan. Alasda odatda bir necha oila o‘z chorvasi bilan to‘plangan, unda yozgi uylar qurilgan.

Yoqutlarning asosiy ozuqalari sut va undan olinadigan mahsulotlar bo‘lgan. Yoz va kuzda qishga yetadigan sigirlar sog‘ilganda, sut mo‘l bo‘lganida, asosiy oziqni tayyorlab olish kerak edi. Qishning ikki-uch eng sovuq oylarida sigirlar sog‘ilmagan. Yoz va kuzda sutni qatiq qilib, unga turli o‘simliklarning iste‘mol qilish mumkin bo‘lgan ildizlari, mevalari, ziravorlar solinib, katta daraxt po‘stloqlaridan qilingan idishlarda muzlatilgan (tara). Qishda undan bo‘laklarni sindirib olib eritib, suv qo‘shib, un solib, sho‘rva – butugos tayyorlangan. Ko‘pincha qahraton qishda bu taom yoqutlarning yagona ozig‘i bo‘lgan. Ba’zida u ham yetmaganida sigirlarni sog‘ishni boshlaganlar. O‘tmishda qishning oxiri – bahorning boshida ocharchiliklar tez-tez takrorlanib turgan va ko‘plab kishilarni, ayniqsa, bolalarni o‘z domiga tortgan.

Shuning uchun yoqutlar dalalardan qor ketib, maysalar unib chiqishini sabrsizlik bilan kutganlar. Biyalar qulunlab, ularni sota boshlashadi. Qimiz qishdan holsizlanib ketgan insonlarning quvvatini qaytaradi. Iyunda yoqutlar qimiz bayramlari – isiax o‘tkazganlar. Uni uzoq o‘tmishda urug‘-qabilalar tashkil qilganlar, so‘ng uyur-uyur yilqilari bo‘lgan boy toyonlar o‘tkazadigan bo‘ladilar. Isiax butun jamoaning ilohlarga – chorvachilik homiylariga murojaati – yilning yaxshi kelishi chorvaning unumdor bo‘lishini so‘rab qo‘shiq, raqs-lar ijro etilgan, qimiz ichilgan.

Tayga chorvadorlari xo‘jaligida muhim yordamchi sohalar baliqchilik va ovchilik bo‘lgan. Kambag‘allashgan, chorvasidan ajralgan oilalar baliqsitlarga – baliqchilarga aylangan. Boshqa xo‘jaliklarda bu soha bilan oila a‘zolaridan biri shug‘ullangan. Baliqni odatda to‘r yoki novdalardan yasalgan maxsus moslama bilan ovlashgan. Yoqutlar to‘ri otning yolidan to‘qilgan va yuksak baholangan. Tunguslar uni mo‘ynalarga almashlab juda ehtiyot qilingan. Yoqutlar ko‘pincha yovvoyi o‘rdak va g‘ozlar, kakliklar, quyonlar, bug‘uga, ayiqqa ov qilganlar.

Yoqutlarda odatda turli xil badiiy hunarmandchilik: yog‘och va suyak o‘ymakorligi, kumushdan, oltindan, misdan quyma va o‘ymakorlik, mo‘yna teri, matoga kashta va applikatsiyalar yuksak san‘at darajasiga yetgan. Yoqut temirchilari botqoq va tog‘ rudasidan eritib temir olishni bilganlar.

Yoqutlar xalq ijodiyotida qahramonlik dostonlari – olonxo alohida o‘rin tutadi. Ularda botirlar qahramonliklari, ularning yovuz maxluqlar bilan kurashi tarannum etiladi. Dostonchi – olonxosutlarni xalq nihoyatda e‘zozlagan. Ular ayrim dostonlarni bir necha kunlab ijro etishgan. Afsonaviy ajdodlar qahramonliklari o‘n minglab she‘riy satrlarda mujassamlashgan bo‘lib, baxshilar ularni yoddan aytganlar. Olonxosut chiroyli ovoz va musiqiy iste‘dodga ega bo‘lishi lozim edi.

Ruslar yoqutlarni XVIII asrning 60-yillaridan xristian diniga o‘tkaza boshlaganlar. Lekin aholi orasida an‘anaviy diniy tasavvurlar o‘z mavqeyini yo‘qotgan. Xususan, ular Yuryun Aar Toyon – «op-poq qariya-janob»ni ulug‘lashgan. Yoqutlar tasavvuricha, bu iloh eng baland – to‘qqizinchi osmonda yashagan. Sakkizinchi osmonda Yuryun Ayi Toyon – «oq yaratuvchi janob» insonlarning xayrli homiysi bo‘lgan. Ulu Toyon – «buyuk janob» dahshatli jazolovchi iloh shomonlar homiysi bo‘lgan. Iloha Iyeksit chorvaga baraka bergan. O‘rmon oviga iloh Bayanay o‘z birodarlari bilan homiylik qilgan. Unga olovga go‘sht bo‘laklarini tashlab qurbonliklar keltirganlar hamda ovda omad so‘raganlar.

Ayi – ezgulik ilohlariga «oq shomonlar» marosimlar o‘tkazsalar, qora shomonlar – yovuz ruhlar va qora niyatli shomonlarning harakatidan turli kasalliklar va omadsizliklar bo‘ladi. Ruslar kelguniga qadar yoqutlar jamiyatida ijtimoiy tengsizlik boshlangan. Qabila zodagonlari – toyonlar yirik qabilalarni boshqarganlar. Ularning qurollangan guruhlari bo‘lgan. Qabilalararo urushlar toyonlarga o‘lja, mol-qo‘ylarni keltirgan. Qullardan xo‘jalik yumushlarini bajarishda foydalanishgan. Toyonlar sero‘t yaylovlarni kuch bilan egallashga intilganlar, oddiy jamoa a‘zolari bunga bardoshlilik bilan qarshi kurashganlar.

Dolganlar. Yoqutistonning shimoliy-g‘arbida, Taymir bilan chegarada XVIII–XIX asrlarda yangi etnos – dolganlar (6,6 ming kishi) shakllangan. Ularning tili yoqut tili, nomlari esa tungus urug‘larining biridan olingan. Dolganlar shimoliy yoqutlar, evenklar va rus mustamlakachilarining aralash nikohlaridan vujudga kelgan. Ularning madaniyatlarida ham aynan shu xalqlar madaniyatlari belgilari mujassamlangan. Dolganlar bug‘uchilik bilan shug‘ullanadilar. Ularning ayrimlarida ko‘p sonli podalar bo‘lib, bug‘ular aksari transport vositasi hisoblangan. Xo‘jalikda ov va baliqchilik yetakchi o‘rin tutgan.

Yukagirlar. Yoqutistonning shimoliy-sharqida, Kolima daryosi havzasida qadimgi xalqlardan biri – yukagirlar (1100 kishi) avlodlari yashaydi. Qadimda yukagirlar Yeniseydan Chukotkagacha yerlarda yashaganlar. Yukagirlar ertagida aytilishicha, ilgari qarg‘alar oq bo‘lgan ekan. Ular yukagirlarning ko‘plab gulxanlari ustidan uchib o‘tganlarida qora rangli bo‘lib qolganlar. Shu tariqa xalq xotirasida uzoq o‘tmishli voqealari ertak shaklini olgan. Yukagirlar tili paleosiyo tillariga mansub. Olimlar yukagirlar tilida uning ural tillari bilan qadimiy aloqalarining mavjudligini tasdiqlovchi izlarini topganlar.

Yukagir tillariga mansub aholi piyoda ov qilgani sababli juda siyrak joylashgan. Ehtimol, shu sababdan yukagir qabilalari aholisi soni kamayib, tayga va o‘rmonli tundrada tungus va chukchalarga o‘z o‘rnilarini bo‘shatib berganlar.

12.2. Kamchatka va Chukotka aholisi

Kamchatka va Chukotka yerlarida Rossiya hukmronligi XVIII asrdan ularga dengiz yo‘li ochilganidan so‘ng to‘liq o‘rnatildi. Kamchatka, Chukotka va ularga tutash orollarning tub aholisi – chukchalar (15,2 ming), koryaklar (8,9 ming), itelmenlar (2,4 ming), chuvahslar (1,4 ming), eskimos va aleutlar (1,7 ming va 0,6 ming)dan iborat. Ulardan chukcha, koryak va itelmenlar tilini paleosiyo tillariga kiritadilar. Eskimos va alsu tillari alohida til oilasini tashkil etadi, lekin ularning asosiy qismi AQSHning Alyaska yarimorolida, Aleut orollarida, Grenlandiya (Daniya) va Kanadada yashaydilar. Shimoliy-Sharqiy Sibirda eskimoslar Chukotkaning dengiz sohili qishloqlarida, aleutlar Komador orollarida yashaydilar.

Osiyoning shimoliy-sharqiy chekkasida yashovchi xalqlarning an’anaviy mashg‘ulotlari va hayot tarzlari qisman haligacha saqlanib kelmoqda. Bu tundra yirik uyurli bug‘uchiligi bilan qisman chukchalar, koryaklar qit’ada mashg‘ul bo‘lsa, sohilbo‘yi chukchalari, koryaklari va eskimoslari dengiz hayvonlarini ovlashadi. Itelmenlarning asosiy mashg‘ulotlari qachonlardir Kamchatka va boshqa yaylovdagi daryo vohalarida zich yashab, o‘troq daryo baliqchiligi bilan shug‘ullanganlar.

Kamchatkada XVIII asrdan ruslar paydo bo‘lishi bilan itelmenlar ular bilan tez aralasha boshlaydi. Ushbu metis aholi rus tili va madaniyatini qabul qilib, kamchadallar nomini oladi. Hozirda ularning soni 20 ming kishi. O‘z tilini saqlab qolgan itelmenlar ham chukchalar va koryaklarga nisbatan ko‘proq ruslar ta’siriga uchraganlar.

Dengiz hayvonlarini ovlash katta xavf, ko‘p kuch, chidamlilik, chaqqonlik, merganlik, tezkorlikni talab qiladi, asosiy ov obyektlari kitlar, morjlar, tyulenlar, laxtaklar (dengiz quyonlari) va boshqalar bo‘lgan. Ushbu hayvonlar go’shti odamlar, itlar uchun asosiy oziq, yog‘i taomlarni isitishda, mo‘yna va terisi kiyim, poyabzal, suyak va tishlari garpun va boshqa zarur narsalar tayyorlashda qo‘l kelgan.

Morj va kit ovlash may-oktabr oylarida jamoaviy tarzda amalga oshirilgan. Morj ovlashga chukcha va eskimoslar baydar qayig‘ida

chiqishadi. Bu joydagi qayiqlar yog‘och asos ustiga morj terilarini **qoplab** yasaladi. Katta baydar 30 tagacha kishini sig‘diradi. Baydar**ning** odatdagi jamoasi 7–10 kishidan oshmaydi. Qayiqning orqa tomonida uning egasi, eshkakchilar – 5–6 kishi, uch tomonida 2 garpun**chi** bo‘ladi. Morjlar ko‘rinsa, ularni quvib yetib garpun bilan urganlar. Yaralangan morj harakatini qiyinlashtirish uchun garpun qayishiga tyulen terisidan qilingan va havo to‘ldirilgan narsani ilib qo‘yishgan. Bu moslama keyinchalik ovda o‘tochar qurollardan foydalanilganda ham yaralangan morj cho‘kmasligi uchun qo‘llanishida davom etgan.

Kitlarga ov deyarli shu tarzda o‘tgan, faqat unda bir nechta baydar ishtirok etgan. Tyulen, nerp, morjlarga yakka ovchilik usuli qo‘llanilgan, unda ovchi hayvonlarni poylash, qishda muzda maxsus teshik qilib, unga havodan nafas olishga chiqqan yoki bahorda quyoshda toblanayotgan hayvonlarni ovlaganlar.

Dengiz sohillaridan uzoqdagi chukcha va koryaklar uchun asosiy mashg‘ulot bugunga qadar bug‘uchilik bo‘lib kelmoqda. O‘tmishda doimiy manzilgohlar bo‘lmagan, bug‘uchilar manzilgohlari mavsumiga qarab bir necha bor ko‘chgan. Bug‘u hayot uchun barcha zarur narsani: go‘sh, teri, transport vositasi va h.k.larni bergan. Bug‘u go‘shiga sohil aholisidan yog‘, qayish, tyulen terisi va boshqalarni ayirboshlaganlar. Bug‘u asosiy transport vositasi bo‘lgan (sohil bo‘yi chukcha va koryaklari it qo‘shilgan chanalarda harakatlangan).

Chukchalar va koryaklar bug‘uchiligi uchun uyurlarning ko‘psonliligi xos. Bu xo‘jalik XVII–XVIII asrlarda shakllangan. Ilgari tundrada yovvoyi bug‘ularga ov keng tarqalgan edi. Uy bug‘ulari bilan chukcha va koryaklarni qo‘shnilari – evenlar tanishtirganlar. Chukchalar va koryaklar bug‘ularni haydovchi maxsus itlarni ham bilmaganlar. Bug‘ular uyurini to‘plash, boqish, parvarishlash cho‘ponning yelkasida bo‘lgan. Yaxshi cho‘pon chidamli, chopqir bo‘lishi lozim edi. Shuning uchun o‘g‘il bolalar yoshligidan yugurish, chang‘ida yurish mashqlarini bajarishgan (Chukotka va Kamchatkada sirpanadigan chang‘ilarni bilishmagan).

Chukchalar, koryaklar va itelmenlar hayotida daryo, dengiz sohili baliqchiligi katta o‘rin tutgan. Ular nerpa, tyulen yoki baliqqa ovga

kichik kayakda – sinchga tortilgan teridan iborat qayiqda chiqishgan. O‘tirgan kishi o‘rindig‘i ham belidan qayish bilan mahkam bog‘lanib, qayiq ag‘darilganda ham ichiga suv kirmagan. «Suvdan quruq chiq-di» iborasi ilk bor aynan ular to‘g‘risida aytilgan bo‘lsa ajab emas.

Shimoliy-Sharqiy Osiyo xalqlari turar joylari – bug‘uchilar yarangasi, chumga o‘xshash, lekin kattaroq bo‘lgan. Uning ham sinchi yog‘ochlardan bo‘lib, teri bilan qoplangan. Uning asosiy xususiyati isitilishidir. Yaranga ochiq gulxan emas, maxsus yog‘ quyilgan chiroqda yoritilgan va isitilgan. Ichkaridan 2–3 qavat junli terilardan keng yopinchiqsimon moslama tikilib, butun qish oila hayoti shu joyda o‘tadi.

Shimoliy-Sharqiy Osiyo xalqlari kiyim va poyabzallari bug‘u terisidan, nerpa, tyulen terilaridan tikilgan. Kiyimlar oldi yopiq, qishki po‘stin ham ichiga, ham tashqariga qaratib tikilgan, ko‘ylak tizza-sigacha uzun qilib bichilgan, yenglari keng qilingan. Mo‘ynali, junli teridan ishton va etiklar ham tikishgan. Odatda, bolalar kiyimlari mo‘ynali kombinezon shaklida bo‘lgan.

Shimoliy-Sharqiy paleosiyoliklar ijtimoiy hayotining o‘ziga xosligi eskimoslar va itelmenlardan boshqa etnoslarda urug‘larning bo‘lmasligidir. Ehtimol ularda urug‘ nomlari Oxota dengizi bo‘ylaridan ko‘chganlarida va hozirgi hududlarda tarqoq holda yashay boshlaganlarida unutilgandir.

Ushbu xalqlarning dunyo haqidagi tasavvurlarida qadimgi e‘tiqod va kultlar talaygina. Ularning barchasida – qarg‘a haqidagi rivoyatlarda uni dunyoni o‘rnatuvchi, ayyor, shum va aldoqchi, ayni paytda odamlarga ko‘plab yaxshiliklar qilgan jonzot sifatida tavsiflashadi. Aynan u daryo, tog‘lar, tundrani, dengiz, itlarni, kitlarni, tyulenlarni, qushlarni, ilk odamlarni yaratgan. Qarg‘a odamlarni so‘zlashishga, hayvon go‘shtini iste‘mol qilishga, kiyim tikishga, olovni olishga (yog‘ochni yog‘ochga ishqalab) va yana ko‘plab narsalarni o‘rgatgan.

Chukchalar, koryaklar va itelmenlar, eskimoslar diniy tasavvurlarida sehrgarlikka asoslangan ko‘plab udum-marosimlar saqlangan. Afsungarlik va tumorlarga e‘tiqod insonlarni yovuz ruhlar xurujidan asrashi kerak edi. Kele – yovuz ruh inson va uy bug‘ularini hamisha

ta'qib etadi. Afsungarlik harakati (kasalga qurbonlik qilingan hayvon qonini surtish), shuningdek shomonning o'tkazgan udumi yovuz kuchlarni haydab kasalning tuzalishiga ko'mak berishi lozim deb tushunilgan. Dengiz sohili aholisida «boshlar bayrami», dengiz xo'jayiniga bag'ishlab qilinadigan «kit bayrami», udumlar, qo'shiqlar va pantomima ko'rinishidagi butun bir spektakllar bo'lgan. Odamlar bu tadbirlar orqali o'ldirilgan hayvonlarga «hayot qaytarilishiga» ishonganlar.

Og'ir mehnatli hayot yorqin bayramlarga ehtiyoj tug'dirgan. Bu bayram tomoshalari faqat diniy emas, balki insonlarni xursand qilishga yo'naltirilgan. Bayramlar, shuningdek, Kamchatka va Chukotkada o'tkaziladigan yarmarkalarda o'yinlar, sport musobaqalari – yugurish, bug'u qo'shilgan chanalarda poyga, kamondan o'q uzish kabi tomoshalar ko'rsatilgan. G'oliblarni barcha olqishlagan, ular shuhratga sazovor bo'lganlar. Chukcha va eskimoslarda qor ustida charm koptokda hozirgi futbolga o'xshash ikki tomonlama o'yin ham o'tkazilgan.

12.3. Amur daryosi havzasi aholisi

«**Buyuk baliqli daryo**». Amur odamlar tomonidan neolit davrida o'zlashtirilgan. Aynan o'sha davrda o'troq baliqchilar madaniyati shakllanib, uning yaratuvchilari qayiq va to'rlardan foydalanishgan, baliqni, ayniqsa, dengizdan daryoga urug' tashlagani chiqqan losos baliqlarini zaxiraga tayyorlashgan. Amurbo'yi tub aholisi tilida avgust yoki sentabr (qayerda yashashiga qarab) «buyuk baliq oyi» deb nomlangan. Aynan ana shu faslda zaxira tayyorlanib, keyingi yilga qadar aholini ozuqa bilan ta'minlagan. Chanada qo'shilgan itlarga ham baliqlar berilgan.

Ussuriya o'lkasi va Saxalin orolida: nivxlar (47 ming kishi, eski nomi gilyaklar), nanaylar (12 ming), ulchilar (3,2 ming), orocho (900 kishi), oroki (200 kishi), udegey (2 ming), negidal (600 kishi)larning ko'p sonli bo'lmagan ovchilik va baliqchilik aholisi shu hududning tub vakillaridir.

Sanab o‘tilgan xalqlar tili (nivxlarnikidan tashqari) oltoy til oilasining tungus-manjur til guruhiga kiradi. Negidallar tili tungus (evenk va even) tillariga yaqin. Qolganlari janubiy tungus tillariga kiradi. Nivxlar tili o‘ziga xos bo‘lib, boshqa tillarga kirmaydi, olimlar uni paleosiyo tillariga mansub deyishadi.

O‘troq baliqchilar hayot tarzining shakllanishi – quruqlikda ov va dengiz hayvonlarini ovlash ehtimol nivxlar ajdodlaridan boshlangandir. Tungus tilli aholi keyinchalik bu yerda taxminan mil. avv. II mingyillikda kelgan, u davrda Amur bo‘yida boshqa xo‘jalik turlari – dehqonchilik va chorvachilik mavjud edi. Tungus qabilalari bu yerga yilqichilik madaniyatini keltiradilar. Milodiy II mingyillikning ikkinchi yarmida bu hududda tungus-manjur etnoslari tomonidan yuksak taraqqiy etgan madaniyat shakllanadi. Aynan shu joyda 636-yilda Boxay davlati vujudga keladi. Uni Xitoy imperiyasi ham tan olgan, Koreya va Yaponiya aloqada bo‘lgan. Kidanlar 926-yilda Boxayni yengib o‘zlarining deyarli ikki asrlik hukmronliklarini o‘rnatadilar. Jurjonlar 1115-yilda kidanlarga, mo‘g‘ullar 1211–1231-yillar Jurjonlar davlatiga barham beradi. Mo‘g‘ullardan faqat o‘rmonlarga qochib yashiringanlar omon qoladi. Ular daydi ovchilik va baliqchilik bilan hayot kechirganlar. Hozirgi Amur, Saxalin, Primoryening tungus tilli aholisi Boxay va Jurjonlar davlatlarining vayronalarida omon qolganlar avlodlari ekanligi taxmin qilinadi.

Xo‘jalik hayotida baliqchilikdan tashqari yovvoyi o‘simliklarni terish, dengiz hayvonlarini ovlash muhimdir. Mehnat taqvimini ushbu xo‘jalik mashg‘ulotlariga qarab: maydan oktabrgacha ochiq havzalarda baliq ovlash bo‘lgan, aprel-may oylarida qayiqlarda dengizga chiqib nerpa va sivuchlar ovlangan. Bu mashg‘ulotlar bilan sohildan ancha uzoqda joylashgan posyolkalar aholisi ham artel bo‘lib shug‘ullanganlar. Qishda taygadagi qushlarni ovlash, muz ostidan baliq ovlash asosiy faoliyat turiga aylanadi.

Baliq ovlashda eng unumli, ayni paytda ko‘p mehnat sarflanadigan usul daryoda uzunligi 100 metr, hatto 300 metrgacha yog‘och shoxlaridan to‘siq qurib daryo oqimiga qarshi o‘rnatilgan, sohildan dar-

yoning o'rtasiga qaratib o'rnatilgan to'siqda maxsus to'r qo'yilgan. Ochiq joyga intilgan baliqlar aynan shu to'rga tushganlar. Tayganing ichki hududlarida yashagan nanaylar, ugedeylar, orochilar va orokilar hayotida muhim o'rinni ov (yozda piyoda, qishda chang'ida) egalagan. It chanalari transport vositasi sifatida faqat daryo bo'yi, dengiz bo'yi aholisida bo'lgan, orokilarda bug'ular transport vositasi hisoblangan.

Tayga aholisining son-sanoqsiz cho'qqi, daryo, botqoq, butazorlar, hayvonlarni bilishlari, bu narsalardan foydalana olishlari, xotirasi, kuzatuvchanligi va uddaburonligi yevropaliklarni hayratga qoldirgan. Rus yozuvchisi V.Arsenyevning «Dersu Uzala» asari bosh qahramoni – oddiy nanay ovchisi siymosi yapon kinorejissori Akiro Kurosava filmi orqali dunyoga tarqaldi. Asarda ham, filmda ham qahramon va uning qabiladoshlarini faqat insonlarga emas, balki jonli tabiatning barcha-barchasiga g'amxo'rlik va mehr-shavqat namoyish etilgan.

Daryobo'yi baliqchilari posyolkalari odatda ko'p hovlilari etib qurilgan. Har bir baliqchi uy va xo'jalik binolarini sohilga, suvga yaqinroq qurishga intilgan. Ular hatto mehmonga ham qayiqlarda borishgan. Sohilda, suvdan 5–10 metr yuqorida qayiqlar turgan. Ulardan so'ng to'rlarni quritish uchun yog'ochdan ustunlar, undan keyin yog'och po'stloqlaridan uylar, undan narida omborlar, chang'ilar uchun ayvonlar qurilgan. Eng oxirida qishki yog'ochlardan qurilgan uy (fanza)ning orqasida itlar uchun bostirma bo'lgan

Qishki uyni isitish tizimi o'ziga xos bo'lgan. Devor tagidagi o'choq uy ichidagi supa ostidan o'tgan. Tutun tuynugi orqali isitilgan. Isitish pechlari arxeologlar ma'lumotlariga qaraganda Uzoq Sharqda temir asrida paydo bo'lib, Boxay davlati hukmronligi davrida keng tarqaladi. Bu xildagi isitish moslamalari Xitoy va Koreyada ham qo'llaniladi. Kiyim va buyumlarni tayyorlashda o'tmishda mahalliy ashyolar, qichitqio't tolasi yoki yovvoyi kamondan to'r to'qish uchun, baliq terisi, mo'ynalar, yovvoyi hayvonlar terilaridan kiyimbosh tayyorlangan. Yog'och tanasidan o'yib qayiq yasashgan. Turli buyumlar Xitoy bilan savdo orqali kirgan. Qo'shni xalqlarning ma-

halliy aholiga ta'sirini etagi o'ng tomonga yopiladigan xatlatlar, ayrim kashta naqshlari orqali ko'rish mumkin.

Ijtimoiy hayotda qarindoshlik munosabatlari muhim o'rin tutgan. Urug' ichida nikoh (endogamiya) taqiqlangan. Qarindoshlar bir-birlariga so'zsiz yordam ko'rsatganlar. Qo'shnicilik ko'magi ham eng yaxshi an'analardan bo'lgan.

Uzoq Sharq xalqlari ma'naviy hayotida ko'plab arxaik xususiyatlar saqlangan. Tabiat bilan yaqin bog'liqlikda yashagan aholi uning barcha narsalari jonli ekanligiga ishonganlar, ular insonning ruhi hayvon va o'simliklar ruhi bilan aloqada ekanligiga ishonganlar. Uzoq davom etgan bayramlardan biri ayiqqa bag'ishlangan. Unda kichkinaligida ushlanib bir necha yil xonadon sharoitida boqilgan ayiqni oxir-oqibatda bayramda qurbonlik qilib, go'shtini mehmonlarga ulashganlar.

Bu xildagi udum-bayramlar kamayib, XX asrda aholining turmushiga zamonaviy madaniyat va maorif muntazam joriy etildi.

12.4. Janubiy Sibir, Tog'li Oltoy-Sayan va Baykalbo'yi xalqlari

Janubiy Sibir tabiati Shimoliy Osiyoning boshqa hududlarinikiga nisbatan ancha farq qiladi. Lekin unda ham iqlim kontinental, ayni paytda nisbatan yumshoq. Jumladan, yanvar oyidagi harorat -16°C , iyulda $+23^{\circ}\text{C}$. Tekisliklarda o'rmon-dasht hududlar: o'simlikka boy dasht, yaproqli, ignabargli, aralash o'rmonlar boshlanadi. Bu hududlar iqlimiga mos daraxtlar bilan qoplangan, ularga alp o'tloqlariga boy ko'psonli vohalarga ega tog'lar ham ta'sir ko'rsatgan. Sibirning janubida dunyodagi eng chuqur chuchuk suvli ko'l – Baykal joylashgan. Bu hududdan okeanga buyuk Sibir daryolari – Ob, Yenisey, Lena, Amurlar yo'li boshlanadi.

Janubiy Sibirda Rossiya tarkibiga kiruvchi qator ma'muriy-hududiy birliklar joylashgan: Tog'li Oltoy (oltoyliklar 69 ming kishi), Xakasiya (xakaslar 78 ming kishi), Tuva (tuvaliklar 206 ming kishi), Buryatiya (buryatlar 417 ming kishi). Buryatlar, bundan tashqari,

ikki: Ust-Orda (Irkutsk oblasti), Chita oblastining Agin muxtor okruglarida yashaydilar. Kemerovo oblastining janubiy rayonlaridagi shorlar (15,7 ming), Irkutsk oblastining Tuva bilan chegarasida tofalalar (700 kishi) istiqomat qiladilar.

Sanab o'tilgan barcha xalqlar tili oltoy til oilasi, aksari qismi turkiy tillar guruhiga mansub. Mo'g'ul til guruhiga faqat buryatlar kiradi.

Janubiy Sibirning qadimiyati unda keyinchalik butun Sibir o'lkasiga tarqalgan ko'plab madaniy kashfiyotlari bilan ahamiyatlidir. Ulardan biri bug'uni xonakilashtirib yangi chorvachilik sohasi – uy bug'uchiligining boshlanishidir. Uni samodiy va tungus qabilalarining qadimgi ajdodlari nomi bilan atashgan. Uy bug'uchiligi haqidagi ilk ma'lumotlar milodiy asr boshlariga oid bo'lib, O'rta Yeniseydan topilgan ashyolar bilan tasdiqlangan.

Protooltoyliklar shakllangan va rivojlana boshlagan hudud Markaziy Osiyo va Janubiy Sibir dashtlari bo'lgan. Jez davridan ushbu hududdagi aholi (mil. avv. III–I mingyilliklar) ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligini shakllantirgan. Ayni paytda aholi etnik tarkibi ham bir necha bor o'zgargan. Janubiy Sibir, Orolbo'yi, Kaspiybo'yi, Qora dengiz sohillaridagi dashtlarda yevropeoidlarning eroniy tilli qabilalari yashab, ko'chmanchilikka asoslangan madaniyatning tarqalishiga xizmat qiladi. U davrlardan bizga qadar marhumlar qo'yilgan qo'rg'onlar yetib kelgan. Oltoy, Xakasiya va Tuvaning qo'rg'onlaridan topilgan metall, yog'och, teridan yasalgan san'at buyumlari ko'plab muzeylar zallarini bezab turibdi.

Ko'plab madaniy yutuqlar: ma'danlarni eritish, ulardan mehnat qurollari yasash, hayvonlarni qo'lga o'rgatish, ularni xonakilashtirish, dehqonchilik xo'jaligini yuritish Oltoy, Sayan va Baykalbo'yidan butun Sibirga tarqalgan. Ushbu jarayonlarda mahalliy Sibir aholisi qatnashgan.

Xo'jalikning yangi turlari tiklanishi aholi sonining oshishiga, migratsiya jarayonlarining o'sishiga olib keladi. Ilk temir davridan ko'chmanchi chorvadorlar harakatchanligi yanada yuksaladi. Ushbu davrdan Janubiy Sibir va Markaziy Osiyoga turkiy guruhlar kela

boshlaganlar. Hududda chorvador guruhlarining: hind-yevropa, paleosiyo, ural, tungus tilli aholining turkiylar bilan aralashuvi jarayoni kuchayadi. Ayni paytda yevropeoid va mongoloid irqalarining aralashuvi ham ro'y berdi.

Janubiy Sibir etnik xaritasiga Chingizxon tuzgan mo'g'ullar davlatining ta'siri ham kuchli bo'lgan. Ayrim turkiy tilli etnoslar shimolga (xususan, yoqutlar avlodlari) surilgan, boshqalari g'arbga – qozoq va uralbo'yi dashtlariga ko'chganlar. Ayrim mo'g'ul guruhlariga Sibirning janubi, Baykal atroflarida o'rnatilib, oldindan yashab kelayotgan turklar va tunguslar bilan aralashganlar. Aynan shu taxlit buriyat xalqi shakllangan tili bo'yicha mo'g'ul etnonimi turkiy qabila urug'i nomidan olingan.

Mo'g'ullar imperiyasi parchalangach, Janubiy Sibir xalqlari o'zlarining nisbatan kuchli qo'shnilari: mo'g'ul, manchjur va jung'orlarning bosqinlari maydoniga aylanadi. Rossiyaning hududni egallashi XVI asrdan boshlanadi. Shuni ta'kidlash joizki, Janubiy Sibirning ko'plab xalqlari konsolidatsiyasi faqat XX asrda ro'y berdi. Ilgari buriyatlardan tashqari, ulardan birortasi ham umumiy nomga ega bo'lmagan. Xakaslar beshta hududiy-qabilaviy guruhga, oltoyliklar yettita, tivaliklar bir necha xil nom bilan atalganlar. Hatto buriyatlar: sharqiy (baykalorti) va g'arbiy (baykalbo'yi) guruhlariga, ularning har biri, o'z navbatida, 5 ta qabilalarga bo'linib, sheva, xo'jalik va turmushda o'ziga xosliklarga ega bo'lganlar.

Sharqiy buriyatlarda ko'chmanchi chorvachilik turmush tarzi, xo'jaligi vujudga kelgan. Ular yilqichilik, qo'ychilik va tuyachilik bilan shug'ullanganlar. G'arbiy guruhlarda yirik shoxli mol boqish keng tarqalgan. Ayni paytda molning bir qismi qishda og'itxonalarda saqlangan, yozda ularga xashak tayyorlangan. O'ziga xos tomonlaridan biri g'arbiy buriyatlarining xashak o'radigan maydonlarni mol go'ngi bilan o'g'itlantirishlari bo'lgan. Ular ruslar kelmasdan oldin dehqonchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Baykalorti dashtlari aksari ko'chmanchi chorvachilik rayoni bo'lib, unda mo'g'ul tipidagi xo'jalik (yil davomida yaylovlarni al-

mashlab molning boqilishi) yuritilgan. Chorvadorlar uchun kigizli uchi uchli o'tov uy vazifasini o'tab, uning asosi yog'och panjara va o'qlardan iborat bo'lgan. Oilaning barcha yuklari ko'chishlar paytida tuya va otlarda olib yurilgan. Taomlari barcha ko'chmanchilarda bo'lgani kabi sut va undan tayyorlangan mahsulotlar edi. Go'sht kundalik taom bo'lmagan. Ulardan farqli o'laroq g'arbiy buriyalar avvaldan o'troq yashab, yog'ochdan uylar qurganlar, faqat bu uylar ko'pburchakli shaklda bo'lgan. Bu hududda chorvachilik va dehqonchilik yetakchi o'rinda, ov va Baykaldan baliq ovlash yordamchi xo'jalik vazifasini o'tagan.

Oltoyliklar, tuvaliklar, xakaslar hayot tarzi va xo'jaligida ham deyarli shu xildagi tafovutlar bo'lgan. Janubiy oltoyliklar, ko'pchilik tuvaliklar va xakaslarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik asosiy xo'jalik hisoblangan. Ular yilqichilik, qoramol, qo'y boqishgan. Xashak deyarli tayyorlanmagan, molni yil davomida yaylovlarda ushlagan. Sayan va Oltoy tog'oldi hududlari aholisi chorvani yozda baland tog'lardagi alp o'tloqlarida boqqanlar.

Shimoliy-sharqiy tuvaliklar va qo'shnilar tofalarlarda o'ziga xos xo'jalik (ularni tojinliklar ham deyishadi) bug'uchilik bo'lsa-da, asosiy mashg'ulotlari ov, bug'ulardan esa yuk tashish uchun transport sifatida foydalanganlar. Kelib chiqishi bo'yicha ular sayan bug'uchilari – samodiy avlodlari bo'lib, turkiy tilni nisbatan kech qabul qilganlar.

Ayni paytda xakaslar, shimoliy oltoyliklar va shorlar orasida ayrim guruhlar hayotida ovchilik asosiy o'rin tutgan. Ular yovvoyi bug'u, maral, kiyiklarni, mo'ynali hayvonlar (olmaxon, qunduz va boshqalar)ni ovlashgan.

Janubiy Sibirning barcha xalqlari ruslar kelmasdanoq temirchilikni bilganlar. O'z temirchilari bilan Oltoyda yashovchi shorlar shuhrat qozongan. Mo'g'ul feodallari ulardan XVII asrga qadar mo'yna bilan emas, temir bilan soliq olganlar.

Xo'jalikdagi o'ziga xoslikka bog'liq holda turmush va madaniyatning boshqa jihatlari ham shakllangan. Chorvadorlarda (Tuva,

Baykalorti buriyatlarida, Janubiy Oltoy, xakaslarining bir qismida) kigiz bilan yopiladigan o'tov keng tarqalgan. Ovchilar uchi uchqir, usti daraxt po'stloqlari yoki yog'ochdan yasalgan ko'pburchakli o'tovlarda yashaganlar. XX asrning boshlaridan mahalliy xalqlar ruslar ta'sirida yog'och uylar qura boshlaydilar.

Kiyimlarda ham turli an'analar ko'zga tashlangan. Chorvadorlar aksari etagi o'ng tomonga yopiladigan uzun chopon (xalat) kiyganlar. Mahalliy zodagonlar Xitoy yoki Rossiya fabrikalarining qimmatbaho chiroyli matolari (movut, shoyi, atlas, barqut)dan tikilgan kiyimlarni afzal ko'rishgan. Qo'y terisidan uzun etakli qilib tikilgan po'stinlar, yumshoq qo'y terilaridan (yozda terining o'zidan) etiklar, kigiz poshnali, xitoychasiga tumshug'i uzun qayrilgan holatdagi etiklarni ham boylar ko'proq kiyganlar. Zodagonlar po'stinlari ustidan xitoy shoyisi va qimmatbaho mo'yna, yoqali yengil xalat kiyishgan. Boylarning bosh kiyimlari rangi unga tikilgan taqinchoqlariga qarab xo'jayinining amali, jamiyatdagi mavqeyini aniqlash mumkin bo'lgan. Janubiy Oltoyning turmushdagi ayollari kiyimida o'ziga xos element tanasiga yopishib turadigan yengsiz – chegedek bo'lgan. Qishda uni qo'y terisidan po'stin ustidan kiyishgan, yozda – xalatning ustidan kiyib yurilgan.

Janubiy Sibir aholisi tabiiy ijtimoiy jihatdan bir toifali bo'lmagan. Har bir kishi o'z urug'ini bilgan va yetti ota-bobosi ismini yoddan ayta olgan. Har qanday notanish kishidan uning urug'ini so'rab, qarindoshlik darajasini osongina aniqlashgan.

Urug' ichida nikoh taqiqlangan. Bir urug' a'zolari o'zaro yordam ko'rsatishlari odatiy hol edi. Lekin ovchilardan tashqari barcha xalqlarda urug'larda ichki tenglik bo'lmagan. Hayotda ko'p narsa boy xonadon egalriga bog'liq bo'lib, urug'doshlik «yordami» ko'pincha yashirin qaramlik tusida edi. Xususan, boy chorvadorlar o'z mollarini kambag'allarga boqishga bo'lib berish odati keng qo'llanilgan. Shartlar turlicha bo'lgan, kimdir tug'ilajak hayvonlar hisobiga boqsa, yana kimdir faqat sut va sut mahsulotlari, juni hisobiga chorvani olgan, shu tariqa yirik poda egalari o'z chorvasini deyarli tekin boqtirishga

erishgan. Urug'lardagi iyerarxiya ichki, ayniqsa, buryatlarda kuchli tus olgan. Ularda hatto xitoy-mo'g'ulcha feodal lavozim va mavqelar tizimi (tayshi, no'yonlar, zaysanlar, shulenlar va h.k.) shakllanib, ularga qaram butun bir urug'lar yoki guruhlar bo'lgan. Bunday tengsizlik boshqa xalqlarda ham kuzatilgan. O'rta asrlarda o'z davlatlariga xakaslar, Yenisey qirg'izlari ega bo'lishgan. Ba'zida ularning atrofida yashagan qabila va elatlar ushbu davlat ma'murlariga boj – yasoq to'laganlar. Hududda ilk o'rta asrlardan O'rxun-Enasoy runn yozuvi bo'lib, turkiy tilda toshlarda bitilgan. Bilga xoqon va boshqalarning o'gitlari bizga qadar saqlangan. Chingizxonning yurishlaridan so'ng bu yozuv unutilgan.

Qadimgi madaniy an'analardan darak beradigan yana bir soha hunarmandchilikdir. Uy hunarmandchiligida ip yigirish, kigiz bosish, teri oshlash, yog'och o'ymakorligi bilan shug'ullanganlar. Ularning ayrimlari bilan kasb shaklida ham mashg'ul bo'lishgan. Xususan, buyurtmalarda kumush, oltin, mis, qimmatbaho toshlardan zargarlik buyumlari tayyorlash qadimgi an'analarga ega bo'lib, u bilan hozirga qadar shug'ullanib kelishadi. Tuva zargarlari ishlarining nozik did bilan yasalishi ajralib turadi. Mis va quyma buyumlar, toshtaroshlik, yog'och o'ymakorligi, xakas kandakorligi namunalari va boshqa xalq san'ati turlari yuksak rivojlangan.

Aholining konfessional holati. Janubiy Sibirga dunyo dinlari va boshqa diniy ta'limotlar hamda diniy tasavvurlar faol tarqatilgan. Buryatlarning Baykal ortida yashaydigan qismi XVII–XVIII asrlarda lamaizmni (X asrda paydo bo'lgan) tibetliklardan qabul qilganlar. Xakaslar, oltoyliklar, shorlar, tofalar va g'arbiy buryatlar XVIII–XIX asrlarda xristianlikka o'tkaziladilar. XX asrning boshida Tog'li Oltoyda yangi din – burxonlik tarqalib, unda buddizm, xristianlik va mahalliy e'tiqodlar chirmashib ketgan.

Buddizmning tarqalishi adabiyotga murojaat qilishga, ushbu din bilan bog'liq bo'lish maorifni o'zlashtirishga yo'l ochadi. Buryatlar eski mo'g'ul yozuvidan foydalanishgan. Ayrim lamalar tibet tilini bilishgan. Buryatlar yurtida XX asrning boshlarida 30 dan ortiq (budda monastir-

lari) faoliyati ko'rsatgan. Tuvada 20 ga yaqin monastirda lamalar soni minglab kishidan iborat bo'lgan. Xristianlikni qabul qilishgan aholiga cherkov maktablari qurib berganlar. Natijada mahalliy xalqlarga diniy bo'lsa-da ta'limga, fan bilan shug'ullanishga yo'l ochiladi. Olimlar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida buryatlardan G. Banzarov, T.T. Sibikov, M. Xangalov, xakaslardan N. Katanov va h.k.lar yetishib chiqadilar. Ayni paytda mahalliy aholi ongida an'anaviy dinlar ham uzoq davrlar saqlanib qoladi. Xususan, shomonlik va boshqa mahalliy dinlarni na xristianlik, na lamaizm surib chiqara olmadi. Nari borsa har ikki din (dunyo dini va mahalliy e'tiqod) odamlar ongida o'z o'rniga ega bo'lib, zarur paytda ulardan biridan najot so'rashgan. Og'ir vaziyatlarda kasallik, omadsizlik, shomon – qamga murojaat qilishgan. Buryatlar va tuvaliklar arvoqlar ruhiga (animizm) ko'proq sig'inishgan. Buning uchun ular ruhlarni ramzi – ongonlarga (yog'ochdan, teri, mo'ynadan yoki jundan), ma'lum ko'rinishda yasalgan but va sanamlarga e'tiqod qilganlar. Buyuk shomonlar ongonlari ayniqsa qadrlangan. Ongonlar muqaddas joylarda, o'rmonlar, g'orlar, tog'larda saqlanib, u joylarga begonalar qo'yilmagan. Oilaviy ongonlar ham bo'lgan. Janubiy Sibir xalqlari diniy e'tiqodlarida (yoqutlardagi singari) qadimgi tasavvur va kultlar unsurlari uchraydi. Janubiy Sibir xalqlari hayotida fol yuksak o'rin tutgan. Eng sevimli va ommalashgan soha qahramonlik dostonlari edi. Ular turlicha variantlarda barcha xalqlarda mavjud edi. Buryatlarda uligerlarni maxsus qo'shiqchi – uligershinlar ijro etgan. «Alamji mergen», «Geser», xakaslar dostoni «Albinji», oltoy dostonlari «Kogutey», «Malchi-mergen», «Maaday-Kara» va h.k.lar keng ommalashgan.

Taniqli qo'shiqchilar – doston ijrochilari xalq tomonidan e'zozlangan. Dostonchi-qo'shiqchilik san'ati ko'pincha otadan o'g'ilga meros bo'lib o'tgan. Jamoada qo'shiqchi – uligershin (xakaslarda – xayji, oltoyliklarda – qaychi)ning mavqeyi o'ziga xos, faxrli, shomonnikidan past bo'lmagan.

Bu xildagi qo'shiq seanslari qishning uzun tunlarida bo'lib, bir necha kun davom etgan. Dostonni odatda do'mbira musiqasi jo'rligida ijro etilgan. Do'mbiraning torlarini otning yolidan qilishgan.

Xalq dostonlari afsonaviy qahramonlari, xalq baxti uchun son-sanoqsiz dushmanlarga qarshi kurashi kuylangan. Doston mualliflari va ijrochilari aynan oddiy xalq tarafida bo'lgan.

Albatta, XX asr Sibir xalqlari hayotiga katta o'zgarishlar kiritdi. Insonlar ma'lumotli, turli sohalarda mutaxassis bo'lib, turli millat va-killari sanoatda, ilmiy laboratoriyalarda ishlamoqdalar. Ularda xalq teatrlari, muzeylar, gazetalar, televideniye va radio, o'zlarining zamonaviy adabiyotlari mavjud.

12.5. Sibirdagi zamonaviy etnik jarayonlar

Ural tog'laridan sharqdagi Rossiya xalqlarining zamonaviy taraqqiyoti yangi va murakkab davrga kirdi. Ilgari ko'pchilikka Sibir xalqlarini Yevropa madaniyatiga jalb etilsa, tozalik, zamonaviy ta'lim tizimiga tortilsa, barcha muammolar o'z-o'zidan hal bo'ladi, deb o'ylansa, bugun bu narsalar yetarli emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Bolalarning maktab-internatlarda o'qitilishi ularni o'tmishdagi an'anaviy ish – bug'uchilik, baliqchilik, ovchilik va hokazolardan, mehnat ko'nikmalaridan ajratdi. Ularning yangi bilimlari va kasblari mahalliy sharoitlarda yashash hamda xo'jalik yuritishga zarur emasligi ma'lum bo'ldi.

Bu yengish zarur bo'lgan yagona qiyinchilik emas. Shimol va Sibirning kam sonli xalqlar yashash muhitlari tundra va tayga kengliklari zamonaviy xo'jalik faoliyatlari (sanoat, mineral resurslarni qazib olish va hokazolarga) juda ta'sirchan va yaylovlarning yildan yilga kamayishiga, ov qilinadigan o'rmonlar, hayvonlarning qisqarishiga sabab bo'lmoqda. Shimoliy Osiyoning mislsiz tabiatiga neft, gaz va boshqa foydali qazilmalarni vahshiyona, ekologiyaga katta zarar bilan ishlayotgan davlat va xususiy kompaniyalarning qazib olishi keltirmoqda. Xantilar, mansilar, nenetslar, nganasanlar va boshqa etnoslarning yashash sharoitiga yetkazilgan zararni kompaniyalar to'layotgan moddiy to'lovlar qoplay olmayapti. Bu va bunga o'xshash muammolar milliy e'tiroz hamda talablarning kuchayishiga olib keladi. Ular-

dan biri etnik tillarni himoya qilish talabi bo'lib, unda mahalliy tillarga davlat maqomi berish haqida qonun qabul qilish orqali ularni saqlab qolish masalasi bo'lmoqda. Sibir xalqlari tillaridan mahalliy qonunchilik hokimiyati tomonidan tan olinganlari (rus tili qatorida) oltoy, buryat, tuva, xakas va yoqut tillaridir. Kam sonli xalqlar dunyoga iqtidorli yozuvchilarni: Y.Ritxeu (chukcha), Y. Shestalov (mansi), S.Kurilov (yukagir), folklor to'plovchi A.Platonov (evenk) va hokazolarni berdi. Rossiya parlamenti 1999-yili «Rossiya Federatsiyasining tub kam sonli xalqlari huquqlarini muhofaza qilish» haqida qonun qabul qildi. Shuningdek, «Bug'uchilik haqida qonun» qabul qilindi. «An'anaviy tabiatdan foydalanadigan hududlar haqida» qonunlar Sibir xalqlarining qonuniy huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Si birning tub aholisi: selkuplar, ketlar, nenetslar, evenklar madaniyati haqida nimalarni bilasiz?
2. Yoqutlar, dolganlar, yukagirlar xo'jaligi haqida so'zlab bering.
3. Usuhbu aholi guruhlari, xo'jaligi va moddiy madaniyati bo'yicha ma'lumot to'plang.
4. Chukchalar, koryaklar, itelmenlar haqida nimalarni bilasiz?
5. Oltoyliklar, xakaslar, tualiklar, buryatlar tili, xo'jaligi va madaniyati haqida gapirib bering.
6. Moddiy madaniyatdagi transformatsion jarayonlarning borishini so'zlang.
7. Sibirning chorvador aholisi haqida ma'lumot to'plang.
8. Shimoliy osiyoliklar ma'naviy madaniyatlaridan nimalarni eslab qoldingiz?
9. Oltoyning turkiy tilli aholisining O'rta Osiyoga qanday aloqasi bor?
10. Shimoliy osiyoliklarning an'anaviy va hozirgi dinlarini taqqoslab izohlab bering.

13-BOB. SHIMOLIY AMERIKA XALQLARI

G'arbiy yarimshardagi tor Panama bo'yni qit'ani ikki qismga – Shimoliy va Janubiy Amerikaga ajratib turadi.

Qutb kengliklaridan deyarli ekvatorgacha, tundradan tropik o'rmonlargacha Shimoliy Amerika-Yevrosiyo va Afrikadan keyingi yirikligi bo'yicha uchinchi qit'a (24,2 mln. km²). Ushbu qit'aning shimoliy sohilini Shimoliy muz okeani, g'arbini Tinch okean suvlari yuvib turadi. Qit'a nomidan tashqari, Shimoliy Amerikaning nisbatan tor ma'nosi deganda Meksika bo'g'ozi va Rio-Grande daryosidan qit'aning shimoliy chegaralariga qadar tushuniladi.

Shimoliy Amerikaning tabiati geografik o'ziga xosligi bilan betakrordir. Unda «ichki dengiz» – Buyuk Shimoliy Amerika ko'llari guruhi, ajoyib g'orlari, ulkan kanyonlari, vulqonli, geyzerli massivlari, Yangi Shotlandiya oroli sohilidagi eng baland (20 metrgacha) to'lqinlari bilan mashhurdir.

Shimoliy Amerikaning g'arbiy qismida ulkan tog' tizimi – Kordilyera joylashgan. Qolgan hududlarni baland bo'lmagan Appalachi tog'lari, Buyuk va Markaziy pasttekisliklari birlashtiradi. Asosiy daryolar tizimi, ayniqsa, Missisipi (Missuri bilan) odamlarning butun qit'a bo'ylab joylashuvini yengillashtirgan.

Shimoliy Amerikada qit'aning eng yirik davlatlari – Amerika Qo'shma Shtatlari (328 mln. kishi) va Kanada (37 mln. kishi), unga Daniya Qirolligining o'z-o'zini boshqaradigan hududi – Kalaallit-Nunaat (Grenlandiya) va fransuz koloniyasi – Sen-Pyer va Mikelon ham kiradi.

13.1. Shimoliy Amerikaning tub aholisi

Tub aholining kelib chiqishi. G'arbiy yarimsharda hozirga qadar gominidlar kalla suyaklari topilmagan, topilganlari esa zamonaviy qi-yofadagi kishilarga yaqin. Ko'pchilik olimlarning fikricha, Amerikaga

mongoloid tipida shimoliy-sharqiy osiyoliklarning o'tishi bundan 30 ming yillar avval hozirgi Bering bo'g'ozini orqali boshlangan. Buyuk muzlik davrida bu joy Osiyoni Amerika bilan quruqlik ko'rinishida bog'lab turgan. Bizon va karibularni ovlovchi kichik guruhlar, hayvonlar ortidan yurib o'zlari bilmagan holda Yangi Dunyoni birinchilar qatori kashf qilgan.

Shimoliy Amerika preriylari va tog'oldi hududlarining ilk aholisi yirik hayvonlar (mamont, bug'u, ayiqlarga), ovni, termachilikni (qush tuxumlari, ari uyalari) bilan qo'shib olib borganlar. Biz ularning xo'jaligi haqida aniq ma'lumotlarni Shimoliy Amerikadagi paleolit manzilgohi – Luisvildan topilgan ashyolariga tayangan holda keltiramiz.

Yangi Dunyo paleolit ovchilari hayot tarzi doimiy harakatni talab qilgan. Iqlimning o'zgarishi va ov hayvonlarining janubga siljishi ularning hozirgi AQSHning janubiy-g'arbiy hududlariga ko'chishlariga, yangi yerlarni o'zlashtirishga majbur etadi.

Antropologik tasnif. O'zlarining antropologik tiplariga ko'ra Amerika hindulari, eskimoslar ko'proq Shimoliy va Sharqiy Osiyo xalqlariga yaqin hamda katta mongoloid irqiga kiradi. Bu Amerika tub aholisining Osiyodan chiqqanligini isbotlovchi guvohliklardan biridir. Shimoliy Amerika hindulari mongoloid irqiga mansub bo'lishi barobarida, bir necha irq tiplariga – eskimos, atlantika, tinch okean xillariga bo'linadilar. Ayrim tafovutlarga qaramasdan, Amerika hindularining mongoloidlar ekanligi bahs talab qilmaydigan holatdir.

Hindu odatda o'rta bo'yli, yelkador, lekin harakatchan, uzun qo'lli, bilaklari ingichka, peshanasi keng, burgut burunli, nisbatan katta og'izli, qo'y ko'zli (epikantusli), yapaloq yuzida iyagi biroz oldinga chiqqanligi, och yoki to'q sariq badan rangi, to'g'ri qora sochlari bilan xususiyatlanadi. «Qizil tanlilar» laqabini hindular tantanali holatlarda badanlarini, yuzlarini qizil ohra bilan bo'yashlari sababli olganlar. Hindularni aynan shu shaklda ilk yevropalik dengizchilar va mustamlakachilar ko'rganlar va eslab qolganlar.

Shimoliy Amerika hindularining tillari. Hindularda bir afsona bo'lib, unda yaratuvchi dunyoni o'rnatish borasida sharqdan g'arbga

tomon harakat qilgan. U o'zi bilan ko'plab tillarni olib, ko'ringan odamlar guruhiga alohida tilni in'om qilgan. Qit'aning ichki rayonlariga kelganida unga bu joy yoqib qolib, ketmaslikka qaror qiladi. Unda tillar ham ko'p bo'lgan, iloh ularni o'z atrofiga sohib yuborgan. Bu tillarni olgan hindular ana shu sababli ko'p tilli bo'lishgan.

Haqiqatan ham Shimoliy Amerika hindulari tillari ko'p sonli va xilma-xildir. Ularning o'zaro yaqinligini aniqlash murakkab, tadqiqotchilar yuzga yaqin til oilalari mavjudligini ta'kidlashadi. Shuning uchun Shimoliy Amerika hindularining bir necha to'liq til klasifikatsiyalari mavjud. Shimoliy Amerika til guruhlarini qisqacha quyidagicha tavsiflash mumkin.

I. Eskimos – aleut til oilasi, eskimos va aleut aholisini birlashtiradi. Bu xalqlar Shimoliy Amerikaning shimoliy sohillarida – Kodyak orolidan (Tinch okean) Labradorgacha (Atlantika okeani), Grenlandiya sohillari va Arktika arxipelagi orollarida yashaydilar.

II. Na-dene til oilasiga kiruvchi qabilalar shimoliy-g'arbda, asosan Kanadada yashaydilar. Atapasklar, Shimoliy Muz okeanidan Meksikagacha, Tinch okeandan Gudzon qo'ltig'igacha hududlarda uchraydi. Tlinkitlar va xaydalar (shimoliy-g'arbiy hududlarda joylashgan) ham ushbu guruhga mansublar.

III. Shimoliy Amerika oilasi. Uning ko'p sonli guruhini algonkinlar tashkil qiladi. Ular Atlantika okeanidan Qoyali tog'larga, Kandaning sharqi va markazi, Buyuk ko'llar atroflari, Missisipi va Ogayo daryolarining o'rta oqimida yashaganlar.

Bugungi kunda ham Kanadada algonkinlar (kri, delaver, ojibvelar)ning ancha qismi yashaydi. Shimoliy amerind til oilasiga, shuningdek dakota, irokezlar, siular qabilalari ham kiradi. Ular Missuri, Missisipidan Qoyali tog'largacha hududlarda yashaganlar.

IV. Markaziy amerind til oilasi. Unga Kaliforniya qabilalari – penuti, chinuk, yakona va boshqalar, Kolumbiya daryosi havzasida yashovchilar tillari kiradi.

Hozirgi AQSH hududida yashovchi qabilalar turli tillarda so'zlashganlar. Ba'zida qo'shni qabilalar vakillari bir-birining tilla-

rini tushunmaganlar, natijada hindular imo-ishora «tilini» yaratganlar. Bu usuldan hindular ingliz tilini o'zlashtirgancha yevropaliklar bilan muloqotda ham foydalanganlar.

Etnoslararo muloqotga ehtiyoj qabilalararo jargonlarni vujudga keltirib, undan savdo aloqalarida foydalanganlar. Ulardan eng mashhuri Shimoliy Amerikaning Alyaska yarimorolidan Kaliforniyagacha tarqalib, XIX asrda yevropaliklar unga chinuk deb nom berganlar, hindular kabi ular ham bu tildan savdo-sotiqda foydalanishgan. Astasekin unga ingliz, fransuz tillaridan yangi so'zlar kiritiladi. AQSH ning janubiy-sharqida muskoglar, algonkinlar, irokezlar, siular muomalasida shakllangan mobile Floridadan Missisipiga qadar hududlarda savdo tili vazifasini bajargan. Buyuk ko'llar vohasida mo'yna savdosida fransuz savdogarlari va hindular orasida savdo tili ojibve (chippayev) asosidagi jargon bo'lgan. Mamlakat janubida ko'chmanchilar tili asosidagi jargon qo'llangan. Ayni paytda hindular tiliga ingliz tilidangina yangi so'zlar kirmagan jarayon ikki tomonlama bo'lib, ingliz tili hali hindular tili hisobidan boyib borgan.

Shimoliy Amerikaning arktika xalqlari madaniyati. Eskimoslar Grenlandiya sohillari, Kanadaning shimoli va Alyaskada yashaydilar. Ojibvelar tilidan «eskimante» – «qaynatilmagan go'shtni yeyuvchilar» ma'nosini bildiradi.

Eskimoslar mahalliy sharoitlarga mos maxsus xo'jalik, baliqchilik hamda dengiz hayvonlarini ovlash (yozda qayiqlarda, qishda muzdan ochilgan teshikdan) bilan shug'ullangan. Termachilik o'simlik oziqlari (mevalar, o'tlar, ildizlar) manbayi bo'lgan. Eskimoslar ilgari-dan oziqlarni konservatsiya qilish (dudlash, quritish, tuzlash) usullarini qo'llaganlar. Mustamlakachilar davrida un va boshqa yevropaliklar oziqlari eskimoslarda ilgari ma'lum bo'lmagan kasalliklar, vitaminlar yetishmasligi, raxit va h.k.larni keltirib chiqarib, hindular ularni qanday davolashni ham bilmaganlar.

Dengiz hayvonlarini ovlashda uchi ajraladigan garpun (sanchqi) va havo puflagan dengiz hayvonlari terisidan tikilgan meshdan foydalanganlar. Mesh yaralangan hayvonning cho'kib ketishiga yo'l

qo‘ymagan. Boshqa hayvonlar va qushlarni ovlashda eskimoslar kamon, qopqonlar, sanchqilar qo‘llaganlar. Baliqni ovlashda to‘t, nayza, sanchqilardan foydalanganlar.

Ovlangan hayvon va baliqlar xo‘jalikning barcha sohalorida qo‘llanilgan. Go‘шти va yog‘i taomga, uyni yoritish va isitishga, terisini kiyim, ko‘rpa, suyaklarini mehnat va ov qurollari yasashga ishlatganlar. Yog‘ochni o‘rmon qabilalaridan ayirboshlab yoki dengiz oqimlarida sohilga chiqib qolgan yog‘ochlardan foydalanganlar.

Yozgi turar joylar uchi uchqur konussimon daraxt po‘stlog‘idan qurilgan teri yopilgan chumlar bo‘lgan. Qishkisi yerto‘la ko‘rinishidagi bir yoki ikki xonali yashaydigan va xo‘jalik xonalaridan tashkil topgan. Ov paytida vaqtinchalik turar joy afsonaviy «iglu» – qor qatlamlaridan kesib, doira shaklida joy qilish, ichida hayvon terilaridan tutib sovuqdan asranish uchun kichik xonacha qilish an‘anasi vaziyatdan kelib chiqib yasalgan. Agar qo‘qqisdan qor bo‘roni, izg‘irin boshlansa, ovchi o‘zi itlari bilan qorga ko‘milib jon saqlagan.

Eskimoslarning yozgi kiyimlari bir qavat teridan, qishkisi ikki qavat – juni ichkari va tashqariga qilib tikilgan. Unda asosan bug‘ular terisi ishlatilgan. Mo‘ynali ko‘ylak kapyushoni bilan, shim, mokasin, etikning soqqisi uzun bo‘lib, uning tasmalarini belga boylashgan. Qo‘lqoplar ham yengga bog‘langan. Ustki kiyimlar turli mo‘ynalardan tikilib, munchoqlar bilan bezatilgan.

Eskimoslar itlar qo‘shilgan nartlar (chanalar)da yoki suv orqali bir kishilik kayaklarda, ko‘p o‘rinli umiaklarda harakatlanganlar. Ular hayvon ovlash uchun ulkan hududlarda bir necha kunlab yurishlariga to‘g‘ri kelgan. Eskimoslar hududlardagi tabiiy nishonlarga qarab yo‘l topishga mohir bo‘lganlar.

Eskimoslarning suyak va hayvon shoxlariga o‘yma naqshlari ham yuksak san‘at darajasida bo‘lgan. Ularning ov hayvonlari haykatchalari, itlar qo‘shilgan chana tasvirlari turli muzey ko‘rgazmalarini bezab turibdi. Eskimoslarda qo‘shiq bayramlari, musobaqalar tez-tez o‘tkazilib turiladi. Bug‘ular qo‘shilgan chanalarda, itlar qo‘shilgan chanalar yoki chang‘idagi musobaqalarda ko‘plab sayyohlar, havas-

korlar, jumladan shaharlarda yashovchi kishilar faqat tomoshabin emas, ishtirokchilar sifatida ham qatnashadilar. Bugungi kunda eski-moslar ham zamonaviy sport o'yinlari – futbol, xokkey va h.k.larda qatnashmoqdalar.

Shimoliy o'rmon qabilalari. Bu hududda ko'p sonli algonkin va atapask qabilalari yashaydi. Ular atapask yoki na-dene tillarida so'zlashadilar. Ko'chmanchi ovchi qabilalari bug'u va kiyiklarni ovlaganlar. Aynan ushbu viloyatlar hindulari pemlikan – quritilgan go'sht, miya, yog' aralashmasidan mahsulot tayyorlab, qayin po'stlog'idan qilingan idishlarda uch yilgacha saqlagan. Bu uzoq davom etadigan ovlarda iste'mol qilinadigan oziq yevropaliklarni qiziqtirib, go'shtli konservalar tayyorlashga asos bo'lgan.

Atapask qabilalari daraxt po'stloqlaridan qilingan yengil chaylalarda yashaganlar. Na-denelar kanoelari ham daraxt po'stloqlaridan yasali, katta daryolarda, Buyuk ko'llarda baliq ovlangan. Qishda ular it qo'shilgan chanalar yoki chang'ildan foydalanib ov qilishgan.

Bugungi kunda Alyaska va Kanada atapasklari bir nechta rezervatsiyalarda yashashadi.

Bu yerda tarqalgan bug'u terisidan mo'ynali kiyimlar hindular kiyimlari ramzi sifatida tavsiflanadi. Qishda mo'ynali, yozda zamsha (oshlangan teri)dan erkaklarda tizzagacha, ayollarda to'pig'igacha ishton kiyishgan. Yumshoq poyabzal – mokasinlar, qo'lpaypoq yozda ham kiyilgan, mo'ynalardan kashtalangan, bug'u yoli, qush patlari, burgutlar tirnoqlari bilan bezatilgan. Qabila boshliqlari – oqsoqollar qush patlaridan murakkab bosh kiyimlari kiyishgan.

Shimoliy Amerikaning shimoli-g'arbiy (Tinch okean) sohili aholisi. Ushbu iqlimi murakkab, turli baliqlarga (ket, chavich, losos) boy o'lkalarda yilda ikki marta baliqlar daryolarga urug' tashlagani chiqadi. Ayni paytda okeandan ko'tarilgan baliqlarni faqat odamlar emas, turli hayvonlar (ayiq, bo'rilar, tulkilar) ham ovlaganlar.

Aleut orollari va Alyaskada aleutlardan shimolroqda tlinkitlar, xaydalar va nutkalar, simshianlar, selish va chinuklar yashaydilar. Bu qabilalar turli xil til guruhlariga mansub bo'lishsa-da, ularni asosiy

xo‘jalik faoliyati – baliqchilik birlashtiradi. To‘r va savatlar bilan treska, kambala va losos ovlangan. Shimoliy g‘arb hindulari tyulen, kit, morjlarni ushlagan. Oziq ratsionini termachilik mahsulotlari, suv o‘tlari, yovvoyi mevalar, yerildizlilar to‘ldirgan.

Bu hindu qabilalari uzun uylar (jumladan selish qabilasida 160 m uy bo‘lgan), 15–22 metrli qayiqdari, yog‘ochdan marosim niqoblari, udum-marosim buyumlari tayyorlaganlar. O‘ymakor totem ustunlari Shimoliy Amerika hindularining yana bir ramzi, ularni uying oldida o‘rnatib, totem ajdodlari – qarg‘alar, burgutlar, kitlar va marhum qabila boshliqlarini tasvirlaganlar. Homiy – totem sharafiga bayramlar, potlach – taklif etilganlarga sovg‘alar tarqatish marosimlari ham tashkil qilingan. Bu Tinch okean sohilida Oregondan Alyaskagacha yashovchi hindu qabilalari hayotidagi muhim marosim bo‘lgan. Sovg‘alarni tarqatish ko‘p kunli ziyofatlar, raqslar, qo‘shiqlar, musobaqalar, turli o‘yinlar, kechalar gulxan yonida turli hikoyalar bilan qo‘shib olib borilgan. Shimoli-g‘arbiy Tinch okean sohilida birinchi potlach haqida rivoyat mavjud. Oltin Burgutning qizlari eng mohir ovchilar tuta olmagan ajoyib qushni otib tushirganlarida, bu voqeani bayram bilan nishonlab, unda har bir qushning patidan bittadan pat ulashiladi. Har bir qiz u taqishi kerak bo‘lgan rangni tanlagan.

Shimoliy-g‘arb hududlari o‘z matolari bilan shuhrat qozongan. Janubda uni itning yungidan qilishgan, shimolda esa movut tog‘ echkilarini junidan tayyorlagan. Tlinkit mato to‘quvchi ayollarning eng mashhur buyumi – chilkat nomli yopinchiq hisoblangan.

Shimoliy-g‘arbiy hindular hayotida ayirboshlash muhim o‘rin tutib, hatto «pul» (misdan plastinkalar) ixtiro qilingan edi. Ularning jamiyatida ibtidoiy qullik elementlari bo‘lgan. Qullar muxolif qabilalarga qarshi urushlarda asir olinganlardan edi. Qurollari kamon, uchi misdan yog‘och nayza bo‘lsa, boshlari va tanalarini yog‘ochdan dubulg‘a va sovut asragan.

Kaliforniya. Turli tillarda so‘zlashuvchi hindular: xokalar, penuti, algonkin, shoshon, atapask, yukilar Oregon shtati va Shimoliy Meksikada yashaydi.

Yevropaliklar kelguniga qadar hindularning asosiy mashgʻulotlari turli oʻsimliklarni terish, ov (asosan kiyiklarga kamon va nayzalar bilan) qilish, baliqchilik bilan mashgʻul boʻlganlar. Kaliforniya hindulari oʻrmon yongʻoqlari, mevalari, yovvoyi suli donini terganlar. Taomni (boʻtqa va shoʻrvalar) suv oʻtmaydigan qilib toʻqilgan savatlarda, ichiga qizitilgan toshlarni solib tayyorlashgan. Kaliforniya qabilalari noyob sopol yasash usulini bilganlar. Belbogʻchalar kiyib, yarimyertoʻla yoki uchi uchqur, daraxt poʻstloqlaridan qurilgan chaylalarda yashaganlar. Kaliforniyaning moʻtadil iqlimi bunga imkoniyat bergan.

Kaliforniyaliklar yevropa sivilizatsiyasidan qattiq jabrlanganlar. XVIII asrda fransuz missionerlaridan, XIX asrning birinchi yarmidan oltin topilgandan soʻng minglab oltin izlovchilardan aziyat chekkanlar. Ular hindularning faqat madaniyatini emas, oʻzlarini ham qirganlar. Bugungi kunda Kaliforniya hindulari Shimoliy Amerikadagi 116 rezervatsiyaga boʻlib tashlangan.

Shimoliy Amerikaning sharqidagi oʻrmon hududlari hindulari.

Buyuk koʻllardan janubda, Missisipidan Atlantika sohiliga qadar keng yaproqli daraxtli, yumshoq va nam iqlimli oʻrmonlar joylashgan.

Ushbu hududda xilma-xil tillarda soʻzlashadigan delaver, mogikanlar (algonkin til oilasi), appalachi, seminollar (muskog guruhi), irokez qabilalari, ayrim siu qabilalari yashagan. Bu qabilalar oʻquvchilarga amerikalik yozuvchi Fenimor Kuperning romanlaridan yaxshi tanish.

Algonkin qabilalari Shimoliy Amerikaning shimoliy-sharqiy qismi tarixida muhim oʻrin tutgan. Koʻplab shaharlar, AQSH shtatlari nomlari va boshqa geografik nomlar (Manxetten, Mayami, Chikago, Missisipi, Missuri va h.k.lar), ayrim xalqaro tillarga kirgan hindu tili-dan olingan soʻzlar ham algonkin tillaridan kelib cʻniqqan – tomogavk (tosh uloqtiruvchi qurol), vampurn (munchoqlar bilan bezatilgan bel qayishi yoki axborot uzatish usuli), vigvam – turar joy, skvo (ayol), mokasin (etik), toboggan (yogʻochdan changʻili chana).

Algonkin qabilalariga irokezlardan janiʼbroqda yashagan delaverlar ham (oʻzlarini «leni lenape» – haqiqiy odamlar deb atashadi) kira-

di. Algonkin delaverlari yevropaliklar kelmasdan piktografik (rasmli) yozuv yaratganlar.

Bu hududda Povxatan konfederatsiyasi tuzilgan. XVI–XVII asrlarda konfederatsiya hozirgi Virginiya algonkin qabilalarini birlashtirgan. Konfederatsiya shunchalik kuchli ediki, inglizlar o‘z tashabbuslari bilan Povxatanga Londondan qirollik tojini yuborganlar.

Keyinchalik Povxataning qizi Pokaxontas britaniyalik dvoryanga turmushga chiqib, Londonga ketadi. Lekin bir necha yildan so‘ng sil kasaliga chalinib vafot etadi. Shundan so‘ng urush boshlanib, unda Konfederatsiya mag‘lubiyatga uchrab, qabilalar ittifoqi parchalanadi.

Meksika ko‘rfazi sohillarida va qit‘aning ichida, Missisipi daryosining quyi oqimida hindu qabilalarining muhim janubiy-sharqiy guruhlari – muskog til guruhi (krik, choktav, chikas qabilalari) vakillari joylashgan. Ular dehqonchilik bilan shug‘ullanganlar va katta qishloqlarda yashaganlar. Qishloq markazida barcha muhim kengashlar, diniy marosimlar o‘tkazilgan.

Bu hududda XVIII asrning o‘rtalarida Krik konfederatsiyasi shakllangan. Kriklar Missisipi ortiga surib chiqarilganiga qadar ittifoq 50 ta yirik manzilgohlarni birlashtirgan. Aholi oltita tilda so‘zlashgan. Amerika Qo‘shma Shtatlari tuzilganidan so‘ng barcha muskog qabilalari uzoq g‘arbga ko‘chirilgan.

Shimoliy Amerikaning sharqida yashovchi ajoyib qabilalardan biri irokezlar edi. Kolumbga qadar irokezlar hozirgi AQSHning qator shtatlarida – Pensilvaniya, Ogayo, Nyu-York, shuningdek Buyuk ko‘llar tevaragida – Ontario va Erida – Muqaddas Lavrentiy daryosining sohillarida yashaganlar. Ular o‘troq dehqonlar bo‘lib, makkajo‘xori, tamaki, dukkakli ekinlar, kungaboqar yetishtirganlar. Qo‘shimcha baliqchilik va ovchilik bilan ham shug‘ullanganlar. Makka orasiga loviya va qovoq ekkanlar, sababi hindular rivoyatiga ko‘ra (oneyda) bu ekinlar er-xotin bo‘lib, ularni ajratish mumkin emas.

Zarang daraxti sharbatidan qaynatib qand olishgan. Irokezlar bug‘u, kiyik, suvsar va h.k.larni ovlaganlar. Hayvon terilaridan kiyimlar tikilgan. Misga ishlov berishni o‘zlashtirib, undan pichoqlar

yasalgan. Kulolchilik charxini bilmasalar-da, kulolchilik san'atini o'zlashtirganlar. Irokezlar o'nlab uzun uylardan iborat qishloqlarda yashaganlar. Bu uylarning ichidagi har bir bo'linmada alohida oila yashab, uning o'z o'chog'i bo'lgan.

Irokezlarning eng kichik ijtimoiy birliklari ovachira deb nomlanib, uning a'zolari bir «uzun uyda» istiqomat qilib, bir ota-onadan tarqalganlar. Har bir ovachira boshida yoshi kekxa ayol turgan. Bir necha ovachira irokez urug'ini tashkil etgan. Qabilaning bir necha urug'i fratriyaga (yunoncha – «birodarlik») birlashgan. Bir fratriyaning urug'lari birodarlar sanalgan, qabilaning turli fratriyalari urug'lari bir qorin naridagi amakivachchalar hisoblangan.

Har bir urug'ning o'z nomi bo'lib, uni totem hayvon yoki qushdan olingan. Xususan, tuskarora qabilasida sakkiz urug' bo'lgan: Qo'ng'ir Bo'ri, Ayiq, Katta toshbaqa, Suvsar, Sariq Bo'ri, Kulik, Ugor, Kichik toshbaqa. Bu sakkiz urug' ichki fratriyani, ular esa qabilani tashkil etganlar. Shu xildagi ijtimoiy tashkilot tuzumi (ovachira), urug'-fratriya, qabila qachonlardir Amerikaning deyarli barcha hindu qabilalariga xos edi. Lekin irokezlar singari konfederatsiyani faqat bir necha qabilalar tuzganlar.

Ijtimoiy tashkilotning eng yuqori shakli ittifoq yoki irokezlar Ligasi beshta qabila: Onondaga, Kayyuga, Moxoki, Onayda va Senekalar Konfederatsiyasi bo'lgan. Ularni 1570-yili onondagalar yetakchisi Gayavata birlashtirgan. «Besh qabila» ittifoqini tuzgan Gayavata hindu qabilalariga tinch-totuv yashash yo'lini ochdi. Ittifoqqa barcha hindu qabilalari qo'shilishlari mumkin edi. Shimoliy Karolinada yashovchi irokez tilli tuskarora qabilasi 1722-yili Liga hududiga ko'chib ittifoqqa kirgan. Shu paytdan Liga «olti qabila» ittifoqi nomini oladi. Ligaga kirmagan qabilalar unga boj – yasoq to'laganlar. Ayrim qabilalar, jumladan, jangari gueronlar irokezlar zo'rvonligiga qarshi chiqqanlar. Lekin «olti xalqning» qudratli ittifoqi gueronlarni bo'ysundiradi.

Gayavataning qabilalar ittifoqini tuzganidan keyingi hayoti noma'lum. Ittifoqning hayoti esa yevropaliklar tazyiqi va amerika sivilizatsiyasining g'olibona yurishi natijasida yakun topadi.

Preriya. Missisipidan Qoyali tog'larga qadar o'simliklarga boy adirli dashtlar cho'zilgan bo'lib, ularni preriya (fransuzcha – «katta o'simliklar tekisligi») deb nomlashadi. Preriya hindulari orasida, eng avvalo, siu til oilasiga mansub qabilalar diqqatga molik. Ularni ojobvelar – «ilon», o'zlarini dakota – «ittifoqdoshlar» deb nomlashadi. Siularga: assiniboymlar, ayovalar, omaxalar, dakotalar va boshqalar kirgan. Preriyada siu tillarida so'zlashadigan qabilalardan tashqari, algonkinlar (cheyenlar, arapaxosalar), shoshon tillari guruhidan «qora oyoqlilar» (komanchilar) ham yashagan. Ularning barchasi kovboylar haqidagi kitob va filmlar qahramonlariga aylanganlar.

Ilk yevropaliklar Shimoliy Amerikada XVI asrning boshlarida paydo bo'lib, o'sha kezlarda preriyaning o'zida 400 ga yaqin hindu qabilalari bo'lgan. Yevropaliklar kelguniga qadar hindular preriyaning sharqida yirik daryolar oqimi bo'ylab yashaganlar. Ular sodda (primitiv) dehqonchilik (cheyenlar Shimoliy Dakotadagi Red River daryosida) yoki ov bilan (komanchilar) shug'ullanganlar.

Preriya hindularining butun hayoti ikki hayvon – bizonlar va otlar bilan bog'langan. Bizon ularga pemlikan – zaxira ozuqa bergan, terilaridan chodirlar, kiyim va poyabzal tikishgan. Bizonlarni jamoa bo'lib ovlaganlar. Kolumbga qadar hindularning asosiy qurollari hayvon shoxlari yoki qattiq daraxt yog'ochlaridan kamon, uchiga uchqurlangan tosh paykon bog'langan uzun dastali nayzalar bo'lgan.

XVI asr o'rtalarida yevropaliklar Shimoliy Amerikaga otlarni olib keladilar. Ispanlarni chorvachilik fermalaridan qochgan preriyada yovvoyilashgan otlar Amerikada mustang nomini olishadi. Hindular ularga tezda ko'nikib qo'lga o'rgatganlar, minib yurishni o'zlashtirganlar. Otlarda ular preriyani egallab bir necha yilda butun hududda joylashadilar.

Ot hindular hayoti va xo'jaligida muhim o'rin egallaydi. U bizonlarga ov mahsuldorligini keskin ko'paytiradi. Natijada hindular asta-sekin o'zlarining avvalgi xo'jaliklaridan voz kechib ko'chmanchilarga aylanadilar.

Erkaklar va ayollarning barcha kiyimlari qayta ishlangan bizon terilaridan qilingan. Erkaklar ham, ayollar ham oyoqlariga jayra ig-

nalari qadalgan bosh kiyimlarni, oyoqlariga mokasin kiyganlar. Ayollar oshlangan yumshoq teridan uzun kiyim kiyganlar. Dushman skalplari (bosh terilari) bilan bezatilgan jangovar ko'ylaklarni qabila boshliqlari va mashhur jangchilar kiygan.

Lekin priya hindularining eng ajoyib ziynatlari peshanaga bog'lanadigan burgut patlari tikilgan peshanaband bo'lgan. Patlar elliktacha bo'lib, har biri bironta jasorat belgisi hisoblangan. Patlar turlicha bo'lib, o'ziga xos qilib kesilgan. Peshanabandlarning o'ziga xos orden – tasmachalari bo'lgan deyish mumkin. Ularni qabila sardorlari va eng jasur jangchilar kiyishgan. Jangchilar, undan tashqari, o'zlarini grizli ayiqlari tirnoqlari bilan ham bezagan. Priya hindularining asosiy qurollari kamon bo'lgan. Jangda o'zlarini kiyik yoki bizon terlaridan yasalgan qalqon bilan himoya qilganlar.

Priya hindulari o'ta jangovarliklari bilan xususiyatlanmaganlar. O'zlarining birinchi mudofaa urushlarini ular shartnoma bo'lishiga qaramasdan, so'nggi yerlaridan mahrum qila boshlaganliklaridan so'ng boshlaydilar.

Priya hindularining eng kichik ijtimoiy birliklari urug' edi. Hindu yo o'zining onasi urug'iga (jumladan qarg'a hindularida), yoki otasi urug'iga mansub hisoblangan. Yoshi katta erkaklar alohida erkaklar jamiyatlariga birlashganlar.

Afsungarlar, shomonlar hurmat qilingan, e'zozlangan. Ularning asosiy vazifalari ruhlar bilan muloqot bo'lgan. Shomonlar kasallarni davolaganlar, diniy marosimlarni boshqarganlar, taqdirni oldindan aytib berganlar, shomon nog'oralari va shaldiroqlari bilan ob-havoni o'zgartirganlar.

Hindular shomonning yuksak afsungarlik kuchiga ega ekanliklariga (manito yoki manido) ishonganlar. Ayrim roman mualliflari manitoni priya hindularining Oliy ilohiga aylantirib «Buyuk ruh» deb nomlashgan. Bu yozuvchilar nazdidagi narsalarni hindular hatto bilishmagan. Priya hindulari Ona yer ilohasi, momaqaldiraq va ayniqsa quyosh ilohlarini e'zozlashgan.

Priya ovchilarining o'ziga xos madaniyatlari XIX asrning o'rtalarigacha saqlangan. Yevropalik ovchilar 50 yil ichida (1881-

yili so‘nggi bizon otilgan) terisi uchun barcha bizonlarni qirishgan. Bizonlarning yo‘q bo‘lishiga preriya va Qoyali tog‘lar orqali Tinch okean tomonga (1869) temiryo‘lining qurilishi ham sabab bo‘ladi. U bizonlarning kuzda janubga, bahorda shimolga migratsiya yo‘lini to‘sadi. Natijada 1870-yili janubda umuman bizon qolmaydi.

Hindu qabilalaridagi ovga va hayvonlarga munosabat afsonalardan birida quyidagicha ifodalanadi. Unda yosh jangchi to‘g‘risida, uning ruh homiysi Buyuk kiyik yigitga «Hech qachon zarur bo‘lganidan ortiqcha hayvon ovlama» deb uqtiradi. Lekin yigit kunlardan birida o‘gitni unutadi. U qahraton qishni kutish davomida ko‘plab hayvonlarni, jumladan o‘zining ruh homiysini ham o‘ldiradi. Ularning hayoti o‘zaro bog‘liqlikda bo‘lgani sababli ko‘p o‘tmay o‘zi ham halok bo‘ladi. Ajoyib hayvonlar – bizonlarning o‘ylamasdan, vahshiylarcha o‘ldirilishi hindular dunyosining bir qismi sifatida ularning hayoti va madaniyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Preriya hindulari madaniyatining yo‘qolishiga faqat bizonlarning qirilishi emas, plug ham sababchi bo‘lgan.

Rivoyatga qaraganda XIX asrning oxirida Shimoliy Dakotada qandaydir fermer yer haydayotganida siu qabilasidan bo‘lgan qariya fermerni ko‘radi. Qariya ilgari bizon podalariga yemish bo‘lgan o‘tlarni plug yanchib yerga kiritayotganini kuzatib turadi. Hindu haydalgan tuproqni qo‘lida ezg‘ilab: «Yomon yer, tepasi unumsiz» deydi va ketadi. Uzoq yillar bu voqeani latifa sifatida aytib yurishadi. Bugungi kunda Shimoliy Dakotadagi 10-sonli shosseda, fermerning yeri bo‘lgan joydagi ko‘rsatkichda qariya aytgan so‘zlar yozib qo‘yilgan. Bu rivoyat oq tanlilarga mamlakatning tub aholisi donishmandligini namoyish etibgina qolmay, bu yerlarni o‘ylamasdan ekinzorlarga aylantirish qachondir boy preriyaning yaroqsiz holga keltirilishidan ogohlantirish, deb tushunmoq lozim.

Qachonlardir mag‘rur va mustaqil qabilalar yo to‘liq qirilgan, yoki rezervatsiyalarga jo‘natilgan.

AQSHning janubiy-g‘arbi va Meksikaning shimoli (Pueblo oblasti). Kaliforniya bilan Amerikaning Arizona, Arizona bilan esa

Nyu-Meksiko shtati qo'shni joylashgan. Har ikkisinin aholisi janubiy-g'arb hindularidir. Ushbu yagona geografik hududda yuto-astek xalqlari (papago, pimi, zunyi) va jangari atapasklar (navaxilar, apachilar) ikki madaniy jihatdan bir-birlaridan ancha farq qiladigan hindular guruhidir. Navaxilar qabilasi bugungi AQSHda eng ko'p sonli (200 mingdan ko'p) elat bo'lib, eng katta hindular rezervatsiyasida yashaydilar. Navaxilarning yaqin qo'shnilari va qarindoshlari apachilardir.

AQSHning janubiy-sharqida yana bir hindu qabilalari guruhi – alohida toshdan bir-biriga taqab qurilgan uylar egalari – pueblo (ispanchadan «qishloq», «xalq»)lardir. Shimoliy Amerikada Kolumbga qadar madaniyatlar ichida eng yuqori darajada rivojlangan xalq aynan shudir. Agar irokezlarda qabila aholisi soni ahyon-ahyonda 4–5 mingni oshib o'tsa, pueblolarda bitta qishloqda ba'zida 4 minggacha kishi yashagan. Markaziy qishloq ba'zida yaxlit shahar-qal'aga aylantirilgan, sababi xavf bo'lganida u atrofdagi aholining jonini asragan.

Pueblo hindulari murakkab sug'orish tizimini yaratgan. Ularning asosiy ekini makkajo'xori bo'lgan. Undan tashqari, qovoq, qizil qalampir, salat, loviya, tamaki ekkanlar. Dalalarga so'qa bilan ishlov berilgan. Ov ularga qo'shimcha mahsulot beradigan erkaklar ishi bo'lgan. Erkaklar paxtadan mato to'qigan, qurol-aslahalar tayyorlagan. Ayollar dalaga ishlov berganlar. Uy qurish ham ayollar ishi hisoblangan. Pueblo hindulari ajoyib sopol ustalari bo'lishgan. Lekin ular ham boshqa hindular singari kulolchilik charxini bilmaganlar. Kulolchilikni erkaklar ayollar bilan hamkorlikda olib borishgan.

Har bir pueblo aholisi qator urug' guruhlariga bo'lingan. Ularga qandaydir hayvon yoki qushning nomi berilgan. Ushbu totemni urug'ning har bir vakili o'zining qadimgi ajdodi deb bilgan. Diniy tasavvurlari dehqonchilik mahorati bilan bog'liq bo'lgan. Hayotlarining eng muhim voqealari hayot bag'ishlovchi makkajo'xori bilan bog'langan. Bosh ilohlar Quyosh va Ona Yer hisoblangan. Pueblo hayotida marosim raqslari muhim o'rin tutgan, ulardan eng asosiysi ilonlar raqsi bo'lgan. U ilonlarga e'tiqodning teatrlashtirilgan ko'rinishi, ilonlarga pueblo hindularining qadimgi ajdodlariga ta'zimi edi. Ruhoniylar og'izlarida

shaqildoq ilonni qistirgan holatda raqsga tushishgan, qizig'i, raqs paytida kimnidir ilon chaqqanligi ma'lum emas. Marosim so'ngida ayollar ilonlarning ustiga makka doni sepganlar. Bugungi kunda Shimoliy Amerikaning ko'pchilik tub aholisi rezervatsiyalarda yashamoqda. AQSHda bunday qo'riqxonalar umumiy maydonning 2% ni tashkil etib, ularda 700 ming hindu istiqomat qiladi.

Hindular shaharlarda. Umuman olganda, Shimoliy Amerika hindulari yevropalashgan shahar hayotiga juda qiyinchilik bilan moslashmoqdalar. Ular uchun vaqt tushunchasi, transportdan foydalanish, do'konlardan mahsulot xarid qilish, shahar hayoti qoidalariga moslashish qiyinchilik tug'dirmoqda. Hindularning qul sifatida ishlatilmagani, buning uchun Afrikadan qullar keltirilgani sabablaridan biri ham shunda. Tarixiy taraqqiyotning o'ziga xosligi tufayli ko'plab hindular oq tanilarga nisbatan o'z-gacha ma'naviy qadriyatlar tizimiga ega. Ular o'z birodarlari bilan hech qanday o'ylanib o'tirmasdan o'zida bor narsani barisi bilan bo'lishadi. Pul to'plashga ahamiyat berishmaydi, ish uchun kurashish, lavozim, mavqe tushunchalarini qiyinchilik bilan qabul qiladilar. Amerikalik folklorshunos olim Polin Jonson hindularning Shak-Shak ismli o'smir yigitining qurumsuqlik kasaliga uchragani haqidagi rivoyatni yozib olgan. Oliy ilohlar yigitni dahshatli ilonga aylantirgan, uni softik va saxiylik bilan qurollangan qahramon yengadi. Hindular uchun qizg'anchilik va mol-dunyo to'plash eng katta nuqson sanaladi. Hindu tillarida bunday nuqsonni «oq tanli kishining bexayrligi» deb atashadi. Hindular mehnat etikasini ham qabul qilmaydilar. Ular uchun mehnat tovar emas, erkinlik berilgan va qabul qilingan faoliyatdir.

Chaqqon va jasur hindular San-Fransiskodagi «Golden geyt brij» ko'prigi qurilishida eng murakkab balandlikda montaj ishlarida, aniq harakatlar talab qiladigan joylarda namunaviy ishlaganlar. Lekin boshliqlar ularga moslashishiga to'g'ri kelgan. Hindular ularga baqirganni va bo'ysunishni yoqtirmaydi. Hindular uchun hamma ish ham to'g'ri kelmaydi. Rezervatsiyalarda mavsumiy ishlarga o'rganib, bo'sh vaqtlarida do'stlari huzuriga borish, marosim bayramlarida

ishtirok etish ularning shaharda 8 soat ishlashga moslasha olmasligiga sabab bo'ldi. O'z oilasidan va do'stlaridan ajralgan, boshqa dunyoga tushib qolgan hindu rezervatsiyalardagidan ham ko'p qiyinchiliklarga duch keladi.

Hindular farzandlarida esa o'z muammolari yetarlicha. Ular hindular madaniyatidan ajralib «asfalt» hindulariga aylanadilar. Qariyalar tajribasi shaharlarda kerak bo'lmasdan, ular yoshlarni qanday hindu bo'lishga o'rgatishlariga hojat qolmaydi. Shuning uchun shaharga ketgan hindular ma'lum vaqt o'tib rezervatsiyalarga qaytib o'z madaniyatini saqlash fikri faqat rezervatsiyalarda amalga oshishi mumkinligiga ishonch hosil qiladilar. Bugungi kunda rezervatsiyalarni etnomadaniyatni saqlash qo'riqxonalarini deyish mumkin.

13.2. Shimoliy Amerikadagi etnik jarayonlar. Shimoliy Amerikaning mustamlaka qilinishi

Amerikaning qayta kashf qilinishi XV asr oxirida sodir bo'ldi. XVII asrdan boshlab Shimoliy Amerikaga ispanlar, fransuzlar, gollandlar, nemislar kelib joylashadi. Lekin Amerika barchadan ko'ra inglizlarni ko'proq o'ziga tortgan. Gollandlar inglizlarni «yangis» deyishi yanki etnonimini yaratadi. Uni dastlab Amerikadagi inglizlarga nisbatan, keyinchalik barcha shimoliy shtatlar aholisiga, undan ham keyinroq AQSHning barcha oq tanli aholisiga nisbatan qo'llangan.

Yevropaliklar XVII asrning boshida sharqiy sohilda ilk shaharlarga asos soladi. Gollandlar hozirgi Manxetten orolini 200 kronga sotib olib, Nyu-Amsterdam shahriga asos soladilar. Shahar golland koloniyalari markazi bo'lsa-da, aholisining yarmi inglizlar bo'lgan va ko'p o'tmay Angliya mulkiga aylanadi.

XVII asr boshlarida Shimoliy Amerikaning Atlantika sohilida ispanlarning Florida, Jorjiya, Shimoliy Karolina va Meksika ko'rfazi sohillarida qator manzilgohlari bo'lgan. G'arbda ularga Kaliforniya, hozirgi Texas yerlari, Arizona, Nyu-Meksikolar qaragan. Lekin XVII asrdan ispanlarni Fransiya va Angliya surib chiqara boshladi. Nati-

jada ispanlar yerlari faqat janubiy-g'arb bilan cheklangan. Shimoliy Amerikada hukmronlik uchun kurashda Angliya, Fransiya, Gollandiya yetakchi mavqega erishadi.

AQSH sharqiy shtatlari qishloq aholisining katta qismi aynan Gollandiya, Shvetsiya, Norvegiya, Irlandiya, Germaniyadan ilk ko'chib kelganlarning avlodlaridir.

Umuman olganda, yevropaliklarning Shimoliy Amerikaga kelib joylashgani sekin kechgan. Shimoliy Amerikaning neytral oblastlarida XVI asrda, ba'zida XVII va XVIII asrlarda ham hindular bu jarayonni hali unchalik sezishmagan. Gollandiya va Fransiyadan Shimoliy Amerikaga XVII asrda kelgan mo'ynachi savdogarlar hindulardan arzimagan pulga «yumshoq oltin»ni alishtirib Amerika aholisini qirg'in qilish yoki yashayotgan joylardan ko'chirib yuborishdan manfaatdor bo'lmaganlar.

Shunga qaramasdan Yevropadan ko'chib kelganlar asta-sekin qit'aning ichiga kirib boradilar. Fenimor Kuper romanlaridagi Nataniel Bampo (Teri paypoq, Burgut ko'z) kabilar ortidan daraxt kesuvchilar kelib o'rmonlardan ekinzorlar uchun yer tayyorlab, yog'ochlardan uylar tiklashgan. Cho'l-dasht rayonlarida mustamlakachilar chorvachilikni joriy etadilar. Kovboy («sigirchi bola» yoki «cho'pon» ma'nosini beradi) tez orada preriyada, bayramlarda (rodeo), folklorda, so'ng adabiyotda markaziy qahramonga aylana bordi.

Inglizlarning Shimoliy Amerikadagi kolonizatsiyasi keng ko'lamda olib borilgan. Yevropadagi kambag'allar uchun Amerika jannatmakon o'lka, u yerda yirik yer egalari tazyiqlaridan, diniy ta'qiblardan, qarzlardan xoli bo'lish orzusida azob va mashaqqatli safarga otlanganlar. Ketma-ket ingliz koloniyalari tashkil etilib, XVIII asr o'rtalarida ularning soni 37 taga yetadi. Ushbu koloniyalar aholisi 1,6 mln. kishidan iborat bo'lgan.

Janubiy-sharqda inglizlardan tashqari ko'plab fransuz-kolonizatorlar ham bo'lgan. Bu hududga XIX asrning boshlarigacha 1 mln. qora tanlilar keltirilgan, ushbu jarayon XVII asrning birinchi yarimidan boshlangan. 1860-yilda qullar soni 4 mln.ga yetadi. Ularni ja-

nubiy-sharqiy, janubiy va janubiy-gʻarbiy shtatlarda paxta plantatsiyalari tashkil qilingan hududlarda joylashtirganlar. Bugungi kunda ham ushbu shtatlarda qora tanli aholi nisbatan koʻp. ularning yarmiga yaqini janubiy shtatlarda yashaydi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan Shimoliy Amerikaga emigratsiyaga kelayotganlar etnik tarkibi oʻzgaradi. Koʻchib keluvchilarning yarmidan koʻpi yevropaliklar, lekin gʻarbiy sohilda Xitoy va Yaponiyadan ham koʻplab koʻchib keluvchilar boʻlgan. Yangi sharoitlarda keluvchilar uchun asosiy talab ingliz tilini oʻzlashtirish boʻlgan. Boshqa etnik guruhlarini boʻysundirgan ingliz tilli aholining maishiy, psixologik va ijtimoiy hayot tarzi shakllana boshlaydi.

Rus tadqiqotchilarining Amerikaga sayohatini V. Bering 1741–1742-yillari A.Chirikov bilan birga boshlab berishgan. Ular Aleut orollarini kashf qilib, Bering boʻgʻozi va Amerikaning shimoliy sohillariga yetib boradi. Savdogar G.Shelixov 1783-yili Amerikaga rus mustamlakachilarining yuborilishiga homiylik qiladi. Ammo Rossiya hukumatini asosan moʻyna olish mumkin boʻlgan uzoq koloniyalar unchalik qiziqitirmaydi. Imperator Aleksandr II 1867-yili Alyaskani AQSHga 7 mln. dollarga sotadi. Hududdan 1896-yili oltin topilib, bir yilda 10 mln. dollardan ortiq daromad keltiradi.

Shimoliy Amerika millatining shakllanishi. Amerikaning zamonaviy xalqlari Yevropaning turli mamlakatlaridan kelgan immigranlar, afro-amerikaliklar (keltirilgan qullar) va mahalliy hindu qabilalari hamda elatlari aralashuvidan shakllangan. Zamonaviy yirik etnomillatlar, AQSHdagi etnik jarayonlarning keyingi tarixi migratsion jarayonlar taʼsirida oʻtgan.

Ayrim hindu xalqlari va eskimoslardan tashqari, Amerikaning barcha zamonaviy jamiyatlari uchun yevropa tillari (ingliz, ispan, portugal, fransuz va boshqalar) yoki ular asosida shakllangan shevalar ona tili hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar yuz yildan soʻng inglizlar va amerikaliklar bir-birlari bilan tarjimon orqali gaplashishini aytishmoqda. Sababi inglizchanning amerikacha shakli Britaniyanikiga nisbatan tez oʻzgarayotganidir. Amerikaliklar til bilan nisbatan erkin

munosabatda bo‘lib, uni o‘z xohishlariga qarab o‘zgartirishlari mumkin. Chunki ko‘pchilik amerikaliklar uchun ingliz tili ona tili emas.

Shimoliy Amerika mustamlakachilari mahalliy hindular bilan nisbatan kam aralashgan. Shimoliy Amerikaning britaniyalik va fransiyalik mustamlakachilar tomonidan o‘zlashtirilishi oilaviy guruhlar tomonidan yoki yevropaliklarni o‘z vatanlaridan oila qurish uchun ayollarni keltirishi bilan xususiyatlanadi.

Shimoliy Amerikaning Atlantika sohili bo‘ylab turli mamlakatlardan kelgan mustamlakachilar manzilgohlar bunyod etishgan. Gollandiya va Shvetsiya koloniyalari ko‘p o‘tmay inglizlar tomonidan egallangan. Hozirgi Kanadaning Atlantika sohilidagi yerlarida XVII asrning boshlarida Fransiya koloniyalari bunyod etiladi. Janubroqda sohil bo‘ylab 13 ta Britaniya koloniyalari – bo‘lajak Qo‘shma Shtatlar vujudga keladi. Bu hududda aholi dastlabki paytdanoq xilmaxil bo‘lgan. Inglizlar bilan birga shotlandlar va irlandlar, nemislarning kichik guruhleri, shvedlar va boshqa yevropaliklar vakillari yashagan.

1776-yili Amerika Qo‘shma Shtatlari tashkil topadi. AQSH aholisi tug‘ilishning yuqori bo‘lishi, immigratsiyaning ko‘p sonliligi tufayli ingliz tilli bo‘lmagan aholining ham ko‘payib borishiga sabab bo‘lgan. Birinchi aholi ro‘yxati 1790-yili o‘tkazilib, unda britaniyaliklar (inglizlar, shotlandlar, irlandlar va uelsliklar) aholining 75% ni tashkil qilgan. Yevropaning rivojlangan turli mamlakatlaridan ko‘chib keluvchilar XIX asrda ham davom etadi. Qo‘shma Shtatlar aholisi asr boshida 5 mln. bo‘lgani holda bu paytda unga 20 mln. kishi kelib joylashgan. Immigrantlarning ommaviy oqimi AQSHda asosiy millatlar qatorida, Amerika yoki Kanadaning etnik guruhleri: nemislar, gollandlar, yahudiylar, shvedlar, norvegiyaliklar vujudga keladi. Yana ham kuchli immigrantlar oqimi XX asrda bo‘lib (1980-yilga AQSHga 30 mln. kishi ko‘chib keladi), uning qudratini, salohiyatini yanada oshiradi.

«Yangi» immigratsiya. XIX asrning so‘nggi choragidan Janubiy, Markaziy va Sharqiy Yevropadan italiyaliklar, yahudiylar, polyaklar, vengrlar, ukrainaliklar, keyinchalik portugallar, greklar oqimi sodir

bo'ladi. So'ngra xitoyliklar, yaponlar, meksikaliklar, Karib dengizi havzasidagi orollardan, boshqa Lotin Amerikasi mamlakatlaridan immigranlar keladi.

Amerika xalqining etnik hududi Qo'shma Shtatlar davlati chegaralari bilan mos keladi. AQSH bir millatli mamlakat, yaxlit etnotarixiy jamiyat sifatida unga 200 yil to'ldi.

Amerikaliklarning 70% shaharlarda yashaydi. Eng ko'p sonli immigranlar guruhlari ham shaharlarda yashaydi. Eng yirik megapolislar – Nyu-York, Chikago, Filadelfiya, Detroyt, Los-Anjeles. Etnik guruhlarning shaharlarda joylashuvi ham katta qiziqish uyg'otadi. Ko'pgina shaharlarda etnik mavzalar va rayonlar mavjud. AQSHda meksikaliklar ayniqsa zich joylashganlar. Chikanos – Meksikadan chiqqanlar AQSHning janubi-g'arbida, Meksika bilan tutash hududlarda ko'p. Etnokonfessial guruhlari ham mavjud, jumladan mormonlar jamoalari boshqalardan xoli yashamoqdalar.

AQSH aholisining etnik va irqiy tarkibi. AQSHda insoniyatning uchta yirik irqi vakillari yashaydi.

Katta negroid irqiga, eng avvalo, AQSH afroamerikaliklari – XVII–XIX asrlarda Afrikaning turli hududlaridan qullikka olib kelinganlarning avlodlari kiradi. Ularning ichida yevropaliklar aralashmasi yuqori. Mulatlar zamonaviy muhitda ko'pchilikni tashkil etadi. Negroid irqiga Vest-Indiyadan (yamaykaliklar, barbadosliklar) AQSHga ko'chib kelganlar ham mansub. Puerto-rikoliklar yevropeoid-negroid (mulat) hindular qonining aralashuvidan shakllanganlar.

Mongoloid irqi, eng avvalo, aborigen xalqlar, so'ng Osiyodan emigratsiya qilingan xitoyliklar, yaponlar, filippinliklar vakillarida aksini topgan. AQSH meksikalik aholisining kelib chiqishi bir tomondan ispan mustamlakachilari, ikkinchi tomondan mahalliy hindular aralashuvidan vujudga kelgan. Ularning ko'pchiligi metislardir.

Aksari ko'pchilik aholi yevropeoid irqi vakillaridir. Ulardan nemislar eng ko'p sonli va eski emigrantlik guruhidir. Irlandlar ishchilari ko'pligi bilan ajralib turadi. Italiyaliklar etnik birdamligi garrowi, ularning oilasi mustahkamligi bilan xususiyatlanadi.

AQSHda meksika-amerikaliklar yoki «chikanos» (siyosiy atamaga aylangan laqab, soʻng etnonim) yirik tez oʻsuvchi etnoguruhni tashkil etadi. Ularning koʻpchiligi Kaliforniya, Arizona, Kolorado, Nyu-Meksiko va Texas shtatlarida yashaydi. Bu hududlar XIX asrning oʻrtalarigacha Meksika yerlari boʻlgan. AQSH meksikaliklari Meksika meksikaliklariga nisbatan mustaqil etnosdir.

Puerto-rikoliklar – AQSHning urushdan keyingi yirik emigrantlar guruhlaridir. Ispan tili ularni lotin amerikaliklar, ayniqsa, chikanos bilan bogʻlaydi.

Amerikaning osiyolik aholisi – yaponlar, xitoyliklar. Ularning koʻpchiligi gʻarbiy Tinch okean sohilidagi hududlarda, ayniqsa, Kaliforniya shtatida yashaydilar. Xitoyliklar shaharlarda milliy mavzular – «chaynataunlar»ni vujudga keltirgan. Ulardan eng yiriklari San-Fransisko va Nyu-Yorkda joylashgan.

AQSHning davlat tili ingliz tilining amerika varianti, har bir etnik guruhning hayotiga kirib, ikki tillikni, soʻngra yetakchilikni egalaydi. Ikkinchi va keyingi emigrantlik avlodlari ingliz tilini toʻliq oʻzlashtirib, ular uchun hayot tarzi, ommaviy kommunikatsiya vositalari – radio, kino, televideniye ushbu jarayonni tezlashtiradi.

Amerika jamiyati moddiy madaniyati bir xil va zamonaviy industrial urbanizatsiyalashgan mamlakat uchun xos.

Diniy vaziyatga kelsak, aholining uchdan ikkisi protestantlardir, uchdan birini katoliklar, taxminan 3% ga yaqinini yahudiylar tashkil etadi, yana koʻplab dinlar hamda sektalarga eʼtiqod qiladiganlar mavjud. Afroamerikaliklar orasida baptistlar va metodistlar cherkovlari mavqeyi yuqori. Oʻziga xos konfessional jamoa – mormonlar, ularning koʻpchiligi Yuta shtatida yashaydi. Mormonlik sof amerika dini, AQSHda XIX asrning birinchi yarmida vujudga kelgan. Uning vakillari hududiy, iqtisodiy va ijtimoiy jamoalarni yaratganlar.

Kanada xalqlari. Kanada – ulkan va aholisi siyrak joylashgan mamlakatdir. U bir yarim asr Fransiyaning, soʻng yana bir asr – 1867-yilga qadar Buyuk Britaniyaning mustamlakasi boʻlgan. Kandaning ichki va tashqi ishlardagi mustaqillik maqomi 1931-yildan boshlangan.

Etnik jihatdan bu mamlakat AQSHga nisbatan yaxlitroq. Kanadada ko'psonli bo'lmagan qora tanlilar yashaydi. Qolaversa, mamlakat ikki millatlidir.

Anglokanadaliklar. Ular Ontario viloyatida, Buyuk ko'llarning shimoliy sohillarida yashaydilar. Etnohudud g'arbga va janubiy-g'arbga tomon Tinch okean sohiliga qadar cho'zilgan. Mamlakatning g'arbiy qismini ham ko'psonli bo'lmagan anglokanadaliklar egallagan. Ularning soni 12 mln.

Ushbu xalqning tarixiy o'zagi XVIII asr oxirida «loyalistlar»dan – AQSHdan ko'chib o'tganlar ular AQSHdagi mustaqillik uchun urushlarda Britaniya qo'shinini qo'llaganlardan tashkil topib, uning mag'lubiyatidan so'ng inglizlarda qolgan Kanadadagi erkin yerlarga qochadi. Keyinchalik ularga Yevropadan yangi ko'chib kelganlar qo'shiladi, lekin «loyalistlar»dan meros qolgan AQSHdan mustaqillik ruhi saqlanib qolgan. Aynan o'zlarining madaniy avtonomiyasini va mustaqilligini saqlashga intilish, anglokanadaliklarning klassik Britaniya madaniyati an'anasiga intilishini, o'zlarining ingliz, shotland va irland ajdodlari madaniyati elementlarini asrashga harakatida kuzatiladi. Xususan, bayramda shotland katak kiltida (yubkasida) uning rangiga qarab ushbu shaxs qaysi klan a'zosi ekanligini aniqlash mumkin bo'lgan. Bunday kiyimni bugungi Shotlandiyada topish mushkul.

Frankokanadaliklar. Hududi Kvebek viloyati, Ontario daryosidan sharqqa tomon cho'zilgan yirik massiv. Monreal – Parijdan keyingi ikkinchi fransuz tilli shahar, unda ikki million frankokanadaliklar bilan birga yuz minglab anglokanadaliklar, italiyaliklar, greklar, yahudiylar va yana o'nlab mamlakatlardan kelgan immigrantlar avlodlari yashaydi. Kanadada yashovchi yetti million frankokanadaliklarning ilk ajdodlari Fransiyadan XVII–XVIII asrlarda ko'chib kelgan o'nlab ming aholidan boshlanadi. Lekin ularning tomirida ilk mustamlakachilarning, hindu ayollarining, irland va shotland askarlarining (frankokanadalik qizlarga uylangan) qoni bo'lsa ajabmas.

Fransiya Kanadasini Buyuk Britaniya tortib olganidan so'ng frankokanadaliklar Fransiyadan ajralgan holda yashab, faqat tug'ilishning

yuqori darajasi orqali o'zining tilini, shevasini saqlashgan, o'z urf-odatlarini, musiqa va og'zaki folkloriga ega. Yuksak badiiy adabiyoti bo'lgan alohida xalqligini asrab qoladi. Ular Kvebek viloyati aholisining 80% ni tashkil etadilar. Kvebekda fransuz tili rasmiy til sanaladi. «Saxiy eski Fransiyaning» XVII asrga oid qo'shiqlari, skripka ohangidagi raqslari saqlangan hududni modernizatsiyalashgan Yevropadan, Fransiyadan emas, aynan Kvebekdan topish osonroq.

Etnoslararo munosabatlar. Kanada tarixi va uning ulkan geografik xilma-xilligi mamlakatda regionlarni bir-biriga qiyoslash: aholisi, tabiati, xo'jaligi, madaniyati, ba'zida yashovchilarning siyosiy harakatlaridagi tafovutlarni nazarda tutadi.

Haqiqatan ham Kanadada tabiat va qishloq xo'jaligi zonalari keng ko'lamli – Freyzer daryosi quyi oqimidagi subtropiklar, shaftolizor bog'lari va uzumzorlaridan tortib, Saskachevan sohillaridagi dasht bug'doy dalalaridan tundrada Makkenzi daryosi sohilidagi bug'ular yaylovlargacha, xo'jalikda urbanizatsiyalashgan industrial Ontarioning janubidan shimoliy hindu va eskimoslarning oddiy ovchilik xo'jaligigacha faoliyat turlari mavjud. Kanadaning ayrim rayonlarida faqat fransuzcha, boshqalarida inglizcha so'zlashsalar, yana shunday rayonlar borki, ularda hindu yoki eskimos tillarida gaplashadilar. Xitoyliklar mavzolari, ukrainlar qishloqlari, nemislar shaharchalarini ayni shu mamlakatda uchratasiz.

AQSHda shakllangan «ommaviy madaniyat» Kanada madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkaza olmagan. Kanadada o'zining betakror, AQSH nikiga o'xshamaydigan (unda turli madaniyatlar bozor munosabatlari va zavqlantirish industriyasi ta'sirida yaxlit narsaga aylangan bo'lsa), o'ziga xos, rang-barang, ular faxrlanadigan madaniyat shakllanadi.

Kanadaliklar amerikaliklardan farqli o'laroq «bola boshidan» matliga rioya qiladilar. Amerikalik bolalarning qahramonlari kovboy va gangster, qonunlarni mensimaydigan kishi bo'lsa, yosh kanadaliklar qahramoni Shimoliy-G'arbiy otliq politsiya bo'linmasining a'zosi, kuchli, ayni paytda qonun himoyachisi, yangi o'zlashtirilayotgan hududlarda tartib o'rnatuvchidir.

Kanada ko'pmillatli mamlakat sifatida o'zining o'zligini, o'ziga xosligini saqlab qolmoqchi.

Kanada ijtimoiy hayotida uzoq payt ingliz tili hukmronligini saqlab keldi. Lekin asrlar davomida frankokanadaliklarning tenglik uchun kurashi ingliz va fransuz tillarining rasman tengligini qonunlashtirishiga olib keldi.

Tabiiy Kanadaning haqiqiy asoschilari hindular va eskimoslardir. Hozir mamlakatda yarim million hindu va 30 ming eskimos yashaydi. Kanadada hindularning ommaviy qirg'inlari bo'lmagan. Bugungi kunda ularning o'z madaniyatlarini erkin rivojlantirish uchun kurashi mamlakatdagi progressiv jamoa tomonidan qo'llanilib, hukumat tomonidan tan olinmoqda.

Nihoyat aholining to'rtidan biri o'nlab etnik kam sonli guruhlardan tashkil topgan nemislar bir milliondan ko'proq, italiyaliklar bir millionga yaqin, ukrainlar yarim milliondan ko'proqdir.

XX asr davomida Kanadaga Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidan yuz minglab emigrantlar kelgan. XX asrning 80-yillarida Kanadada 400 ming golland, 300 ming xitoylik, yana shuncha skandinaviyalik, 260 ming yahudiy, yana shuncha polshaliklar, yuz minglab portugal, grek, vengr, hind-pokistonliklar, lotin amerikaliklar, vest-indiyaliklar, okeaniyaliklar, arablar, sobiq sovet respublikalari vakillari yashamoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Shimoliy Amerika tub aholisining irqiy va til klassifikatsiyasiga oid Internet ma'lumotlarini to'plab, izohlab bering.
2. Shimoliy Amerika xalqlari xo'jaligi transformatsiya jarayonlarini so'zlab bering.
3. Arktika ovchilari haqida nimalarni bilasiz?
4. Shimoliy-g'arbiy Tinch okean sohili hindulari xo'jaligi, madaniyati haqida nimalarni bilasiz?

5. Irokezlar haqida ma'lumot to'plab so'zlab bering.
6. Preriya ovchi qabilalari va pueblolar etnologiyasi bo'yicha nimalarni bilasiz?
7. Amerika hindulari etnik jarayonlar ta'sirida qanday o'zgarishlarni boshidan kechirdi?
8. Shimoliy Amerikada millatlarning shakllanishini tavsiflab bering.
9. AQSH aholisining irqiy va til klassifikatsiyasini izohlab bering.
10. Kanadadagi etnoslar va etnoslararo munosabatlar qanday ko'rinish olgan?

14-BOB. MARKAZIY, JANUBIY AMERIKA VA VEST-INDIYA XALQLARI

14.1. Mamlakatlar va xalqlar

Geografik jihatdan Lotin Amerikasi va Vest-Indiya yaxlit birlikni tashkil etmaydi: bu Janubiy Amerika qit'asi va Markaziy Amerika – qit'alar orasidagi «tor ko'prik» va Vest-Indiya – Karib dengizi hamda Meksika ko'rfazidagi ko'p sonli orollardir. Ayni paytda ularni ko'p jihatlar birlashtiradi: tarixiy birlik, ushbu hududdagi davlatlarning siyosiy va iqtisodiy holati, ulardagi aholining keng tarqalgan tillari qarindoshligi va boshqalar. So'nggi til omili bilan Lotin Amerikasi atamasining kelib chiqishi ham bog'liq. Ko'rilayotgan mintaqa aholisining ko'pchiligi ispan, portugal va fransuz tilining mahalliy shevalarida so'zlashadilar. Bu tillar hind-yevropa til oilasining roman guruhiga mansub, ular esa lotin tilidan shakllangan. Vest-Indiya yoki Karib havzasi mamlakatlarida: ingliz, golland tillari ham mavjud. Bu tillar Beliz, Gayana va Surinam kabi davlatlarda tarqalgan.

Lotin Amerikasi 20,5 mln. km² maydonga ega. Uning g'arbida shimoldan janubga tomon cho'zilgan dunyodagi eng uzun tog' tizimi – Kordilyera (And), ekvatorial hududning talay qismini yer yuzidagi eng ulkan Amazoniya pasttekisligi egallagan. Iqlimi xilma-xil, shimolda ekvatorial, eng janubida – Olovli Yerda sovuq va qahraton ob-havo mavsumlari mavjud. Eng yirik daryolari – Rio-Grande AQSH va Meksika orasida chegara vazifasini bajaradi, Orinoko, Amazonka, Paranalar suv yo'li sifatida xizmat qilish bilan bir qatorda arzon elektr quvvati olish manbayidir. Pampaning sero't tekisliklari hozirda ekinzorlarga aylantirilmoqda. Janubiy Amerikaning shimolida Amazoniya va boshqa yirik daryolar havzasida dunyodagi nam doimo yashil ekvatorial o'rmonlar – selva joylashgan bo'lib, u «Yer sayyorasi o'pkasi» atmosferaning kislorod muvozanatini saqlashdagi

asosiy omildir. Qit'aning qa`rida ko'plab foydali qazilmalar mavjud. Tuprog'i tabiiy muhitining boshqa jihatlarini singari turli-tuman va aksari unumlidir.

Yangi Dunyoning ushbu qismi aholisi murakkab jarayonlar orqali shakllangan. U antropogenez hududga kirmay. olimlarning fikricha, Sharqiy Osiyodan so'nggi paleolitda o'tgan odamlar qit'aning eng janubiga qadar tarqalgan. Janubiy amerikalik hindularning katta mongoloid irqiga yaqinligi ham bu fikrni tasdiqlaydi. Ibtidoiy odamlar qit'aning quruqlik qismini egallashlari davomida uning xilma-xil tabiiy-iqlim sharoitlariga moslasha boradilar.

Lotin Amerikasida 32 ta davlat mavjud. Ular Argentina (44,5 mln.), Boliviya (11,3 mln.), Braziliya (209 mln.), Venesuela (28,8 mln.), Gaiti (11,1 mln.), Gvatemala (17,2 mln.), Gonduras (9,5 mln.), Dominikan Respublikasi (10,6 mln.), Meksika (126,2 mln.), Nikaragua (6,4 mln.), Panama (4,1 mln.), Paragvay (4,6 mln.), Peru (31,9 mln.), Chili (18,7 mln.), Salvador (6,4 mln.), Urugvay (3,4 mln.), Ekvador (17,0 mln.), Yamayka (3 mln.) va yana qator mayda davlatlar va hududlar mavjud. Umumiy aholisi 500 mln. kishidan ortiq.

Yuqorida aytilganidek, hozirda ko'pchilik mamlakatlarda ispan tilida (Meksika, Kuba, Dominikan Respublikasi, Markaziy va Janubiy Amerikaning ko'pchilik davlatlari aholisi), Braziliyada – portugal tilida, Gaitida – fransuz tilida so'zlashadilar. Qator mamlakatlarda ingliz tili keng tarqalgan (Gayana, Beliz, Yamayka va boshqalar), niderland tili Surinam va Niderlandiya Antil orollarida tarqalgan. «Ikki tilli» davlatlar ham bo'lib, ularning aholisi yevropa va mahalliy tilda so'zlashadilar. Bunday davlatlardan biri Puerto-Riko bo'lib, unda ispan tilidan tashqari ingliz tili ham ishlatiladi. Qolaversa, mintaqaning talay aholisi mahalliy hindu tillaridan foydalanishda davom etmoqda.

XVI asr boshlaridan ispanlar (konkista) istilosi, so'ng portugallar, ulardan keyin boshqa Yevropa davlatlari Amerikani istilo qiladi. Ayni paytda qit'adagi hindu xalqlari ibtidoiy urug'chilik jamoasining turli bosqichlarida edilar. Hindular o'zlashtirish xo'jaligi – ovchilik, termachilik, yana dehqonchilik ishlab chiqarish xo'jaligiga muhim qa-

dam qo‘ygan edilar. Faqat ayrim jamiyatlar nisbatan yuqori darajaga o‘z davlatlari sivilizatsiyalarini (mayyalar, asteklar, inklar va chibchalar) yaratgan edilar.

Amazoniya selvasida olimlar hali hanuz ovchilik va termachilik bilan shug‘ullanadigan unchalik yirik bo‘lmagan qabilalarni uch-ratadilar.

Konkistadorlar va mustamlakachilar. X. Kolumb va uning davomchilari Amerikaning birinchi kashfiyotchilari bo‘lmagan. Ulardan ancha oldin Amerikaga skandinaviyalik vikinglar, ehtimol xitoy va arab dengizchilari va savdogarlar ham kelganlar. Lekin aynan X.Kolumb Yangi Dunyoni Yevropa va qolgan dunyo uchun ochib, ular orasidagi doimiy aloqani o‘rnatadi. Yangi kashf etilgan yerlarni egallash ancha shafqatsiz usulda olib borilgan. Ushbu voqealar zamondoshi Bartolome De las Kasas (rohib va missioner) hindularning shafqatsiz qirg‘in qilingani, ularni maxsus o‘rgatilgan itlar bilan qiynatilgani, hindularning qullarga aylantirilganini yozgan asari mavjud. Konkistadorlar, ruhoniylar hech bir asossiz hindularni odam desa bo‘ladimi, degan masalani muhokama etganlar. Faqat Papa Pavel III 1537-yili rasman hindularni haqqoniy odamlar deb e‘lon qilganidan so‘ng ularni «qalbsiz jonzot» deb atash to‘xtatildi.

Hindular yerlarini tortib olish, ularni ayovsiz ishlatishda dunyoviy va diniy hokimiyat o‘zaro raqobat qilgan. Bu borada iyezuitlar ayniqsa jonbozlik ko‘rsatadilar.

Lotin Amerikasi davlatlaridan biri – hozirgi Paragvayda iyezuitlar o‘zlarining teokratik (sof cherkov) davlatlarini tuzganlar. Unda hindularni ishlatishning o‘ziga xos usullarini qo‘llaganlar. Bu ishlar keng jamoatchilikning g‘azabini qo‘zg‘agani uchun 1767-yili ispan qiroli Karlos III iyezuitlarni Ispaniyaning barcha mustamlakalaridan haydash haqida dekret chiqaradi.

Shafqatsiz munosabatga qaramasdan, Lotin Amerikasidagi hindu elatlari va qabilalari saqlanib qoladi. Buni mazkur hududdagi xalqlarning ishlab chiqarish xo‘jaligi, dehqonchilikni bilganlari, ma‘lum darajada og‘ir mehnatga ko‘nikmalari bo‘lganligi bilan ham

izohlash mumkin. Shunga qaramasdan latifundiyalarga afrikalik qullarni keltirib ishlatishga intilganlar. Qolaversa, istilochilar fikricha, hindular og'ir ishlar: konlarda yoki plantatsiyalarda ishlashga yarqsiz hisoblanganlar. Shuning uchun yevropalik mustamlakachilar issiq iqlimli, hindu aholi kam bo'lgan hududlarga afrikalik qullarni keltirib, tropik ekinlar – shakarqamish, o'sha joyning o'zida qanddan rom ishlab chiqaradigan primitiv zavodchalar qurib, ularning barchasida qullarni ishlatganlar.

Shu tariqa asta-sekin Lotin Amerikasining uch irqi shakllana boradi. Ispan va portugal mustamlakachilarini Amerikada katta hajmdagi oltinni egallash jalb qilgan. Hindularga bu ma'dan yaxshi tanish bo'lgan, ular oltindan turli zeb-ziynatlar tayyorlaganlar. Afsonalardan birida chibcha qabilasi boshlig'i (hozirgi Kolumbiya) zamonaviy poytaxt Bogota shahridan 50 km naridagi Guatavita ko'liga, badaniga oltin kukunlarini yopishtirib marosimiy cho'milgan. Marosimda ishtirok etgan hindular ko'lga oltindan taqinchoqlarni, qimmatbaho toshlarni tashlaganlar. Ispanlar bu marosimni eldorado (ispancha *el ombre dorido* – «oltin kishi», «oltin odam») deb atashgan. Natijada afsonaviy boyliklar mamlakati eldorado haqidagi mish-mishlar konkistadorlarning orzusidagi mamlakatga aylanadi.

Tabiiy eldorado topilmagan, lekin oltin, kumush va qimmatbaho toshlarni qazib olish yo'lga qo'yilib, Ispaniya qiroli xazinasiga katta daromad keltira boshlaydi. Lekin asosiy boyliklar qishloq xo'jalik ekinlari plantatsiyalari (shakarqamish, paxta, kofe, tamaki)dan olingan.

Keyinchalik chorvachilik, g'alla yetishtirish, qayta ishlash va tog'-kon sanoatlari yo'lga qo'yiladi.

14.2. Markaziy va Janubiy Amerika hindulari. Aborigenlar va ularning tillari

Olimlarning taxminiy hisoblari bo'yicha yevropaliklar kelmasidan Amerikadan 12 mln.ga yaqin hindular yashagan. Mustamlaka siyosati, majburlab ishlatish, yangi dinga o'tkazish, turli yuqumli kasal-

liklarning tarqalishi Amerika tub aholisining kamayishiga olib keldi. XVIII asrdan aholining kamayishi to'xtab, ma'lum muddatdan so'ng o'sish boshlanadi. Hozirgi kunda hindular soni 40 mln. dan kam emas.

Hindu qabilalarining Yangi Dunyoning ulkan hududlarida joylashishi ko'p sonli va xilma-xil tillar, madaniyatlar va etnoslarning shakllanishiga olib keladi. Tadqiqotchilarning hisoblashicha, Lotin Amerikasida 2 mingga yaqin tillar va shevalar mavjud. Quyida nisbatan yirik til oilalari va tillariga, unda so'zlashadigan xalqlarga to'xtalamiz:

I. Markaziy – amerind til oilasiga yorqin sivilizatsiya yaratgan asteklar hamda Janubiy Meksikaning qator qabilalari va elatlari kiradi. Ular qatoriga Yukatan yarimorolida yashovchi mayyalar ham kiradi. Mayyalar yana Janubiy Meksika, Gvatemala, Beliz, qisman Gonduras va Salvadorda ham istiqomat qiladilar. Ushbu til oilasiga olimlar tomonidan yaxshi o'rganilgan mishtek, sapotek va otomilar ham kiradi.

II. Chibcha-muiskalar yana bir yuksak hindu sivilizatsiyasini yaratgan xalqlardir.

III. Eng yirik hindu til oilalaridan biri – and. Ushbu til oilasiga mansub tillardan guarani Paragvay davlatidagi rasmiy tillardan biridir; kechua tili (unda qadimgi inklar so'zlashganlar) rasman Peru, Boliviya va Ekvadorda tan olingan.

IV. Ekvatorial-tunaon til oilasi. Undagi yirik tillardan biri ay-mara Peru va Boliviya keng tarqalgan. Argentinaning tub xalqlaridan mapuchelar ham shu til oilasiga mansub, bu tilga jasur araukanlar (Amerika xalqlaridan o'z mustaqilligi uchun eng uzoq kurashgan) kiradi.

V. Yana bir yirik til oilasi je-pano-karib. Bu tillarda Janubiy Amerikaning ko'plab xalqlari so'zlashadi. Yana ko'plab til oilalari va ularda gaplashadigan xalqlar hamda qabilalar mavjud, ularning soni nihoyatda ko'p.

Yuksak rivojlangan madaniyatlar va davlatlar. Markaziy Meksikadan to Gvatemala va Nikaraguagacha hududlarda Amerikadagi eng qadimgi sivilizatsiyalar yaratilgan. Meksika ko'rfaziga yaqin hududlarda ko'plab arxelogik madaniyatlar, jumladan, mil. avv. III–I

mingyilliklarga oid olmek madaniyati yodgorliklari topib o'rganilgan. Ushbu yuksak rivojlangan jamiyatlar uchun xo'jalik asosi qo'l – so'qa (motiga) dehqonchiligi bo'lgan.

Mayyalar. Qadimgi mayyalar tarixi milodiy I mingyillikning katta qismini va II mingyillikning dastlabki asrlarini o'z ichiga oladi. Mayyalar yuzdan ortiq shahar-davlatlar asoschilari bo'lib, eng mashhurlari Palenke, Chichen-Itsa hozirgi Meksikada, Takal hozirgi Gvatemalada, Kopan Gondurasda vujudga kelib, bizga qadar ularning xarobalari saqlangan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu shaharlar milodiy IX–X asrlarda toltek qabilalari hujumiga uchrab vayron bo'lgan. Yukatan yarimorolida Mayya-Toltek davlati tuzilib, u XV asr o'rtalarida parchalangan. Bu holat ispan konkistadorlarining o'lkani bosib olishini yengillashtiradi.

Arxeologlar mayyalarining qadimgi shaharlari xarobalarini: monumental inshootlar, saroylar, ibodatxonalar va h.k.larni topib o'rganishda davom etmoqdalar. Shaharlarni hokimlar va kohinlar boshqarganlar, ular savdogarlar, hunarmandlarni bo'ysundirib hamda ko'p sonli qullarga ega bo'lishgan. Mayyalar madaniyatining muhim yutuqlaridan biri o'z davrining eng aniq taqvimlaridan birini (365 kunli) yaratishlari bo'lgan. Mayyalar original iyeroglif yozuvini kashf etishgan.

Asteklar. Asteklar davlati XIV asrdan XVI asrning boshlariga qadar Markaziy Meksikada hukm surib, uning poytaxti Tenochtitlan Teskoko ko'li (hozirgi Mexiko o'rni)da joylashgan. Shahar sohil bilan ko'prik va to'g'onlar orqali bog'langan. Rivoyatga ko'ra, asteklarga shahar bunyod etilgan joyni tumshug'ida ilon ushlab turgan burgut ko'rsatgan. Bu ushbu orolda ezgulik doimo yovuzlikni yengishi ramzi sifatida qabul qilinib, unda bo'lajak poytaxtni qurishgan. Hozirgi Meksika bayrog'idagi ilonni tishlab turgan burgut aynan rivoyatdan olingan ramziy tasvirdir.

Asteklar hukmdori Itskoatl XV asrning 20-yillarida uchi shahar ittifoqi yo'l boshchisiga aylanib, asteklarni qo'shni shaharlar hukmidan ozod etadi. Uning vorislari, ayniqsa, Montesuma II davrida Asteklar podsholigi o'z taraqqiyoti cho'qqisiga erishadi. Asteklar oliy hukm-

dori tlaltecutli («Erkaklar sardori») nomini olib, eng avval asteklar harbiy sardori, qolaversa, ularga bo'ysunadigan qabilalarning yetakchisi ham bo'lgan. Asteklar butun o'rta Meksikani, unda yashaydigan qabilalarni bo'ysundirganlar.

Asteklar madaniyati Meksikada yashagan tolteklar, mishteklar boy an'analarini o'zida birlashtirgan xo'jalik, qo'l dehqonchiligi va hunarmandchilikka asoslangan edi. Makkajo'xorining bir necha navini, dukkakli ekinlar, qovoq, qizil va yashil qalampir, pomidor, paxta, tamaki, texnik ekinlar yetishtirganlar. Agavaning bir turi magey ekib, uning tozalangan tolalaridan mato va qog'oz, sharbatidan shirinliklar va alkohol ichimlik – pulke tayyorlaganlar. Dastlab tamaki chekish, pulke ichishga turli marosimlardagina ruxsat berilgan.

Asteklar sopoldan turli buyumlar yasashda, sangtaroshlikda, zargarlikda (kumush, oltin va misdan zeb-ziynatlar yasashda) yuksak mahoratlarga erishganlar. Ibodatxonalar va boshqa me'morchilik inshootlarini qurishda adobe – xom g'ishtdan foydalanganlar. Shaharlari to'g'ri burchakli reja bo'yicha qurilgan.

Erkin asteklarning oilalari kalpulyi deb nomlangan yigirmata o'ziga xos jamoalarga birlashib, ular o'z ibodatxonalari, zaxira yer maydonlariga va jamoa boshqaruviga ega bo'lishgan. Kalpulyi boshlig'i yerlarni taqsimlagan, jamoa omborlari, oqsoqollar kengashini boshqargan.

Asteklar hayoti urushlar bilan bog'liq bo'lgan. G'olibona urushlar ularni kuchli qabilalar ittifoqi tuzishlariga imkon bergan. Lekin bu ularning do'stlari sonini oshirmagan. Ispan konkistadori Ernan Kortes ushbu vaziyatdan foydalanib asteklarga qarshi qabilalarni ularga qarshi qo'llab, Tenochtitlan va mamlakatni bosib olgan.

Asteklar taqvimi mayyalarinikiga o'xshash. Ularda yaxlit yozuv tizimi shakllanib ulgurmagan. Asteklar rasmi yozuvdan foydalanganlar – unda iyerogliflar va qisman fonetik belgilar bo'lgan.

Inklar. Janubiy Amerikaning tog'li g'arbida yevropaliklar kelmasidan avval qadimgi Amerikaning yirik davlati – Inklar imperiyasi Tavantinsuyu (kechua tilida «Dunyoning to'rt tomonini birlashtirgan»)

tuzilgan. Bu davlat And tog'larining shimoliy va markaziy qismidagi keng hududlarni, shuningdek unga tutash tekisliklarni egallagan. Inklar davlati markazlashgan monarxiya shaklida bo'lgan. Uning hukmdori oliy inka (kechua tilida Sapa inka) edi. Davlat tili kechua hukmdor toifa tili bo'lib, mahalliy aholi turli tillardagi qabilalardan iborat edi. Inklar istilo qilgan aholini assimillatsiyalash siyosatini olib borganlar.

Imperiya poytaxti Kusko shahri 1100-yillarda kechua qabilalari markazi, yuqori madaniyat, yana ham qadimiy shaharsozlik an'analariga tayangan rayonda bunyod etilgan. Inklar jamiyatining xo'jalik asosini dehqonchilik tashkil etib, uning terrasa usuli va sug'orishga asoslangan turi bo'lgan. Uning o'ziga xos jihati kartoshka yetishtirish edi. Inklar butun Amerikada yagona lama va alpakalarni boqish chorvachiligiga asos solganlar.

Inklarda mato to'qish, metallar (oltin, kumush, mis, rux)dan zargarlik buyumlari yasash, jezdan mehnat va jang qurollari yasash yo'lga qo'yilgan. Qurilishda yirik toshlardan ularni bog'lovchi vositasiz foydalanganlar. Savdoni davlat qo'llamagan, oziqlar va boshqa narsalar zaruratga qarab taqsimlangan, mamlakatdagi ko'plab tosh yo'llar a'lo darajada saqlanilishiga erishilgan.

Mahalliy jamoalar (zodagonlar, amaldorlar va jangchilardan tashqari) davlatga natural soliq to'laganlar, mehnat majburiyati o'taganlar, ko'priklar, yo'llar, uylarni qurish va ta'mirlashda qatnashganlar. Eng huquqsiz va ishlashga mahkumlar yanakunalar bo'lib, ularning hayoti qullarnikidan deyarli farq qilmagan.

Inklar haqiqiy yozuvni bilmaganlar. Ulardagi «kipu» – «tugunli xat»dan turli ma'lumotlarni bir joydan ikkinchi joyga yetkazishda foydalanganlar. Tugunli xat aksari soliq yig'ishda qo'llanilgan.

Muisklar. Muisklar sivilizatsiyasi yagona davlat shaklida birlashmasdan, tarqoq shahar-davlatlar ko'rinishida bo'lib, ularga alohida qabila guruhleri bo'ysungan. Hududi Sharqiy Andning vohalari, hozirgi Kolumbiya yerlari. Bu hududdagi shaharlardan Bogota nisbatan kuchlisi bo'lib, 20 ga yaqin ittifoqchi va bo'sundirilgan qabilalarni boshqargan. Uning asosiy raqibi Tunxa davlati bo'lgan. Muisklar davlatlarida

hokimiyat urug' zodagonlari, harbiy a'yonlar va kohinlarga tegishli edi. Ularning har birini oliy hukmdor boshqargan. Muisk davlatlari orasidagi dushmanlik ispanlar istilosini yengillashtiradi.

Mustaqillik uchun kurash. Lotin Amerikasini ispan va portugal-lar egallashlari davomida hindu qabilalari tomonidan qattiq qarshilikka uchraydilar. Shulardan inklar tog'larda qarshilik markazlari yaratib kurashni davom ettirganlar. Peruda Xose Gabriyel Kondorkanki – hindu kechua boshchiligida 1780–1781-yillari qo'zg'olon bo'lgan. Uni ink Tupak Amaru deb atashgan. Hozirgi Chili hududida yashagan hindu-araukanlar ispanlarga qarshi 1536–1882-yillari kurashni to'xtatmaganlar. Bu urushlar tarixga Araukan urushlari nomi bilan kirgan.

Vaqt o'tishi bilan kurash usullari o'zgardi. Hindularning ayrim vakillari ma'lumotli bo'lib, jamiyatda yuqori mavqelarga erishadilar. Ulardan biri – astek qabilalaridan biriga mansub Benito Xuares, 1858–1872-yillari Meksika prezidenti lavozimida bo'lib, qator demokratik islohotlar o'tkazishga erishib, mamlakatda hindular ahvolini birmuncha yengillashtirishga erishadi.

Mustamlakachilikka qarshi kurashda qochoq qora tanli qullar ham ishtirok etganlar. Lotin Amerikasining turli mamlakatlarida ularni marunami, simarronami, mambi deb atashgan. Qochoq qullar birlashib, o'tish murakkab bo'lgan joylarda o'z manzilgohlarini qurib, mahalliy hindular bilan do'stona munosabatda bo'lishgan. Har bir manzilgohni (kilombo yoki makambo) saylangan yo'lboshchi, sardor boshqargan. Bu manzilgohlar birgalikda Palmaris Respublikasini tashkil etib, u 70 yil hukm surgan. Isyonchilar ispanlarning 25 ta hujumini qaytarganlar, lekin 1696-yil qo'zg'olon bostiriladi.

14.3. Mustaqil davlatlarning tuzilishi

Irq va etnik guruhlar. Lotin Amerikasidagi tarixiy jarayon bu hududdagi aholining shakllanishida quyidagi o'ziga xoslikni, aholining barcha uchta tarkibiy qismini – hindular (mongoloid), yevropa mamlakatlaridan ko'chib kelganlar (yevropeoidlar) va afrikalik-

lar (negroid)ni birgalikda yashashga, faoliyatning turli sohalarida hamkorlik qilishga majbur etgan. Bu o'zaro hamkorlik birinchidan biologik aralashuvga (metislar); ikkinchidan, ispan va portugal tillarining hindular va afroamerikaliklar tillari bilan o'zaro ta'sirining kuchayishiga; uchinchidan, turli xalqlar, qabilalar, etnik guruhlar orasida mustahkam aloqalarning o'rnatilishiga olib keladi.

Oq tanlilar va hindulardan tug'ilganlar metislar deb nomlangan. Metislar aksari qaram dehqonlar, hunarmandlar, mayda savdogarlar, mayda xizmatchilar bo'lganlar. Ular bilan yaqin guruh oq tanlilarning qora tanlilar bilan aralashuvidan tug'ilganlar – mulatlar bo'lgan. Mulatlardan qullik asoratidan ozod etilganlar yoki pul evaziga erkinlik olganlar aksari hunarmandchilik, xizmat ko'rsatish sohasida shug'ullanganlar. Hindular va afroamerikaliklar nikohidan tug'ilganlar sambolar bo'lishgan. Ularning bir qismi xizmatkorlar, qolganlari farroshlik qilganlar.

Mustamlakalarda tug'ilgan oq tanlilarni Lotin Amerikasida kreollar deb atashgan. Ularning ayrimlari tomirida hindu yoki qora tanlilar qoni bo'lgani ham ehtimol. Mustamlaka tizimidagi muhim lavozimlarga Madrid va Lissabon hukumatlari metropoliyadan yuborishga harakat qilganlar. Ayni paytda kreollarga past lavozimlarni ravo ko'rganlar, xolos. Kreollarga faqat latifundistlar emas, ko'p sonli ziyolilar: shifokorlar, o'qituvchilar, advokatlar, yuqori bo'lmagan lavozim egalari ham kirganlar. Bu kishilar asta-sekin o'zlarini ispanlar yoki portugallar deb hisoblamay boradilar. Sababi kreollarning ajdodlari qabri, hayotlari o'zlari yashayotgan hudud, mamlakat bilan bog'liq edi.

Etnoirq aralashuvi jarayonlari mintaqadagi mamlakatlarda yashayotgan aholining bugungi tarkibida namoyon bo'lmoqda. Hozirda hindular aholining 15% ni tashkil etsa, metislar 55%, afroamerikaliklar 10%, qolgani kreollar va Yevropadan keyin ko'chib kelganlardir. Xususan, mustamlakachilikning so'nggi davrida Meksika va Chili-da metislar 80%, Paragvayda 90% bo'lganini ta'kidlash lozim. Oq tanlilar, xususan, kreollar Argentinada, Urugvayda va Kosta-Rikada ko'pchilikni tashkil etadi.

Birgalikda yashash, faoliyat, jismoniy aralashuv hindu-ispān va hindu-portugal ikki tilligini vujudga keltiradi. Paragvayning ko'pchilik aholisi ikki tilda – ispan va guaranida so'zlashadilar. Braziliyaliklarning aksari ko'pchiligi portugal tilining mahalliy shevasida hamda hindu tillaridan birida (aravak, tupi-guarani, karib va boshqalarda) so'zlashadilar.

Yangi davlatlar va millatlar. Lotin Amerikasida birinchi bo'lib fransuzlar mustamlakasi Gaiti 1790–1804-yillardagi ozodlik kurashi orqali mustaqillikka erishdi. Qo'zg'olon rahbari Tussen-Luvertyur bo'lib, Gaiti Respublikasi tuziladi. Sobiq qullar davlatida fransuz tili davlat tiliga aylanadi.

XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi choragida Lotin Amerikasida yangi mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, yangi millatlarning shakllana boshlashi davri bo'ladi. Mustamlakachilikka qarshi kurashda Simon Bolivarining (1783–1830) hissasi katta bo'lib, u qator davlatlardan ispan mustamlakachilarini chiqib ketishga majbur etadi. Mustamlakachilik tugatilishi davomida qulchilik ham bekor qilina boradi. Qulchilik nisbatan uzoq – XIX asrning oxirigacha Braziliya, Kuba va Yamaykada saqlanadi. Qulchilikning bekor qilinishi Lotin Amerikasida ichki birlashuv (konsolidatsiya) jarayonlarini tezlashtiradi.

Etnik jarayonlar va yangi millatlar taraqqiyoti. Yangi millatlar va davlatlarning shakllanishi Lotin Amerikasi jamiyatlarini murakkab etnoslararo muammolardan xalos eta olmaydi. Braziliya hindularini XX asrning mashhur tadqiqotchilaridan biri Klod Levi-Stross o'rgangan.

Lotin Amerikasi mamlakatlarida yangi, zamonaviy millatlarning shakllanishi ichki yaxlitlikni yaratishni anglatmagan. Bu jarayonga ta'sir etuvchi omillardan biri shaharlarning yuksalishidir. Millatlar taraqqiyoti ularning milliy ongining yuksalishiga, umuman olganda, ijobiy ta'sir etadigan shaharlar (sanoat, savdo, maorif, milliy professional madaniyat markazlari), ba'zida shahar va qishloqlar orasida keskin tafovutni yaratadi. Bu jihatlar xo'jalik mashg'ulotlarida, professional madaniyatni o'zlashtirishda, maorifda, butun hayot tarzida,

qishloq aholisining kambag'alligida va imkoniyatlari cheklanganida kuzatiladi. Qishloq aholi esa aksari hindular va metislar bo'lgan. Bu xildagi vaziyat, masalan, Gvatemalada yuzaga kelgan. Uni bekorga «hindularning qishloq mamlakati» deyishmaydi. Gaucholar ham aksari qishloqlarda yashab, ular Argentina, Urugvay va Braziliya^{ning} janubidagi o'ziga xos va assimilatsiyalashgan etnik guruhdir. Gaucholar ispanlar, portugallar va hindularning aralashuvidan vujudga kelib, asosiy mashg'uloti ko'chma chorvachilik yoki yirik chorva fermalarida cho'ponlik bo'lgan. Gaucholar yorqin etnomadaniy xususiyatlarga ega bo'lib, ularni otda yurishsiz, lasso uchida halqasi bo'lgan arqonsiz va gitarasiz tasavvur etish qiyin.

Shaharlarning va shahar madaniyatining yuksalishi Lotin Amerikasida bugunga qadar davom etmoqda. Xususan, Chilida shahar aholisi 70% dan oshdi. Boshqa mamlakatlar aholisi taraqqiyotida bu jarayon yaqqol kuzatilmoqda.

14.4. Regionlar, xalqlar, madaniy xususiyatlar, xo'jalik madaniy tiplar

Lotin Amerikasi xalqlari xo'jalik mashg'ulotlari regional xilma-xilligi bilan xususiyatlanadi. U yoki bu joyda iqtisodning arxaik turlari – ov, termachilik, primitiv dehqonchilik, chorvachilikning mahalliy turlari (masalan, lama va alpaka boqish) uchrab turadi. Ayrim hindu qabilalari yog'ochni yog'ochga ishqalab olov olish usulidan hanuzgacha foydalanib kelmoqda. Braziliyada va Venesueladagi ayrim o'rmon qabilalari sarbakan – puflab sanchqi o'qni otadigan mil-tiqlarni qo'llashadi. Amazoniya havzasida hindulardan o'rganilgan garpun (sanchqi)dan timsoh ovlashda foydalanish urf bo'lgan, unda garpun paykoniga bog'langan arqon yaralangan hayvonning suvga cho'kishiga yo'l qo'ymaydi. Pampa aholisi – otlq ovchilar bolas – uchiga yumaloq toshdan sharlar mahkamlangan quroldan foydalanadilar. Venesueladagi o'rmon hindulari haligacha daraxtlarni kesib, kundakov qilib yondirib, ochilgan yerda dehqonchilik qilishning qadimgi usulini qo'llashmoqda.

Zamonaviy dehqonlar (hindular, metislar, baʼzida kreollar ham) hozirga qadar qadimgi mehnat qurollaridan foydalanib kelmoqdalar. Jumladan Peruning dehqon kechualari, yerni ekinga tayyorlash uchun ensizgina lopatka (belkurak), motiga (soʻqa), yerdagi kesaklarni maydalash uchun oxiri yoʻgʻon tayoqdan, don yanchish tayogʻi, oʻroq va boshqalardan asrlar davomida foydalanib kelmoqdalar. Dehqonlar mehnat qurollaridan biri – machete deb nomlangan chopqi Meksika, Kuba boshqa mamlakatlarda shakarqamishni yigʻishda qoʻllaniladi. Makka, kofe va boshqalarni maydalashda kelidan (pilon) foydalanib, uni daraxtning qattiq navlaridan tayyorlashadi.

Lotin Amerikasi oʻziga xosliklaridan biri undagi qishloq xoʻjaligining maʼlum ekinlar yakkahokimligiga asoslanganidir. Jumladan Braziliya va Kolumbiya kofe, Gaiti va Kuba – shakarqamish, Markaziy Amerika mamlakatlari – banan, Argentina va Urugvay – goʻsht, teri, jun va gʻalla, ayniqsa, bugʻdoy yetishtirishda yetakchilik qiladi. Shuni taʼkidlash lozimki, xoʻjalikning bir tomonlama rivojlaniishi kundalik turmushga, millatlar, elatlar, etnik guruhlarning hayot tarziga oʻz taʼsirini koʻrsatmay qolmaydi.

Sanoatning oʻsishi, birinchi navbatda, Meksika, Braziliya, Argentina va yana qator mamlakatlarda shahar aholisining shakllanishiga, uning oʻziga xos turmushi, joylashishi va madaniyatining vujudga kelishiga imkoniyat yaratadi. Lekin koʻpchilik mamlakatlarda uzoq davrlar tabiiy boyliklarni qazib olish (Meksika, Venesuela, Boliviyada, Peruda – neft, ayrim mamlakatlarda oʻrmon bilan bogʻliq yogʻochsozlik) rivojlangan edi.

Manzilgohlar va uy-joylar. Xalq madaniyatining anʼanaviy unsurlari shaharlarda emas, qishloq joylarida (latifundistlar hovlilari – estansiyalar, dehqonlar qishloqlari – pueblo) koʻrish mumkin. Selva va pampada, togʻlarda va dengiz sohillarida daraxtlar ustida chaylalnarni uchratish mumkin. Palma yaproqlaridan, taxtalardan qoplangan chaylalar, bir xonali xom gʻishtdan uylar, pishiq gʻishtdan bunyod etilgan unchalik katta boʻlmagan uylar keng tarqalgan. Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi qishloq uylari yogʻochdan yoki

g'ishtdan bo'lishidan qat'i nazar, Ispaniyadan o'zlashtirilgan narsa ichki hovli (potio) bo'lishi bilan xususiyatlanadi. XX asrning boshiga qadar dehqonlar uylarida karavot bo'lmagan, ayrim uylarda hozirga qadar gamaklardan foydalanib kelishmoqda.

Taomlar va ichimliklar. Keng ommaning taomlari asosini o'simliklardan olingan mahsulotlar tashkil etadi. Go'sht kam, odatda bayramlarda iste'mol qilinadi. Jumladan yamayka, yamaylar taomlarida yer ildizli batat, maniok, yams, shuningdek guruch, dukkaklilar, bananlar asosiy o'rinni egallaydi. Makkadan (mais) taomlar deyarli barcha hududlarda tarqalgan. Makka unidan non (tortilya) yoki yengil qovurilgan makka uni qilingan. Lotin Amerikasida ko'plab navlarga ega kartoshkadan ham turli taomlar qilishadi. Boliviyadagi aymaralar faqat oq emas, sariq, qizil, siyohrang va hatto qora kartoshka ham yetishtiradilar. Lotin Amerikasi mamlakatlari aholisi uchun xususiyatli yana bir mahsulot qirilgan maniokdan nondir (kasabe). Ichimliklardan kofe, shakarqamish sharbati (guarapo) keng tarqalgan. Paragvay, Argentina va boshqa mamlakatlarning ayrim hududlarida hindular (paragvay) choyi yoki mate ichiladi. Uni mate – past bo'yli, doimo yashil, barglarida kofein, tanin, limon kislotasi va boshqa moddalar bo'lgan buta barglaridan tayyorlashadi. Mateni tayyorlash butun bir marosim. Mate barglaridan kukunni qaynoq suvga solib, ichimlikni maxsus naychadan ichishgan.

An'anaviy kiyimlari. Bizning kunlarimizda lotin amerikaliklar fabrikalarda tikilgan yevropa-amerika tipidagi zamonaviy moda standartlariga javob beradigan kiyimlarni kiyishadi. Lekin bayramlarda, turli marosimlar o'tkazilayotganda mintaqa aholisi bichimi, matosi, ranglari, gullari ajdodlari – hindu, qora tanlilar yoki kreollar kiygan kiyimlarga o'xshash liboslarni kiyishadi. Xususan, Gvatemalaning qishloq ayollari uzun, rang-barang gulli matodan uzun yubka va erkin, kashtalab tikilgan kofta kiyishadi. Erkaklar kiyimi – kurtka, tizasigacha bir xil rangda tikilgan shim, ishton. Ko'plab Lotin Amerikasi xalqlari milliy kiyimlaridan biri sarape yoki poncho – yelkaga tashlab yuriladigan issiq matodan to'rtburchak yengsiz, faqat boshni

kiritish uchun o'rtasida teshik qoldirilgan kiyim ham mavjud. Keng enli shlyapa – sambrero palma yaproqlaridan to'qilgan. Poyabzal teridan qilingan, lekin Venesuelada to'qilgan (ip va ingichka arqonlardan) oyoq kiyimlar ham mavjud.

14.5. Ma'naviy madaniyatdagi xususiyatlar

Dinlar va diniy tasavvurlar. Lotin Amerikasining ko'pchilik aholisi katolik diniga mansub. Amalda diniy tasavvurlarning tarixi va zamonaviy holati juda murakkab hamda xilma-xildir. Amerikaning qadimgi sivilizatsiyalashgan aholisi dinlari politeizm (ko'p xudolik) bo'lgan. Xususan, asteklarda asosiy xudolardan biri urush ilohi bo'lgan. Odil sudlov ilohi, taqdir xudosi, yomg'ir, suv, momaqaldiroq va nihoyat «uchar ilon» – shamol va havo ilohi. Kohinlar homiysi ham panteonda muhim o'rin tutgan. Insonlarning oliy ilohi quyosh (Inta), momaqaldiroq (Ilyarpa), oy (Kilya) xudolari bo'lgan. Oliy hukmdorlarni quyosh kultiga bog'lab, ularni «quyoshning o'g'illari» deb atashgan. Qadimgi kultlar marosimlarida qurbonliklar, xususan, odamlarni qurbon qilish ham bo'lgan.

Xristianlikning tarqalishi qadimgi diniy tasavvurlarni to'liq yo'qota olmagan. Jumladan Madonna (Bibi Maryam) siymosi o'tmishdagi asteklar dehqonchilik ilohi Tanatsin o'rnida e'zozlana boshlanadi. Meksikada milliy avliyo Isoning onasi Mariya Guadalupe sanaladi. Uning kunida (12-dekabr) Mexiko shahri yaqinidagi XVI asrda qurilgan ibodatxonaga o'n minglab ziyoratchilar keladilar. Ibodatxonalarda o'tkaziladigan marosimlarda niqob tutib raqsga tushish ham asteklar udumlaridan o'tgan. Hindu va xristian marosimlari ba'zida bir-birini to'ldiradi. Braziliyada nikoh har doim cherkovda bitiladi, lekin to'y bayrami va ziyofatga afsungarni ham taklif etishadi. Aytishlaricha, u yoshlarni «yovuz ruhlardan», «yomon ko'zlardan» asraydi.

Lotin Amerikasining qator mamlakatlarida turli afrika dinlarining qo'shilishidan, shuningdek xristian dini ta'siri ostida «vodu» ta'limoti vujudga kelgan. Vodu (ruh, iloh) yovuz ruhlardan asrashi yoki kishiga yovuz ruhlarni yo'naltirishi ham aytiladi.

Ayrim hindu qabilalarida qabila dinlari, shomonlik va h.k.lar saqlangan.

Bayramlar, udumlar. Xalq hayotining doimiy yoʻldoshi qoʻshiqlar va raqslardir. Musiqa asboblari ichida urib chalinadigan nogʻoralarning turli xillari, meksika marimbasi, puflab chalinadiganlari (kechua naylari), torli gitaralarning turli xillari: kubalillarning uchta va ikki qatorli torli, Venesuelaniki – toʻrtta, Boliviyaniki beshta ikki torlilari mavjud. Meksikada yarim daydi xalq orkestrlari (maryachi) arzimagan pulga oilaviy tantanalar, xalq bayramlari va tantanalarda musiqa chaladilar. Kuba va yana qator Lotin Amerikasi mamlakatlarida qoʻshiqchilar musobaqalari ommalashgan, unda qoʻshiqchilarning oʻzlari oʻn (desima) yoki toʻrt (kvartet) qatorli sheʼrlarni toʻqib, gitarada musiqa bastalab ijro etadilar.

Oʻzlarining odatiy, etnik oʻziga xos, baʼzida madaniyatning arxaik koʻrinishlarini hindu, afroamerikalik yoki kreollarning qishloqlarda yashayotgan aholisi saqlab qolgan. Ayni paytda shunday madaniyatning ommaviy turlari borki, ular shahar hayoti bilan koʻproq bogʻlangan. Bu lotin amerikaliklarning karnavallari, ulardan eng mashhuri Braziliya va Kubada oʻtkazilgan. Karnaval yevropaliklarning qadimgi dehqonchilik bilan bogʻliq udum-marosimlaridan shakllangan. U turli raqs maktablarining yorqin kiyimlarda oʻz raqslarini namoyish etishi musobaqasidir. Har yili faqat gʻolib raqs maktabi emas, karnaval «qirolichasi» ham tanlab eʼlon qilinadi.

Ayrim Lotin Amerikasi mamlakatlari – Venesuela, Meksika, Kolumbiya, Peruda Ispaniyadan keltirilgan tomosha – buqalar bilan jang (korrida)lar oʻtkaziladi. Unda tomosha soʻngida matador oʻz xanjari bilan buqani oʻldirishi lozim. Panamada qon toʻkilmaydigan korrida oʻtkazilsa, ayrim mamlakatlarda rodeo – yosh buqalar ustida uzoqroq oʻtirish musobaqalari oʻtkaziladi.

Professional maʼnaviy madaniyat asoslari. Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlar, barcha xalqlar tillari, madaniyatlari, kundalik hayot tarzlari oʻzida koʻplab taʼsirlar, aralashishlar, oʻzaro madaniy aloqalarning unsurlarini namoyon etadi. Bu madaniyatning xalq ogʻzaki

ijodi (folklor) asosida shakllangan professional ma'naviy madaniyat yozuvchilar, kompozitorlar, artistlar va boshqa milliy badiiy ijodiy intelligensiya vakillari tomonidan yaratiladi. Milliy professional madaniyatni yuksaltirishning muhim omillaridan biri – xalq maorifini yuksaltirishdir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalq maorifining darajasi turli mamlakatlarda turlicha, faqat Kubada savodxonlik darajasi yuqori, Gaiti, Venesuela, Ekvadorda esa, aksincha, savodsizlar darajasi yuqori. Lotin Amerikasining taraqqiy etgan mamlakatlari – Meksika, Argentina, Braziliyada xalq ta'limi darajasi Yevropa mamlakatlariga yaqin.

Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi xalq ta'limi rivojlanishi ulardagi aholining turli xilligi bilan belgilanadi. Bu mamlakatlar mustaqillikka erishguniga qadar hindular yoki qora tanli qullarni maktablarda o'qitish haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Keyinchalik sanoatning rivojlanishi malakasi yuqori ishchilarga bo'lgan talabning ortishiga olib keldi va maktab ta'limini yo'lga qo'yishni taqozo etdi.

Badiiy adabiyot va boshqa ijodiyot turlari. Ko'plab mamlakatlarda shakllangan milliy ziyolilar, milliy adabiyot, milliy teatr san'ati va madaniyatining boshqa turlarini yaratdilar. Bu jarayon ancha oldin boshlangan. Kechua tilida XVI asrda ilk drama – «Apu-Olyantay» yozilgan. Unda sarkarda Olyantayning Oliy Inkaning qizi – go'zal Kosi Koylyurga muhabbati tarannum etiladi. Inka quyoshning o'g'li sanalib, uning qizini oddiy kishi bilan nikohini tasavvur ham etib bo'lmadi. Bunday nikoh o'lim bilan jazolanishi ko'zda tutilgan. Lekin Kosi Koylyur Olyantayning sevgisiga ijobiy javob beradi. Oliy Inkadan qizining qo'lini so'rash natija bermaydi. Sarkarda tog'ga qochib, o'z baxti uchun kurasha boshlaydi. Ushbu drama hozirga qadar o'z ommabopligini yo'qotmasdan, hindular bayramlarida namoyish qilinadi. Adabiyot tiliga aylangan tillar orasida guaranini ko'rsatish mumkin. Ushbu tilda XX asrning 30-yillarida Ortis Gerero o'z she'rlarini bitgan. Xulio Karrera (1908–1954) guaranilar teatriga asos solgan, uning qalamiga mansub «Baxtsizlar ochligi» dramasi mavjud.

Lotin Amerikasida XIX asrda milliy adabiyotning keng tarqalgan turi – kostumbrizm (ispancha – odat) yoʻnalish vakillari oʻz asarlarida oddiy, oʻz mamlakatlari aholisining kundalik hayotlarini tasvirlab, shu orqali milliy muammolar, milliy ongning shakllanishi masalalarini koʻtarib chiqqanlar. XX asrda braziliyalik yozuvchi Jorj Amaduning romanlari, chililik shoir Pablo Neruda dostonlari, kolumbiyalik Gabriyel Garsia Marquesning asarlari butun dunyoga tarqalgan.

Yuqorida aytilganlardan koʻrinib turibdiki, Lotin Amerikasi xalqlari dunyo etnik tarixiga va madaniyatiga ulkan hissa qoʻshgan.

Savol va topshiriqlar

1. Markaziy, Janubiy Amerika va Vest-Indiyadagi aholining irq va til tavsifi qanday?
2. Asteklar, mayyalar, kechualar xoʻjaligi va moddiy madaniyatini soʻzlab bering.
3. Etnik jarayonlar va yangi millatlarning shakllanishi qanday kechgan?
4. Aholi xoʻjalik-madaniy tiplaridagi transformatsiyalari qanday kechmoqda?
5. Aholining turar joylaridagi anʻanaviylik va zamonaviylik nimalarda namoyon boʻlmoqda?
6. Aholining taomlari va ichimliklari haqida nimalarni bilasiz?
7. Janubiy amerikaliklar kiyimlaridagi oʻziga xos xususiyatlar nimalarda aks etadi?
8. Konfessial tarkib va maʼnaviy madaniyatdagi oʻziga xosliklarni gapirib bering.

15-BOB. G‘ARBIY, SHIMOLIY, MARKAZIY VA JANUBIY YEVROPA XALQLARI

Ushbu bobda Xorijiy Yevropaning hind-yevropa til oilasidagi asosiy german, roman guruhlariga mansub, ural til oilasining fin-ugor guruhidagi ayrim etnoslar haqida so‘z yuritiladi. Xorijiy Yevropaning ushbu qismiga Finlandiya (5,5 mln.), Shvetsiya (10,2 mln.), Norvegiya (5,3 mln.), Daniya (5,8 mln.), Islandiya (0,3 mln.), Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya qo‘shma qirolligi (66,65 mln.), Irlandiya (4,9 mln.), Niderlandiya (17,2 mln.), Belgiya (11,4 mln.), Fransiya (67 mln.), Ispaniya (47 mln.), Portugaliya (10,2 mln.), Italiya (60,6 mln.), Malta (0,5 mln.), Gretsiya (10,7 mln.), Shveysariya (8,5 mln.), Avstriya (8,8 mln.), Germaniya (83 mln.), Vengriya (9,9 mln.), Rumiya (19,4 mln.) va Albaniya (2,8 mln.) joylashgan. Ulardan tashqari, ushbu mintaqaga bir qator mitti davlatlar – Lyuksemburg, Monako, Andorra, San-Marino, Vatikan va Lixtenshteynlar kiradi.

15.1. Yevropa aholisining shakllanishi. Etnik tarixining asosiy bosqichlari

Yevropa antropogenezi inson paydo bo‘lgan va shakllangan hududga kirmasa-da, unda ilk odamlar bundan 1 mln. yil oldin yashay boshlaganini taxmin qiladilar. Dastlab Yevropaning janubiy va markaziy qismlarida odamlar yashay boshlagan. Neandertallar, kromanyon kishisining topilishi qit‘ada o‘rta va so‘nggi paleolitda odamlarning yashaganligini aniq tasdiqlaydi. So‘nggi paleolitda (40–12 mingyilliklarda) qit‘aning deyarli barcha hududlarida aholi yashagan. Mezolitda Yevropaning shimolida ham odamlar yashay boshlagan. Aynan mezolitdan aholi xo‘jalik faoliyatida tafovutlar ham shakllanadi. O‘rtayer va Boltiq dengizi bo‘ylarida baliqchilik bilan, Shimoliy dengiz sohilida – dengiz termachiligi, ichki rayonlarda esa

ovchilik va termachilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Yevropaning ayrim viloyatlari aholisi nisbatan erta ishlab chiqarish xo'jaligiga o'ta boshlaydilar. Aynan o'sha paytda ayrim baliqchilar guruhlari itni va cho'chqani xonakilashtiradilar. Shimoliy Gretsiyada dehqonchilik-chorvachilik manzilgohlari boshqa joylarga nisbatan erta – 9 ming yillar oldin vujudga keladi. Mil. avv. VI–V mingyilliklarda Yevropa aholisi ma'danlarni eritishni bilganlar. Mil. avv. I mingyillikda esa temir asri boshlanadi.

Yevropaning qadimgi aholisi til tavsifi. Qadimgi yevropaliklar qanday tillarda so'zlashganini aniqlash mushkul. Ilk qabilalar keyinchalik mil. avv. III–II mingyilliklarda hududga kelgan hind-yevropa tilli xalqlar bilan aralashib ketganlar. Eng qadimgi hind-yevropa tillariga mansub bo'lmagan til faqat basklarda – Ispaniyaning Kataloniya viloyatida saqlanib qolgan. Hind-yevropa tilli aholidan esa Yevropaga dastlab kelganlar pelasglar, ellinlar, italiylar va keltlar bo'lgan. Mil. avv. III–II mingyilliklarda Yevropaning janubidagi qadimgi Sharq madaniy markazlari ta'sirida betakror Krit-Miken sivilizatsiyasi vujudga kelgan. Bu sivilizatsiya yutuqlarini ellinlar o'zlashtirib, yangi pog'onaga ko'taradi. Ellinlardan ushbu madaniy yutuqlarni qabul qilgan rimliklar uni yuksaltiribgina qolmasdan, butun Yevropaga tarqatadi.

Mil. avv. I – milodiy V asrlar davomida qit'aning g'arbiy qismida ommaviy romanlashtirish (Rim – Roma nomidan) jarayoni boshlandi. Rim istilo qilgan hududlarda lotin tili asosidagi roman tillarining shakllanishi va tarqalishi boshlanadi.

Xalqlarning buyuk ko'chishlari. Milodiy III–IX asrlarda Yevropada german, slavyan, turk, eron va boshqa qabilalarning ommaviy ko'chishlari keyinchalik xalqlarning buyuk ko'chishlari nomini oladi. Ushbu ko'chishlar oqimiga turkiy tilli xunlar kuchli turtki beradi. Osiyodan kelgan xunlar german tilli ostgotlarni (sharqiy gotlar) tor-mor etib, ularga qardosh Dunayning quyi oqimida yashayotgan vestgotlarni (g'arbiy gotlar) siquvga ola boshlaydilar. Vestgotlar Rim imperatori ruxsati bilan Bolqon yarimoroliga ko'chib o'tadilar. Lekin Rim vestgotlarning chegarani himoya qilganlari uchun va'da

qilingan to'lov va oziqlarni bermaganligi sababli 378-yili vestgotlar qo'zg'olon boshlab xunlar va sharqdan kelgan eron tilli alanlar bilan birga Rim qo'shinlarini mag'lub etadi. Vestgotlar 410-yili Rimni egallaydilar. Ushbu mag'lubiyatdan so'ng G'arbiy Rim imperatori (395-yil Rim G'arbiy va Sharqiy Rim imperiyalariga bo'lingan) vestgotlarga Akvitaniani (hozirgi Fransiyaning janubi-g'arbi) berib, bu joyda 419-yili ilk german davlati – Vestgot qirolligi tashkil topadi. Keyinchalik vestgotlar Pireney yarimorolining shimoliy-sharqiy hududlarini ham egallaydilar. Uning shimoliy-g'arbiy qismida boshqa german qabilasi – svevlar joylashib oladilar. V asrning ikkinchi yarmidan burgundlar va franklar ham Galliyada o'z qirolliklarini (Burgund va Frank) tuzadilar. Taxminan shu paytlarda german qabilalari – angllar, sakslar va yutlar rimliklar tashlab chiqqan, keltlar yashagan Britaniyani egallaydilar.

Xunlar V asrning o'rtalarida ostgotlar bilan ittifoqda Galliyaga bostirib kirganlar, lekin Rim va uning ittifoqchilaridan zarbaga uchrab, Dunay pasttekisligiga qaytadilar. Bu vohada VI–VIII asrlarda alanlar yetakchi mavqega ega bo'lganlar. Yillar o'tib xunlar va avarlar mahalliy xalqlar bilan butunlay aralashib ketadilar.

Germanlar zarbalari ostida 476-yili G'arbiy Rim imperiyasi qulab, 493-yili uni qulatilishda faol ishtirok etgan ostgotlar o'z qirolliklarini tuzganlar. Ostgot qirolligi Markaziy Italiyadan Dunaygacha yerlarni egallagan. Italiyaning shimolida VI asrdan yana bir german qabilasi – langobardlar joylashganlar.

Shu tariqa german qabilalari G'arbiy Yevropaga keng joylashib, o'z davlatlarini tuzganlar. Yevropaning kuchli romanlashgan qismlarida (Galliya, Iberiya, Italiya) lotin tilining turli shevalari saqlanib, ko'p sonli bo'lmagan germanlar davrlar o'tib mahalliy aholi bilan assimillatsiyalashgan. Rimning madaniy ta'siri zaif bo'lgan (masalan, Britaniyada) german tillari ustunlikka erishadi.

Vizantiya hududida ommaviy ko'chishlar V–VII asrlarda slavyan qabilalari tomonidan o'tkazilib, ular Qora va Egey dengizlaridan Adriatikagacha hududlarda joylashadilar.

Yevropaning janubi-sharqiga VIII asrdan arablar bostirib kiradi. Arablar Pireney yarimorolining katta qismini egallaydilar. Pireney yarimoroli aholisiga arab madaniyati, moddiy madaniyat – kiyimlar, maishiy turmushdan – arab she'riyati, ilm-fani, me'morchiligi kuchli ta'sir etadi.

Markaziy Yevropaga – Dunay havzasiga IX asrdan madyarlar (vengrlar) kelib joylashadilar. Sobiq ko'chmanchi chorvadorlar yangi hududda dehqonchilikka o'tishadi. Vengrlar mahalliy madaniyatdan istifoda olish bilan birga o'z tillarini saqlab, avlodlariga o'tkazganlar. Fin-ugor tillariga mansub venger tili hozirda davlat tilidir.

Skandinaviyalik normannlar IX–X asrlarda Fransiyaning shimoliy qismini, Normandiyaning egallaydi. Ular asta-sekin romanlashib, fransuz tiliga o'tadilar, mahalliy aholi madaniyati ham ularga katta ta'sir o'tkazgan. XI asrda romanlashgan normanlar Angliyani egallaydilar. Normannlar tufayli Angliya fransuzlarning kuchli ta'siriga uchraydi. Aynan normann istilosi tufayli ingliz tilida roman leksikasining katta qatlami shakllandi. Shimoliy Fransiya va Angliyadan tashqari, normannlar ma'lum muddat Apennin yarimorolining janubida va Sitsiliya orolida ham ma'lum muddat yashab hukm surganlar.

Yevropaga XIV–XV asrlardan janubdan Usmoniy turklar kira boshlaydilar. Ular Vizantiyani tor-mor etib, Bolqonni bir necha asrga bo'ysundiradilar. Feodal jamiyat paytida VIII–XVI asrlarda Yevropaning qator shaharlarida yahudiylar jamoalari shakllangan. XV–XVI asrlarda esa Yevropaga lo'lilar kela boshlagan. Ular unchalik katta bo'lmagan guruhlar shaklida ko'plab mamlakatlarga joylashganlar.

15.2. Zamonaviy Yevropa aholisi

Etnik va til tasnifi. Zamonaviy Yevropada bir necha o'nlab turli xil xalqlar yashaydilar. Lekin qit'aning etnik tarkibi dunyoning boshqa hududlarinikiga nisbatan ancha soddaga tuzilgan. Yevropaning aksari ko'pchilik aholisi hind-yevropa tillarida so'zlashadilar. Uning eng yirik guruhlari – roman, german va slavyan tillaridir. Roman til-

lariga mansub etnoslar qit'aning janubiy-g'arbida va Dunay daryosining quyi oqimida yashaydi.

Roman guruhiga ispanlar, portugallar, galisiyaliklar, katalonlar, andorraliklar, fransiyaliklar, vallonlar (Belgiyaning janubida joylashgan), franko-shveysariyaliklar, monegasklar (Monakoning tub aholisi) kirib, bu etnoslar gall-roman guruhchasini tashkil etadi. Italiyaliklar, sardiniyaliklar, italoshveysariyaliklar, korsikaliklar, sanmarinoliklar – ushbu xalqlar italo-roman guruhchasini tashkil qiladi. Romanginlar (Shveysariyaning sharqida), ladinlar (Shveysariyaning sharqi, Italiyaning shimoli), friullar (Italiyaning shimoliy-sharqida) – bu uchta kam sonli xalqlarni reto-roman guruhchasiga kiradilar. Rumlinlar va aromunlar (Gretsiyaning shimoli va Serbiyada) – bu ikki xalq bolqon-roman guruhchasiga mansubdir.

Ayrim roman tillari bir necha xalqlar uchun ona tili sanaladi. Xususan, fransuz tili fransuzlardan tashqari, vallonlarga va franko-shveysariyaliklarga; italyan tili – italiyaliklarda juda ko'p shevalar mavjud. Italyan tilining shevalarini namoyish qilish uchun bir ma'lumotni keltirish kifoya. 1875-yili Jovanni Bokkachecho tavalludining 500 yilligini nishonlash davomida uning novellalaridan biri 623 italyan shevalarida o'qilgan. Zamonaviy italyan adabiy tili toskan shevasi asosida yaratilgan.

German til guruhiga oid xalqlar Yevropaning shimoli, shimoliy-g'arbi va markazida yashaydilar. Hozirgi kunda german tillari ikki guruhga – g'arbiy va shimoliyga bo'linadi. O'tmishda sharqiy guruhcha ham bo'lgan. Lekin uning bironta tili bizgacha yetib kelmagan. Jumladan sharqiy german tillarida ostgotlar so'zlashgan. G'arbiy german tillarida: nemislar, avstriyaliklar, lixtenshteynliklar, germano-shveysariyaliklar (Shveysariyaning shimoli va markazida), elzasliklar (Fransiyaning sharqida), lyuksemburgliklar, gollandlar, flamandlar (Belgiyaning shimoli, Niderlandiyaning janubi), frizlar (Niderlandiya va Germaniyaning shimolida), inglizlar, shotlandlar va angloirlandlar (Shimoliy Irlandiyada yashaydilar) so'zlashadi. Ushbu guruhga (nemis tiliga yaqin) yahudiylarning idish tilini ham kiritishadi. Endilikda

yahudiylar qaysi mamlakatda yashasalar, o'sha tilda so'zlashadilar. Shimoliy german shoxobchasiga: shvedlar, norvegiyaliklar, islandiyaliklar, farerliklar (Daniyaga qarashli Farer orollari aholisi) va daniyaliklar kiradi.

German guruhiga kiruvchi qator xalqlar nemis yoki ingliz tillarida so'zlashishadi. Xususan, nemis tilida nemislardan tashqari avstriyaliklar, germanoshveysariyaliklar, elzasliklar (ular fransuz tilida ham gaplashadilar), lixtenshteynliklar, lyuksemburgliklar (uch tilli nemis, lyuksemburg va ingliz) so'zlashishadi. Germaniyaning o'zida ham til bo'yicha vaziyat qiziqarli. Nemislarda adabiy til bitta bo'lsa-da, gaplashadigan til ikkita. Ular qardosh, lekin o'zaro tushunarli emas. Bu Germaniyaning shimolida tarqalgan quyi nemis tili golland tiliga yaqin. Yuqori nemis tili adabiy tilning o'zidir. Ingliz tilida inglizlardan tashqari shotlandlar, irlandlarning katta qismi va yana ayrim xalqlar so'zlashadi. Norvegiyada til bo'yicha vaziyat Germaniyadagiga qarama-qarshi, unda so'zlashadigan til bitta, adabiy til ikkita. Ularni birlashtirishga harakat natija bermasdan, uchinchi adabiy tilni yaratdi, lekin u keng tarqalmadi.

Yevropaning qadimgi tub aholisi – keltlar asrlar davomida german tilli va roman tilli xalqlar bilan assimillatsiyalashgan. Oqibatda kelt tilli aholi soni tobora kamaygan. Shunga qaramasdan, kelt tili guruhi Yevropada haligacha mavjud. U ikki guruhchaga bo'lingan: goydel (yoki gell) va britt tillari. Goydel guruhchasiga irlandlar va gellar kiradi. Britt guruhiga bretonlar (Fransiyaning shimoliy-g'arbidagi Bretan yarimoroli) va uelsliklar kiradi. So'nggi paytlarda bu guruhga korniylarni ham qo'shmoqdalar. Korniyalar, Angliyaning janubiy-g'arbida (Kornuoll) yashaydilar. Korniy tili uzoq payt o'lik til hisoblangan. Hozirda unda 150 kishi gaplashadi. Ammo uni bir necha ming kishi o'rganmoqda.

Yevropada hind-yevropa til oilasining ikki mustaqil tarmog'i bo'lib, ular grek va alban tillaridir. Hindoriy guruhidan – lo'lilar mavjud. Yevropaning uch etnosi – vengrlar, finlar va kichik xalq – saamlar (laparlar) ural til oilasining fin-ugor tarmog'iga kiradi.

Saamlar Yevropaning eng shimolida, Norvegiya, Shvetsiya va Finlandiyaning arktika rayonlari hamda Rossiya Federatsiyasining Kolskiy yarimorolida yashaydilar.

Saam xalqlari 3 ta til guruhi (ural, oltoy va paleosiyo)ga va 4 ta til oilasi (fin-ugor, samodiy, tungus-manjur va turkiy)ga mansub.

1. Fin-ugor oilasi: saamlar, xantlar, mansilar (umumiy soni 80,5 ming kishi).

2. Samodiy oilasi: nenetslar, nganasanlar, selkuplar (umumiy soni 34,5 ming kishi).

3. Tungus-manjur oilasi: evenklar, evenlar, nanaylar, ulchilar, udegeylar, oro-chilar, negidallar (umumiy soni 56,4 ming kishi).

4. Turkiy oilasi: dolganlar, tofalar (umumiy soni 5,9 ming kishi).

5. Paleosiyo til guruhi: chukchalar, koryaklar, itelmenlar, yukagirlar, eskimoslar, aleutlar, nivxilar, ketlar (umumiy soni 132,1 ming kishi)ni tashkil qiladi.

Saamlar son jihatidan uncha katta bo'lmasa-da, ular barcha Shimoliy Yevrosiyo xalqlaridan yirigi hisoblanishadi. Biroq ularni o'rab turgan qo'shni xalqlar orasida umumiy aholining sezilmas foizini tashkil qiladi. Shunday sharoitda, ya'ni ko'psonli boshqa tilda so'zlashuvchi xalqlar qurshovida saamlar o'z tili va turmush tarzini qanday qilib saqlab qoldi ekan, degan savol juda qiziqarlidir.

Ko'pgina olimlar raqamlarga tayangan holda, saamlarning tez orada yo'qolib va singib ketishini bashorat qilishgan. Biroq, bu noilmiy fikrni tarixiy haqiqat tasdiqlamadi.

Kelib chiqishi. Saam xalqi kelib chiqish ildizlari qadim davrlarga borib taqaladi. Saamlar haqidagi dastlabki manbalar milod boshlariga taalluqlidir. Mashhur rimlik tarixchi Publiy Korneliy Tatsit (mil. avv. 120–55) saamlar haqida fin nomi bilan o'z esdaliklarida yozib qoldirgan.

Nenetslar Shimoliy Yevropada milodiy mingyilliklarda paydo bo'lgan. Nenets tilida saamlar «ngano xan», ya'ni «qayiqchang'ichilar» degan ma'noda nomlangan.

Saamlar Yevropaning qadimgi xalqlaridan bo'lib, saam tilshunoslaridan G.M. Kertning qayd etishicha, ularning kelib chiqish tarixi

yetarlicha o'rganilmagan ekan. Fin olimi Y. Toyvonen saamlar ajdodlari fin-ugorlar emas, deya hisoblasa, bunga qarama-qarshi boshqa fin olimi E. Itkonen ularning bevosita ajdodi fin-ugorlar deya uqtirmoqdaki, bu saamlarning genezisi borasida chigal masalalar ko'pligini ko'rsatadi.

Arxeologik qazishmalar saamlarning kelib chiqishi qadimgi davrlarga borib taqalishini ko'rsatmoqda. Paleolit (qadimgi tosh asri) davriga oid qazilma odamlar qoldiqlari, g'or devorlaridagi bug'u surati aks etgan petrogliflar saamlarning genezisi eng qadimgi davrlarga borishi, ularning turmush tarzi haqida so'zlayotganidan dalolat beradi.

Bug'uchilik saamlarda neolit davridan buyon mavjudligini tadqiqotlar natijalari bugungi kunda tasdiqlamoqda. Saam tilida hayvonlarning qadimgi nomlari saqlanib qolgan bo'lib, masalan, yovvoyi bug'u saam tilida «kont», qo'lga o'rgatilgani «puadz» deb nomlanadi. Bug'u ovchiligi saamlarda qo'lga o'rgatishga nisbatan oldinroq bo'lgani uchun «o'ldirmoq» fe'li saam tilida «konted», ya'ni yovvoyi bug'u so'zi bilan tabiiy ravishda bog'liqdir.

Rus tadqiqotchisi V.K. Alimov saam tilini o'rganib, undagi ayrim so'zlar boshqa tillarda ham uchrashini aniqladi. Masalan, saam tilida qayiqcha ko'rinishidagi bug'u qo'shiladigan chana «keres» deya nomlanadi. Mazkur so'z lotin tilida «karrus», fransuz tilida «karros», rus tilida «kareta» deb nomlanishini misol qilib keltirish mumkin.

Shved qiroli Karl IX ning 1602-yildagi farmoniga muvofiq saamlarni o'troqlashtirishga urinib ko'rishgan va ularning yerlari, ko'l va daryolari, botqoqliklar hisobi olingan.

Maltaliklar (Malta oroli) afroosiyo (semit-xamit) til oilasiga mansub. Malta tili arab tilining shevalaridan biri, ayni paytda yozuvi lotin alifbosida. Hozirgi kunda maltaliklarning ko'pchiligi o'z tilidan tashqari ingliz va italyan tillarini bilishadi.

Yevropaning bitta tub etnosi – basklar til borasida xoli holatdalar. Ularning tili hozirgi biror tilga yaqin emas. Basklar Ispaniyaning shimoli va G'arbiy Pireneyda, ispan-fransuz chegarasining har ikki tomonida yashaydilar.

Undan tashqari, bugungi Yevropada ko‘p sonli immigrantlar (arablar, barbarlar, turklar, kurdlar, hindlar, pokistonliklar va boshqalar) guruhleri shakllangan. Arablar va barbarlar ko‘pincha Fransiyaning yirik shaharlarida, turklar va kurdarning katta qismi Germaniyada, Hindiston va Pokistondan chiqqanlar Buyuk Britaniyada ko‘proq yashaydi. Britaniyaning yirik shaharlarida sobiq ingliz mustamlakalari – Vest-Indiya va Qora Afrikadan ham immigrantlar paydo bo‘lgan.

Dunyoning boshqa qismlaridan Yevropaga ko‘chishdan tashqari, mamlakatlar ichida, mamlakatlararo migratsiyalar ham aholi etnik tarkibining xilma-xil bo‘lishiga olib kelmoqda. Migrantlarning asosiy oqimi Fransiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Shveysariya, Belgiya, Shvetsiyaga bormoqda. Fransiya – italiyaliklar, portugallar, ispanlar, polyaklar ketsa, Buyuk Britaniyaga – Irlandiyadan, Germaniyaga – italiyaliklar, greklar, portugallar, serblar, xorvatlar va boshqalar ko‘chib bormoqdalar.

Aholining antropologik tavsifi. Yevropaning zamonaviy aholisi (ko‘payib borayotgan immigrantlar guruhlarini hisobga olmaganda) irqi bo‘yicha bir xil (saamlardan tashqari) yevropeoidlardir. Yevropeoidlar orasida uchta antropologik tip uchraydi: shimoliy (blondin), janubiy (bryunet) va markaziy (shaten). Shimoliy tip uchun malla soch, oq tana, ko‘k, kulrang yoki zangori rangli ko‘z xususiyatli. Bu tipga shvedlar, norvegiyaliklar, finlar, qisman inglizlar, niderlandlar, shimoliy nemislar va yana qator shimoliy Yevropa xalqlari kiradi. Janubiy antropologik tip qora soch, nisbatan bug‘doyrang badan va qora ko‘zlari bilan ajralib turadi. Bu xususiyatlar janubiy Yevropa aholisi: ispanlar, portugallar, italiyaliklar, albanlar, ruminlar, turklar, greklar va h.k.lar uchun xosdir.

Yevropaning markaziy hududlarida yashaydigan xalqlar uchun har ikki – blondin va bryunet orasidagi o‘tkinchi xususiyatlar xosdir. Ularning badan ranglari blondinlarnikidan biroz qoramtirroq, ko‘zlarining rangi xilma-xil: ko‘k, qo‘ng‘ir, zangori va h.k.lar uchraydi. Ushbu irq tipiga fransuzlar, nemislar, shimoliy italiyaliklar, belgiyaliklar, avstriyaliklar, shveysariyaliklar va vengerlar mansubdir.

Dinlari. Yevropaliklarning aksari ko‘pchiligi xristian dinining turli mazhablariga e‘tiqod qiladilar. Uchta asosiy oqim mavjud – katolitsizm, protestantizm va pravoslaviye. Katolik cherkovi Janubiy va G‘arbiy Yevropa: Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Belgiya, Avstriya, Vengriya, Irlandiya va boshqalarda tarqalgan. Katoliklar yana ko‘p sonli guruhlarini Shveysariya va Niderlandiyada ham tashkil etishadi. Ularning ancha aholidan iborat guruhlari Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiyada ham mavjud. Rim-katolik cherkoviga e‘tiqod qiluvchilar Albaniyada ham talaygina.

Yevropada protestantizm oqimlari – lyuteranlik, anglikanlik va kalvinizm keng yoyilgan. Lyuteranlikka aksari Germaniyada, Skandinaviya mamlakatlarida, Finlandiyada e‘tiqod qilishadi. Buyuk Britaniyada anglikanlar aholining yarmidan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Anglikan cherkovi davlat dini maqomiga ega. Kalvinizm ta‘limotiga e‘tiqod qiluvchilar Shveysariya, Niderlandiya va Shotlandiyada aholining talay qismini tashkil etadi. Markaziy va Shimoliy Yevropada protestantizm tarqalishiga cherkov xizmatining milliy tilga o‘tkazilishi, badiiy adabiyotlarning yuksalishi, ushbu mamlakatlarda milliy ongning uyg‘onishi sabab bo‘ladi.

Pravoslaviye greklar, ruminlar va albanlarning bir qismida tarqalgan.

Yevropada islomni ko‘pchilik qabul qilgan yagona davlat Albaniyadir. Immigratsiya tufayli so‘nggi yillarda Yevropada islomga e‘tiqod qiladigan aholi ko‘pchilik mamlakatlarda yuksalib bormoqda. Yirik Yevropa shaharlarida yahudiylar jamoalari mavjud.

15.3. Yevropa xalqlarining xo‘jalik faoliyati va moddiy madaniyatlari

G‘arbiy, Shimoliy, Markaziy va Janubiy Yevropa aholisining an‘anaviy xo‘jaliklari. Xorijiy Yevropa yuksak rivojlangan mintaqaga, shu sababli xo‘jalikning an‘anaviy shakllari deyarli saqlanmagan. O‘tmishda yevropaliklarning asosiy mashg‘ulotlari dehqonchilik va chorvachilik bo‘lgan.

Keyinchalik bir necha hududlardan tashqari (Islandiya, Alp, Farer orollari) barcha hududlarda dehqonchilikning ustunligi o'ratildi.

Yevropada juda erta – mil. avv. II–I mingyillikda plug dehqonchiligi tarqalgan. Dehqonlar ikki xil shudgorlash mehnat qurolini qo'llagan – birida ralo – g'ildirak va yerni ag'daradigan jihoz bo'lmagan, ikkinchisi – plugda har ikkisi bo'lgan. Raloga shimol va janubda ot va ho'kizlar qo'shilsa, plug markaziy hududlarda tarqalib, unga ho'kiz qo'shilgan. Donli ekinlarni o'roq, keyinchalik belo'roq bilan o'rib olganlar. Donni zanjirlar yordamida, janubda esa xirmonga to'plangan. Donlarni ho'kizlar tuyoqlari yordamida, ularni aylantirib, haydab yanchganlar. Donni shamol yoki suv tegirmonlarida unga aylantirganlar. Hozirda bu dehqonchilik qurollari hamda qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish usullari o'tmishga aylandi, agrokulturaning eng yangi usullari, texnika va texnologiyalar qo'llanilmoqda.

Yevropaning shimolida asosiy ekinlar: arpa, suli, javdar yetishtiriladi. Markaziy rayonlarda bug'doy, suli, qandlavlagi ekiladi. Qit'aning janubida bug'doy va javdardan tashqari makkajo'xori, ayrim hududlarda sholi yetishtiriladi. Yevropada kartoshka ekish ham keng tarqalgan. Bog'dorchilik, sabzavot yetishtirish barcha hududlarda bo'lsa, O'rtayer dengizi atrofida zaytun, sitrus mevalari va uzumchilik keng tarqalgan. Uzumchilikda asosiy hosil vino tayyorlashga ishlatilib, u bilan Luar va Reyn daryolari havzalarigacha yerlarda shug'ullanishadi. Texnik ekinlardan shimolda zig'irpoya va kanop, janubda paxta va tamaki ekishadi. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida, ayniqsa, Niderlandiya, Daniya, Germaniya, Angliyada gulchilik yuksak rivojlangan.

Yevropaning ko'plab xalqlari xo'jaligida chorvachilik muhim o'rin tutadi. Asosan qoramol boqiladi. Mollarni yirik og'ilxonalarda, qisman yaylovlarda ushlashadi. Chorvachilik sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarishga, go'sht va go'shtdan mahsulotlar tayyorlashga qaratilgan. Yevropaning ko'pgina rayonlarida asosan qo'y va cho'chqalarni juni uchun boqishadi.

Sohilbo'yi rayonlarida baliqchilik yaxshi rivojlangan. Unda dengiz mahsulotlari – qisqichbaqa, molluskalar, dengiz tipratikani,

baliqning ko‘plab turlari ushlab, qayta ishlanadi yoki yangiligida sotuvga chiqariladi. Baliqchilik norvegiyaliklar va islandlar uchun katta ahamiyatga ega. O‘rta asrlar davrida Yevropada ancha taraqqiy etgan hunarmandchilik ishlab chiqarishi bo‘lgan. Aynan uning asosida keyinchalik sanoat ishlab chiqarishi shakllanadi. Zavod-fabrikalar ishlab chiqarishi hunarmandchilikni chetga surib qo‘yadi. Lekin uning ayrim sohalari, ayniqsa, badiiy san‘at sohasiga aylanganlari: kashtachilik, zargarlik, sopol buyumlar tayyorlash, shishadan buyumlar, musiqa asboblari yasash bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda. Arktika rayonlarida yashovchi saamlar xo‘jaligi Yevropaning boshqa xalqlarinikidan ancha farq qiladi. Ularda tundra bug‘uchiligi va baliqchilik rivojlangan.

Qo‘rg‘onlar va qishloq uylari turlari. Hozirgi kunda Yevropa mamlakatlarida shahar aholisi ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ko‘pgina mamlakatlarda aholining $\frac{3}{4}$ qismi shaharlarda yashaydi. Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiyada 90% aholi shaharliklardir. Yevropa shaharlari orasida juda qadimgilari: Afinaga mil.avv. XVI asrda, Rimga mil.avv. VIII asrda asos solingan. Rim imperiyasi davrida Parij, London, Kyolnga ham asos solingan. O‘rta asrlar davrida Stokgolm, Berlin, Madrid, sanoat rivojlangan davrda Angliyada Birmingem va Bristol, Germaniyada Rur havzasida hamda boshqa sanoat markazlari vujudga kelgan. Eski shaharlarda tarixiy qismda eng qadrlime‘morchilik inshootlari, ibodatxonalar joylashgan. Afinada – Parfenon, Rimda – Kolizey, Parijda – Bibi Maryam ibodatxonasi, Luvr, Londonda – Tauer, Kyolnda – mashhur Kyoln ibodatxonasi mavjud.

Yevropa uchun aholining yirik shaharlarda, to‘g‘rirog‘i, shaharlar aglomeratsiyalari – shaharlar atrofidagi kichik shaharlar va shaharchalar, aholi punktlarida yashashi xususiyatlidir. Bunday shaharchalar aholisi xilma-xil. Sababi migrantlarning asosiy qismi aynan shu xildagi yirik shaharlar atrofiga joylashadilar. Yirik shaharlarda turli millat vakillari orasida muloqot hamda o‘zaro ta’sir faol kechadi. Bu esa boshqa omillar bilan birgalikda alohida shahar submadaniyatining shakllanishiga olib keladi.

Lekin Yevropada shahar hayoti juda erta boshlangan bo'lsa-da, intensiv sanoatlashtirish boshlangunga qadar qit'ada qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil etgan. Ayrim mamlakatlarda, jumladan, Portugaliyada, Albaniyada qishloqlarda hozir ham ko'p aholi yashaydi. Qishloq qo'rg'onlarida ko'p hovlilik va yakka hovlilik uy-joylar uchraydi. Yakka hovlilar aholisi siyrak tog'li hududlarda – Fransiya, Ispaniya va Italiyaning shimolida, Germaniyaning shimoliy-g'arbida, Angliyaning g'arbida va Norvegiyada uchraydi. Ko'p hovlilik qishloqlar Markaziy Yevropaning, Fransiya, Italiya, Ispaniya, Bolqon yarimorolining tekisliklarida joylashgan. Ko'p hovlilik qishloqlar ulardagi uy-joylar rejasi, qurilish ashyolari bilan farqlanadi. Yevropaning Markaziy va Janubiy qismidagi qishloqlar hovlilari tartibsiz ko'rinishda qurilgan. Natijada bunday qishloqlarda ko'chalar ham qing'ir-qiyshiq. Germaniyaning sharqida aylana shaklida qurilgan qishloqlar ham mavjud. Bu shakldagi qishloqlarda uylar markazdagi maydonga qaratib qurilgan. G'arbiy Yevropada ham ko'chalar bo'ylab qurilgan uylari bo'lgan qishloqlar uchraydi, lekin bunday qishloqlar aksari Sharqiy Yevropa uchun xususiyatli.

G'arbiy Yevropa qishloqlaridagi uylar ham turli tiplarga mansub. Ko'chalar yuziga uylar qurish dastlab qishloqda o'tiladigan yo'l yoqasidan boshlanib, keyinchalik yangi ko'chalar va uylar qurilgan. Yevropada tarqoq, uylar bir-biridan ancha narida qurilgan manzilgohlarni ham uchratish mumkin.

Yevropaning janubida O'rtayer dengizi tipli uylar qurilishi keng tarqalgan. Bu ikki qavatli, ba'zida uch qavatli toshdan qurilgan binolarning pastki qavatida xo'jalik, yuqorida yashash xonalari joylashgan. Tomlari ikki yoqlama bo'lib, cherepitsa bilan yopilgan. Bunday uylarda ispanlar, janubiy fransuzlar, janubiy italiyaliklar yashaydi.

Italiyaning shimolida, Shveysariya va Avstriyaning tog'li rayonlarida, Germaniyaning janubida alp uylari keng tarqalgan. Uy ikki qavatli, birinchi qavatli toshdan, yuqorisi yog'ochdan ayvoni bilan qurilgan. Bu xildagi uylarning tomi ham ikki yoqlama yog'och ustunlarga o'rnatilgan. Yashash xonalari har ikki qavatda joylashgan,

xo'jalik xonalari faqat birinchi qavatda. Alp uylariga basklar turar joylari o'xshash, farqli tomoni basklarning uylarida ikkinchi qavat sinchli qilib qurilgan.

Fransiya, Niderlandiya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Markaziy Germaniya, Avstriya va Shveysariyaning tekisliklaridagi qishloq uylari g'arbiy o'rta yevropa tipi deyiladi. Uning variantlaridan biri yuqori nemis (frankon) uyi. Bu bir yoki ikki qavatli uy eshikdan yoki sinchli, yog'ochdan qilingan sinchli, oralari loy, tosh, g'isht bilan to'ldiriladi. Yashash va xo'jalik xonalarining uch yoki to'rt tomonidan ochiq hovli joylashgan. Uyning tomi ham yog'ochdan ustunlar, to'sinlarga tayanadi. G'arbiy Yevropada tomlarni turli rangdagi sopol cherepitsalar bilan yopish o'rta asrlardan boshlab keng tarqalgan.

Shimoliy fransuz uylari ko'cha yuzida uzun qilib toshdan yoki sinchli turar joylar shaklida bo'lib, ularga ichki tomonidan xo'jalik binolari yondashadi. Uyning atrofi o'ralmagan. Undan farqliroq Janubiy Lyuksemburg uylari Belgiyada ham tarqalgan bo'lib (bir qavatli toshdan yoki sinchli), hovli baland devor bilan o'ralgan. Xo'jalik binolar ba'zida asosiy uyga taqab emas, alohida qilib qurilgan. Ba'zida uning ichki qismida joylashgan. Uyga kirish g'ishtdan arka shaklida bino etilgan.

Germaniyaning shimoli, Niderlandiyada, shuningdek Daniyada shimoliy yevropa tipidagi uylar quriladi. Bu tipdagi uylarning asosiy xususiyatlari quyi nemis (yoki sakson) uylarida namoyon bo'ladi. Bu keng bir qavatli sinchli yoki g'ishtdan qurilgan uylardir. Uning o'rta qismida ombor qurilib, unda un, don mahsulotlari saqlanadi. Hovlining usti yopilib, uning ikki tomonida yashash xonalari, otxona, og'ilxonalar joylashgan. Bunday uylarning ulkan tomlari devorlarga emas, devor bo'ylab yoki uyning ichida o'rnatilgan yo'g'on ustunlarga mustahkamlangan.

Pannoniya uyi Vengriya qishloqlarida bunyod etilib, bir qavatli loydan qurilgan, tomi somon bilan yopilgan uylar bo'lgan. Uy oldida uzun ustunli ayvon qurilib, u orqali xonalarga kirilgan.

Skandinaviya va Finlandiyada yog'ochlardan yo'nib bir qavatli qilib qurilgan uylar tarqalgan. Shimoliy skandinaviya uylarida

isitaladigan xonalar, istilmaydigan xo'jalik xonalari bo'lgan. Janubiy skandinaviya uylarida isitaladigan xonalarning ikki tomonidan xo'jalik xonalari taqab qurilgan.

O'tmishda qishloq uylarining qurilgan an'analari shahar me'morchiligiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Hozirgi kunda shahar me'morchiligi uchun an'anaviy xususiyatlardan voz kechish va unifikatsiya tobora keng tus olmoqda. Shunga o'xshash jarayonlar qishloqlarda ham kuzatilmoqda.

An'anaviy taomlar. An'anaviy taomlar Yevropaning turli qismlarida sezilarli darajada farqlanadi. Janubiy Yevropada bug'doy noni yeyishsa, shimolda bug'doy bilan bir qatorda javdar unidan non ham tarqalgan. Shimolda taomga mol yog'i ishlatilsa, janubda o'simlik yog'idan foydalaniladi. Ichimliklardan Buyuk Britaniya, Irlandiya, shuningdek Niderlandiyada choyni ma'qul ko'rishsa, boshqa mamlakatlarda – kofe, xususan, Markaziy Yevropada uni sut yoki suyuq qaymoq bilan ichishsa, Janubiy Yevropada qora kofeni yoqtirishadi. Janubiy mamlakatlar ertalab nonushtada taomni juda kam iste'mol qilishsa, shimoliy mamlakatlarda, aksincha, nonushtaning baquvvat bo'lishini yoqtirishadi. Janubda ko'proq tabiiy mevalarni iste'mol qilishadi. Sohilbo'yi hududlarida baliq va dengiz mahsulotlari aholi taomlarida katta o'rin egallaydi.

Regional xususiyatlar bilan birga har bir xalq taomida o'ziga xosliklar ham mavjud. Jumladan fransuzlar boshqa xalqlar bilan qiyoslaganda non mahsulotlari, bulochkalarini ko'p iste'mol qiladilar. Salatlar, birinchi va ikkinchi taomlarni tayyorlashda fransuzlar ko'plab sabzavot, yer ildizli kartoshkaning turli navlari, piyoz, karam, ko'katlar, loviya, pomidor, baqlajonlardan foydalanishadi. G'arbiy Yevropaning boshqa xalqlariga nisbatan, pishloqni hisoblaganda sut va sut mahsulotlarini kam ishlatadilar. Fransuz pishloqlarining yuzlab xillari bo'lib, ular orasida yashil rangli – rokfor va yumshoq kamamberlar eng mashhuridir. Bifshteks, qovurilgan fri, beshamel – oq qayla bilan qovurilgan go'sht fransuzlarning sevimli taomlaridir. Turli qaylalar fransuzlar tomonidan ikkinchi taomlar, salatlar bilan birga

dasturxonga tortiladi. Birinchi taomlardan piyozli, pishloqli sho'ruva keng tarqalgan. Fransuz oshxonasi taniq taomlari qatorida ustritsa, chig'anoq, katta qurbaqalarning qovurilgan orqa oyoqlari mavjud. Fransuzlar vino ichishda dunyoda birinchi o'rinda. Uni tushlikda va kechki taom bilan ichishadi. Musallas odamlarni mast qilmasdan kayfiyatlarini ko'taradi, xolos.

Italiyaliklarning sevimli taomlari makaronning turli xillaridan (pasta) qilinadi. Pastani tomat sousida, o'simlik yog'ida pishloq yoki go'shtli qayla bilan yoyishadi. Loviya, no'xat, rangli karam alohida tortiladi. Italiyaliklar taomnomasida ham pishloqlar ancha o'rin egallaydi. Uning an'anaviy turlari parmezan (sho'r, quruq, qattiq), matsarella (qo'toslar sutidan pishloq), pekarino (sho'r, quruq qo'y sutidan)lardir. Italiyaliklar rizotto – vetchinali guruchli taom, qirilgan pishloq, piyoz, krevetka (qisqichbaqa) va qo'ziqorinli, polenta – quyuq makkajo'xori bo'tqasi (uni stolga tortishdan oldin pichoq bilan bo'lakchalarga kesishadi) va h.k.larni yeyishadi. Ziravorlardan italiyaliklar kapers (shu nomdagi o'simlik kurtaklari), sikoriy va muskat yong'og'ini ishlatishadi.

Inglizlar nisbatan ko'p go'sht (mol, buzoq, qo'y, semiz bo'lmagan cho'chqalar) iste'mol qilishadi. Eng mashhur taomlari rostbif va bifshteks. Go'sht bilan odatda tomat sousi, pikuli (mayda marinadlangan sabzavotlar), kartoshka va yangi sabzavotlarni tortishadi. Inglizlarning an'anaviy taomlari ichida turli pudinglar, go'shtli, sabzavotli taomlar (ularni ikkinchi taom sifatida qo'yishadi), shuningdek shirin mevalardan (desert) tortiladi. Inglizlar ertalab porrij deb nomlangan suli unidan suyuq bo'tqani, bug'doy yoki makka bo'lakchalarini sut bilan yeyishni xush ko'rishadi. Birinchi taomlardan turli sho'rvalar va pyure sho'rvasini dasturxonga tortadilar. Bayramlarda inglizlar turli an'anaviy taomlarni tayyorlaydilar. Ulardan biri Rojdestvoga cho'chqa yog'i (salo), non ushoqlari, un, mayiz, qand, tuxum va turli ziravorlardan – plam puding tayyorlanadi. Uning ustiga rom quyib, yondirib dasturxonga qo'yishgan. Shotlandlar an'anaviy taomlari inglizlarnikiga o'xshash, lekin o'ziga xosliklarga ega. Shotlandlar

qora puding va suli uni, cho‘chqa yog‘i va piyozdan oq puding tayyorlashadi. Shotlandlar inglizlarga nisbatan turli taomlar tayyorlashda yormalardan ko‘p foydalanishadi. An’anaviy shotland taomi qo‘y yoki buzoqning tozalangan qornidan, suli uni, piyoz va qalampirdan tayyorlanadi.

Nemislar uchun turli kolbasalar, sosiska va sardelkalar iste’mol qilish xususiyatli. Keng tarqalgan taomlardan biri tuzlangan karamni dimlab sosiska bilan yeyishdir. Nemislar cho‘chqa va qushlar go’shtidan turli taomlar qilishadi. Sabzavotlarni odatda qaynatib tayyorlashadi. Rangli karam, oddiy karam, loviya, sabzi keng iste’mol qilinadigan sabzavotlardir. Nemislar tuxumdan ham ko‘plab taomlar tayyorlashadi. Nonushtaga har xil buterbrodlar qilinadi. An’anaviy ichimliklari – pivo.

Skandinaviya xalqlari taomlarida asos turli baliqlar va dengiz mahsulotlaridir. Daniyaliklar, shvedlar, norvegiyaliklar, islandlar dasturxonida baliq kundalik taomdir. Daniyaliklar seld, makrel, ilonbaliq, qalqonbaliq va losos baliqlarini qaynatilgan yoki tuzlangan holda yeyishadi. Dudlangan yoki quritilgan baliq kamroq tarqalgan. Norvegiyaliklarning sevimli taomlari – seldni kartoshka bilan yeyishdir. Ular qovurilgan treska, qalqonbaliq, paltusni ham ko‘p iste’mol qiladilar. Ularning eng e‘zozli taomlari – klipfisk – qoyalarda quritilgan, boshi kesib olingan treskadir. Skandinaviya xalqlarida ham buterbrodni yeyish keng tarqalgan. Daniyada buterbrodni oshxona qiroli deyishadi. Hududda buterbrodlarning 700 xilini tayyorlashadi. Murakkab buterbrodlar bir necha qavat qilinib, unda bekon, pomidor, jigardan pashtet, oq redis va h.k.lar bo‘ladi. Skandinaviyaliklar oshxonasida sutning o‘rni katta. Uni yangiligida ichishadi, turli bo‘tqa va sho‘rvalar qilishadi. Kartofeldan tayyorlangan taomlarga qo‘shib ichishadi. Undan turli mahsulotlar: qaymoq, tvorog, qatiq qilishadi.

G‘arbiy, Markaziy, Shimoliy va Janubiy Yevropa xalqlarining an’anaviy kiyimlari. Yevropa xalqlarining zamonaviy kiyimlarida milliy o‘ziga xosliklar kam saqlangan. Qit’ada Yevropa shahar kiyimlari keng tarqalgan bo‘lib, ularning vatani Buyuk Britaniyadir.

Erkaklar uchun bu kastum uzun yengli ko‘ylak, pidjak, ayollar uchun – yubka, yengli bluzka va jaketdan iborat. Ushbu kastum XIX asr oxirida shaharlarda, keyinchalik qishloq aholisida ham tarqalgan bo‘lib, deyarli barcha mamlakatlarda milliy kiyimlar majmuyini surib chiqadi. Oqibatda bugungi kunda milliy liboslarni folklor bayramlari, xalq badiiy jamoalarining chiqishlarida ko‘rishimiz mumkin.

Shunga qaramasdan, an’anaviy kiyimlarning ayrim elementlari faqat qishloqlarda emas, shaharlarda ham saqlanmoqda. Jumladan Shotlandiyaning Edinburg va boshqa shaharlarida erkaklarning bir qismi milliy katak yubka (kilt) kiyadilar. Avvallari yubka erkaklarning kiyimlari tipik elementi sifatida irlandlar, greklar va albanlarda ham tarqalgan.

O‘tmishda yevropalik erkaklarning eng keng tarqalgan elementi tizzadan sal pastga tushib turadigan ishton edi. Uni kalta paypoq yoki getra bilan kiyishgan. Erkaklar yengi uzun va keng ko‘ylak, uning ustidan jilet yoki kurtka kiyganlar. Fransuzlar, ispanlar va boshqa roman tilli xalqlar erkaklari bo‘ynilariga rangli ro‘mol bog‘lashgan. Bosh kiyimi fetr yoki kigizdan shlyapa bo‘lgan. Basklarning an’anaviy bosh kiyimlari movutdan beretni keyinchalik boshqa Yevropa xalqlari ham o‘zlashtiradilar. Jumladan, u fransuzlarning eng dongdor bosh kiyimiga aylanadi.

Turli xalqlar ayollar kiyimlari ham xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Ko‘pchilik roman xalqlari xotin-qizlari ko‘ylaklari uzun, keng, jiyakli bo‘lishi bilan farqlangan. Nemis ayollari kalta keng yubkalar kiyishgan. Ba’zida turli uzunlikdagi bir necha yubkani kiyishgan. Bir necha kashtalangan (eng yuqorisidagi qoramtir rangda bo‘lgan) yubkalarni kiyish boshqa rayonlarda ham, masalan, Niderlandiyada, Flandriyada (Belgiyaning shimoliy-g‘arbi) an’ana bo‘lgan. Gretsiyalik ayollar sarafan kiyishib, uning belida kamari bo‘lgan. Ba’zi joylarda, xususan, tog‘larda ayollar uzun ishton kiyganlar. Yevropada deyarli barcha hududlarda oldida yorqin fartuk taqish ham keng tarqalgan. Ayollar uzun yengli oq kofta, boshlarida ro‘mol, turli qalpoqchalar, shlyapalar kiyishi ham deyarli barcha hududlar uchun umumiy bo‘lgan.

Yevropaning ko‘plab rayonlarida charm poyabzal qatorida yog‘ochdan yasalgan oyoq kiyimlar ham tarqalgan. Saamlar an‘anaviy kiyimlari boshqa Yevropa xalqlarinikidan farqlanadi. Erkaklarda uzun, tizzagacha ko‘ylak, tor movutdan ishton, ayollarda – oq matodan uzun ko‘ylak, uning ustidan issiq mavsumda paxtali, sovuqda movutdan kengroq ko‘ylak kiyishgan. Qishda saamlar erkaklari ham, ayollari ham bug‘u terisidan kiyim va poyabzal kiyganlar.

15.4. Xorijiy Yevropa xalqlarining oilaviy va jamoaviy turmushi, ma‘naviy madaniyatlari

Oila va oilaviy turmush. Hozirgi kunda Yevropadagi barcha xalqlarda kichik oilalar – ota-ona va ularning farzandlaridan iborat monogam oilalar ko‘pchilikni tashkil qiladi. O‘tmishda yirik yoki ko‘p avlodli oilalar ko‘p bo‘lib, birgalikda xo‘jalik yuritadigan bu xildagi oilalarni uning keksa avlodi vakillaridan biri boshqargan. Yirik patriarxal oilalar unsurlari XIX asrda ham saqlangan. Ba‘zi joylarda (masalan, albanlarda) bu holat hozirgacha mavjud. Yevropaliklar uchun hozirda nisbatan kech nikohlar xususiyatli. Bu ma‘lum darajada kichik oilalarning aksari ko‘pchiligi bilan ham izohlanadi.

Yirik patriarxal oilalarda yosh ota-onalar farzandlarini oyoqqa turg‘iza oladilarmi degan muammo bo‘lmagan. Zamonaviy yoshlar dastlab nikohni, so‘ng farzand ko‘rishni ortga suradilar. Ular o‘qishlarini tugatishlari, mustahkam iqtisodiy o‘ringa ega bo‘lishlari uchun kurashadi. Shuning uchun bugungi Yevropada eng yuqori tug‘ilish eng sust rivojlangan, islomga mansub Albaniyada kuzatiladi. Boshqa Yevropa xalqlariga nisbatan yuqoriroq tug‘ilish irlandlarda bo‘lishini ham katolik dini ustuvorligi bilan izohlash mumkin. Ko‘pchilik Yevropa davlatlari uchun tug‘ilishning pastligi tufayli aholining o‘sishi aksari immigrantlar hisobidan bo‘ladi. Shuning uchun aksari Yevropa davlatlarida oilada bola sonini oshirishga mo‘ljallangan tug‘ilishni rag‘batlantiruvchi ijtimoiy demografik siyosat olib borilmoqda. Bu siyosat haq to‘lanadigan dekret ta‘tili, bolani

boqish uchun ta'til, bolali oilalarga dotatsiya to'lash, turar joy olish uchun kreditlar, subsidiyalar va h.k.lar ko'zda tutilgan.

Nikohga kirish barcha Yevropa xalqlarida bayram tantanalari, to'y davomida turli an'analarning namoyish etilishi ko'zda tutiladi. O'tmishda qator udumlar kelinning erli xotinlar safiga o'tganligini ramziy ifodalagan. To'y arafasida yigit do'stlariga, qiz dugonalariga xayrlashuv bazmini o'tkazib berishgan. Qishloqlarda o'tmishda to'y marosimlarida barcha aholi qatnashgan. Yevropaning ayrim mamlakatlarida (Ispaniya, Portugaliya, Gretsiyada) faqat cherkovdagi nikoh haqiqiy bo'lsa, Britaniya va Shvetsiyada cherkov nikohi ham, fuqarolik qaydi ham tan olinadi. Ayni paytda Fransiya, Shveysariyada faqat fuqarolik nikohlari tan olingan. Lekin cherkovdan ham o'tish kelin-kuyov va ularning oilalari ixtiyorida.

Bayramlar va ijtimoiy turmush. Eng ko'p nishonlanadigan bayramlar Isoning tug'ilishi (Rojdestvo – 24-dekabr dan 25-dekabr ga o'tar kechasi) va Pasxa. Ayni paytda katolik va protestantlarda Rojdestvo, pravoslavlarda Pasxa keng nishonlanadi. Hududning pravoslav xalqlari – greklar, ruminlar va albanlarning bir qismi cherkovida grigorian kalendari qabul qilingan (Rossiya cherkovidagi kabi Yulian kalendari emas) va ular ushbu bayramlarni katoliklar va protestantlar bilan bir paytda o'tkazadilar. Rojdestvoga archani bezash an'anaga aylangan. Bu odat XVIII asrning ikkinchi yarmida Elzasda boshlanib, keyinchalik Yevropaning boshqa xalqlariga tarqalgan. Buyuk Britaniya xalqlarida an'anaviy Rojdestvo bezagi – padub (doim yashil, qizil-sariq mayda mevali buta) shoxlari yoki omela (oq mevali o'simlik)ni bezatish qadimgi keltlardan qolgan odat bo'lgan. Rojdestvoda bir-birlariga sovg'a ulashish ham an'anaga aylangan. Bolalarga sovg'ani oyoq kiyimlari ichiga, karavoti ostiga yoki maxsus paypoqqa solishib, uni rojdestvo bobosi (ingliz va nemislarda Santa Klaus, fransiyaliklarda Per-Noel, italiyaliklarda Babbo Natale) keltirgani aytiladi. Rojdestvo odatda oila davrasida o'tkaziladi. Undan farqliroq Yangi yilni aksari hollarda kafeda kutib olinib, tunda bayram sayllari o'tkazilgan.

Bahorgi bayram ommaviy sayllar bilan o'tkaziladigan maslenitsa bo'lgan. Italiyaliklar, fransuzlar va yana qator xalqlar maslenitsaga karnavallar uyushtirganlar. Karnavallarda ko'plab aholi qatnashgan: odamlarning zavqli yurishlari, maxsus kiyimlar kiyib tarixiy mavzularda sahna tomoshalari ko'rsatilgan.

An'anaviy yozgi bayram – Avliyo Ioann kuni. U shimoliy mamlakatlar – Finlandiya, Shvetsiya va boshqalarda ommalashgan. Bu bayramga katta gulxanlar yondirilib, qo'shiqlar aytiladi, daryo va ko'llarda cho'miladilar, fol ochadilar. Avliyo Ioann kuni qadimgi majusiy diniy bayramning qay tarzda xristianlashtirilganligiga yaqqol misol bo'ladi. Bu bayram qadimda xo'jalik-dehqonchilik taqvimini, udumlar, boshqa qator avliyolar kunlarini nishonlashda ham kuzatiladi.

Ko'pchilik Yevropa mamlakatlarida 1-noyabrda barcha avliyolar kunini nishonlashadi. Shu kuni marhumlarni eslashib, ota-onalar, qarindoshlar qabrlarini ziyorat qilishadi.

An'anaviy udum-marosimlar ayrim mamlakatlarda davlat muassasalari ishida hamroh bo'ladi. Masalan, Angliyada har yili parlament ish boshlaganida o'rta asr kiyimlaridagi guruh yerto'lalarni ko'rib chiqib spikerga binoda fitnachilar yo'qligi haqida xabar beradi. Bu o'ziga xos udum 1605-yili Gay Foks boshchiligidagi fitnachilar parlamentni portlatish rejasi fosh etilganidan so'ng paydo bo'lgan.

Hozirda mavjud ijtimoiy tashkilotlar (kasaba uyushmasi, klublar, turli jamiyatlar va to'garaklar, talabalar, sportchilar, ovchilar, qo'shiqchilar va boshqa jamoalar) o'rta asr Yevropa hunarmandari sex ittifoqlari asosida vujudga kelgan.

Ma'naviy madaniyat. Yevropa xalqlarida an'anaviy madaniyatni professional madaniyatdan ajratish mushkul. Sababi professional ijod bu yerda qadim zamonlardan boshlangan. Xususan, professional teatr kurtaklari antik davrdan ochiladi. Yunon teatri o'z ildizlari bilan di-onisiylar – ommaviy vinochilik xudosi Dionis sharafiga o'tkazilgan bayram-marosimlardan boshlangan. Mil. avv. VI–V asrlardan qadimgi Gretsiyada maxsus inshootlar – amfiteatrlar qura boshlagan-

lar. O'rta asrlarda ko'plab Yevropa shaharlarida ko'chma teatrlar tomoshalar ko'rsatgan.

Yevropaning ko'pgina xalqlarida uzoq o'tmishda qahramonlik dostonlari bo'lib, ularni bayramlarda, xalq sayillarida xalq qo'shiqchilari kuylagan. Keyinchalik ushbu xalq og'zaki ijodi dostonlari yozib olingan. German qabilalarining «Nibelunglar haqida qo'shiq», fransuzlarning «Roland haqida qo'shiq», ispanlarning «Sid haqida qo'shiq», inglizlarning Beovulf, Artur haqidagi dostonlari asrlar davomida sof muhabbat, jasorat, mardlik, xalqqa sadoqatni tarbiyalab kelmoqda. O'rta asr Fransiyasida qahramonlik qo'shiqlarini shoir-qo'shiqchilar – trubadurlar, Germaniyada – minnezingerlar kuylaganlar. Nemis folklorining alohida janri – shvannlar. Ular satira shaklidagi kichik hikoyalardir. Nemislarda hayvonlar haqidagi ertaklar, masalan, ayyor tulki haqida ertak mashhur bo'lgan. Ertaklar og'zaki shaklda barcha Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan.

Fransiyada XVII asr oxirida ilk bor ertaklarni yozib ola boshlashadi (bu Sharl Perroning mashhur ertaklari bo'lgan). XIX asr boshlaridan nemis ertaklarining aka-uka Grimmlar yozib olgan to'plamlari nashr etila boshlanadi. Boy milliy adabiyotlarning shakllanishida xalq og'zaki ijodidan keng foydalaniladi. Deyarli barcha Yevropa mamlakatlarida XVII–XIX asrlarda milliy dramatik, opera va balet teatrlari tashkil etiladi.

Yevropa xalqlarining musiqa san'ati an'analari ham juda qadimgi ildizlarga ega. Birgina Italiyada original xalq qo'shiqlari va raqs motivlaridan 20 mingini to'plab nashr qilganlar. Ular orasida uzoq o'lkalarda mashhur – barkarola – Venetsiya qayiqchilari – gondolyerlar qo'shiqlari, neapolitan dengizchi va baliqchilarining sevgi haqidagi qo'shiqlari, Italiya zamonaviy nota xati, notalarni chop etish va qator musiqa asboblari vatanidir. Ko'plab italiyalik kompozitorlar xalq musiqasi asosida ijod qilganlar. Ayni paytda Rossini, Verdi, Puchchinilarning ko'plab musiqa asarlari chinakam xalq asarlariga aylanadi.

Yevropa xalqlari ko‘plab sport turlarini ixtiro qilganlar va ular hozir butun dunyoda keng tarqalgan. Angliyada futbol, to‘pli xokkey, boks va boshqalar paydo bo‘lgan. Ko‘plab qishki sport turlari Skandinaviyada vujudga kelgan. Chang‘i va konkilar vatani Norvegiyadir.

15.5. Yevropa xalqlari va jahon madaniyati

Tarixiy-madaniy taraqqiyot. Tarixiy (iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy) taraqqiyot G‘arbiy Yevropadagi mo‘tadil iqlim, unumdor yerlarning ko‘pligi, tabiiy qazilmalarning yetarlicha ekanligi, qulay geografik holatdan unumli foydalangani tufayli yuksalib borgan. Qolaversa, ko‘plab Yevropa mamlakatlari o‘z taraqqiyoti uchun mustamlakalar iqtisodiy resurslaridan ham foydalanganlar. Bularning barchasi uzoq vaqt Yevropaga dunyoda yetakchi iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqeni egallash imkonini berdi. Yevropa xalqlarining milliy madaniyatlari muhim elementi ma‘rifatparvarlik, gumanistik dunyoqarash bo‘lgan. Milliy adabiyot, dramatik san‘at, simfonik va opera musiqasi, umumiy va universitet ta‘limi, ijtimoiy va tabiiy fanlar taraqqiyoti – bularning barchasi Yevropaning dunyo sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasidir.

Yevropa siyosiy madaniyati. Qator qulay sharoitlar mavjudligiga qaramasdan Yevropa xalqlari siyosiy va ijtimoiy yutuqqa osonlikcha erishmaganlar. Iqtisodiy taraqqiyotning notekis rivojlanishi, sanoat to‘ntarishlari va ommaviy ishsizlik, Yevropa hududidagi ko‘plab urushlar, ular orasida eng yiriklari Napoleon urushlari, XX asrdagi ikki jahon urushi (1914–1918 va 1939–1945-yillar) bularga sabab bo‘lgan. Ikkinchi jahon urushida Yevropa xalqlari millionlab aholisini yo‘qotadi. Hatto XX asr oxirida ham qit‘ada irland muammosi, basklar muammosi, flamand-vallon ziddiyatlari, so‘nggi yillarda terrorizm aktlari, Yevropaga Yaqin Sharq va Afrikadan yuz minglab qochoqlarning kelishi farovon sanalgan qit‘ada yangi-yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Lekin bu jarayonlar Yevropa hamjamiyati doirasidagi qit‘aning birlashuviga rahna solishi mumkin emas.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropa aholisining etnik tarixi asosiy bosqichlari qanday bo'lganini so'zlab bering.
2. Zamonaviy Yevropa aholisining etnolingvistik tavsifi to'g'risida nimalarini bilasiz?
3. Yevropaliklar irqi va irq tiplari haqida nimalarni eslab qoldingiz?
4. Xorijiy yevropaliklarning an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklari haqida so'zlab bering.
5. Moddiy madaniyat turlari: qo'rg'onlar va qishloq uylari, undagi transformatsiya jarayonlarini gapirib bering.
6. An'anaviy taomlar va ularning dunyoga yoyilishi qanday kechgan?
7. Yevropada oilaviy va jamoaviy turmushdagi xususiyatlar nimalardan iborat?
8. Yevropa xalqlari bayramlar va ma'naviy madaniyatdagi jarayonlarni so'zlab bering.

16-BOB. SHARQIY YEVIROPA XALQLARI

16.1. Sharqiy Yevropa xalqlari haqida umumiy ma'lumotlar: joylashuvi, tillari, dinlari

Sharqiy Yevropada aksari aholi hind-yevropa tillarining slavyan guruhiga mansubdir.

G'arbiy slavyanlarga: polyaklar, cheklar, slavyanlar, lujichlar (sharqiy Germaniyada yashaydilar) kiradi.

Janubiy slavyanlarga: bolgarlar, serblar, xorvatlar, slovenlar, makedonlar, chernogorlar, bosniyaliklar va gersagovinaliklar mansub. Lujichlardan boshqa sanab o'tilgan xalqlarning barchasi o'z davlatlariga ega.

Xorijiy Yevropaning slavyan davlatlari ko'pchiligida milliy kam sonli etnoslar yashaydi. Jumladan, Polshada ukrainlar, belaruslar, slavyanlar va litvaliklar; Chexiyada polyak va nemislar; Slovakiyada siganlar va vengerlar; Sloveniyada xorvatlar va vengerlar; Xorvatiyada serblar, vengerlar, slovenlar, cheklar, italiyaliklar; Serbiyada albanlar, vengerlar va boshqalar istiqomat qilganlar. Bosniya va Gersegovina ko'p millatli bo'lib, unda slavyanlar, musulmonlar, shuningdek serblar va xorvatlar yashaydi.

G'arbiy va janubiy slavyanlarning ayrim guruhleri Rossiya, Ukraina, Belarus, Vengriya, AQSH, Kanada va boshqa davlat hududlarida yashaydilar.

Antropologik jihatdan g'arbiy va janubiy slavyanlar yevropeoid irqiga mansub. Xususan, slavyanlar yevropeoid katta irqining alp tipiga kirsa, serblar ulardan bo'yi balandroq, sochlari nisbatan qora, qora ko'zli bo'lib, olimlarning fikricha, ularda (xorvatlar singari) old osiyoliklar bilan aralash xususiyatlar mavjud. Chernogorlar Yevropa slavyanlari ichida eng baland bo'yli hisoblanadi.

Bolgariyaning markaziy va janubiy rayonlari aholisi O'rtayer dengizi irq tipining sharqiy variantiga mansub. Bolgar musulmon-

lari jismoniy jihatdan bolgar xristianlaridan farq qilmaydilar. Chexlar, slavyanlar, lujichlar – alp tipining yorqin vakillaridir. O‘rta bo‘y, boshining yumaloq ekanligi va mo‘tadil – qora pigmentatsiyasi (sochi va ko‘zi) bilan xususiyatlanadilar. Polsha aholisi antropologik ko‘rsatkichlariga ko‘ra markaziy yevropa tipiga kiritilishi mumkin. Chunki polyaklarning eng qora sochli va qora ko‘zli guruhlari alp tipi vakillaridan oqroqdir.

G‘arbiy va janubiy slavyanlar ulkan, Boltiq dengizidan O‘rtayer dengizigacha hududlarda yashaydilar. Qadimda markaziy va janubiy-sharqiy Yevropada yashagan slavyan qabilalari antik mualliflar tomonidan venedlar deb nomlanganlar. X asr o‘rtalaridan antik mualliflar asarlarida g‘arbiy slavyanlarni slavinlar, sharqiy slavyanlarni esa antlar deb nomlaganlar. Har ikkala nom slavyanlarning o‘zlarini atagan nomlarining turli variantlaridir.

G‘arbiy va janubiy slavyanlarning aksari ko‘pchiligi xristianlikka e‘tiqod qiladi. Xristianlikning turli mazhablari: katolitsizm, protestantlik va uniatlik (yunon-katolik cherkovi) Rim papasiga bo‘ysunadi. Lekin pravoslav udumlarini saqlagan. Pravoslaviyani serblar, bolgarlarning ko‘pchiligi, chernogorlar va makedonlar; katolitsizmni polyaklar, xorvatlar, slovenlar, chexlarning va slovaklarning ko‘pchiligi; protestantizmni chexlarning bir qismi, slovaklar, lujichlar (boshqalari katoliklar), slovenlar va xorvatlar; uniatlikni Polsha va Slovakiya aholisining ayrim guruhlari saqlaganlar. Asosiy diniy mazhablardan tashqari turli sektalarga kirgan aholi vakillari ham uchraydi. G‘arbiy va janubiy slavyanlarda xristianlikka qator qadimgi dinlar va diniy tasavvurlarning unsurlari yondosh bo‘lib, ular udum-marosimlarda o‘z aksini topgan. Slavyanlarda vampirlarga, suv parilari, xonadon egasi, tabiat ruhlariga ishonch uzoq saqlangan. Ko‘pgina slavyan xalqlarida uy o‘chog‘ini yovuz ruhlardan asrashiga ishonch ham mavjud.

Bolgarlarda ayrim o‘simliklar, hayvonlarga nisbatan e‘tiqod saqlangan. Xususan, ular keksa eman daraxtlariga hurmat bildirishsa, qizil butasi mevalariga sog‘lik va uzoq umr ato etuvchilik xususi-

yati mavjud deb qaraladi. Bo‘ridan qo‘rquv alohida, noyabr oyining 2–3-haftasida bo‘ri bayramlari o‘tkazilishiga olib kelgan. Unda bo‘rining jahlini chiqarmaslik uchun ma‘lum taqiqlarga rioya qilishgan. Tulkilar, ilonlar, sichqonlar bilan bog‘liq e‘tiqodlar ham mavjud bo‘lgan. Turklar XIV–XV asrlarda Yevropani istilo qilish davomida mahalliy aholiga islomni o‘tkazish siyosatini olib borganlar. Slavyan-musulmonlar ichida Bolgariyada – polyaklar, makedoniyalik to‘rboshilar, chernogoriyalik poturechenlar, Bosniya va Gersegovinaning bir qismi aholisi mavjud.

16.2. Sharqiy Yevropa xalqlari etnik tarixi

Xorijiy slavyanlar antik mualliflarga milodning dastlabki asrlaridan – buyuk xalqlar ko‘chishi davridan ma‘lum bo‘lgan. Xorijiy slavyanlarning ilk vatanlari yuqori va o‘rta Visla havzasi, shuningdek Pripyat daryosi janubiy qismi bo‘lgan. Xunlar slavyanlarning Sharqiy Rim imperiyasiga kirishiga to‘sqinlik qilgan. Atilla boshchiligidagi xunlarning mag‘lubiyati va ittifoqning parchalanishi bu to‘siqni bartaraf etdi. Natijada VI asrdan slavyanlar Bolqon yarimoroli va Kichik Osiyoga kirib joylasha boshlaydi.

G‘arbiy slavyanlar VI–VII asrlarda Odra (Oder) va Laba (Elba) daryolari ortida joylashadilar. Morava darvozasi deb nomlangan hududdan slavyanlar janubga va janubiy-g‘arbgga, Alp tog‘lari va Adriatika dengizi: janubiy-sharqda Dunayning quyi oqimiga va Qora dengiz sohiliga chiqadilar. Janubiy slavyanlar 580-yilgacha Bolqonning talay hududlarini egallaydilar.

Slavyan davlatlari. G‘arbiy va janubiy slavyanlarda mulkiy taqabalanish va ilk xususiy mulkchilikka asoslangan davlatlarning vujudga kelishiga sharoit VI–VII asrlarda yetiladi. Samo davlati (623) da chexlar, slavyanlar, lujichlar, xorvatlar va slovaklarning bir qismi vaqtinchalik birlashgan. Birinchi Bolgar podsholigi (681), Buyuk Moraviya (IX asr boshida), Chexiya knyazligi Prjemislovichlar boshchiligida (X asr), Nemanichlarning Serb davlati (1168) ular qatori-

da bo'lgan. Bu davlatlarda shaharlar vujudga kelib, slavyan yozuvi shakllanadi. G'arbiy va janubiy slavyan elatlari shakllana boshlaydi.

G'arbiy va janubiy slavyanlar boshqa Yevropa davlatlari tarkibida. O'rta asrlarning so'nggi va yangi davrida ko'pgina xorijiy yevropa slavyanlari turli davlatlar tarkibiga kirib, bu hol ularning keyingi taraqqiyotida chuqur iz qoldirdi.

Bolqon yarimorolidagi slavyan davlatlarining siyosiy tarqoq bo'lishlari XIV asrdan Usmoniy turklarning bosqinlarini yengillashtiradi. Rodopi tog'laridagi aholini turklar islom diniga majburan o'tkaza boshlaydilar. Turklar musulmon bo'lmagan aholiga nisbatan kamsitish siyosatini olib boradilar. Avstriya imperatorlari xonadoni Gabsburglar XVI asr o'rtalarida chex, slovak, sloven va xorvatlar yerlarining talay qismini egallab, slavyanlarni nemislashtirish siyosatini olib boradi. Gabsburglar siyosatining muhim jihati ular markazlashgan davlatni kuchaytirish borasida imperiyaga kirgan xalqlarning etnik o'ziga xosligini zaiflashtirishga intilganlar.

Polsha yerlari uchta bo'linishdan so'ng XVIII asr oxirida va Napoleon urushlaridan keyin Rossiya, Prussiya va Avstriya tarkibiga kiritiladi.

Xorijiy Yevropa slavyan xalqlarining faol milliy yuksalishi davri XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari bo'ladi. Bu borada slavyan tillari va madaniyatini saqlash va yuksaltirish uchun kurash barcha slavyanlarning o'z huquqlari uchun harakati tusini oldi. Slavyan uyg'onishi davrida slavyan millatlarining shakllanishiga sharoit yaratiladi. Bu jarayonga ichki bozorning vujudga kelishi, milliy burjuaziyaning yuksalishi, siyosiy tashkilotlar faoliyati, adabiy tillarning shakllanib, adabiyotning yaratilishi, milliy-ozodlik kurashlarining turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi asosiy omillar bo'lgan.

Chet mamlakatlar hukmronligi sharoitida vaziyatning murakkab bo'lishiga qaramay g'arbiy va janubiy slavyanlar o'z milliy tillari hamda madaniyatlarini saqlay oladilar. XIX asrning 70-yillarida Rossiya ko'magida bolgarlar, serblar va chernogorlar mustaqillikka erishadi. Birinchi jahon urushidan so'ng Polsha va Chexoslovakiya mustaqil davlatlarga aylanadi. Serbiya, Chernogoriya, Xorvatiya,

Sloveniyaning katta qismi va boshqa janubiy slavyan davlatlari birlashib, Yugoslaviya qirolligini (1929) tuzadilar.

Ikkinchi jahon urushidan so‘ng Polshaga uning Sileziya, Pomorye va boshqa nemislar egallagan yerlar qaytariladi. Yugoslaviya Italiya egallagan slavyan va xorvat yerlarini qaytaradi. Qator qonunlar bilan Germaniyada yashayotgan lujichlar milliy-madaniy taraqqiyoti huquqlari mustahkamlanadi.

XX asrning 90-yillarida sobiq sotsialistik davlatlarda turli mojarolar, hokimiyatning muxolif guruhlar tomonidan egallanishi, hatto o‘zaro urushlar (Yugoslaviyada serblarning musulmonlarga nisbatan qirg‘in siyosati) ko‘plab davlatlarning parchalanishiga olib keldi. Oqibatda sobiq Yugoslaviya o‘rnida Serbiya, Xorvatiya, Makedoniya, Sloveniya, Bosniya va Gersegovina, Chernogoriya va boshqalar vujudga keldi.

Hozirga qadar Serbiyaning Kosovo va Metoxiyadagi etnik kam sonli albanlar, Voevodinada vengerlar, Sanjak viloyatida (Bosniya bilan chegaradosh) musulmonlar bilan munosabatlari murakkabligicha qolmoqda.

Bosniyadagi inqiroz ayniqsa fojiali tus oldi. Sababi undagi aholining etnik tarkibi xilma-xilligi, ularning aralash yashashi, konfessiyalar (musulmon, pravoslav, katoliklar) bo‘lishi, shuningdek siyosiy va iqtisodiy omillar, Bosniyadagi urush harakatlari BMT va NATO harbiy kuchlari aralashuvi bilan to‘xtatildi. Bugungi kunda sobiq Yugoslaviya respublikalari Yevropa hamjamiyati va NATOga a‘zo.

16.3. Xo‘jalik mashg‘ulotlari

Dehqonchilik. Slavyanlar qadimdan o‘troq dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanganlar. Lekin ularga boshqa faoliyat turlari: ovchilik, baliqchilik, asalarichilik, o‘rmon bilan bog‘liq kasb-hunarlar ham tanish. Ular asosiy xo‘jalikka ko‘mak beruvchi sohalar bo‘lgan.

Ilk o‘rta asrlarda slavyanlar yerlarida ishlov beriladigan yerlarga qatorasiga bir necha yil ekin ekishgan. Ekinzorlar hosildorligi pa-

saygandan keyin yangi yerlarga o'tishgan. Keyinchalik ikki dalali almashlab ekish joriy qilingandan so'ng olinadigan hosil yanada ko'payadi. Uch dalali almashlab ekishga o'tilishi bahorgi, kuzgi ekinlar va shudgor qoldirish tarzida bo'lgan.

Qishloq xo'jalik texnikasi uzoq payt sodda ko'rinishda bo'lgan. Yerni temir tishli yog'och – omoch bilan haydaganlar. XIX asrning ikkinchi yarmidan takomillashgan yerni yorib yumshatishga emas, ag'darishga mo'ljallangan temir plug joriy qilindi. Seyalkalar XIX–XX asr chegarasidan qo'llanila boshlanadi. Yerni yog'ochdan yasalgan boronalar bilan yumshatishgan. Ilgari donni tishli yoki silliq yuzli o'roqlar bilan o'rganlar. XIX asrdan boy dehqon xo'jaliklarida bug'doyni o'rish texnikasi paydo bo'ldi. G'arbiy slavyanlar XIX asr o'rtalarigacha donni zanjirilar yordamida yanchganlar. Janubiy slavyanlarda boshqa usullar ham qo'llanilgan. Jumladan, Serbiya va Makedoniyada xirmonda yig'ilgan don bog'larini hayvonlarni aylantirib, haydab yanchishgan. Chexlar dehqonchilik madaniyati XIX asr oxirlarida boshqa slavyan xalqlarinikidan yuqori turgan. Barcha hududlarda yerlarni o'g'itlash, ekinlarni almashtirish, qishloq xo'jalik texnikasidan foydalanish qo'llanilgan.

Slavyanlar suli, bug'doy, arpa va boshqa ekinlar ekishgan. Janubiy slavyanlarda aksari bug'doy ekilsa, XVII asrdan boshlab makkajo'xori ekishgan. Polsha, Chexiya, Slovakiyada makka yetishtirish XIX asrdan boshlangan. Ayni paytdan qora javdar (grechixa) ekish boshlangan. Dukkaklilardan loviya, no'xat yetishtirilgan. Ushbu ekinlar markaziy va janubi-sharqiy Yevropada bugungi kunda ham yetishtirilmogda.

Slavyanlar texnik o'simliklardan zig'ir poya va kanop ekkanlar. Bolgariyaga XVII asrda turklar tamaki keltirib, u keyinchalik asosiy ekinlardan biriga aylanadi. Bolgariyada yetishtiriladigan yana bir o'ziga xos narsa – Kichik Osiyodan olib kelingan atirgul, undan parfumeriya sanoati uchun atirgul moyi olinadi.

Bolqonda ipakchilik va tut daraxti ekish keng tarqalgan. Vizantiya imperiyasi davridayoq bu hududlarda ipak qurti boqishgan. Tut daraxtlarini ommaviy ekish esa XVII–XVIII asrlarda bo'lgan.

Slavyanlar, ayniqsa, Bolqon yarimorolida turli sabzavotlar – karam, lavlagi, sarimsoq yetishtirishda katta mahoratga erishganlar. XIX asr oxiridan slavyan mamlakatlarida janub ekinlari: pomidor, qalampir, baqlajon yetishtirila boshlanadi. Kartoshka XVII asrdan ekila boshlansa-da, faqat XIX asrdan asosiy oziqlardan biriga aylanadi. Slavyan yerlarida XVIII asrdan tovar va ixtisoslashgan polizchilik shakllanib, tez orada qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining muhim sohasiga aylanadi. Uzumchilik va vinochilik ham Bolqonda ko‘p asrlik tarixga ega. Bolgariya, Yugoslaviya vinolari xalqaro bozorda o‘z o‘rinlariga egadir. Ilk o‘rta asrlardan slavyanlarda bog‘dorchilik (olma, nok, olxo‘ri) va uzumchilik yuksalib borgan. Polsha, Chexiya, Slovakiyaning janubida XIX asrdan o‘rik, shaftoli, yong‘oq daraxtlari parvarishlashgan. XX asr boshlaridan slavyanlar bog‘larida malina va smorodina kabi mevalar ham yetishtirila boshlanadi.

Boshqa qishloq xo‘jalik mashg‘ulotlari. Janubiy va g‘arbiy slavyanlar minglab yillardan buyon yirik shoxli mol, qo‘y, cho‘chqa va uy parrandalarini boqqanlar. O‘tmishda transport vositasi sifatida ho‘kizlar va qo‘toslar ishlatilgan. Chorvachilikda XIX asrning oxirida katta o‘zgarishlar bo‘ldi. Qo‘ychilikning ahamiyati pasayib, Bolgariyadan boshqa mamlakatlarda echki va qo‘toslarni boqish to‘xtatiladi. Ayni paytda cho‘chqa boqish va yilqichilik ancha yuksaldi. Asalarichilik ham slavyanlarda uzoq asrlardan buyon mavjud, uning bilan Polshaning o‘rmonli hududlarida, Karpat tog‘larida va Bolqon yarimorolida shug‘ullanilgan. Aksari asalarini novdalardan zich to‘qilgan konussimon usti loy bilan suvalgan uyalarda boqishgan. Tik o‘rnatilgan daraxtdan yasalgan asalari uyalari ham aholiga tanish bo‘lgan. Xorijiy slavyanlarda ov ikkinchi darajali sevimli mashg‘ulot bo‘lgan.

Janubiy va g‘arbiy slavyanlar uchun an‘anaviy mashg‘ulotlardan biri baliqchilik bo‘lgan. Baliqchilar artellari ilgaridan bo‘lib, ular boylardan baliq ovlash huquqini sotib olib, ushlangan baliqdan bir qismini ijara haqiga berishgan. Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolqon yarimorolida baliqchilar artellari, shirkatlari va davlat baliq korxonalari bugunga qadar keng tarqalgan.

Uy hunarmandchiligi. Eng keng tarqalgan xo‘jalik turlaridan biri uyda mato to‘qish bo‘lgan. Unga asosiy ashyo kanop va jun edi. Matolar yuksak badiiy did bilan bezatilgan. Har bir xalqning o‘ziga xos dekorativ ornamenti bo‘lgan. Polshada kashtachilik, savatlar to‘qish qadrlangan. Bolqonda gilam to‘qish keng tarqalgan. Slavyan va antik an‘analar asosida sopolchilik ishlab chiqarishi yuksalib, uning uchun buyumlarning chiroyli bo‘lishi, badiiy bezash xususiyatli edi. Xalq kasb-korlaridan an‘anaviy soha yog‘ochsozlik bo‘lib, mebel, bochkalalar, dehqonchilik qurollarining yog‘och qismlari, g‘ildiraklar, arava, qayiqalar yasash ham qadim tarixga ega.

Bolqon mamlakatlari aholisi ilgaridan ma‘danlarga ishlov berish – mis, kumush va hokazolarga urg‘u berib, misdan taqinchoqlar yasashda turli usullar qo‘llanilgan. Shaharlarning yuksalishi va hunarmandchilik markazlarining kosibchilik sanoatiga aylanishi, keyinchalik yirik fabrika-zavod ishlab chiqarishiga asos bo‘ladi. Markaziy Yevropada yangi sanoat urbanizatsiyalashgan rayonlar xo‘jalik-madaniy tipi Chexiya va Slovakiyada vujudga keladi. Polshada ham Varshava, Lodz, Sileziya sanoat rayonlari erta shakllanadi. Bolqon yarimorolining slavyan mamlakatlarida – Serbiya, Xorvatiya va Sloveniyadan tashqari hududlar Usmoniylar hukmronligi sababli sanoat taraqqiyotida ortda qolishadi.

16.4. Moddiy madaniyat

Qo‘rg‘onlar (qishloqlar). Slavyanlarning ilk qo‘rg‘onlari uyali yoki to‘p-to‘p shaklida joylashgan. Ko‘phovlilil qishloqlar ko‘pchilik slavyan mamlakatlarida bir necha tiplarga bo‘lingan. Polshada qishloqlarda uylar to‘p-to‘p qilib qurilgan, Chexiya, Slovakiya, Bolgariya, Serbiya, Xorvatiyada to‘g‘ri burchakli emas, aylana yoki cho‘zilgan shaklda bo‘lgan. Ayrim qishloqlarning o‘rtasida maydon joylashgan. Bu xildagi aholi manzilgohlari aksari tog‘oldi hududlarida joylashgan.

Tarqoq manzilgohlar: Bolgariya, Sloveniyaning Alp qismida, Makedoniya, Chernogoriyaning ayrim rayonlarida dehqonlar hovli-

lari yoki uy-joylar guruhlari alohida tartibsiz holda qurilgan. Qator qilib qurilgan tipga tog'oldi va tog'lardagi zanjirsimon (Slovakiya) rejali qishloqlarni ham kiritish mumkin. Bu xildagi qishloqlarda asosiy o'zak yo'l bo'lib, turar joylar yo'l yoqasida shakllangan.

Urchuqsimon rejadagi qishloqlar (G'arbiy Polsha) uchburchak shaklida chekkadan markazga tomon kengaya boradigan ko'cha atrofida qurilgan. Yirik qishloqlar (Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolgariya) uy-joylari odatda markaziy maydon atrofida shakllangan. Aholining tabiiy o'sishi tufayli slavyanlar manzilgohlari ham yiriklashib, undagi uy-joylar zichlashib borgan. Bozor munosabatlarining hayotga joriy etilishi davomida yirik oilalar bo'linib, qishloqlarda yangi ko'chalar, mavzelar shakllanib, eski qishloqlar tarhi tobora takomillashib boradi.

Slavyanlar yerlarida ilk shaharlar vujudga kelishi VII asrdan boshlangan. Shaharlar markazida maydon joylashgan. Shahardagi aynan markaziy maydonga nisbatan mavzelar to'g'ri burchakli yoki to'rtburchakli bo'lib, uning atrofida (Varshava, Krakov) qurilib borgan. O'rta asrlarda barcha yirik shaharlar tosh devorlar bilan o'ralgan. Slavyanlarning qadimgi shaharlari (Sofiya) tarixi antik davrlardan boshlangan. O'rta asrlarning rivojlangan davrida ayrim yirik qishloqlar hunarmandchilik asosida kichik shaharlar (Gabrovo)ga aylanadi. Kapitalistik munosabatlar yuksalgan davrda bu shaharchalar sanoat markazlariga aylanadi.

Uy-joylar. An'anaviy qishloq uylari Markaziy Yevropa va Bolqondagi slavyan mamlakatlarida turli xilligi bilan xususiyatlangan. Bolqonda ko'plab xilma-xillikka ega janubiy slavyan tipi tarqalgan. O'tmishda bu xildagi uylarda kishti deb nomlangan ichida o'choq o'rnatilgan xonasi bo'lgan. Bunday uyda bir yoki ikkita (soba, staya deb nomlangan) yashaydigan xonalar ham qurilgan. Uyning oldida ustunlarga tayangan terrasa – ayvon ham qoldirilgan. Ovqat past, aylana shaklidagi stolga qo'yilgan. Xonadon egalari past uch oyoqli taburetkalarda o'tirganlar. Devor bo'ylab qo'yilgan taxtadan yasalgan ensiz yotoqlarda yoki polda uxlashgan.

Bolqon yarimorolining tekislik hududlarida XIX asrda asosiy qurilish ashyosi loy va tosh bo'lgan. Loydan uylarni ikki usulda qurishgan. Birinchi usulda paxsa shaklida somonli loydan devorni asta-sekin o'stirib borishgan. Ikkinchisida devor ustiga o'rnatilgan taxtadan qolipning ichiga loyni solib, mustahkamlab, qurigandan so'ng qolipni olib yana yangi qatlamni boshlashgan. Boylar uylarini pishiq g'ishtlardan tiklashgan. Bunday uylar g'arbiy slavyanlarda ham tarqalgan.

Uylarning g'arbiy o'rta yevropa tipi ko'p jihatdan janubiy yevropa tipiga o'xshash bo'lib, Lujitsa, Polshaning g'arbi va Chexiyada uchraydi. Qadimda bu xildagi uylar Markaziy Yevropaning kelt aholisida keng tarqalgan edi. Slavyanlarning tog'li rayonlarida alp tipidagi uylar qurilgan. Ular ikki-uch qavatli yashash va birinchi qavatdagi xo'jalik xonalaridan iborat.

Sharqiy O'rta Yevropa tipidagi uylar polyaklar, chexlar, slovaklar, lujichlarda tarqalgan. Bu yog'ochlarni yo'nib qurilgan yoki sinchli uylar bo'lgan. Ularning tomi ikki yoki to'rt tomonga qaratib qurilib, mayda taxtachalar yoki somon bilan yopilgan. O'tmishda xoriy slavyanlarda yengil novdalardan to'qilib, loy bilan suvalgan uylar ham bo'lgan.

Qurilish bilan bog'liq turli udumlar ham uchraydi. Jumladan, yog'ochdan yo'nib devor tiklashda oldingi burchakka tangalar, bir bo'lak non va bir siqim bug'doy qo'yib, «baxtli, sihatli bo'lsin» deb tilak bildirishgan. Bu narsalar xonadon egalariga to'kin hayot va ishlarida omadni ta'minlaydi, deb hisoblashgan.

G'arbiy va Janubiy slavyanlarning zamonaviy uy-joylari an'anaviysidan ancha farq qiladi. Uylarning tarhi barcha rayonlarda bir xil. Shahar tipidagi mebellar fabrikalarda tayyorlangan. Xonalarining vazifalari ham xalq turmushi taraqqiyoti davomida o'zgarib bormoqda.

Kiyim-kechaklar. Slavyan xalqlari kiyimlari ham turli xil. Xususan, o'rta asrlarda kiyimlarda mulkiy tabaqalanish va regional differensiyatsasi yorqin namoyon bo'lgan. Tabiiy cho'pon kiyimi dehqon-

larnikidan farqlangan. Keksa kishilar yoshlarga nisbatan odmiroq kiyinganlar. Kiyimlar matosi, kiyish usuli va ranglarida farqlar bo'lgan.

Xorijiy slavyanlarda ayollar va erkaklar kiyimi asosini uyda zig'irpoyadan yoki kanopdan to'qilgan matodan tikilgan ko'ylak tashkil etgan. Ko'ylaklar fasonida tunika shaklidagi qo'ltig'iga uchburchak qo'shimcha qo'yiladi. Chernogoriya va Bolgariyada ko'ylak ko'kragida kesim qoldirilib, uning hoshiyasiga, yenglariga jiyak yoki kashtalar tikilgan. Ko'ylakni erkaklarga kalta, ayollarga uzun qilib tikishgan. Bolgariyada ko'ylak ustidan ko'k yoki qora rangli jun matodan sarafan (sukman) kiyishgan. Sarafanning etagi kashta yoki jiyak bilan bezatilib, beli jundan naqshli kamar bilan bog'langan. Ayollar kiyimining o'ziga xos qismi – fartuk yoki ikki fartuk ham oldidan, ham orqadan taqilgan. Orqaga taqiladigan fartuk (pristilka) kaltaroq va kengroq bo'lgan. Oldiga nisbatan ensizroq, silliq va yorqinroq fartuk taqilgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan Markaziy va Janubiy-Sharqiy Yevropada shahar fasonidagi beli ixcham qilib tikilgan yubkalar keng tarqaladi.

Janubiy va g'arbiy slavyanlarda ustki kiyimlar turi va fasoni bo'yicha xilma-xil bo'lgan. Ustki kiyimning qadimgi turi plashsimon tikilgan bo'lib, u bizning kunlargaacha bolgar va chernogor tog'li aholisida, polyaklar, lujichlar, xorvatlarning ayrim guruhlarida saqlangan.

Erkak va ayollarning bosh kiyimlarida ham mahalliy turlar ko'p bo'lgan. Qizlar yozda bosh kiyimsiz, sochlarini bir yoki ikki o'ramga turmaklab yurganlar. O'tmishda ayollar bosh kiyimlari murakkab ikki shoxli, bir shoxli, silindr, kesilgan konus shaklida bo'lgan. Qishda mo'yna, junli telpaklar, ro'mollar kiyishgan.

Poyabzal ham xilma-xil bo'lgan. An'anaviy oyoq kiyimlar – teridan etiklar, yumshoq tuffilar, jundan paypoqlar (o'tmishda), tagi yog'ochdan poyabzallar ham kiyilgan.

Klassik xalq libosi turli bezaklar: kumush tangalardan, marjonlardan bo'yinga taqiladigan zeb-ziynatlar slavyan ayollarida keng tarqalgan. Dalmatsiyaning shimolida ayollar metallardan quyilgan zanjir ko'rinishidagi kamar taqqanlar. Bolgariya, Serbiya, Bosniya, Gersegovina, Chernogoriyaning ayrim rayonlarida kiyimlar bichimida

turklarning ta'siri seziladi. Bu joylar aholisi turk ayollaridan ishtonni, erkaklar qizil feskalarni (bosh kiyimi), ustidan ro'mol bog'lanadigan movutdan qalpoqlarni o'zlashtirganlar. Ijodiy qayta ishlangan ayrim an'anaviy kiyim elementlari bugungi kunda to'qimachilik va yengil sanoat tikuvchilik fabrikalarida ishlab chiqarishga joriy qilinmoqda. Markaziy va Janubiy-Sharqiy Yevropa yirik shaharlari aholisi ichida qishloq kashtachiligi, ular tayyorlagan ko'ylaklar, ro'mollar qadrlangan.

An'anaviy kiyimlar badiiy jamoalar qatnashchilari uchun ham tayyorlanadi. Bayramlarda folklor jamoalari chiqishlarida biz xorijiy slavyanlarning an'anaviy liboslari qanchalik rang-barang va chiroyli bo'lganligiga ishonch hosil qilamiz.

16.5. Oila va jamiyat

Slavyanlarda yirik oilalar uzoq payt saqlangan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ularda ikki xil oila turi: kichik (oddiy) oila – er-xotin va ularning turmush qurmagan farzandlaridan va yirik (murakkab) oila mavjud bo'lib, unga bir necha er-xotin va ularning farzandlari birlashib (janubiy slavyanlarda – zadruga, g'arbiy slavyanlarda – nedelni rodina, nedelni bratya yoki velke gazdovstvo) deb nomlangan.

Slavyan xalqlarida katta oila qarindoshlar jamoasida 30, ba'zida 50 tagacha va undan ham ko'p kishini birlashtirgan. Xo'jalikni tashkil qilish, uy sharoitida, udum-marosimlarda qat'iy iyerarxiyaga rioya qilingan. U yoshi eng ulug' erkak boshchiligida kichik ukalarining unga bo'ysunishida namoyon bo'lgan. Eng yoshi katta erkak oila mulki egasi, uyda xo'jayin bo'lgan. Oilada uy bekasiga ham ehtirom ko'rsatilgan. Beka uydagi barcha yumushlarni boshqargan, oiladagi xotin-qizlarga ishlar taqsimlangan. Eng qiyin vaziyat kichik kelinda bo'lib, unga og'ir yumushlar yuklatilgan. Bolalar kichik yoshidan mehnatga o'rgatilgan. Ularga kattalarga quloq solish, ularni hurmat qilish uqtirilgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, shaharlar va sanoatning yuksalishi yirik patriarxal oilalarning bo'linishi, kichik monogam oilalarning

ajralib chiqish jarayoni xorijiy slavyanlarda ham murakkab kechgan. Bu jarayon slavyanlarda ham nikoh yoshining o‘sishi, tug‘ilishning pasayishiga olib keladi.

Qon-qarindoshlik munosabatlarida xristian diniga xos farzandni cho‘qintirganda bolaning «kryostniylari» – ota-onasi tanlanib, ular ushbu oilaga butun umr yaqin bo‘lib qoladilar. Bu sun‘iy qarindoshlik qon-qarindoshlikka qiyoslanib, hatto kumlar farzandlariga o‘zaro nikoh ham taqiqlangan. Kum an‘analari shaharlarda ham saqlangan. Ma‘naviy qardoshlikka Serbiya, Chernogoriya va Makedoniyada tarqalgan xranenchestvo odati ham kiradi. U Kavkazdagi otaliq odatiga yaqin bo‘lib, farzandsiz oila qarindoshlaridan birining farzandini kichikligida olib boqqanlar. Janubiy slavyanlarda o‘g‘il bolalarning «birodarlik», «inilik», qizlarni «opa-singillik» ittifoqlarini tuzish an‘anasi bo‘lib, bu xildagi kelishuvdan keyin, ya‘ni qarindoshlar bir-biriga har qanday yordamni berishiga tayyor bo‘lishlarini ta‘kidlashgan. Bunday kelishuv, ittifoqlar turklar hukmronligi paytida, odamlar o‘zaro qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lganlarida ayniqsa keng tarqalgan.

Janubiy va G‘arbiy slavyanlarda o‘tmishda nikoh ota-onalar ixtiyori bilan tuzilgan. Bu tadbirda iqtisodiy omil yetakchi o‘rin tutgan. Nikoh to‘ylari kuzda hosil yig‘ib olingandan so‘ng va bahorda – maslenitsa bayrami paytida o‘tkazilgan. Konfessial tafovut nikohning tuzilishiga to‘siq bo‘lishi mumkin edi. Kuyovning yaqin qarindoshlari qiznikiga borib, uning oilasi bilan tanishib, ikki tomonning imkoniyatlarini chalamaganlar. Bir necha kundan keyin kelinni ko‘rishga borilgan. Ikki tomon bir-biriga ma‘qul tushsa, fотиha qilingan. Shundan so‘ng nikoh, kelinning sepi masalasi muhokama qilingan. Kelishilsa kelin-kuyovlar uzuk va sochiq almashganlar. Slavyanlarda kuyovga gul berishgan, bu gulni u o‘z shlyapasiga taqib olgan. Ba‘zi joylarda kelishuv paytida kelin-kuyovlar qo‘llarini nonga qo‘yib, tantanali birlashtirganlar. Bolgariyada kelishuv ikkita: kichik va katta ko‘rinishda o‘tkazilgan.

Nikoh to‘yi arafasida yigit do‘stlariga, kelin dugonalariga bazm qilib erkin hayot bilan xayrlashadilar. Qizlar bazmida kuyovga

to'y bosh kiyimi tayyorlashgan. Kuyovnikida marosim nonlari uchun xamir qorilgan. Bu ishlarning barchasi marosim qo'shiqlari bilan hamohang olib borilgan. Yoshlarning to'yga xarajati ko'pincha yoshlarning ota-onalari imkoniyatidan yuqori bo'lgan. Natijada butun qishloq ahli qo'shnicilik yordamini ko'rsatishadi. To'yga butun qishloq aholisi taklif etilgan. Kuyovjo'ralar uylanmagan yigitlardan, kelinning dugonalari turmushga chiqmagan qizlardan tuzilgan. To'yda qizning «diniy onasi» (kryostnaya) katta o'rin tutgan.

Tantanalarni oqsoqol – barcha hurmat qiladigan, uylangan kishi boshqargan. Cherkovda nikoh tadbiri o'tkazilib, qaytilganda kelin-kuyovning ustiga qaynona don va gullarni sochgan. Bu yoshlarga to'kin va farovon hayot ta'minlashi lozim edi. Yoshlar kuyovnikiga kirishlarida oq sochiq to'shalgan, so'ng o'choq yoniga borishgan. Unga kelinning qo'lini tekkizish yangi joyiga ta'zimni anglatgan. To'y marosimida ma'lum afsungarlik udumlari ham bajarilgan. Bu urf-odatlar yoshlarga sog'liq, farovonlik va farzandlar ato etishi lozim bo'lgan.

Xorijiy slavyanlarda nikohning boshqa turlari ham uchragan. Jumladan, kelinning ota-onasi rozi bo'lmagan holda kuyov kelinning o'z uyiga olib ketishi. Bu holda kuyov tomon ortiqcha tantanalarsiz to'y marosimini o'tkazgan. To'ydan so'ng kelin ota-onasidan uzr so'rab yarashib olgan. Odatda kambag'allar shu xildagi nikohlar o'tkazishga majbur bo'lishgan. Xorijiy slavyanlarda kelinni olib qochish hollari ham bo'lgan. O'tmishda kelin ray bermasa, kuyov o'rtoqlari bilan uni o'g'irlashi mumkin edi. Hozirgi kunda qishloq to'ylariga shahar to'ylari katta ta'sir o'tkazmoqda.

Oilaviy udumlardan biri marhumlarni xotirlashi bilan bog'liqdir. Bu borada slavyanlarda ko'plab sehrgarlik udumlari xristianlikdan oldingi dinlar bilan bog'liq elementlarni uchratish mumkin. Marhum yuzi bilan oynaga tomon qarab yotishi, o'lim uni darhol ko'rishi lozim degan udumdan shakllangan. Marhum uyda bo'lgan paytida hech qanday xo'jalik yumushini bajarish mumkin bo'lmagan.

Dafnda qishloq, mavze aholisi qatnashgan. Qabristondan qaytib marhumni eslash, xotirlash tadbirini o'tkazishgan. Ishtirokchi-

lar bu tadbirda marhum qatnashishiga ishonib, unga bo'sh o'rindiqlar qoldirishgan. Marhumni xotirlash kunlari, xususan, qirqida, yilida qarindoshlari qabristonga qaynatilgan bug'doy (bolg. zadushnitsa) olib borishgan.

Serblar va boshqa janubiy slavyan xalqlari (ham qishloq, ham shahar aholisi) hozirga qadar oilaning muhim – «Shuhrat» bayramini nishonlaydilar. Ehtimol, bu udum oila-urug' kulti bo'lgandir, unda xristianlikka qadar diniy tasavvurlar elementlari saqlangan. Ushbu bayramda sham, maxsus non (kalach) va kolivo (bug'doy donlaridan bo'tqa) tayyorlanadi. «Shuhrat» bayramini nishonlash avliyo – oila homiysiga bag'ishlangan. Bolgariyada ushbu bayram «Svyates» deb nomlangan.

Jamoa. Xorijiy Yevropa slavyan xalqlarida XIX asr o'rtalari – XX asr boshlariga qadar qishloq dehqon jamoalari unsurlari saqlangan. Ayrim holatlarda bu an'analarni hayotda hozir ham uchratamiz. Jamoa asosini yerga birgalikda egalik qilish huquqi belgilaydi. Jamoa huquqi yaylovlar, o'rmon, suv manbalari va boshqa narsalarga ham tarqaladi. Haydaladigan va tomorqa yerlar odatda katta va kichik oilalarniki bo'lgan. Odat huquqlari bo'yicha yer sotishda qishloqdoshlarga yon bosish, majburiy almashlab ekishga rioya qilish, qishloq aholisi chorvasini shudgorlangan yerdagi o't-o'lanlarga qo'yish, hosil yig'ib olingandan so'ng ekinzorlarni ommaviy yaylovga aylantirish va h.k.lar bo'lgan. Qadimgi jamoa tartiblari, odat, huquqlar me'yorlari shaklida slavyan qishloqlari aholisi hayotini (masalan, jamoachilik sudlarida), ko'plab udum-marosimlarda me'yorida saqlagan. Misol tariqasida mehnatni birgalikda tashkil qilish (spryagachestvo) – birgalikda hayvonlarni tortish kuchidan foydalanish, ayollar hashari – (popryaduxi) birgalikda oila doirasidagi yumushlarni bajarish, ziyofatlar tashkil etish va boshqalar. Qishloq jamoasi birgalikda tungi qo'riqchilar, yo'llar, ko'priklar qurish va ta'mirlash, chorvani navbat bilan boqish va h.k.larni bajargan. Jamoatchilik mablag'lariga tegirmonni, daraxtlardan kesib taxta chiqarish uskunalarini saqlash, ishlatishda foydalanilgan. Qishloq jamoasi yosh oilalarga, qariyalarga, nogironlarga yordam ko'rsatgan.

Slavyanlarda jamoa boshlig'i ramzi palitsa va g'aladon bo'lgan, ularni saylovdan keyin oqsoqolga tantanali topshirishgan va e'zozli joyda saqlangan. Jamoa boshlig'i (rextar) va uning kengashi jazolash huquqiga ega bo'lgan, shuningdek tan jazosi odat bo'yicha qabul qilingan me'yorlarni buzganlarga nisbatan qo'llanilgan. Slavyan qishloqlari markazida XIX asr oxirida ham maxsus «nomus zanjiri» bo'lib, bu joyda aybdorlarni omma oldida jazolashgan.

Taqvimiy marosimlar. Xorijiy slavyanlarning madaniy birligi va tarixiy jamiyati xalqlarining urf-odatları, eng avvalo, taqvimiy udumlarda kuzatiladi. Qishki marosimlarning ko'pchiligi qadimgi diniy afsungarlik tasavvurlari bo'yicha o'simlik ruhining o'limi va qayta tirilishi bilan bog'liq. Yevropaning slavyan jamoalari qishki taqvimiy bayramlari orasida markaziy o'rinni Rojdestvo egallaydi. Yana bir bayram Rojdestvo sochelnigida uyga turli donlar boshloqlaridan bog'lamlar keltirishib, uyni ichidan burchaklarga qo'yib chiqishgan va u «Uch qirol» (6-yanvar) bayramigacha turgan. Bayram dasturxonini ostidan stolga somon yoki hashak qo'yishgan. Lujichlar Rojdestvo dasturxoniga daladan eng so'ngida o'rib olingan bir bog'lam bug'doyni qo'yishgan. Bu bog'lamdagi don keyinchalik urug'likka qo'shib dalaga sepilgan. Bu udumlarning barchasi yangi yilda hosilning mo'l bo'lishiga yo'naltirilgan.

Rojdestvo bayramida dasturxon doim to'kin bo'lishiga e'tibor qaratilgan. Xalq tushunchasida dasturxonida qancha ko'p taom turi bo'lsa, kelayotgan yil shunchalik to'kin bo'ladi, degan fikr saqlangan. Yevropa slavyan xalqlari Rojdestvoni katolik taqvimi bo'yicha 24-dekabr kuni nishonlaydi va odatda bu bayram oilaviy sanaladi. Butun tun sham yonadi, sababi olov yovuz ruhlarni haydaydi. Bayramdagi markaziy daqiqalardan biri maxsus pishirilgan non – kalachni maydalash hisoblangan. Bu non ajoyib xislatli, hosildorlik ramzi sanalgan. Unga xamirdan yasalgan turli shakldagi bezaklar bilan chiroy berishgan. Oilada bayramga bag'ishlangan qo'shiqlar, she'rlar aytilgan. Sochelnik va Rojdestvodagi ko'plab udumlar qishloq xo'jaligi va marhumlar kultiga bag'ishlangan.

Janubiy slavyanlarda qadimgi slavyanlarga qadar boʻlgan (frakiyaliklar) niqobda raqslarga tushib, hosildorlik ilohlaridan yordam soʻrash, yovuz ruhlar va kasalliklardan xalos qilishni soʻrab afsungarlik udumlarini bajarishgan. Bolgariya va Serbiyaning qoʻshni rayonlarida antik davrlaridan (14-fevralda) Trifon Zarezan kuni nishonlanib, uzum toklarini kesib, unga vino quyib boʻljak moʻl hosilni soʻrashgan.

Bahordagi bayramlardan eng muhimi qishni kuzatish va bahorni kutib olish turli nomlarda barcha Yevropa xalqlariga tanish boʻlgan. Gʻarbiy slavyanlarda uni myasopust, zakusti, janubiy slavyanlarda – belo sirna nedelya, sharqiy slavyanlarda maslenitsa deyiladi. Ushbu bayram mazmunan xristian diniga bogʻliq emas. Bayram karnaval kayfiyati turli koʻrinishlarda (raqslar, oʻyinlar, qoʻshiqalarda) namoyon boʻladi. Bu harakatlar afsungarlik udumlari boʻlib, ularning maqsadi – umuman hayot va xoʻjalikdagi muvaffaqiyatlarni taʼminlashdir. Bahorgi taqvimiy bayramlardan biri oʻtmishda slavyanlarda boʻlgan may daraxti bayramidir. Unda yigitlar yaxshi koʻrgan qizlarini uyining oldida butalari kesilgan oq qayin daraxtini oʻtqazib, uni turli tasmalar bilan bezagan. Xorijiy slavyanlarning bahordagi tozalanish udumlari ham oʻziga xos. Pasxa va Troitsa bayramlarida bir-birlari ustiga suv quyishgan. Ertalab shudringda oʻtlar ustiga agʻnab, tomosha koʻrsatganlar. Yozgi bayramlar – Ivanov kuni (24-iyun) – hosilni, chorvani tabiiy ofatlaridan asrash. Oʻziga xos udumlardan biri yomgʻir chaqirish, xususan, janubiy slavyanlarda (Bolgariyada Yenyov kunida) qishloqda eng chiroyli qizni (yoki eng koʻrkam yigitni) tanlab, uning boshiga gulchambar kiygizishgan va ustidan suv quyishgan. Tadbir ishtirokchilari uydan uyga oʻtib butun qishloqni aylanishgan.

Kuzgi bayramlardan eng muhimi slavyanlarda hosil bayrami hisoblangan. Janubiy slavyanlarda u dojinki yoki objinki; lujichlarda – xoʻrozni soʻyish kuni deyilgan. Bu qadimgi dehqonchilik bayrami avgust-sentabr oylarida oʻtkaziladi. Unda hosilni saqlash, kelgusi yildagi moʻl hosilni taʼminlashga yoʻnaltirilgan turli afsungarlik udumlari oʻtkazilgan. Slavyanlarda ham oʻlkamizdagi kabi ekin maydonlaridan

o‘rilgan so‘nggi bog‘lam donni alohida qadrlashadi. Bu don ekinzorning «ruhi», hosilning ilohi sanaladi. Shuning uchun u chiroyli bo‘lishi kerak. Bog‘lamni gullar, tasmalar bilan bezatib, uying eng e‘zozli joyida asrashgan. So‘nggi bog‘lam – don bayrami Yevropa slavyanlarida hozirga qadar nishonlanadi. U bilan bog‘liq udumlar asta-sekin yo‘qolib yoki afsungarlik mazmunini o‘zgartirib bormoqda.

Slavyanlarning ko‘plab urf-odatlarini mazmuni hozirgi kunda o‘zgarib, o‘zining dastlabki diniy va sehrgarlik jihatlarini yo‘qotib bormoqda. Lekin ular ommaviy va jamoatchilik bayramlari sifatida saqlanib, o‘zining chiroyli o‘yin, xalq sayli, xursandchilik tadbiri sifatidagi ahamiyatini yo‘qotmagan.

16.6. Folklor, professional badiiy madaniyat

G‘arbiy va janubiy slavyanlar xalq og‘zaki ijodi boy va rang-barang bo‘lgan. Ularda turli soha asarlari: ertaklar, jonli va raqsga tushishga mo‘ljallangan qo‘shiqlar, raqslar mavjud. Janubiy slavyanlar (ayniqsa bolgarlar)da ommaviy raqslar (xoro) ayniqsa ommaviylashgan. Serblar va chernogorlar milliy she‘riy dostoni «Marko Korolevich» haqida qissani avaylab saqlashmoqda. Uning syujetida slavyanlarning turklarga qarshi kurashi aks etgan. Maishiy mavzudagi hikoyalar ichida gabrovoliklar haqidagi hajviy latifalar ayniqsa mashhur. Unda Bolgariyaning Gabrovo shahri aholisining kulgili jihatlarini aks etgan.

Janubiy va g‘arbiy slavyanlar professional milliy madaniyat – fan, oliy ta‘lim (Pragadagi Karl universitetiga 1348-yil asos solingan) teatr va hokazolar shakllangan. Slavyan kompozitorlari B.Smetana (Chexiya), P.Vladigerov (Bolgariya), F.List (Polsha) dunyo musiqa san‘atida chuqur iz qoldirganlar. Shoir, yozuvchi va dramaturglardan polyak A.Mitskevich, serb B.Nushich, chex Y.Gashek va boshqalar jahon adabiyotiga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Barcha slavyan xalqlari har yili 24-mayda slavyan yozuvi va madaniyatini davlat miqyosida keng bayram qilishadi.

Savol va topshiriqlar

1. Sharqiy Yevropa aholisining geografik joylashuvini soʻzlab bering.
2. Sharqiy Yevropa xalqlari irqi va dinlarini tavsiflab bering.
3. Slavyanlar etnik tarixi haqida soʻzlab bering.
4. Slavyanlarning xoʻjalik mashgʻulotlaridagi transformatsion jarayonlar qanday kechgan?
5. Slavyanlar qoʻrgʻonlar va turar joylaridagi etnik jarayonlarni ifodalab bering.
6. Aholining kiyimlaridagi transformatsion jarayonlar qanday kechmoqda?
7. Sharqiy Yevropa aholisining oila, jamoa, taqvimiy marosimlar, folklorlik va professional badiiy madaniyati haqida nimalarni bilasiz?

17-BOB. BELARUS, UKRAINA, MOLDOVA XALQLARI

Sharqiy Yevropaning o'rta qismida uchta slavyan xalqi – ruslar, ukrainlar, belaruslar yashab, butun tarixiy taraqqiyoti davomida o'zaro hamkorlik qilib kelgan. Ularning janubiy-g'arbida moldovaliklar yashaydi.

17.1. Belarus

Umumiy tasnif. Joylashishi, belaruslar soni. Belarus Sharqiy Yevropa pasttekisligining g'arbiy qismida, Yuqori Dnepr, Soj, Pripyat, G'arbiy Dvina, Neman daryolari havzasida joylashgan.

Belarus Respublikasida 2019-yilgi ma'lumot bo'yicha 9,5 mln. kishi yashab, ularning 4/5 qismini belaruslar tashkil qiladi. Rossiya, Polsha, Ukraina, Qozog'iston, AQSH, Kanada, Litva, Latviya, Angliya, Fransiya va h.k.larda ham belaruslar diasporalari bor. Belaruslarning dunyo bo'yicha soni 11 mln. kishi atrofida.

Til tasnifi. Hind-yevropa til oilasining sharqiy slavyan til guruhiga kiradi. Tilning fonetik o'ziga xosliklari XVI asrda shakllangan. Bugungi kunda Belarusning barcha aholisi ikki til – belarus va rus tillarini erkin ishlatadilar. Aholi ro'yxatida 73,7 % aholi belarus tilini, 21,9% rus tilini ona tili deb ko'rsatgan.

Antropologik tipi. Boshqa slavyan xalqlari singari yevropeoid irqiga mansub, xususiyatlari badanining sertukligi, yuzining gorizontall profilligi, iyagining zaif rivojlanganligidir.

Etnonimi. Belaya Rus toponimi XIV–XVI asrlarda hozirgi respublikaning asosiy hududiga nisbatan ishlatilgan. Ayrim tadqiqotchilar Belaya Rus «erkin» yoki «yorqin» davlatning mo'g'ullarga, litva knyazlariga bo'ysunmagan hududni anglatgan deyishadi. XVIII asrdan belaruslar etnonimi barcha aholi tomonidan o'z nomi sifatida qa-

bul qilinadi. Ayni vaqtda belarus-ukrain aholisi aralash guruhlarni – pole-shuk, litva, belarus, aralash aholiga nisbatan litvin va h.k.lar mahalliy sharoitlarda ishlatilgan.

Belaruslarning barcha hududlariga nisbatan «Belarus» nomi 1922-yili sobiq Ittifoq tarkibida Belarus Respublikasi tashkil etilganidan soʻng tarqalgan.

Kelib chiqishi va etnik tarixi. Uning shakllanishida dregovichlar, krivichlar, radimichlar, severyanlar, volinyanlar kabi sharqiy slavyan qabilalari ishtirok etgan. Moddiy madaniyatda, dinda, tilda, yozuvda ruslar bilan yagona ildizlari kuzatiladi. Dnepr daryosining yuqori oqimida, bu yerga slavyanlar kelguniga qadar Boltiq qabilalari yashagan. Ushbu hududlarda litva va slavyanlashgan litvalik aholining belaruslarga taʼsiri hozirga qadar seziladi. Aholi aralash yashaydigan hududlarda litva-belarus ikki tilligi (bilingvizm) tarqalgan.

Belaruslar IX–XI asrlar Kiyev Rusiga kirganlar. Feodal tarqoqlik davrida Polotsk, Turovsk, Smolensk knyazliklari tarkibida boʻlganlar. Litva knyazligi kuchayishi davomida XIII–XIV asrlarda belaruslar yashaydigan hududlarni egallay boshlaydi. Shunga qaramasdan belaruslarning etnos sifatida shakllanishi XIII asrning oʻrtalaridan boshlandi.

Belarus jamiyatining faol shakllanish davri XIV–XVI asrlarda boʻlib, anʼanaviy madaniyat majmuyi va u bilan bogʻliq belarus etnosi tili vujudga keladi. Belarus tili ish yuritish, yilnomalar bitish, badiiy asarlar yozish tiliga aylanib, XVI asrdan Fransisk Skorina boshchiligida kitob bosishga asos solinadi.

Oʻlkada polyaklashtirish siyosati Litva va Polsha (1386) birlashganidan soʻng boshlanib, Lyublin oʻlkasi (1569) tuzilgach yanada kuchayadi. Ayni paytdan katolik cherkovi ham oʻz taʼsirini yoyishda faol kirishadi.

Polshaning uch marta (1772, 1793, 1795) qayta taqsimlanishi tufayli XVIII asr oxiridan Belarus ham Rossiya tarkibiga kiritiladi. Ruslarning belaruslarga taʼsiri XIX asrning 30-yillaridan kuchayadi. Lekin gʻarbiy rayonlarda belaruslar katolik diniga oʻtib, uzoq vaqt

polyaklar madaniy ta'sirida bo'lganlari sababli bu jarayon keng tus olmaydi. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida adabiy belarus tili shakllanadi. Unga xalq muloqot tili asos bo'ladi.

Rossiya imperiyasi tarkibida belarus tili funksiyalari cheklangan edi. Imperator Nikolay I 1840-yildan rasman Belarus atamasini ishlatishni taqiqlab, uni Shimoliy-G'arbiy o'lka deb nomlash haqida qaror chiqaradi. Shunga qaramasdan xalqning milliy ongi shakllana boshlab, XIX asrning 50–60-yillaridan ziyolilar orasida belaruslar mustaqil xalq degan fikr mustahkam o'rin oladi. Belarus tilida adabiyot shakllanib, uning vakillari F. Bogushevich, M.V. Dovnar-Zapolskiy va boshqalar bo'lishgan.

Inqilobdan so'ng Belarus sovet respublikasi 1919-yil 1-yanvarda tuzilgan. Sovet ittifoqi parchalangach, Belarus Respublikasi 1991-yil 8-dekabrda o'z mustaqilligini e'lon qiladi.

Belaruslar subetnik guruhlari. Belaruslarni xo'jalik faoliyati va madaniy-maishiy sohalarda yuqori darajadagi yaxlitlik ajratib tursada, belarus-poleshuklar birmuncha ajralib turadi. Pinsk polesyesi va Brest oblastining janubiy-g'arbi aholisi nisbatan ajralgan holatda yashashi poleshuklar moddiy va ma'naviy madaniyatlarida arxaik xususiyatlarning saqlanishiga olib keladi. Ularning tilida ukrain tili ta'siri yaqqol seziladi.

Belaruslarning boshqa etnik guruhlari. So'nggi aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra Belarusda 130 ta millat va elat vakillari yashaydi. Ulardan eng ko'p sonlilari ruslar, polyaklar, ukrainlar va yahudiylardir.

Boshqa millatlar. Belarusning g'arbida XIV asrdan boshlab tatarlar kelib Novgorodka, Lida, Oshmyan shaharlarida yashay boshlagan. Bugungi kunda ularning soni 10,1 ming kishi. Armanlar 10,2 ming, ulardan tashqari latishlar, litvaliklar, siganlar, ozarbayjonlar, nemislar va boshqa xalqlar vakillari yashaydilar.

Belarusning xo'jalik mashg'ulotlari. O'rta asrlarda, yangi davrda va bizning kunlarimizda ham belaruslarning asosiy xo'jaliklari dehqonchilik bo'lib qolmoqda. Uch dalali almashlab ekish, XX asrning

ikkinchi yarmidan ko'p dalali almashlab ekish dehqonchiligi yirik shoxli uy hayvonlari, cho'chqa, otlarni, qo'ylarni boqish bilan birga olib boriladi.

Yerga ishlov berish uchun belaruslarda ikki xil omoch bo'lib, ularning tishi temirdan, qolgan qismlari yog'ochdan yasalgan. XIX asrdan omochni temir plug almashtiradi. Yerni haydagandan so'ng borona bilan yumshatib, o'tlardan tozalab, donni sepganlar. Donni o'roq bilan o'rishgan. Endilikda dalalarga texnika bilan ishlov berilmoqda. Belarus traktorlari O'zbekiston dalalarida o'nlab yillardan buyon ishlatilib kelinmoqda. Asosiy ekinlar bug'doy, arpa, suli bo'lgan. Bug'doy ko'p joyni egallamagan. Qo'noq, grechixa (qora javdar), no'xat, makka ham XX asrga qadar kichik maydonlarda ekilgan.

Belarusda eng qadimgi texnik ekin zig'irpoya va kanopdir. Ularning tolasidan kiyim, qoplar, arqonlar qilingan, urug'idan yog' olishgan. Kartoshka, kungaboqar, lavlagi ekish XVIII–XIX asrlardan kengayib boradi. Poliz ekinlaridan karam, bodring, piyoz va sabzi qadim zamonlardan yetishtirilgan.

Baliqchilik, ov, terimchilik, asalarichilik, polizchilik, bog'dorchilik, uy hunarmandchiligi xo'jalikda ancha yordam bergan. Temirchilik va kulolchilik, yog'ochdan turli buyumlar yasash, teriga ishlov berish va etikdo'zlik, to'qimachilik, ip yigirish, bochkalar yasash dehqonlarni kiyim, poyabzal, mehnat qurollari bilan ta'minlagan. Ayollar sochiq, dasturxonlar, boshqa uy jihozlarini to'qiganlar.

Qishloqlar. Hozirgi kungacha belaruslarda eng keng tarqalgan qishloqlar tipi ko'chalar yoqasida qurilgan uy-joylar ko'rinishida, uylarning derazalari ko'cha tomonda yo'l bo'ylab qurilib, uylarning davomida poliz va bog' yaratganlar. Qishloq maqomini 100 tagacha hovlisi bor manzilgohlar olib, ularda XIX asr oxirida maktab va cherkov bo'lishi ko'zda tutilgan. Hududlarning aholisi zich yoki siyrak bo'lishiga qarab ulardan xo'jaliklar sonli ham turlicha bo'lgan. ayrim qishloqlar, ovullar maqomi past edi.

Dastlabki shaharlar IX–X asrlarda vujudga kelib, Polotsk, Brest, Grodno, Orsha, Vitebsk, Minsklarda turli tarixiy davrlarda shakl-

langan shahar mavzelari, qismlari bugungi kunda yaxlit uyg'unlik namoyon etadigan loyihalarda davom ettirilmoqda. Eski shaharlar markazida cherkov (kostel), ratusha va kamensh – pishgan g'ishtdan uylar bo'lsa, chekka joylarda yog'och uylar aksari ko'pchilikni tashkil qilgan.

XX asrda Belarusda eski shaharlar kengayib, yangi shaharlar, shahar posyolkalari bunyod etildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin belaruslar qishloqlaridan shaharlarga (ayniqsa, yoshlar) ko'chib keta boshladilar. Urushda deyarli barcha shaharlar vayron bo'lgan, ularni tiklash davomida zamonaviy me'morchilik loyihalari, qurilish ashyolarining ishlatilishi, ma'lum darajada unifikatsiyaga ham olib kelmoqda. Bugungi kunda Belarus aholisining ko'pchiligi shaharliklardir.

Uy-joylar. An'anaviy belarus uylari – xata yumaloq yog'ochdan qurilib, ichini loy bilan suvashgan. Aksari ikki tomonlama qurilgan, tomni somon, qamish yoki chim bilan yopishgan, tashqi tomondan uy boy ornament yog'och o'ymakorligi elementlari bilan bezatilgan. Tuproqdan bo'lgan pol, XIX asr oxirida mamlakat janubida taxta polga almashtiriladi. Janubda ukrainlarnikiga o'xshash devor g'ishtdan qilinib, suvalib, ohak bilan oqqa bo'yalgan uylar ham uchragan.

Uyning tarhi bir yoki ikki xonali, yonida xo'jalik ehtiyojlari uchun qo'shimcha xona bilan yoki uch xonali qilib qurilgan.

Taomlari. Dehqonchilik o'tmishda chorvachilikka nisbatan ko'proq oziq mahsulotlari bergan. Aholining asosiy ozig'i suli unidan tayyorlangan nordon non bo'lgan. Donlardan bo'tqa, bug'doy yoki arpadan kisel tayyorlashgan.

Belaruslar taomlari qatoriga XVIII–XIX asrlarda kartoshka kiradi. Hozirgi kunda kartoshkadan ikki yuzdan ortiq taom tayyorlanadi. Saloniki – tozalangan qaynatib pishirilgan kartoshka, draniki – ham qirg'ichdan o'tkazilgan kartoshka, bulyon – kartoshkali sho'rva. Kartofel yoki donlardan tayyorlangan taomlarga odatda biroz sut qo'shishgan.

Yoz va kuzda bodring, piyoz, nok va olma, olcha, olxo'ri, tarvuz yeyilgan. Tarvuz va kungaboqar doni belaruslarning sevimli, chaqadigan oziqlari bo'ladi.

Belaruslarning sevimli taomlaridan biri tuxumning choʻchqa yogʻi yoki goʻshti bilan qovurilganidir. Belarusning shimoli-gʻarbi va janubi uchun baliqchilik keng rivojlangan hududlarda baliqdan xilma-xil taomlar qilishadi.

Belaruslar uchun anʼanaviy ichimlik qayin sharbati va asal, non hamda lavlagidan tayyorlangan kvasdir.

Goʻsht va sabzavotlarni uzoq saqlash uchun ularni tuzlash, quritish, dudlash va h.k.lar qoʻllanilgan.

Termachilikda qoʻziqorin, yovvoyi nok, shovul terib isteʼmol qilingan. Ayni paytda belaruslar – kalina, chetan, shomurt, chakanda va boshqalarni umuman isteʼmol qilmaganlar.

Anʼanaviy taomlarni belarus xalqi bugungi kunda ham isteʼmol qilib kelmoqda.

Kiyimlar. Belarus milliy kiyimlarida yuksak badiiy sanʼat elementlari matolarda, kashtalarida, naqshlarida kuzatiladi. Belaruslar milliy kiyimlarida ilgaridan oq rang yetakchilik qiladi.

Anʼanaviy erkaklar kiyimi uyda toʻqilgan matodan tunikasimon kashtalangan koʻylak – kashuli tizzagacha uzunlikda boʻlgan. Belda kashtalangan kamar, koʻylak ustidan rangli movutdan yengsiz kastum, oq matodan shim, qora etik kiyilgan. Slutsk kamarlari hozirgi kunga qadar tilla va kumushdan ziynatlari bilan shuhrat qozongan.

Yozda kiyimi keng soyabonli shlyapa (bril, kapelyush), qishda moʻynali (kuchma, ablavuxa) telpak kiyilgan.

Ayollar kiyimida xilma-xillik va etnik oʻziga xosliklar koʻproq boʻlgan. Koʻylaklari tunika shaklida, yelkasi koketkali yoki toʻgʻri yelka qiyiqlari bilan turli fasondagi qizil, koʻk, yashil, toʻgʻri yoki eniga chiziqli yubkalar (andolak, sayan, letnik), yubkaning ustidan kiyiladigan (paneva), movut matolardan tikilgan fartuklar, kashtalar bilan bezatilgan. Rangli kamar va garatka deb nomlangan yengsiz rangli kashtalar boʻlgan.

Qizlarni bosh kiyimlari tor kashtalangan tasmalardan (skidochka) va peshonaband gulchambar, anʼanaviy qizlar soch turmagi – yoyilgan soch bilan yaxlit tus olgan.

Erkak va ayollar ustki kiyimlari bosilgan bo'yalmagan movutdan (syarmaga, burka) va terisi oshlab tikilgan qizg'ish (kozachina) va oq terisi oshlanmagan (kojux) qo'y terisidan po'stinlar bo'lgan.

Belaruslar an'anaviy oyoq kiyimlari o'rmon o'simligi – lik va kozadan choriq, teridan (postoli), qishda – valenki bo'lgan. Etik va botinkalar ilgari muhim kunlari kiyilgan.

Milliy liboslarni bugungi kunda Polesye, Pinsk va Mozir oralig'idagi aholida uchratish mumkin. Lekin aksari milliy kashta boshqa bezaklarni zamonaviy kiyimlarga kiritishmoqda. Qo'y terisidan dublyonkalar, erkaklarning kashtalab tikilgan ko'ylaklari ham urfdan chiqmasdan kelmoqda.

Oila va oilaviy turmush. XIX asr oxirigacha belarus dehqonlari yirik, ota yoki aka-ukalar oilalari birga yashashgan. Aksari yirik oilalar 3–4 avlod vakillaridan tashkil topgan. XX asr boshlariga qadar qishloqlarda jamoa tashkilotlari elementlari saqlangan. Qishloqdoshlar o'zaro yordam berishgan. Muhim ishlar qishloq oila boshliqlari yig'ilishlarida hal qilingan. Unda oqsoqol saylangan, homiylar tayinlangan, oilaviy mojarolar muhokama qilingan.

Taqvimiy va oilaviy marosimlar, san'at va folklor. Taqvimiy bayramlar va ular bilan bog'liq udum-marosimlar qadim zamonlardan o'tkazilib, ularga qat'iy rioya qilish eng mustahkam xalq an'analaridandir. Belaruslar taqvimiy sikli o'zida majusiylikni mujasamlagan qadimgi xristianlikdan oldingi marosimlar va diniy bayramlarni ham qamrab olgan.

Jumladan Rojdestvo arafasida yog'sizlantirilgan kechki taom tarkibida albatta arpa yormasidan bo'tqa bo'lishini taqozo etgan. Ayni shu kuni qizlar o'z taqdirlarini aniqlash uchun fol ochishgan. Muqaddas hafta (kalyadi) uydan uyga qo'shiq aytib yurilgan. Ushbu guruh a'zolaridan ayrimlari afsonaviy qahramonlar kiyimi, turli majusiy ilohlar siymosiga kirib, raqslar, qo'shiqlar bilan aholining ko'nglini ko'tarishgan. Maslenitsa bayramida otda sayr qilish, quymoq bilan mehmon qilish hozirga qadar saqlangan. Paxxada ham qo'shiqlar aytib xonadon egalariga mo'l hosil, mollarining ko'payishi, sog'lik va

baxt tilab hovlima-hovli yurishgan. Yozgi kun eng uzayganda tunda Ivan Kupala bayrami o‘tkazilib, gulxanlar yondirilib yigit va qizlar ularning ustidan sakrashgan, cho‘milishgan, fol ochishgan, xursandchilik qilishgan.

Oilaviy marosimlardan eng muhimlari nikoh, farzand tug‘ilishi va dafn bilan bog‘liqdir. Ularning ayrimlari hozirgi belaruslarning ham marosimiy hayoti muhim qismi sifatida saqlangan. Kelinni (ba‘zida kuyovni ham) deja – karam bargi yopilgan tuzlangan karam ustiga o‘tkazish, yoshlarning sochini olish yoki kuydirish, maxsus pishirilgan karavay (katta non)ni bo‘lish kabi udumlar saqlangan. Farzand tug‘ilganida unga cho‘qintirilgan ota-onani tanlash, buvisi tayyorlagan bo‘tqani bo‘lishtirish kabi marosimlar o‘tkaziladi.

Xalq bayramlaridan marhumlarni eslash kuni, donni yig‘ib olishning yakuniy kuni, so‘nggi boshoqni o‘rib olish marosimi o‘tkazib kelinmoqda. Belaruslarda «Bulba», «Lenok», «Yanka» kabi xalq qo‘shiqlari, «Lyavonixa», «Krijochok», «Yurachka» kabi polka, kadril raqslari saqlangan. O‘tgan asrning 70–80-yillarida belarus qo‘shiqlarini ommalashtirishda «Pesnyari» va «Verasi» vokal-instrumental ansambllarining xizmati katta bo‘lgan.

Belaruslar folklori ko‘plab afsona, rivoyat, sehrli ertaklar, latifalardan iborat. Belarus tilidagi badiiy asarlar XIX asrning o‘rtalaridan tarqalib, sohaning yuksalgan davri XX asr hisoblanadi. Yanka Kupala, Yakub Kolas, Maksim Tank, Svetlana Aleksiyevich va h.k.lar uning mashhur vakillaridir.

17.2. Ukrainlar

Ukrain xalqi Dnepr daryosi havzasida shakllana boshlagan. O‘zlarini ukraines deb atashib, respublikada 42 mln. ukrainlar yashaydi.

Ukrainadan tashqarida ukrainlar Rossiyada, Qozog‘istonda, Moldovada, Belarusda, O‘zbekistonda, Qirg‘izistonda, Latviyada, Polshada, Kanadada, AQSHda, Argentinada istiqomat qilishadi.

Antropologik tipi. Ukrainlar yevropeoid irqining dnepr-karpat guruhiga kirib, ular boshqa slavyan xalqlariga nisbatan qora pigmentatsiyasi va nisbatan keng yuz tuzilishi bilan farqlanishadi. Ukrainlar ichida ko'pchilikning bo'yi o'rtachadan baland. Ko'zlari yorqinlari qora ko'zlilarga nisbatan ko'proq uchraydi. Qora sochlilar aholining yarmiga yaqinini tashkil etadi.

Tillari. Hind-yevropa til oilasining slavyan tillari guruhidagi, ukrain tilida so'zlashadilar. Uchta: shimoliy, janubiy-g'arbiy va janubiy-sharqiy shevaga bo'linadi. Ukrain tilidagi yozuv XIV asrda kirilitsa asosida vujudga keladi. XX asr davomida ukrainlarda til assimillatsiyasi va rus tilini joriy etish kuchayib borgan.

Mustaqillik e'lon qilingandan so'ng (1991) ukrain tilining ijtimoiy hayotdagi o'rni kengayib bormoqda. 1996-yilgi konstitutsiyada ukrain tili yagona davlat tili deb e'lon qilindi. Bu qonun rus tillik aholiga ma'qul kelmadi.

Etnonimning kelib chiqishi. Ukrainlar nomi «Ukraina» topnimidan olingan. Qadimgi rus yerlarining janubiy va janubiy-g'arbidagi hududlar XII–XIII asrlarda, Ipatyev yilnomasida (1187) «chekka hudud», «chegara hudud» nomlari bilan atalgan. Kraina – ukrainliklar etnonimi XVII–XVIII asrlardan keng tarqaladi. Undan tashqari, «kazak», «malorossiyalik» va boshqa atamalar ham uchraydi.

Ukrain etnosining shakllanishi va joylashish bosqichlari. Ukrain etnosining shakllanishida sharqiy slavyan qabilalari – drevlyanlar, völinlar, severyanlar, ulichlar, tiverlar, buksanlar, oq xorvatlar ishtirok etgan. Bu qabilalar IX–XII asrlarda Kiyev Rusi davlati hududi bo'lgan.

Ukrain elatining vujudga kelishi taraqqiyoti chet bosqinchilar hujumlari: XI–XII asrlarda venger feodallari, XIV asr o'rtalari – XV asrning birinchi yarmida polsha va litvaliklar, XVI asrda turk sultonlari bosqinchilari davomida bo'lgan.

XV asrda janubiy-g'arbiy hududlarda zaporojye kazaklari etnik guruhi shakllanib, ular o'z davlatlari – Zaporojye Sechini tuzadilar.

Chet bosqinchilar bilan XVI–XVII asrlarda davom etgan kurash ukrain xalqining birlashuvini kuchaytiradi. Getman B.Xmelnitskiy 1654-yili Pereyaslavl radasida Ukrainaning Rossiyaga qo‘shilishini e‘lon qiladi. Asr so‘ngiga qadar Ukrainaning chap sohili ham Kiyev bilan birgalikda Rossiyaga o‘tadi. Pyotr I va Yekaterina II lar davrida getmanlar hokimiyati bekor qilinib, o‘rnida Rossiya imperiyasi tarkibidagi viloyatlar (guberniyalar) tuziladi. Ukraina etnik tarixida XVIII–XX asrlar aholining migratsiyasi va dunyoning turli qit‘alari va mamlakatlarida ukrainlar diasporasining vujudga kelishi bilan xususiyatlanadi. Hozirgi kunda respublikadan chekkada 15 mln.dan ortiq ukrainlar yashaydi.

XVIII–XIX asrlar chegarasida zamonaviy yangi ukrain adabiy tili shakllanadi. XIX–XX asrlarda T.Shevchenko, I. Franko, L. Ukrainka va boshqalar ukrain adabiyotini butun dunyoga tanitadilar.

Inqilobdan so‘ng 1917-yil 20-noyabrda Ukraina Xalq Respublikasi tuziladi, 1922-yili SSSR tarkibiga kiritiladi. Germaniya bilan shartnoma asosida 1939-yil 1-noyabrda G‘arbiy Ukraina SSSR tarkibiga qo‘shilib, Ukrainaga beriladi. 1945-yil 29-iyunda Chexoslovakiyadan Zakarpatye hududlari Ukrainaga olib beriladi. 1954-yili Rossiya tarkibidagi Qrim oblasti Ukrainaga o‘tkaziladi.

XX asrning 60–80-yillarida shoirlar P. Tichina, kinodramaturg A. Dovjenko, olimlardan geokimyogar V.Vernadskiy, kosmik raketalarning kashfiyotchisi S. Korolyov va h.k.lar ijod qilganlar.

1991-yildan Ukraina mustaqil davlat. 2014-yil Ukrainada navbatdagi inqilob hokimiyatga P.Poroshenko boshchiligidagi radikallarni keltirib, ular Yevropa hamjamiyatiga va NATOga kirishni asosiy vazifa deb e‘lon qildilar. Ushbu vaziyatda Rossiya Qrimga qo‘shin kiritib, referendum o‘tkazib o‘z tarkibiga qo‘shib oldi. Rossiya aralashuvida Donetsk va Lugansk viloyatlarida tan olinmagan respublikalar e‘lon qilinib, ular va Ukraina qo‘shinlari orasida lokal urushlar bir necha yillardan buyon davom etmoqda.

Subetnik guruhlar. Bizning kunlarimizgacha saqlangan lokal-maishiy belgilarga tayanib guruhla uch asosiy shevaga – shimoliy

(polesye), janubiy-gʻarbiy, janubiy-sharqiylarga boʻlinadi. Etnografik guruhlar: karpat etnografik – gutsullar, lemkiar, batkiar. Polesye etnografik guruhi – polishuklar ajralib turadi.

Xoʻjalik mashgʻulotlari. Ukraina – anʻanaviy agrar oʻlka. Uning aholisi qadimdan don yetishtirish, chorvachilik va bogʻdorchilik bilan shugʻullangan.

Shudgor qilinadigan yerlarga kuzgi va bahorgi don sepilgan. Kuzda suli va bugʻdoy yetakchi oʻrin tutgan. Undan tashqari arpa, grechixa (qora javdar), qoʻnoq, noʻxat, zigʻirpoya, kanop ekilgan.

Yerni haydaydigan qurollarga plug, ralo va omoch kirgan. XIX asrdan pluglar keng tarqalib, uning katta-kichikligiga qarab qoʻshga 2 tadan 4 tagacha hoʻkiz qoʻshilgan. Donni qoʻlda sepishgan.

Donni oʻrinishda oʻroq ishlatilgan. Donni zanjirlar yordamida yanchib, un chiqarishda uy kelisi, shamol yoki suv tegirmonlaridan foydalanilgan. XIX asr oxiridan tegirmonda bugʻ mashinalaridan foydalanish boshlangan.

Poliz ekinlaridan lavlagi, sabzi, karam, bodring, piyoz, sarimsoq-piyoz, qovun-tarvuz yetishtirilgan. Bogʻdorchilik Ukraina qishloqlarining xususiyatli jihatlariidan hisoblanadi. Chorvachilik ham muhim oʻrin tutgan. Sigir, buqa, zotli otlar, qoʻy, choʻchqa, echki, parranda boqish, asalarichilik bilan ham shugʻullanishgan.

Ukrainaning koʻpgina rayonlarida aksari daryodan baliq ovlash ham keng tarqalgan. Unda toʻr, turli jihozlar qoʻllanilgan. Ovchilik aholi xoʻjaligida katta oʻrin tutmagan.

Sharqiy slavyanlarda hunarmandchilik bilan ham shaharliklar, ham qishloq aholisi shugʻillanib kelgan. Zigʻirpoya, kanop va jundan matolar toʻqish dehqonlar oilalarida keng tarqalgan. Undan tashqari, gilam toʻqish, teri-koʻnchilik, oʻrmonli hududlarda yogʻoch, taxtdan turli buyumlar yasash, uylar qurish dehqonlar uchun asosiy mashgʻulotlaridan kam daromad keltirmagan. Yogʻochdan arava, chana, qayiq, toʻquv dastgohlari, sandiqlar, chelaklar, bochkalar, qoshiqlar, kosalar, togʻoralalar yasalgan.

Qishloqlar va uy-joylar. Ukrainaliklar anʻanaviy manzilgohlari turli tipdagi katta-kichik qishloqlar boʻlgan. Ular koʻcha boʻylab,

radial yoki tarqoq hovlilardan tashkil topgan. Ukrain qishloqlari obodonligi, tozaligi, dekorativ va mevali daraxtlar, gullar, mevali butalar serob bo‘lganligi bilan ajralib turadi.

Dehqonlar uylari loydan yoki yog‘ochdan kesib qurilgan. ichi va tashqari suvalib oqlangan. Odatda uylar 1–3 xonali tuproqli pol va to‘rt tomonga yomg‘ir oqadigan qilib, usti somon, qamish yoki chim bilan yopilgan. Ko‘p xonali murakkab rejali uylar posyolkalar, kazaklar stanitsalari uchun xususiyatli bo‘lgan.

Hovli ochiq bo‘lib, unda turli xo‘jalik binolari – ombor, mehnat qurollari saqlaydigan saroy, yozgi oshxona, yerto‘la, mollar uchun og‘ilxona, bog‘-poliz livadasi (o‘tlog‘i) bilan joylashgan. Hovlilarni bir-biridan novdalardan to‘qilgan devor ajratib turgan.

Taomlari. Ukrainlar taomlari asosini o‘simlik va un mahsulotlari tashkil qilgan. Baliq ancha ko‘p ishlatilgan, sababi go‘shтли taomlarni dehqonlar va shahar aholisi bayramlardagina iste‘mol qilishgan. Mol go‘shstiga qaraganda cho‘chqa go‘shstini xush ko‘rganlar. Go‘shsti va yog‘ni turli taomlarni tayyorlashda ishlatganlar. Bayramlarga kolbasa, golubsi va boshqalarni tayyorlaganlar. Go‘shstni uzoq saqlash uchun tuzlab, muzlatganlar.

Ukrainaliklar xamirdan turli tvorogli vareniklar, kartoshkali, olchali bo‘g‘irsoqlarni ajoyib tarzda tayyorlaganlar. Ukraina borshi qizil lavlagi, karam va boshqa sabzavotlar, cho‘chqa go‘shsti, yog‘i solib tayyorlangan. Kundalik taomlar qatorida sut, sariyog‘, qatiq, bochkalarda tayyorlangan tuzlangan tvorog (sir), nonni bug‘doy va suli unidan ko‘ptirilgan xamirdan yumaloq yoki cho‘zinchoq shaklda qilib pishirilgan: xamirturushli yoki u solinmagan xamirdan turli piroglar, pampushka, korj, nalisniklar, quymoqlar tayyorlashgan. Non mahsulotlari oilaviy va taqvimiy marosimlarda katta o‘rin tutgan. U mehmondo‘stlik, to‘kinlikning ramzi bo‘lib, har bir ushog‘ini uvul qilmaslikka intilishgan.

Ukrainlarning sevimli ichimligi kvas. Quritilgan mevalardan kompot ham tayyorlashgan. Ko‘pchilik uy sharoitida turli spirtli ichimliklar, xususan, araq, samogon (gorilka) qilishgan. Ukrainlarda

XIX asrdan choy ichish an'anasi shakllanadi. Choy o'rniga yalpiz, na'matak, smrodina va boshqa mahalliy o'simliklardan damlashgan.

So'nggi paytlarda boshqa xalqlardan chuchvara, belyashi, palov, beshbarmaq, sho'rva, kabob kabi taomlarni o'zlashtirishmoqda.

Kiyimlar. An'anaviy ukrain kiyimlari chiroyli va nafis bo'lgan. Ayollar kiyimi – tunikasimon ko'ylak XX asrning boshlariga qadar ham uy, ham ko'cha kiyimi hisoblangan. Tikilmagan, dergi deb nomlangan kiyimning o'rnini XIX asrda tikilgan yubkalar almastiradi. Havo sovuq paytda yengsiz nimchalar – korsetka, kiptari kiyishgan.

Bayram kiyimi barcha viloyatlarda plaxta bo'lib, u ikki uzun, uyda to'qilgan katak jun matodan kashtalangan kiyim (yopinchiq) bo'lgan.

Qizlar sochlarini uzun qilib o'rib, so'ng boshi atrofida o'raganlar. Sochlarini tasmalar, gullar, bilan bezashgan. Ayollar bosh kiyimlari – chepchiklar (ochipki) bo'lgan, sochiqsimon bosh kiyimlari: namitki, obrusi, ro'mollarning turli ranglilari, hajmi, bog'lash usullari bo'lgan. Ayollar kiyimlari zeb-ziyatlar: bilaguzuklar, sirg'alar, bo'yin, ko'krak taqinchoqlar, munchoqlar, tangalardan yasalgan – monisto va boshqalar bo'lgan.

Erkaklar kiyimida sorochna (ko'ylak) ingichka tik kashtali, tasmali yoqali etagi, keng yoki tor ishtonga kiritilgan, yengsiz nimcha va tasma beldan tepada kiyilgan. Bosh kiyimi yozda somonpoyadan bril – shlyapa, qolgan paytda kiygizdan yoki qorako'l teridan silindr shaklidagi telpak kiyilgan. Ko'plab ukrain qishloqlarida yaqin paytlargacha an'anaviy baland qo'zi terisidan telpak (kuchma), qishki quloqchin kiyilgan. XIX asr oxiridan kartuz, keyinchalik kepka tarqaladi.

Kuz-qish faslida erkaklar ham, ayollar ham rus kaftaniga o'xshash uzun uyda to'qilgan oq, qo'ng'ir yoki qora movutdan svita va opancha deb nomlangan kiyim kiyishgan. Yomg'irda kapyushonli kobenyak, qishda uzun po'stin – kojux kiyishgan.

Eng keng tarqalgan oyoq kiyimi bir bo'lak charmdan tikilgan chereviki – tufli yoki botinkalar bo'lgan. Polesyeda lichaki – choriq kiyishgan. O'ziga to'q aholi choboti – etik kiygan. Ukrainada fabrikada tikilgan charm poyabzal XIX asr oxiridan boshlab ommalasha borgan.

So'nggi yillarda ukrainlar identifikatsiyasini kuchaytirish uchun milliy kiyimlarni tiklashga, bayramlarda kiyishga harakat qilinmoqda.

Jamoaviy va oilaviy hayot. Qishloqlarda XIX asr oxirlarigacha patriarxal munosabat unsurlari saqlangan. Aholi hayotida gromada – qo'shnichilik jamoasi katta o'rin tutgan. An'anaviy o'zaro yordam, hordiq, uylanmagan yigitlar yig'inlari, yangi yil, kolyadki va shedrovkalari saqlangan.

Ukrainada XIX–XX asr boshlarida 2–3 avlod vakillaridan iborat oilalar ko'pchilikni tashkil qilgan. Mol-mulk barcha oila a'zolariga tegishli bo'lgan.

Zamonaviy ukrain oilalarida ichki munosabatlarda demokratlashish bilan birgalikda oila instituti ahamiyatining o'sishi, bolalar tarbiyasiga e'tiborning kuchayishi, ularga etnik qadriyatlarni tanishtirish siyosati yuritilmoqda.

Dinlari. Markaziy va Sharqiy Ukrainada pravoslav dini, G'arbiy Ukrainada yunon-katolik va uniatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ayni paytda aholida diniy tasavvurlar – ajinalar, rusalkalar, domovoylarga ishonch uzoq saqlangan. Vujudga kelgan sinkretizm – udum-marosimlar, bayramlarda namoyon bo'ladi.

Taqvimiy bayramlar. Ukrainlar ijtimoiy hayotlarida taqvimiy bayram va marosimlar muhim o'rin tutadi. Ularning ko'pchiligi xristian taqvimiga moslashtirilgan. Xususan, svyatki bayrami kechasida o'tkaziladigan ziyofatlar, non, don, fol ochish, karnavallar, kolyadki va shedrovkalar bilan bog'liq afsungarlik harakatlari kuzatiladi. Pasxada sayllar, birgalashib qo'shiq aytish, raqslarga tushish, marosim taomlari: kulich, bo'yalgan tuxumlar, kolbasa, qovurilgan cho'chqa bolasi, asal iste'mol qilish va boshqalar qishloqlarda hozirga qadar o'tkaziladi.

Oilaviy marosimlar. Ukrainlarning zamonaviy nikoh to'ylarida qishloqdami yoki shaharda bo'lishidan qat'i nazar, an'anaviy to'ylardagi ko'pgina urf-odatlar saqlangan. Unga sovchilik, karavay udumi, sovg'alar almashish, kelinning sepini keltirish, «to'y poyezdi», «jo'ralar» va «boyar», kelin haq to'lash, kelin-kuyovni tantanali

kutib olish, to‘y ziyofati kabilar kiradi. So‘nggi yillarda cherkovda nikoh marosimini o‘tkazish tobora keng tus olib bormoqda.

Farzand tug‘ilishi va tarbiyasi bilan bog‘liq ko‘plab eski an‘analar, doya ayollar bilan birgalikda yo‘qolib ketdi. Eski odatlardan saqlangan chaqaloqqa sovg‘a keltirish, cherkovda chaqaloni cho‘qintirib kum va kuma tanlashning tiklanishini ko‘rsatish mumkin.

Dafn marosimi bilan bog‘liq an‘analar qisman saqlanib kelmoqda. Tunda marhum oldida o‘tirib chiqish, psaltirni o‘qish, dindorlarga cherkovda janoza o‘tkazish ular qatorida. Dafndan qaytib darhol xotirlash ziyofatini, to‘qqizini, qirqini, yilini o‘tkazishda xotirlash turli cherkov bayramlari, jumladan, Pasxaga qo‘shib o‘tkazilishi ham keng tarqalgan.

Zamonaviy Ukraina aholisi tarkibidagi etnik guruhlar. Ukrainada 130 dan ortiq millat, xalq, elat vakillari yashaydi. Ular orasida eng ko‘p sonlisi ruslardir.

Qrim va Xerson viloyatlarida ko‘plab qrim-tatarlari yashamoqda. Ular turkiy tilli (xazar, qipchoq, mo‘g‘ul va boshqalarning) qabilalarning mahalliy tavlrlar, kimmeriyalar, alanlar bilan aralashuvidan shakllanganlar.

Siganlar XV asrdan Yevropada ko‘chib yurib Ukrainaga XVII asrda kelib qolgan. Xerson, Zaparojye, Odessa viloyatlarida, Qrimda yashaydilar.

Yahudiylar – yid, ayid. Tillari ivrit. Ukraina yahudiylari bugungi kunda rus va ukrain tillarida so‘zlashadilar.

17.3. Moldova

Umumiy ma’lumotlar. Moldova Respublikasi deyarli to‘liq Dnestr va Prut daryolari oralig‘ida joylashgan. Faqat Pridnestrovye rayoni Dnestrning chap sohilida bo‘lib, unda moldovanlar, ukrainlar, ruslar aralash yashaydi. Moldovaning shimolida ukrainlar Beletsk dashtida, Kodri o‘rmonli adirlarida – moldovanlar va Bujak (turkcha – burchak)-gagauzlar joylashgan.

Hozirgi Moldovaning tarixiy nomi Bessarabiya, Moldova toponimi esa Bessarabiyaning gʻarbiy Prutdan Karpat togʻlarigacha yerlari nomlangan. Bessarabiya uzoq asrlar Usmoniy turklar taʼsirida boʻlgan.

Buxarest sharnomasiga koʻra (1812) Bessarabiya Rossiya tarkibiga, Prutorti Moldovasi (Moldova knyazligi) Valaxiya bilan birga 1859-yili hozirgi Ruminiyaga qoʻshilgan.

XX asr davomida Moldova taqdiri bir necha marta keskin oʻzgargan. 1918-yili uni Ruminiya egallaydi. SSSR 1940-yil Bessarabiyaning qaytarib Moldova Sovet Respublikasini tuzadi. Moldova 1991-yil mustaqillikka erishib, bugungi kunda Yevropa hamjamiyatiga kirish harakatida.

Aholining etnik tarkibi. Moldovanlar etnogenezi. Moldova hududi qadim zamonlardan Qora dengiz boʻyi dashtlaridan Bolqon yarimoroliga migratsiya yoʻlida joylashgan.

Mil. avv. II–I mingyilliklarda bu hududda frakiyaliklarga yaqin dehqonchilik qabilalari yashagan. Gerodot davrida (mil. avv. V asr) bu hududda skiflar, Strabon davrida (I asr) oʻzaro qarindosh get va dan qabilalari, sarmatlar (eroniyalar) joylashgan.

Dastlab rimliklar milodiy II asr oxirida gotlar, IV asrdan xunnlar, soʻng turkiy qabilalar – bijanaklar, qipchoqlar, tatarlar kelib oʻrnashgan. Moldova orqali turkiy bulgʻor qabilalari Bolqonga, madyarlar (hozirgi vengerlar ajdodlari) Pannoniyaga oʻtganlar.

Vlaxlar etnik jamoasi frakiylar-romanlar aralashuvidan vujudga keladi. Ulardan XIV–XV asrlarda moldovanlar ajralib chiqqanlar.

Antropologik jihatdan moldovanlar oʻrta boʻyli, yumaloq bosh, qora soch va koʻzi qora. Eng zich yashaydigan joylari Kodri. Moldovanlar soni 3,5 mln.ga yaqin.

Moldova tili roman til guruhining sharqiy shoxobchasiga kirib, xalq lotin tili asosida shakllangan. Adabiy moldova tili XVII asrda vujudga kelgan.

Moldovanlar qoʻshnilari. Moldovaning shimoliy rayonlarida yashaydigan ukrainlar oʻzlarini rusnaklar deb atashadi. Ularning ajdodlari zaporojyeliklar boʻlgan deyishadi.

Moldovadagi ruslar krepostnoy qaramlik, og‘ir soliqlar, pomeshchiklar tayziqi tufayli XVII asr oxiridan qochib kelganlar avlodlaridir.

Gagauzlar Moldovaning janubida yashaydigan turkiy aholi, ularning umumiy soni 120 ming, undan 150 mingi Moldovada yashaydi. Olimlarning fikricha, gagauzlarning ajdodlari qipchoqlar va bijanaklar bo‘lgan. Tillari turkiy tillar guruhining o‘g‘uz kichik guruhida, dini bo‘yicha pravoslavlar.

Siganlar Moldovaga XV asrda kela boshlagan. Temirchilik, taqachilik, musiqa, raqslar bilan shug‘ullanganlar. Moldovada yana bolgarlar va yahudiylar ham yashaydi.

Moldovaliklar xo‘jalik mashg‘ulotlari. Donli ekinlardan Moldovada makkajo‘xori yetakchi o‘rinda. Bu ekinning Dunaybo‘yi knyazliklarida joriy etilishini Kantakuzin nomi bilan (XVII asr) bog‘lanadi. Makka moldovanlarda keng tarqalib, undan quyuq bo‘tqani mamaliga kesib non sifatida yeyishadi. Uni odatda brinza bilan yeyishadi.

Uzum yetishtirish bilan antik davrdan shug‘ullanishadi. Vinoni turli marosimlarda ichishgan. Vino orqali o‘tgan ajdodlar bilan ramziy aloqa o‘rnatilgan.

Uy-joylar. O‘tmishda moldovanlar uylari devorlari somon va molgo‘ngi qo‘shib tayyorlangan g‘ishtdan qurilgan. Uyning tomi somon yoki qamish bilan yopilgan. O‘rmonli hududlarda an‘anaviy qurilish ashyosi yog‘och bo‘lgan. Uyning old qismi moldovanlarda kase-mare (katta uy) deyilgan. Uyning ichi va tashqarisi ohak bilan oqlangan. Uyning ichki qismi gilam (devor va polda)lar bilan bezatilgan. Zamonaviy uylar g‘ishtdan, toshdan, shlakobetondan va boshqa ashyolardan qurilmoqda.

O‘tmishda qo‘shnichilik jamoasi an‘analari kuchli bo‘lgan moldovan qishloqlarida uyni butun qishloq ahli ko‘magida qurilgan. Odamlar hasharga bayramga borgandek borishgan. Klaka deb nomlangan ommaviy hasharlar boshqa tadbirlar, jumladan makka donini tozalashda ham qo‘llanilgan.

Folklor va madaniyat. Moldovanlarning milliy raqslari xora yoki jok (lot. yokus – o‘yin) deb nomlangan. Uni cho‘ponlar nayi –

fluera musiqasi ostida davra bo'lib erkak va ayollar qo'l ushlab o'tkazishgan. Moldovada lirik xalq qo'shiqlarini ham (doyna) yaxshi ko'rishadi. Dastlab doyna cho'ponlar qo'shig'i bo'lgan, uning birinchi qismi sekiri, cho'ponning og'ir hayotidan nolishi singari, ikkinchi qismi tezlashib raqsga tushishga undaydigan qilib aytilgan.

Moldovada mashhur fan va madaniyat arboblari geograf A.S. Berg. shifokor N. Sklifosovskiy, me'mor A.Shusev va boshqalar yashab ijod qilganlar.

Savol va topshiriqlar

1. Belaruslarning tillari, antropologik tiplari va etnik tarixi haqida gapirib bering.
2. Belaruslar xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini so'zlab bering.
3. Belaruslar uy-joylari, kiyimlari va taomlaridagi transformatsiya jarayonlari qanday kechmoqda?
4. Oila, oilaviy turmush, taqvimiy marosimlarni so'zlab bering.
5. Ukrainlar tili, irqi va etnik tarixiga oid ma'lumotlarni keltiring.
6. Ukrainlar xo'jaligi va hunarmandchiligi nimalari bilan xususiyatlanadi?
7. Aholining uy-joylari, kiyimlari, taomlari haqida gapirib bering.
8. Ukrainlarda oilaviy marosimlar va taqvimiy bayramlarni ifodalab bering.
9. Moldovanlar etnik tarkibi, tillari haqida gapiring.
10. Moldovaliklar xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyatidan nimalarni eslab qoldingiz?

18-BOB. BOLTIQBO‘YI XALQLARI

Boltiq dengizining janubiy-sharqiy sohilida uchta: Estoniya (maydoni 45 ming km², aholisi 1,4 mln.), Latviya (maydoni 64,5 ming km², aholisi 1,9 mln.) va Litva (maydoni 65 ming km², aholisi 2,7 mln. kishi) davlatlari joylashgan.

18.1. Aholining shakllanishi

Boltiqbo‘yida qadim zamonlardan ikki til oilasiga – ural (fin-ugor guruhi) va hind-yevropa (letto-litov guruhi) tillariga mansub aholi yashagan. Mil. avv. III mingyillik oxiri – II mingyillik boshlarida Boltiqbo‘yining janubiy-sharqiy hududlarida letto-litov qabilalari – latish va litvaliklar ajdodlari ham janubdan kelib joylashgan. Ular ma’lum muddat qo‘shnichilikda yashagan. Asta-sekin hududning janubiy va markaziy qismida boltiq tillari, shimolda fin tili ustunligi o‘rnatiladi.

Litvaliklar, latishlar va estonlarning xalq sifatida shakllanishi IX–XII asrlarda bo‘lgan. Keyingi asrlarda hududga daniyaliklar, nemislar tazyiqi boshlandi. Livoniya ordeni ritsarlari (1237) XIII asrda Latviya va Estoniyada mustahkam o‘rnashadi. Nemis feodallari egallangan yerlarni undagi dehqonlari bilan bo‘lib olishgan. Shaharlarga ham nemislarning ko‘plab guruhlar kelib joylashadilar. Yillar o‘tib Livoniyaning nufuzli aholisi pomeschik, ruhoniylar, sex hunarmandlari aksari mahalliy (ostdzey) nemislardan bo‘ladi. Tub aholi esa dehqonchilik bilan shug‘ullangan.

Hokimiyatning qo‘llashida latishlar va estonlarda katolik dini tarqala boshlaydi. XVI asrdan Yevropadan tarqalgan lyuteranlikni ko‘proq pomeschchiklar qabul qilganlar. Ular mahalliy dehqonlarni ham lyuteranlikka o‘tkazganlar. Latish, eston va liv tillaridagi lyuteran tilidagi diniy kitoblar 1525-yilda Lyubek shahrida chop etila boshlanadi.

Boltiqbo‘yi xalqlaridan faqat litvaliklar 1240-yili kuchli davlat – Buyuk Litva knyazligini tuzadilar. Litvaliklar nemis ritsarlariga qattiq qarshilik ko‘rsatib, faqat g‘arbiy litvaliklar (jemaytlar) XIII asrdan nemislarning Tevton ordeni ritsarlari tomonidan bosib olinadi.

Litva va Polsha nemis ritsarlariga qarshi muvaffaqiyatli kurashish maqsadida 1385-yili Krev uniyasini tuzib, Litva knyazi Yagaylo ayni paytda Polsha qiroli ham bo‘lgan. Gryunvald jangida (1410) Polsha-Litva qo‘shinlari nemis ritsarlari qo‘shinini yengadi. Natijada Litva va Polsha o‘z mustaqilligini saqlab qoladi. Litvada 1387-yildan katolitsizm rasman qabul qilina boshlanadi. Polsha va Litva 1569-yili Lyublin uniyasini imzolab, Rech Pospolitaya davlatini tuzadi. XVII asrda Boltiqbo‘yi yerlari uchun Daniya, Shvetsiya, Rossiya orasida qator urushlar bo‘lib, Estoniya shvetsiyaliklar hukmiga o‘tadi. Shvetsiya dvoryanlari ham egallagan hududlarda yirik yerlar egasiga aylanadilar.

Boltiqbo‘yi hududlarida rus aholisi XVII–XVIII asrlardan kela boshlab, ular aksari Rossiyada diniy tayziqqa uchragan staroobryadlar bo‘lgan. Ruslar Litvaning shimoli-sharqida, Latviyaning sharqiy qismida, Rigada, Chud ko‘lining g‘arbiy sohilida joylashgan. XVIII–XIX asr boshlarida deyarli barcha Janubiy-Sharqiy Boltiqbo‘yi Rossiya tomonidan egallanadi. Hududda ruslashtirish siyosati 1863–1864-yillardan Litvadagi qo‘zg‘olon bostirilganidan keyin boshlandi. Lotin yozuvi 1865-yili taqiqlanib, faqat 1904-yil bu taqiq bekor qilinadi. Ruslashtirish siyosati Latviya va Estoniyada ham bo‘lgan.

Latviya va Estoniyada XIX asr o‘rtalaridan sanoat taraqqiyoti yuksalib, ularda ishlash uchun ruslar, ukrainlar, belaruslar ko‘chib kela boshlaydilar. Aholi etnik tarkibining o‘zgarishiga Birinchi jahon urushi, undan keyingi Fuqarolar urushi (1918–1920) katta ta‘sir etadi.

Rossiya 1920-yildan Boltiqbo‘yi davlatlarining mustaqilligini tan oladi. Lekin Germaniya bilan tuzilgan shartnomaga ko‘ra 1940-yilning avgustida Litva, Latviya va Estoniyaga sovet qo‘shinlari kiritilib, ularni Sovet davlatiga qo‘shib olinadi.

Litva, Latviya va Estoniya 1991-yil avgustida mustaqillikka erishib, Yevropa hamjamiyati hamda NATO harbiy bloki a‘zosiga aylanadilar.

18.2. Zamonaviy etnik, antropologik va diniy tarkibi

Mahalliy xalqlar o‘zaro madaniy jihatdan yaqin bo‘lsa-da, ularning barchasi qardosh tillarda so‘zlashmaydilar. Litvaliklar va latishlar hind-yevropa til oilasining boltiq guruhiga kiradi. Estonlar, ularga qardosh kamsonli livlar atigi 100 kishidan ko‘proqni tashkil qiladi, ulardan faqat yarmi liv tilini ona tili deb biladi. Livlar qo‘shni madaniy jihatdan yaqin latishlar bilan aralashib ketgan.

Ruslar Latviyada 33 %, Estoniyada 29 %, Litvada 8% aholini tashkil qiladi. Subetnik guruhlardan setular, latgallar moddiy va ma‘naviy madaniyatlari bo‘yicha qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Antropologik belgilari bo‘yicha litvaliklar, latishlar va estonlar katta yevropeoid irqining shimoliy tipiga kiradi. Badan rangining o‘ta oqligi, malla soch, baland bo‘y, moviyrang yoki qo‘ng‘ir ko‘z, kalla va yuzining kattaligi bilan xususiyatlanadi. Ayni paytda aholining ayrim guruhlarida o‘ziga xos xususiyatlar ham uchraydi.

Aholi diniy tasavvurlari bo‘yicha ham bir xil emas. Litvaliklar aksari katoliklardir. E‘tiqodli latishlarning ko‘pchiligi lyuteran, lekin Sharqiy Latviyada qisman katoliklar ham yetarlicha bor, estonlar – lyuteran va qisman pravoslavlardir. Litvada din hamisha katta o‘rin tutsa, latish va estonlar diniy mutaassiblikda ajralib turganlar. Hozirgi paytda Latviya va Estoniyada Yevropada eng katta foiz ateistlar va dinga e‘tiqod qilmaydiganlar yashaydi.

18.3. Janubiy-Sharqiy Boltiqbo‘yi aholisining an’anaviy va zamonaviy xo‘jaligi, moddiy madaniyati

Estonlar, latishlar va litvaliklar an’anaviy xo‘jaliklar asosini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. O‘tmishda yerni ikki tishli omochning qator xillari bilan haydashgan. Hozirgi paytda yerni shudgorlashda zamonaviy texnikadan foydalanishmoqda, Asosiy ekinlar shimoliy rayonlarda suli va arpa, janubroqda – bug‘doy. Texnik ekinlardan shimolda – kartoshka, janubiy-g‘arbda – zig‘irpoya ekiladi.

Chorvachilikda yirik shoxli qoramol va choʻchqa boqish yetakchi oʻrin tutadi.

Latviya va Estoniyaning sohilboʻyi rayonlarida asosiy xoʻjalik baliqchilik boʻlgan. Shunga qaramay oʻtmishda baliqchilar aholining eng kambagʻal qatlami boʻlib, ular doim qandaydir qoʻshimcha xoʻjalik bilan shugʻullanishga majbur boʻlganlar.

Litvada bogʻdorchilik va polizchilik ham rivojlangan.

XIX asr boshlarida krepostnoy qaramlik bekor qilinguniga qadar, aholini majburiy ishlatish keng qoʻllanilgan. Qishloqlarda uy hunarmandchiligi bilan shugʻullanilgan. Shaharlarda hunarmandchilik nemislar, polyaklar va yahudiylar qoʻlida boʻlgan.

Bolتيqboʻyi xalqlari, ayniqsa, litvaliklar kahrabo qazib olish va unga ishlov berish bilan ham mashgʻul boʻlganlar. Manbalarda yozi-lishicha, mil.avv. 50-yilda rimliklar ulardan yantar sotib olishgan.

Shahar va qishloqlari. Hududdagi koʻplab shaharlar koʻp asrlik tarixga ega. Jumladan, Tallin oʻrnidagi manzilgoh arab geografi Al-Idrisiy tomonidan 1154-yili tilga olingan. Keyinchalik manzilgohda qalʼa qurilib, Toompea deb nomlangan. Daniyaliklar uni 1219-yili egallaganda Revel deb atab, bu nom 1917-yilga qadar saqlangan. Estonlar uni Tallin deb atab, bu «Daniya shahri» maʼnosini bergan. Lyubek kodeksi boʻyicha shahar maqomini olgan Tallin (1248), Ganza ittifoqiga kirib (1285), uning muhim savdo markaziga aylanadi. Shaharning XIII–XVI asrlarda qurilgan qismi bizning kunlarimizgacha yaxshi saqlangan. Riga yozma manbalarda dastlab 1201-yili eslanadi. Nomi shahar yonidan oʻtgan daryochadan olingan. Unga yepiskop Albert va ganzalik nemis savdogarlari asos solishgan. Vilnyus (Litva poytaxti)ga knyaz Gedimanas tomonidan 1323-yili asos solinsa-da, arxeologlarning aytishicha, uning oʻrnidagi aholi manzilgohi ilgari-dan boʻlgan.

Uzoq asrlar davomida shaharlar aholisining katta qismini xorijliklar tashkil qilgan. Qishloq joylarida koʻp hovlilil va yakka hovlilililar ham boʻlgan. Kam uyli qishloqlar (xutorlar) XIX asr oxiridan hudud-da asosiy manzilgohlarga aylanib boradi.

Uy-joylar. Dehqonlar uylari aksari yog'ochdan yo'nib qurilgan. Litvaliklarda an'anaviy uy ilgari bir xonali, o'rtasi ochiq o'choqli (namas) bo'lgan. Litvaning g'arbida bu xildagi uylar XVI asrga qadar ko'p qurilgan. Keyinchalik asosiy uying atrofida qo'shimcha xonalar qurila boshlanib, u ko'p xonali binoga aylangan. O'choqning atrofiga g'isht urib, truba qo'yib (kaminas) kaminga aylantiriladi. Sharqiy rayonlarda ruslarning yog'och uylari namunasidagi (pirkya yoki istaba) inshootlar qurilib, unda rus pechi ham bo'lgan. Xo'jalik binolari alohida joylashgan. Ulardan ombor, ayvon, hovlida hammom qurilgan.

Estoniya va Latviyaning shimolida an'anaviy turar joylar – riga yog'ochdan qurilgan. Uylar somon tomli bo'lgan. Uying orqa bur-chagida pech qurilgan. Dastlab unda tutun uchun truba qilinmagan. XIX asr o'rtalaridan pechlarni tutun chiqadigan moslama bilan qurib unda kuzda xashakni quritishsa, qolgan paytda yashaganlar. Dastlab bir xonali rigalar keyinchalik bir yonidan qo'shimcha xonalar, ikkin-chi tomonidan ombor qurilib, ko'pxonali turar joyga aylana boradi.

Bugungi kunda ko'pchilik litvaliklar: latishlar, estonlar zamo-naviy uylarda yashamoqdalar. Endilikda bu uylarda an'anaviy me'morchilikning ayrim xususiyatlari saqlangan, xolos.

Taomlari. Aholi taomlari asosini o'simlik va sut mahsulotlari tashkil qiladi. Sohilbo'yi rayonlarida baliq asosiy ozuqa bo'lgan.

Estonlar o'tmishda noni (aksari suli unidan) ko'p iste'mol qilishgan. Leyb (non) eston tilida umuman ovqatni anglatadi. Qolgan barcha taomlar (go'sht, baliq, yog' va h.k.lar) ilgari leyvakirvane – nonga qo'shimcha deyilgan. Sutni aksari qatiq tarzida ichishgan. Sutdan tvorog, qaymoq, pishloq tayyorlangan. An'anaviy eston taomlari – arpa yormasidan bo'tqa, karam sho'rva, kartoshka, no'xat sho'rva va turli baliqlardan iborat. Estoniyaning janubida tolqon, nordon arpadan kisel ommalashgan. Taom kvas bilan ichilgan. Go'sht aksari cho'chqaniki bo'lib, bayramlarda iste'mol qilingan.

Latishlar taomlari asosini un-donlar, no'xat, kartoshka, shuningdek, sut va un mahsulotlari tashkil qilgan. Go'shtlardan ko'proq

cho'chqa go'shti ishlatilgan. Latishlar turli baliqlar: seld, kilki, salaka yeyishadi. Birinchi taomlar no'xat, kartoshka va boshqa donlilardan bo'tqalar edi.

Litvaliklar kartoshkadan taomlarni xush ko'radilar. Uni qaymoq, tvarog, sut bilan tortishgan. Sabzavotlardan lavlagi, karam, go'shtli sho'rva qilishadi. Yozda sovuq borshni qaymoq bilan yeyishgan. Ikkinchi taom sifatida oladya, quymoq qirilgan kartoshkadan tayyorlangan. Litvaliklar ham cho'chqa go'shtini ko'proq ishlatadilar.

Janubiy-Sharqiy Boltiqbo'yi xalqlari yevropaliklar taomlarini, ko'proq nemislar, polyaklar va ruslar taomlarini ham o'zlashtirganlar.

Kiyimlar. Janubiy-Sharqiy Boltiqbo'yi xalqlari kiyimlari mahalliy nam, sovuq iqlimga mos. An'anaviy ayollar kiyimlari uzun jun gazlamadan yubka, ko'ylak, kofta, yelkalariga yopinchiqlardan iborat. Turli mahalliy variantlari bo'lishiga qaramasdan Boltiqbo'yi xalqlari kiyimlarida o'xshashlik jihatlari ko'p. Qiz va ayollar bayram kiyimlari zig'ir tolasidan, matodan ko'ylak, jun matodan yubka, yengsiz nimcha yoki kofta, kamarlar, yopinchiq, bosh kiyimlari va h.k.lar bo'lgan. Bayram poyabzali qattiq poshnada soqqisi yumshoq choriqlar edi. Qizlar bosh kiyimi tepasi ochiq gulchambar, tasmalar va h.k. ayollar boshlarini to'liq yopishlari uchun sochiqsimon bosh kiyimi, qalpoqchalar, ro'mollar bo'lgan. Qizlar uylarda yalang bosh yurganlar.

Boltiqbo'yida uch xalq kiyimlari o'z xususiyatlariga ega. Eston ayollari kiyimlari tunikasimon ko'ylak, uning ustidan kalta bluzka (kyaysed) va yo'l-yo'lli yubkalardan iborat. Estoniyaning g'arbida yubkaga turli rangdagi iplardan kashtalar tikishgan. Setu ayollari kiyimlarida yopiq sarafan, kiyimlarida oq, oq-malla ranglar ko'proq uchragan. Kiyimlarini yumaloq-konussimon ko'krak taqinchog'i – fibullar to'ldirgan.

Latish ayollari ham tunikasimon ko'ylaklar va yo'l-yo'l matodan yubkalar kiyganlar. Tepaga koftalar, yengsiz nimchasimon kiyimlar kiyilgan. Uning ustidan oq jundan yoki zig'irpoyadan (ba'zida kashtasi bilan) yelkaga tashlanadigan yopinchiq tashlangan. Latviyaning

g'arbida an'anaviy ayollar kiyimlari metallardan kamar va metallardan taqinchoqlari bo'lgan yorqin – ko'k yopinchiq bilan to'ldirilgan. Latgal ayollari tunikasimon ko'ylak qizil kashtasi bilan, katak yoki oq yubka kiyganlar. Yengsiz va yengli koftalar Latgaliyada keng tarqalmagan. Yelkaga zig'irpoyadan to'qilgan – katak yoki oq yopinchiq tashlangan. Litva ayollar kiyimi ham tunikasimon ko'ylak, yengsiz kofta, tepadan pastga tomon yo'l-yo'l yubka va yelkaga yopinchiqdan tashkil topgan.

Erkaklar an'anaviy kiyimi nisbatan kam o'ziga xoslikka ega bo'lgan. Erkaklar kiyimi asosini barcha xalqlarda to'qilgan gazlama ko'ylak, kalta yoki uzun ishton, kurtka tashkil qilgan. Ustki kiyimlarini jundan yoki teridan kamar bilan bog'lab yurishgan.

Janubiy-Sharqiy Boltiqbo'yi aholisi orasida XIX asr o'rtalaridan ayollarning shahar (yevropacha) kastumlari yoyila boshlab, XX asrning boshlarida barcha hududlarda ayollar kiyimida shahar liboslari yetakchi o'rin egallaydi. Erkaklar an'anaviy kiyimlari ham shahar kastumi tomonida XIX asr o'rtalaridayoq surib chiqarilgan. Bizning kunlarimizda an'anaviy kiyimlarni bayramlar, to'ylarda, turli badiiy havaskorlar ansambllarida ko'rishimiz mumkin. Ba'zida ichki orollarda an'anaviy kiyimdagi ayollarni uchratish mumkin.

18.4. Boltiqbo'yi xalqlarida oilaviy munosabatlar va ma'naviy madaniyat

Janubiy-Sharqiy Boltiqbo'yi aholisi uchun kichik (monogam) oilalar, asosan ota-onalar hamda farzandlarining yashashi ancha vaqtdan buyon odatiy holdir. O'tmishda oilada yagona xo'jayin ota bo'lgan, lekin bu hol uning belida quvvati, ko'zida nuri qolgan paytiga taalluqli bo'lgan edi. Ota xo'jalik ishlarida yetakchilikni uddalay olmasa, mavqe katta o'g'ilga o'tgan. U uy va yer maydoniga merosxo'r bo'lgan. Kichik o'g'illarga ma'lum qism meros tegsa, qizlarga faqat kelinlik sepi berilgan. Ba'zida kichik ukalar oilada xizmatkorlar darajasida bo'lganlar.

Estonlar, latishlar va litvaliklar xalq madaniyatlarida ko‘plab umumiyliklar mavjud. Bu qo‘shiq san‘ati, musiqasi, raqslar va h.k.larda kuzatiladi.

Janubiy-Sharqiy Boltiqbo‘yi xalqlarining milliy uyg‘onishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Bu paytda ko‘plab yangi maktablar qurilib, ularda ona tilida o‘qitish muhimligi masalasi ko‘tarilgan. Ko‘plab klublar ochilib, turli to‘garaklar, havaskorlar jamiyatlari tashkil qilingan. Xalq qo‘shiqlari, rivoyatlari, maqollarini yig‘ish, yozib olish faoliyati boshlanadi. Eston shoiri F. Kreysvald (1803–1882) xalq qo‘shiqlari va rivoyatlari asosida «Kalevipoeg» (Kalevaning o‘g‘li) qissasini yozadi. Latish shoiri A.Pumpur (1841–1903) xalq afsonalari va rivoyatlari asosida «Lachplexis» (Ayiqni yenguvchi) dostonini yaratib, unda latishlarning nemis ritsarlari bilan urushlarini tavsiflagan. Litvaliklarda xalq jangovar dostonlari kam saqlangan. Ayni paytda ularda asosan qizlar ijro etadigan lirik qo‘shiqlar – dastnilar katta o‘rin tutadi. Shunga o‘xshash xalq qo‘shiqlari latishlarda ham tarqalgan. Janubiy-Sharqiy Boltiqbo‘yi xalqlarida jo‘r bo‘lib ijro etiladigan qo‘shiqlar ham ommalashgan. Estonlarda ilk qo‘shiqchilik bayrami 1869-yili o‘tkazilsa, latishlarda 1873-yilda bo‘lgan. Bu bayramlarda ko‘plab qo‘shiqchilik xorlari, professional kompozitorlar va musiqachilar hamda keng qo‘shiq havaskorlari ommasi ishtirok etadi.

Eston, latish, litvaliklar xalq amaliy san‘ati ham rang-barang. Bu badiiy to‘qimachilik, kashtachilik, yog‘och o‘ymakorligi, sopol buyumlar yasash va h.k.lardir.

18.5. Hozirgi kundagi Litva, Latviya va Estoniyadagi etnoslararo munosabatlar

Boltiqbo‘yi davlatlaridagi zamonaviy etnoslararo munosabatlar, ulardagi hokimiyatning rusiyzabon aholiga nisbatan siyosati bilan belgilanmoqda. Ma’lumki, Latviya va Estoniyada rusiyzabon aholi foiz jihatidan ancha ko‘p. Litva hukumati bu borada mahalliy ruslarga nisbatan loyal siyosat olib borib, mustaqillikning dastlabki davrida-

yoq nol variantini e'lon qilib, unga ko'ra, shu sanadan oldin respublika kelib ro'yxatdan o'tib muqim yashayotganlarga millati va tilidan qat'i nazar fuqarolik beriladigan bo'ldi. Natijada ko'pchilik litvalik bo'lmagan aholi bu qonundan foydalandilar.

Latviya va Estoniya hukumatlari nol variantini qabul qilishdan bosh tortdilar. Ushbu respublikalarda fuqarolik 1940-yilgacha yashaganlar va ularning avlodlariga berildi. Tabiiyki, bu toifaga ko'pchilik rusiyzabon aholi kirmaydi. Qolganlar uchun fuqarolik olish qator talablarni bajarish sharti (xususan, davlat tilini bilish, mamlakat tarixi va konstitutsiyasidan imtihon topshirish va h.k.) qo'yiladi. Oqibatda Latviya va Estoniyada ancha rusiyzabon aholi fuqarolik ololmay qoldi. Bu esa ushbu aholi guruhlarining cheklanishiga olib keldi. Latish va eston tillarini bilish davlat tashkilotlariga qabul qilinishida, maorif va oliy ta'lim tizimida og'ishmasdan talab qilinmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Boltiqbo'yi xalqlarining shakllanish bosqichlari qanday kechgan?
2. Internet ma'lumotlari asosida aholining an'anaviy va zamonaviy xo'jaliklarini gapirib bering.
3. Aholining etnik tarkibi, tillari va irqi haqida hikoya qiling.
4. Boltiqbo'yi aholisining turar joylari, taomlaridagi transformatsiyalar qanday kechmoqda?
5. Boltiqbo'yi aholisining kiyimlaridagi etnik jihatlarni ifodalab bering.
6. Aholining ma'naviy madaniyati xususiyatlari qanday?
7. Boltiqbo'yi mamlakatlaridagi etnik munosabatlar va ularning istiqbollari so'zlab bering.

19-BOB. ROSSIYA XALQLARI

Biz Osiyo qit'asi doirasida Sibirning tub aholisi haqida so'z yuritgan edik. Endi Rossiya Federatsiyasining boshqa hududlaridagi etnoslari bilan tanishamiz. Bu boradagi tavsifni eng yirik xalq – ruslardan boshlashimiz tabiiy.

Ruslar joylashishi, tili va shevalari. Ruslar yoki velikoruslar – dunyodagi eng yirik va ko'p sonli xalqlardan biridir. 2018-yilgi aholi ro'yxati bo'yicha ruslar 117 mln. kishi (mamlakat aholisining deyarli 80%)ni tashkil etadi. Yana millionlab ruslar dunyoning boshqa mamlakatlarida (32 mln. atrofida) yashaydilar.

Sharqiy Yevropa hududidan tashqari ruslar nisbatan zich joylashgan rayonlar Adigeya, Buryatiya, Boshqirdiston, qo'shni mamlakatlarda – Ukraina, Belarus, Latviya, Estoniya, Litva, Qozog'iston, Kanada, AQSH va h.k.lardir.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, XIX–XX asrning boshlariga qadar Rossiyadan 3,5 mln. kishi, 1917-yildan keyin 1,5–2 mln. kishi xorijga ketgan.

Rossiya va yaqin xorij mamlakatlaridan tashqari Yevropada 150 ming, Amerikada 1 mln.dan ortiq, Kanadada 70–80 ming, Fransiyada 40–50 ming ruslar yashaydi.

Rus tili hind-yevropa til oilasining sharqiy slavyan guruhiga kiradi. Yozuvi kirillitsa IX asrda joriy etilgan. Aholi ikki «o» harfiga urg'u beruvchi hamda shimoliy rusda «a» harfini ishlatuvchilarga bo'linadi.

Antropologik tasnif. Ruslar katta yevropeoid irqi vakillaridir. Shimoliy oblastlarda atlant-boltiq kichik irqi baland bo'yi, ko'zi va sochining moviyliigi hamda mallaligi bilan xususiyatlanadi. Shimoliy-sharqiy zonada sharqiy-belomor tipiga mansub bo'lgan aholi yashaydi. Janubiy ruslarda O'rtayer dengizi va mongoloid irqi unsurlari uchraydi. Bu ruslarning ko'plab asrlardan buyon mongoloid irqi vakillari bilan o'zaro yaqinlikda yashagani va aralashgani oqibatidir.

Sharqiy rayonlardagi ruslarda (Ural, Volgabo‘yi, Sibir) mongoloidlik belgilari kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Dinlari. Rusda X asr oxiridan pravoslav rasmiy din tusini oladi. Norasmiy jihatdan xristianlikdan oldingi diniy tasavvurlar, staroobryadlar (XVII asrdagi cherkov islohotini qabul qilmaganlar) va boshqa sektalar doimo bo‘lgan. Ruslar maishiy hayotida domovoy, rusalkalar, jin-ajinalarga ishonch uzoq saqlanib qolgan.

19.1. Ruslarning etnik tarixi

Etnogenez. Qadimgi slavyan qabilalari alohida guruhga mil. avv. I mingyillikning ikkinchi yarmida ajraladi. Keyinchalik antik mualliflar asarlarida ularni antlar va venedlar nomlari bilan atashgan. Slavyanlar nomini ilk bor yozma manbalarda VI asrda uchratamiz. Ularning ilk vatanlari Markaziy va Sharqiy Yevropa, aniqrog‘i, Elba va Dnepr daryolari oralig‘i bo‘lgan. Aynan shu hududdan milodiy I mingyillikning birinchi yarmida slavyanlarning bir qismi sharqqa, Dneprning o‘rta va yuqori oqimiga, shimolga – Ilmen ko‘li rayoniga (sharqiy slavyanlar) ko‘chadi.

Sharqiy slavyan qabilalari (polyanlar, drevlyanlar, vyaticlar, krivichlar, ilmen slovenlari va boshqalar) IX asrda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotlari darajasi bo‘yicha davlat tuzish arafasida edilar. Tashqi xavf Osiyo ko‘chmanchi qabilalari: bijanaklar, qipchoqlar hujumlari ushbu jarayon omillaridan biri bo‘ladi. Kiyev Rusi (IX–XII asrlar) doirasida qadimgi rus elati shakllanadi. «Rus» so‘zining kelib chiqishi aniq emas. Rus yerlari tushunchasi XII asrda sharqiy slavyanlar yashagan barcha hududlarni anglatgan. Qadimgi Rus elati keyinchalik shakllangan sharqiy slavyan xalqlari – belaruslar, ruslar, ukrainlarga asos bo‘ladi. Kiyev Rusi davlatiga ko‘plab qo‘shni xalqlar: merya, meshera, ves, vod, ijora va boshqalar qo‘shilgan.

Kiyev Rusi XII–XIII asrlar feodal tarqoqlik davriga kirib, bu hol uni chet bosqinchilari (mo‘g‘ullar, shved va nemis ritsarlari) hujumiga uchratadi. XIV asrdan Rus yerlarining yangi markaz – Moskva atrofida birlashuvi boshlanadi. Moskva davlatining shakllanishi

davomida rus elati, uning oʻzini anglashi, etnik, hudud, xoʻjalik va davlat haqidagi tasavvurlari shakllanadi. XIV–XVI asrlar rus adabiy tilining bosqichma-bosqich shakllanishi davri boʻladi. XVI asr oxirida Rossiyada koʻplab shaharlar hunarmandchilik va savdo markazlariga aylanadi.

Moskva Rusi XVII asrning ikkinchi yarmidan Rossiya deb atala boshlandi. U yirik koʻpmillatli markazlashgan hokimiyatli davlatga aylanadi.

Rus millati. Rus xalqining XVII–XIX asrlarda asta-sekin zamonaviy millatga aylanishi, ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyoti va yangi kapitalistik xoʻjalik va turmush elementlarining shakllanishi bilan bogʻliq edi. Mamlakatning markaziy rayonlarida aholining zich joylashuvi dehqonlarning Volgaboʻyi, Ural, Sibirga koʻchib, u yerlarni koloniyaga aylantirib, oʻzlashtirishiga yoʻl ochadi.

Rossiyada ilgaridan yuqori toifa tarkibiga rus boʻlmagan etnoslar oliy ijtimoiy toifalarini qoʻshish anʼanasi boʻlgan. Soʻnggi feodal jamiyat ijtimoiy strukturasi XVIII asrda shakllanib, unda beshta asosiy toifalar boʻlgan. Dvoryanlar va ruhoniylar soliqlardan ozod qilingan, qolganlar – savdogarlar, meshanlar va dehqonlar – imtiyozli toifalar va butun davlat amaldorlarini taʼminlashga majbur edilar. Jamiyatning ijtimoiy toifalarga boʻlinishi to 1917-yil fevral inqilobiga qadar saqlandi.

Rossiyada XIX asrda 90% dan ortiq aholi dehqonlar boʻlgan. Faqat krepostnoy qaramlikning bekor qilinishi (1861) sanoatning rivojlana borishiga turtki boʻladi.

XX asrning soʻnggi oʻn yilliklarida mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat keskin oʻzgarib, aholining migratsiyaga moyilligi keskin oʻsdi. Ruslar ilgarigi milliy chet viloyatlarni tashlab markaziy va janubiy hududlarga koʻcha boshladi. Natijada koʻplab hududlarda ruslar soni qisqarib bormoqda. Qolaversa, sobiq sovet respublikalaridan, xususan, Oʻzbekistondan Rossiyaga ketgan ruslar ham iqlimi nisbatan yumshoq boʻlgan Rossiya qora tuproq zonasiga, markaziy hududlardagi unchalik yirik boʻlmagan shaharlarga borib joylashganlar.

19.2. Rossiyaning subetnik guruhlari

Rus xalqining joylashgan asosiy hududida ikki sheva: shimoliy va janubiy velikoruslar guruhlari bo'lgan. Bu hududlar orasida o'rta rus zonasi – Oka va Volga havzasi ham mavjud. Mo'g'ullar hukmronligidan keyingi davrda aynan shu hudud rus davlatchiligi asosi, rus elatining rus xalqiga aylangan joyi bo'ladi. Aynan shu hududda umumrus adabiy tili shakllangan. Ko'plab asrlar davomida Sharqiy Yevropa hududlarida tarqalgan rus xalqi guruhlarida xo'jalik, madaniyat va turmushda ma'lum xususiyatlar shakllangan. Ba'zida bu xususiyatlar talaygina. Bu guruhlariga nisbatan subetnik guruhlar atamasi qo'llaniladi.

Smolensk va Pskov oblastlarida madaniyati bo'yicha belaruslarga yaqin subetnik guruh shakllangan, uni ikki xalq orasidagi o'tish tipi deb aytish mumkin.

O'rta Volgabo'yida XVI–XIX asrlarda shakllangan rus aholi moddiy madaniyati va xo'jaligida fin-ugor va Ural-Volgabo'yi turkiy xalqlariga xos madaniy belgilarni uchratishimiz mumkin.

Janubiy velikoruslar tarkibida ilgari «bir hovliliklar» deb nomlangan guruh ajralib turgan. Ular aksari xizmatdagi aholi avlodlari bo'lib, dasht hududlarini qo'riqlash uchun XVI–XVII asrlarda ko'chirilgan. Ular alohida yashaganliklari tufayli qishloqlari, uy-joylari, ayollari kiyimlarida ko'plab o'ziga xosliklar shakllangan.

Shimoliy velikoruslar Oq dengiz, Arxangelsk, Murmansk guberniyalariga borib joylashib: mahalliy geografik nomlar bilan poozerlar, poshexonlar, pomorlar va h.k. nomlar, mahalliy sharoitlarga mos uy-joylar, madaniy-xo'jalik tipi yaratganlar.

19.3. Xo'jalik: an'anaviylik va zamonaviylik

Qishloq xo'jalik mashg'ulotlari. Ruslarning asosiy mashg'ulotlari qadimdan dehqonchilik bo'lgan. Rus dehqonlari yerning tuzilishiga qarab og'ir plug, yengil omoch yoki boshqa tipdagi uskunalari yordamida shudgor qilganlar. Hosilni o'roqlar bilan o'rib, bog'lab,

ovin deb nomlangan maxsus xonalarda quritishgan. Donni qo‘l tegirmonlari, shamol yoki suv tegirmonlarida un qilganlar.

Dehqonchilikning eng muhim yo‘nalishi: donli ekinlar – arpa, suli (shimolda), bug‘doy (janubda), qo‘noq, grechixa, no‘xat va h.k.lar bo‘lgan. Texnik ekinlardan zig‘irpoya, kanop ekishib, ulardan olingan toladan mato to‘qishgan. Sabzavotlardan piyoz, karam, turp, dukkaklilar va boshqalar yetishtirilgan. Xo‘jalikning yordamchi sohalariga baliqchilik, ovchilik, termachilik, asal to‘plash (yovvoyi asalarilar asalini olish), qo‘ziqorin, o‘rmon mevalari terish kirgan.

Chorvachilik ham xo‘jalikda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan. Yirik shoxli mol omochga, plugga qo‘shilishidan tashqari go‘sht, sut mahsulotlari manbayi bo‘lgan. Cho‘chqa boqish Rossiyaning deyarli barcha hududlarida keng tarqalgan.

XIX asrdan qishloq xo‘jaligidagi sezilarli o‘zgarishlar boshlangan. Yangi ekinlar joriy qilinib, avvaldan ekilganlari maydonlari kengaygan. Kartoshka, qandlavlagi, kungaboqar, mamlakat janubida tamaki, uzum, tarvuz yetishtirish kengayadi. Ingichka junli qo‘y boqish faol rivojlana boshlaydi. Shunga qaramasdan Rossiyada ocharchilik tez-tez takrorlanib turgan.

Shaharlar aholisi 70% ga ko‘payganiga qaramay mamlakat aholisining atigi 10% shaharlarda yashagan. Faqat XX asrning 50-yillarida Rossiyada shahar aholisi qishloqnikidan yuqori foizni tashkil eta boshladi.

Hunarmandchilik va sanoat. Ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti, qishloq jamoalarida mehnat taqsimoti, asrlar davomida turli hunarmandchilik sohalarining mustaqil yo‘nalishlarga: kulolchilik, temirchilik, toshkesarlik va boshqalarga bo‘linishiga olib keladi.

Rossiyada krepostnoylik bekor qilinganidan so‘ng kapitalistik taraqqiyotga yo‘l ochilib, yirik industrial rayonlar: Markaziy (Moskva atrofida), Shimoliy-G‘arbiy (Peterburg atrofida), Ural va h.k.lar shakllanadi. Temiryo‘llar quriladi. Metallurgiya, to‘qimachilik va boshqa sanoat turlari rivojlanadi. Burjuaziya va ishchilar sinflari soni o‘sadi. Yirik sanoat bilan birgalikda mayda ishlab chiqarish (teri-ko‘nchilik,

sopol, temirchilik va boshqalarda) yuz-minglab mayda hunarmandlar faoliyat yuritganlar. Millionlab shahar va qishloq aholisi hunarmandchilikni dehqonchilik bilan qoʻshib olib borishgan. Rossiyada dehqonlarning qishloq xoʻjalik ishlari tugagach kuz-qish fasllarida shaharlarga ketib ishlashlari ham keng tus olgan.

19.4. Ruslarning moddiy madaniyati

Qishloqlar va qishloqchalar. Ruslarda yuztadan ortiq xoʻjalik yashaydigan, cherkovi boʻlgan manzilgohlar qishloq deb atalgan. Shimoliy va Shimoliy-Gʻarbiy viloyatlarda XIV asrdan koʻp sonli hovlilari boʻlmagan qishloqchalar vujudga kelgan. Janubiy viloyatlardagi Don, Terek, Kuban daryolari boʻylab yashayotgan kazaklarning aholi punktlari stanitsa deb nomlangan. Sibirda rus mustamlakachilari barpo etgan aholi manzilgohlari – pochinki va zaymishalar boʻlgan.

Shaharlar. Ular Rossiyada paydo boʻlishi va meʼmorchilik-loyiha qiyofalariga koʻra turli-tuman boʻlgan.

Shaharlar hunarmandchilik markazlari, pomeschchiklar uylari, monastirlar atrofida ham vujudga kelgan.

Shaharlar murakkab ijtimoiy tizimga ega boʻlgan. Ijtimoiy yaqin (meshanlar, dvoryanlar, savdogarlar), etnik (ruslar, tatarlar, ukrainlar) yoki kasb-kori boʻyicha yaqin (etikdoʻzlar, temirchilar, qurolsozlar) aholi mavzelar tashkil etishga intilganlar.

XIX asr oxiri – XX asrda ruslar yashaydigan hududlarda shaharlar soni keskin koʻpayadi. Shaharlar Rossiya aholisi turmushi va madaniyatiga katta taʼsir koʻrsatib, muhim etnomadaniy, integratsiya, ichki va tashqi etnoslararo aloqalarning kuchayishiga omil boʻlib xizmat qilgan.

Uy-joylar. Ruslarning uy-joylari turli xil koʻrinishlarda qurilgan. Uylarning koʻrinishiga etnosiyosiy omillar va ijtimoiy tafovutlar taʼsir etgan. Aholining boy qatlamlari uylari sifati va qulayligi boʻyicha kambagʻallarnikidan keskin farq qilgan. Dehqonlar turar joylarida mahalliy xususiyatlar kuzatilsa, shaharlarda ham bu xildagi keskin farqlar saqlangan.

Shimoliy hududlar turar joylari keskin tabiiy iqlim sharoitida shakllangan Arxangelsk, Novgorod, Vologda va yana qator shimoliy viloyatlarda o'rmonlarning ko'pligi uylarning yog'ochdan yo'nib (vyantsi) yasalishiga asos bo'ladi. Yog'ochlarni bir-biriga mahkamlashning qator usullari mavjud. Shimolga qanchalik uzoqlashsa, dehqonlar uylari shunchalik baland qurilgan. Shimolda uylar ikki qavatli bo'lib, tomi ikki tomonlama qilib yopilgan. Shu tariqa bitta binoda pastda mol uchun og'ilxona, pichan va qishloq xo'jalik qurollari bo'lsa, tepada yashash xonalari joylashgan. Bunday qurilish majmuasini uy-hovli deb atash mumkin. Shimoliy rus viloyatlarida uch xonali uy eng keng tarqalgan bo'lib, xo'jalik binolari bilan birga ko'cha yuzida uzun inshoot ko'rinishida bo'ladi. Uyning eshiklari, derazalari va boshqa qismlari o'yma naqshli me'moriy elementlari bilan bezatilgan.

Moskva, Vyatka, Ryazanning shimolida, Kaluga va boshqa guberniyalarda o'rta rus uy-joylar tipi kengroq tarqalgan. Uni mustaqil tipdan ko'ra, o'tish ko'rinishidagi turar joylar deb atagan ma'qul. Uylar yog'ochdan qurilgan. Lekin bu viloyatlarda uylarni baland, ustma-ust qurishga hojat bo'lmaganidan bir qavatli qurilgan. Tomini ikki yoki to'rt yoqlama qilib, ustini somon (poxol) bilan yopishgan. Uyni odatda uch xonali qilib qurishgan. Xo'jalik binolari asosan uyni yonidan yoki orqasidan tiklangan. Uyning old tomoni derazalari naqshlangan taxtalar bilan bezatilgan.

Rossiyaning Yevropa qismi janubiy rayonlarida boshqa tipdagi uy-joylar bino qilingan. Bu turar joylarning belaruslar va ukrainlar uylari bilan umumiy elementlari ko'p. Yog'ochdan yo'nib qurilgan uylardan tashqari, bu rayonlarda turlukdan (daraxt shoxlaridan) mustahkam bo'ya to'qib uning ustidan loy bilan suvalgan. Somonli loydandan devor yoki xom g'ishtdan qurilgan uylar bo'lib, yog'och uylardan boshqalari suvalib, tashqi va ichki tomondan oqlangan. Bunday uylar aksari bir qavatli bo'lib, taxtadan poli, ko'pincha tuproqli poli va to'rt tomonlama, somonli tomi bilan xususiyatlangan. Uylar ikki yoki uch xonali bo'lgan, ko'chada uyni orqa devori qaragan hovli ochiq bo'lib, xo'jalik binolari erkin joylashtirilgan. Hozirgi kunda bunday

tipdagi klassik uylarni uchratish mushkul. Endilikda bu hududlarda nisbatan qulay, g'ishtli uylar qurilmoqda.

XX asrning o'rtalaridan uy-joylar loyihasi va qurilishi soddalahshib, standartlashib bordi. Ma'lum tipdagi loyiha bo'yicha qurilishlar keng tus oldi. Uyning ichida mebel, maishiy texnika ham barchada bir xil: oshxona, yotoqxon, bolalar xonalari uchun zarur mebellar yildan yilga ko'payib bordi. An'anaviy me'morchilik elementlaridan turli bezaklar, dekor, yog'och o'ymakorlik namunalari saqlanib qolgan, xolos.

Kiyim-kechaklar. Etnografik materiallar rus xalq kiyimlarining uchta asosiy kompleksga: shimoliy rus, janubiy rus va o'rta rusga bo'linishini ko'rsatadi. Ularning areallari shevalaridagi tafovutlar rayonlari bilan deyarli mos keladi. Ayrim lokal variantlar: g'arbiy rus kiyimlari kompleksi, sibir-starobryadlari, kazaklar kiyimlari va h.k.lar ham mavjud.

Rus ayoli va erkaklari xalq liboslari asosini zig'ir tolasi yoki kanopdan to'qilgan mato tashkil qiladi. Uning bichimi tunikasimon deb nomlanadi. Bu xildagi ko'ylakning bichimi yengil bo'lib, matoning bukilgan joyida boshni kiritish uchun kesib joy qilingan. Ikki yoni tepada yeng qo'yiladigan joygacha tikilgan. Qizlar uchun o'tmishda bu ko'ylak ham uyda, ham tashqarida kiyishga mo'ljallangan, ayollar esa ustidan ustki kiyim kiyganlar.

Shimoliy rus ayollari kiyimi kompleksida ko'ylakdan tashqari sarafan kiyilgan. Uni turli matodan, turli rangdagi gazlamalardan tikishgan. Shamolda bosh kiyimlari ham turlicha bo'lgan. Kokoshnik ustidan ro'mol, kashtalangan yopinchiq yoki oddiy ro'mol o'rab yurishgan. Qizlar yalangbosh yoki yengil tasma, gulchambar, bog'ich bilan yurishlari mumkin edi. Ayollar kiyimlarining majburiy elementi kamar taqish bo'lib, ular bilan bog'liq ko'plab udum-odatlar bor.

Janubiy rus ayollari kiyimi kompleksida ham uzun ko'ylak, ponyova o'rab (to'kilmagan) kiyiladigan ponyova (yupqa) bo'lgan. Ponyova turli rangdagi matolardan qilingan. Ayollar oldilarida zapon deb nomlangan fartuk kiyganlar.

Janubiy rus ayollari kiyimlari ichida eng murakkabi bosh kiyimlari edi. Ulardan biri – «hakka» bir necha qismdan iborat bo‘lib, ba’zida shox ko‘rinishini olgan. Uning asosini yelimgan mato (kichka) tashkil qilib, uning ustidan sochiqlarni turli usullarda bog‘lashgan va o‘rashgan.

O‘rta rus ayollari kiyimlari kompleksi shimoliy rus va janubiy rus kastumlari xususiyatlarini mujassamlagan, uning uchun xususiyatli jihat XIX asrda yubka, koftalarning kiyila boshlanishidir. An’anaviy xalq kiyimlarini aholi hayotidan aynan shu jarayon surib chiqardi.

Rus dehqonlari erkaklar kiyimlari turlari ko‘p bo‘lmagan. To‘g‘ri kesilgan ko‘krak kesimi zig‘ir tolasidan to‘qilgan matodan yoki movutdan tikilgan ishton juda keng bo‘lmagan. Bosh kiyimlari XIX asrda kigizdan shlyapa, baland silindrik qalpoqlar, qishda qo‘y terisidan turli fasondagi (malaxay, treux) telpaklar kiyilgan.

Ustki kiyimlar erkaklarda ham, ayollarda ham bir xil qo‘y terisidan po‘stin, zipun va boshqalar bo‘lgan. Dehqonlar oyoq kiyimlarida qator regional tafovutlar bo‘lgan. Eng ko‘p kiyiladigani ko‘proq choriq, daraxt po‘stlog‘i tolasidan, ba’zida arqondan to‘qishgan. Ayrim joylarda ishlov berilmagan teridan (porshna) oyoq kiyimi qilingan. Boy kishilar, teridan baland soqqili etiklar kiyganlar. XIX asr boshlaridan baland etiklar, kigizdan valenkilar kiyila boshlanadi. XIX asr oxirida rus qishloqlariga fabrika poyabzali va rezina kalishlar kira boshladi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, rus aholisi kiyimlarida jamiyatning ijtimoiy toifaviy bo‘linishi ham o‘z aksini topgan. Ayniqsa, dvoryanlar kiyimlari ajralib turgan. Uni G‘arbiy Yevropa namunalarida, modaga qat’iy rioya qilgan holda tikishgan. Savdogarlar, meshanlar ham o‘z toifalariga monand kiyinishgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida rus kastumlari sanoat darajasida kiyimlarni tayyorlash va sotish, ko‘plab shahar modasi zig‘ir tolasidan to‘qilgan matodan yoki movutdan tikilgan ishton juda keng bo‘lmagan. Bosh kiyimlari XIX asrda kigizdan shlyapa, baland silindrik qalpoqlar, qishda qo‘y terisidan turli fasondagi (malaxay, treux) telpaklar kiyilgan.

Hozirgi kunda ruslarning shahar va qishloq aholisi kiyimlari bir-biridan farq qilmaydi. An'anaviy xalq kiyimlarini badiiy xalq ansambllari ishtirokchilarida, folklor jamoalarida, muzeylarda ko'rish mumkin. Bizning davrimizda milliy kiyimlarga qiziqish kuchaymoqda. Kashtachilik milliy naqsh san'ati o'z mavqeyini saqlab kelmoqda.

19.5. Jamoa munosabatlari va oilaviy turmush

Jamoa. Rossiya qishloqlari hayotini tashkil etishdagi o'ziga xos xususiyati qo'shniçilik jamoasining bo'lishida edi. Jamoada o'rmon, o'tloq, suv havzalari, xashak o'rish uchun dalalar singari mulklari bo'lgan. Ekin maydonlari jamoa a'zolariga bo'linib, har bir oila tomonidan o'z mehnat qurollari bilan ishlov berilgan. Yig'ilgan hosildan pomeshchikka obrok, davlatga soliq to'langanidan so'ng qolgani oila mulkiga aylangan.

Rus qishloq jamoasi o'zining ijtimoiy-iqtisodiy holati bo'yicha xilma-xil bo'lib, bu faqat mulkchilikda emas, ba'zida etnik tarkibda ham kuzatiladi. Jamoa qator ijtimoiy-iqtisodiy va mafkuraviy vazifalarni bajargan. Xasharlar, bayramlar, to'ylarni tashkil qilish ham jamoa an'alariga kirgan. Jamoani saylangan oqsoqol boshqargan. Uni oila boshliqlari yig'inida saylashgan.

Oila. Ruslarda ham XVIII–XIX asrlarda yirik patriarxal oilalar xususiyatli bo'lgan. Ruslar hayoti oilaviy tashkil etilishining bu xildagi ko'rinishi XX asrning birinchi choragigacha davom etgan. Yirik bo'lmagan oilaning turli variantlari uchragan. Lekin bunday oilalar a'zolari odatda 25–30 kishidan oshmagan. Ayol turmushga chiqar ekan, erining oilasiga kirgan. O'g'illar uylanganlaridan so'ng otasonasi bilin qolib, ular bilan birga umumiy xo'jalik yuritganlar.

Xo'jalikni ko'pchilik bo'lib boshqarish oila a'zolariga ma'lum majburiyatlarni yuklaydi. Xo'jalikni yuritish, oilaning maishiy turmushida qat'iy iyerarxiyaga rioya qilingan. U kichiklarning kattalarga so'zsiz bo'ysunishida, erning xotin ustidan boshchiligida kuzatiladi. Oiladagi o'zaro munosabatlar avtoritar patriarxal xususiyatda

bo'lgan. Uy egasi (bolshak) va uning xotini (bolshuxa) oilaning barcha mablag'lari, a'zolari taqdirini hal etishda mutasaddilik qilganlar.

Kapitalistik munosabatlarning taraqqiyoti rus oilasining ko'plab tomonlariga ta'sir etdi. Ayrim oila a'zolarining shaharga pul ishlagani ketishi, kichiklarning kattalarga so'zsiz bo'ysunishining buzilishi, o'g'illarning o'z huquqlarini namoyish etib, oila mulkidan o'z his-salarini talab qilishlari va boshqalar boshlanadi. Rus oilalaring parchalanishi XIX asr oxirida boshlanadi. Bu jarayon juda uzoq davom etib, mahalliy sharoitlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Oilaning parchalanishi o'zaro munosabatlarga chek qo'yish bo'lmagan, albatta. Shahardami yoki qishloqda yangi ajralib chiqqan oilalarni imkon darajasida katta oilaga yaqinroq joylashtirishga harakat qilingan.

Kichik oilalar ko'pincha ikki avlod – ota-onalar va farzandlaridan iborat bo'ladi. Kichik monogam oilaning ichki tizimi ancha demokratik. Bu jarayonlarning taraqqiyoti shaharlarda ishchilar oilalarida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Inqilobdan so'ng sobiq Ittifoqda oila, nikoh masalalarida progressiv qonunlar qabul qilindi. Zamonaviy oilalarda, ayniqsa, shaharlarda milliy aralash nikohlar ko'payib bormoqda. Ijtimoiy geterogen tarkibli (eri ishchi, xotini shifokor) oilalar soni ko'payib bormoqda.

Oilaviy marosimlar. Inson hayotidagi muhim bosqichlarning tantanali yoki salobatli bo'lishini nikoh to'yi, farzand tug'ilishi va dafn marosimlari ta'minlaydi.

Nikoh to'yi eng yorqin va tantanali marosimdir. Nikoh udumlari o'zida qadimgi afsungarlik, xalq an'anasini, qo'shni xalqlar madaniy ta'sirini mujassamlagan. Ruslarda ushbu marosim davrlar o'tishi bilan murakkab tus olgan. Nikoh to'yiga uzoq asrlardan buyon faqat oilaviy emas, jamoaviy hodisa, voqea sifatida qaralgan. Ayniqsa, cherkovda nikoh marosimi tantanali o'tkazilib, uning ishtirokchilarida katta taassurot, kelin-kuyovga katta mas'uliyat yuklagan.

XX asrda rus xalqiga ham sovet hokimiyatining ateistik mafkurasi katta salbiy ta'sir o'tkazdi. Rasmiy idoralarda tuzilgan nikoh oilaning

zaiflashuviga olib keldi, minglab bolalarni tirik yetimga aylantirib, bolalar uylariga topshirilishi oddiy holatga aylantirildi.

Dafn marosimlari ham keskin o'zgarishlarga uchradi. Cherkovda cho'qintirilmagan kishining marosimi ham fuqarolik udumiga aylantirilib, asosiy an'ana – bu xotirlash, to'qqizini, qirqini, yilini o'tkazish bo'lib qoldi. Uni ham barcha oilalar, ayniqsa, shahar sharoitida o'tkazilayotgani yo'q.

Ota-onalarini qariyalar uyiga topshirish, uy-joylarni turli hiylanayranglar bilan o'z nomlariga o'tkazib, ota-onalarini ko'chaga chiqarib yuborish faqat shaharlarda emas, qishloqlarda ham omalashib bormoqda. XX asrning oxiri – XXI asrning boshlaridagi rus oilalaridagi vaziyat tobora murakkablashib bormoqda.

Taqvimiy udumlar ruslarda tabiat bilan bog'lanib, bu aholining asosiy faoliyati va hayotini ta'minlash vosita-omillari bilan izohlangan. Bu udumlar negizida sharqiy slavyanlarning qadimiy odatlari elementlari yotadi. Bu udumlar rojdestvo – cho'qinish kompleksi, qishni kuzatish, bahorni qarshilash (maslenitsa), verb haftasi, semik va troitsa, hosil bayrami bilan bog'liq.

19.6. Rus folklori va amaliy san'at

Rus folklori an'anaviy janrlari orasida eng qadimgi turi marosim qo'shiqlaridir. Qo'shiqlar oiladagi muhim voqealarni (oilaviy to'ylar, ulug'lab aytilish, hazil qo'shiqlar, dafn marosimlari), taqvimiy bayramlarni (kolyadka va vesnyankalar) ham qo'shiqlar hamrohligida nishonlashgan.

Rus xalq qo'shiqlari ham syujetlari boyligi bilan ajralib turadi. Unga sevgi, oila haqida, yamshiklar, hazil-satirik va boshqa qo'shiqlar kiradi. Adabiyotning yuksalishi, savodxonlikning tarqalishi bilan Rossiyada rus shoirlari she'rlaridan qo'shiqlar yaratila boshlanadi.

Rus ertaklari ham qiziqarli va turli-tumandir. Ulardagi qahramonlar: Ivan, Vasilisa, Baba yaga, O'lmas Koshey va boshqalar siymosida xalqning hayot mazmuni topqirligi, donishmandligi ko'plab maqollar, matallar va topishmoqlarda o'z aksini topgan.

Rus xalq musiqasi ham rang-barang, unda vokal tomoni instrumentalidan ustun turadi. Rus musiqali asboblariga gusli, doira, nog'ora, nay, balalayka, XIX asrdan gitara, garmon va h.k.lar kirgan.

Qadimdan ruslarda raqs va o'yinlar musiqa yoki qo'shiqlar hamrohligida ijro etilgan. XIX–XX asrlardagi urbanizatsiya va murakkab ijtimoiy jarayonlar rus an'anaviy madaniyatini keskin o'zgartirdi.

Kashtachilik xalq tasviriy san'atining qadimdan keng tarqalgan turidir. Kashtalar yuzlab yillar davomida an'anaviy naqshlarini saqlagan. Xalq turmushida bu naqsh va kashtalar bilan kiyim-kechaklar, sochiqlar, yopgichlar, dasturxonlar bezalgan. XVII asrdan boshlab Rossiyaning ko'plab viloyatlari, ayniqsa, Vologda, Nijegorod va Moskva guberniyalarida nafis to'r (kashtali to'r) to'qish keng tus oldi. Bu nafis san'at markazlarining ayrimlari hozirga qadar saqlanib kelmoqda. Ruslar zardo'zlik, marjonlardan kiyimlarni bezashda foydalanish, gul bosish va h.k. badiiy san'at usullarini ham bilishgan.

Rossiyaning o'rmonli mintaqalarida ilgaridan yog'ochga badiiy ishlov berib, turli o'yma idishlar, o'yinchoqlar, mebellar, mehnat qurollari va boshqalarni yaratganlar. Uylarning devori ham boy va nafis ko'rinishda bo'lgan. XX arning boshlariga qadar qishloqlarda, viloyatlardagi shaharlarda yog'ochdan uylarning derazalarini, old fasadini (old tomonini) naqshinkor bezash keng yoyilgan. Eng boy o'ymakorlik san'ati namunalari shimoldagi va Volgabo'yi qishloq uylarida saqlangan bo'lib, ular XIX asrning ikkinchi yarmida bunyod etilgan.

Volgabo'yi, Uraloldi, Angaraoldi va boshqa rayonlarda uylarni o'simliklardan olingan va yog'li bo'yoqlar bilan bo'yash keng tarqalgan. Badiiy san'at turlaridan biri – beresta qayin daraxti po'stlog'idan turli idishlar yasash, ularga naqshlar tushirish, metallga badiiy ishlov berish, sopol tayyorlash (Gjel, Yaroslavl, Lipetsk, Skopin va h.k.) markazlari bo'lgan. Loydan o'yinchoqlar tayyorlash markazlari Vyatka, Tula, Arxangelsk, Penza guberniyalari bo'lgan. Eng mashhurlari Dimkovoda tayyorlangan o'yinchoqlar edi.

19.7. Rus yozuvchilari asarlarida etnik mavzu

Rus xalqining etnik tarixi uning Yevropa va Osiyo xalqlari bilan keng tarixiy-madaniy aloqalarda bo'lganini tasdiqlaydi.

Rus xalqining ma'naviy madaniyati yuksak rivojlangan adabiyot (A.S. Pushkin, N.A. Nekrasov, L.N. Tolstoy, F.I. Dostoyevskiy, A.P. Chexov va boshqalar)da o'z aksini topib, ularning asarlarida milliy ong o'z aksini topgan. Rus adabiyotining o'ziga xos xususiyati – u o'zida xalq vatanparvarligini mafkuraviy g'oya sifatida mujassamlab, tarixga hurmat, boshqa xalqlarning yutuqlari va madaniyatlariga ehtiromni ifoda etadi. Vatanparvarlik va baynalmilalchilik mavzusi XIX asrda ijod qilgan ko'plab rus yozuvchilari asarlarida kuzatiladi. Xususan, A.S. Pushkin, M.Y. Lermontov, L.N. Tolstoy asarlarida Kavkaz mavzusi alohida o'rin tutadi.

19.8. Ural-Volgabo'yi xalqlari

Aholining shakllanishi tarixi. Mil. avv. I mingyillikda Volga (Itil) havzasiga fin-ugor tilli aholi kelib joylashgan. Ularning avlodlari mil. avv. I mingyillikning ikkinchi yarmidan uchta xalq – mari, mordva va udmurtlarga asos solgan.

Milodiy I mingyillikning birinchi yarmida O'rta Volga va Azov bo'yi dashtlariga turkiy tilli xalqlar, xususan, bulg'orlar kela boshladi. Turkiy xalqlar X–XIII asrlarda ilk feodal davlatlar – Volga Bulg'oriyasini tuzgan. Bu davlat Sharqiy Yevropa iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'rin tutgan.

Volga Bulg'oriyasi aholisi ural-volgabo'yi xalqlari: tatarlar, chuvashlar, qisman boshqirdlarning shakllanishiga asos bo'ladi.

Mo'g'ullar bosqini tufayli Volga Bulg'oriyasi o'z faoliyatini to'xtadi. Keyinchalik bu hududlar Oltin O'rda xonligiga kiritiladi. XV asrda Oltin O'rdadan Qozon xonligi ajralib chiqadi. Rus podshosi Ivan IV Grozniy 1552-yili Qozonni egallab xonlikni tugatadi.

Ural-Volgabo'yi hududi qadimdan Yevropa va Osiyo chegara-sidagi turli irqlar aloqalar zonasi bo'lgan. Tarixiy-etnografik oblast

xalqlari o'z qiyofalarida mongoloidlik va yevropeoidlik xususiyatlarini mujassamlaganlar.

Ural-Volgabo'yi xalqlari orasida eng shimolda joylashgan udmurtlar va besermanlar Kama-Vyatka daryolari havzasida yashaydilar. Udmurtlardan g'arb tomonida mariylar joylashgan. Mintaqaning g'arbi va janubiy-g'arbida mordva xalqi yashab, ular haqidagi ilk yozma ma'lumotlar VI asrga oid. Mordvalar ikki etnik guruhga: erzya va mokshaga bo'linadi. Erzya va mokshalar tili qardosh bo'lsa-da, bir-biridan farq qiladi. Volganing o'ng sohilida chuvash-virellar daryo oqimi yuqorisida, chuvash-anatrilar quyiroqda yashaydilar. Hududning o'rtasida Volgabo'yi tatarlari istiqomat qiladilar. Tatar nomi XIX asrdan ushbu xalqda etnonim sifatida mustahkamlangan. Unga qadar ular o'zlarini bulg'orlar deyishgan. Volgabo'yi tatarlari ikki guruhga: qozon tatarlari va mishar tatarlariga bo'linadi.

Tatarlardan sharqda va janubiy sharqda, Uraloldi va Uralorti rayonlarida boshqirdlar yashaydi. Bu etnonim X asrdan ma'lum. Boshqirdlar xotirasida qadimgi urug'-qabila bo'linishi izlari saqlanib qolgan. Bunday guruhlar soni qirqaqa yaqin (yurmat, burzyan, usergen va h.k.). Bu borada boshqirdlar O'rta Osiyo xalqlariga o'xshashdir.

Yuqoridagi etnoslar soni olti yuz mingdan (mariyliklar) 3 mln. kishigacha (tatarlar), ularning barchasi Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi milliy respublikalardir. Boshqirdiston, Mariy El, Mordoviya, Tatariston, Udmurtiya va Chuvashiyalar ko'p millatli respublikalardir. Ularda ruslar eng yirik etnik guruh, ayni vaqtda tatarlar, chuvashlarning yarmi, mordvalarning uchdan biri o'zga hududlarda yashashadi.

Tillari Ural va Oltoy til oilalariga kiradi. Ural til oilasining perm guruhiga udmurt va besermanlar tillari kiradi. Volga-fin til guruhiga mordva (erzya va moksha) va mariy tillari birlashgan.

Oltoy til oilasi hududda turkiy tillari guruhiga kiruvchi: boshqird, tatar va chuvash tillaridan iborat. Boshqird va tatar tillari qip-

choq guruhiga mansub. Yozuvlari tatarlarda 1927-yilgacha arab alifbosi, 1928–1939-yillari lotin grafikasi, so‘ng kirillcha alifboda bo‘lgan. Qolgan etnoslar yozuvi XIX asrda kirillcha alifbo asosida yaratilgan.

Volgabo‘yi xalqlari xo‘jaliklari dehqonchilik va chorvachilikdan iborat bo‘lib, u mahalliy geografik imkoniyatlar doirasida shakllangan. Yerni plug bilan, xususan, mahalliy kashfiyot – oldida g‘ildiragi bo‘lgan saban bilan ag‘darishgan. Bu ish quroli, olimlarning fikricha, bulg‘orlar davridan ishlatilgan. Volgabo‘yi va Uraloldi hududlarida chorvachilik ham yaxshi rivojlangan. Qo‘y otarlari, yilqi uyurlari, qoramol podalari boshqirdlar xo‘jaligida ko‘chmanchi va yaylov o‘troq chorvachiligida katta o‘rin tutgan.

Ural-Volgabo‘yida yovvoyi asalarilar asalini yig‘ish ham ancha yuksalgan. Keyinchalik sohaning rivojlanishi asalarichilikni eng mashhur kasblardan biriga aylantiradi.

Hozirgi kunda Ural-Volgabo‘yi xalqlari yangi zamonaviy ishlab chiqarish: yuksak texnika va texnologiyaga asoslangan sanoat va agrar sohalarni yuksaltirmoqda.

Chuvashiya avvaldan qulmoq yetishtirish bo‘yicha ixtisoslashgan. U Rossiyaning asosiy qulmoq ishlab chiqaruvchisidir. Boshqirdiston qimizi va asali bilan shuhrat qozongan. Udmurtiya va Mordoviya yog‘och tayyorlash va yog‘ochni qayta ishlash sanoati markazlaridir. Tataristonda uzoq o‘tmishdan ko‘nchilik, po‘stin, oyoq kiyimlari, kigiz, bolish, undan valenkilar tayyorlash bilan shug‘ullanganlar.

Udmurtlar, mariylar, chuvashlar, mordvalar qishloq uylari o‘rtara rus o‘lkasi aholisidikiga o‘xshash yog‘ochdan yo‘nib, ikki tomonlama qilib yopilgan. Bu uylarning ko‘chaga qaragan tomonida uch yoki to‘rtta derazasi bo‘lgan. Volgabo‘yi va Uraloldi qishloqlarida bu xildagi uylar hozirgi kunda ham keng tarqalgan.

Aholining qadimgi udum, marosimlari va odatlari taomlarda saqlanmoqda. Volga-Ural mintaqasi uchun turli piroglar (gum-malar) – ochiq va yopiq ko‘rinishida, go‘shli, sabzavotlardan, kartoshkadan, donlilardan, mevalardan qo‘shib tayyorlash xususiyatlidir. O‘ziga xos piroglar cheryomuxa va kalinadan qilinadi.

Turkiy xalqlar uchun turli go'shtli taomlar: uy kolbasalari (tatar va boshqird qazilari), chuvash shirtani (mol qorniga go'sht qiymasini solib pishirish), boshqird beshbarmog'i, tatarlar chak-chaklari uzoq-uzoqlarda ham mashhur.

Volgabo'yi va Uraloldi fin xalqlari taomlarida quymoq, non, turli bo'tqalar, piroglar, bo'g'irsoqlarning o'rni katta. Chuchvara ham barcha aholi vakillarida milliy taomga aylangan. Uyga kelgan mehmonni yoki yo'l-yo'lakay kirgan yo'lovchini mehmon qilish odati bugungi kungacha saqlangan.

Oila va oilaviy marosimlar. Tatar va boshqirdlarda uy erkaklar va ayollar qismlarga bo'linadi. Uyning isitish vositasi (pechi) joylashgan qismi ayollarniki hisoblanadi.

O'tmishda oilaviy turmush ko'psonli urf-odatlar, marosimlar bilan to'la bo'lgan. Nikoh ota-onalar roziligi bilan tuzilgan. Udmurtlar, mariylar va mordvalarda yoshi katta qizlarning yosh bolalar bilan nikohi holatlari uchragan. Unda uyga qo'shimcha xizmatchi olish asosiy maqsad bo'lgan. Bu hol folklorda ham o'z aksini topgan. Tatar va boshqirdlarda qiz tomonga qalin puli to'lash odati bo'lsa, mordvalarda qadimgi udum – kelinning eri tomondagi erkaklar bilan gaplashmaslikka harakati saqlangan.

XIX asrda ayrim xalqlarda yirik, bo'linmagan oilalar saqlanib, ularda 20–30 tagacha kishi bo'lgan. Bunday oilalardagi munosabatlar haqida biz yuqorida to'xtalgan edik. Endilikda yirik oilalar deyarli uchramaydi. Kichik ikki avlod vakillaridan bo'lgan oilalarda odatda 3–6 ta kishi mavjud, xolos.

Ma'naviy madaniyat. Folklor. Turkiy fin-ugor xalqlari folklor an'analari bir-biridan katta farq qiladi. Xususan, boshqirdlar folklorida qahramonlik dostonlari muhim o'rinni egallaydi. «O'rol botir», «Aqbulat» dostonlarida boshqirdlarning afsonaviy ajdodlari, ularning sehrli qanotli otlari va boshqa syujetlar mavjud. Tatarlar folklorida baytlar, ayniqsa, mashhur, unda shoirlar turli voqealarni adabiy she'riy qissalarga aylantirganlar.

Ural-Volgabo'yi xalqlari folklorida qo'shiqlar alohida o'rin egallaydi. Bu qo'shiqlari aksari tarixiy mavzularga bag'ishlangan.

19.9. Quyi Volgabo‘yi qalmiqlari

Qalmiqlar Qalmog‘iston Respublikasida (poytaxti Elista shahri) mujassam joylashganlar. Ular yashaydigan Volga daryosining quyi oqimi cho‘l-dasht zonasidir. Qalmog‘iston haqida o‘ziga hos tarixiy-etnografik rayon sifatida so‘z yuritilishi mumkin. Hudud O‘rta Osiyo va Qozog‘iston, Ural-Volgabo‘yi, shuningdek, Shimoliy Kavkaz bilan chegaradosh bo‘lishi qalmiqlarning xo‘jalik madaniy tiplarida o‘z aksini topgan.

Jumladan, yaqin o‘tmishda qalmiqlar ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug‘ullanganlar, bu ularni o‘rta osiyoliklar bilan yaqinlashtiradi.

Baliqchilik va qovun-tarvuz yetishtirish Quyi Volgabo‘yi bilan, dehqonchilik va bog‘dorchilik Shimoliy Kavkaz xalqlari bilan aloqalar natijasidir.

Qalmiqlar Yevropaning yagona mo‘g‘ul tilli aholisidir. Ularning ajdodlari oyratlar – markaziy osiyolik qabilalar bo‘lib, hozirgi hududlariga Jung‘oriyadan (Mo‘g‘ulistonning g‘arbidagi tarixiy viloyat) kelganlar. Rossiya chegaralarida XVII asrning boshlarida paydo bo‘lib, XVII asrning ikkinchi yarmida yirik qalmiq xonligini tuzganlar.

XX asrning 20–30-yillaridan qalmiqlar o‘troq hayotga o‘tsalar-da, chorvachilik, eng avvalo, qo‘ychilik ularning xo‘jaligi asosi bo‘lib qolmoqda. Yirik shoxli mollarning qalmiq zoti o‘zining «marmar» go‘shiti bilan nom qozongan.

Deyarli to‘rt asrdan buyon bir-biridan keskin farq qiladigan xalqlar qurshovida yashagan qalmiqlar o‘z mongoloid irqini saqlab, bu borada mo‘g‘ullar va buryatlarga yaqin.

Qalmiqlarning o‘tmishdagi ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi xo‘jaliklari ta’siri ularning taomlari tizimida yaqqol kuzatiladi. Ozuqada sut va undan mahsulotlar, xamir va go‘sh t afzal ko‘riladi.

Ayniqsa, yosh yilqi va qo‘y go‘shiti qadrlanadi. Mevalar, sabzavot hamda ko‘katlar kam, unda ham qo‘shni xalqlar ta’sirida iste’mol qilinadi. Qalmiqlar choyi – jombaga qovurilgan un, tuz, yog‘, sut, muskat yong‘og‘i solishadi.

Qalmiqlarning turmush tarzi keskin o'zgarganligi tufayli ularning moddiy madaniyatlardagi qadimgi unsurlari uzil-kesil yo'qotildi. Jumladan ularning o'tovga o'xshash ko'chma uylari XX asrning birinchi yarmida rus va umumiyevropa turar joylari ta'sirida butunlay yo'qolgan.

Dinlari buddizmning lamaizm turidir. Bu ularni faqat qo'shnilaridan emas, balki barcha yevropa xalqlaridan farqlaydi.

Qalmiqlarning qahramonlik dostonlari «Jangar» XV asrning o'rtalarida yaratilgan. U avloddan avlodga doston tarzida o'tib kelgan.

Qalmiqlar 1943-yili fashistlarga yordam ko'rsatganlikda asossiz ayblanib, Sibirga surgun qilinganlar, bu jazo 13 yil davom etib, ular o'z vatanlariga 1957-yili qaytganlar.

Hozirgi Qalmog'iston Respublikasi aholisining 50% i qalmiqlar, 40% ruslardir. Qalmiqlarning umumiy soni 180 ming kishidir.

19.10. Shimoliy Kavkaz xalqlari

Hududi va etnik tarixi. Shimoliy Kavkaz Rossiya Federatsiyasi tarkibiga kiradi. Geografik jihatidan Shimoliy Kavkaz Yevropaga, Kavkazorti esa G'arbiy Osiyoga kiradi. Ular orasidagi tabiiy chegara – Katta Kavkaz maydoni jihatidan katta bo'lmasa-da, turli-tuman xalqlar, tillar va madaniyatlarning bo'lishi bilan xususiyatlanadi. Bu borada Dog'iston alohida o'rin tutadi. O'rta asr arab geograflari Kavkazni «tillar tog'i» deb bejjiz atamaganlar.

Til borasida xilma-xillikka mahalliy xalqlarning kelgindi etnoslar bilan o'zaro aloqalari ham o'z hissasini qo'shgan. Natijada osetinlar (600 migdan ortiq) eron tilli, qorachoylar (173 ming), bolqorlar (75 ming), qumiqlar (286 ming) turkiy tilli xalqlarga aylanganlar. Antropologik tadqiqotlar ushbu xalqlarning kavkaz tillarida so'zlashuvchi tog'lik guruhlar bilan qardoshligini tasdiqlamoqdalar.

Mahalliy aholining qadimgi tillari so'zsiz kavkaz tillari bo'lib, ular uchun xilma-xillik xususiyatlidir. Dog'istonda bir voaha aholisi

tili, hatto ovul (masalan, Kubachi) o‘z qo‘shnilari tilidan keskin farqlanadi. Ayni paytda yirik til jamoalari – avarlar (594 ming), lazginlar (295 ming), osetinlar va hokazolar mavjud. Bu holning yana bir izohi geografik jihatdan bo‘linib yashash deyish mumkin.

Shimoliy Kavkazda turli etnik nomlar mo‘ldir. Ekzoetnonimlar – boshqa xalqlar tomonidan berilgan etnonimlar; endoetnonimlar – o‘zlariga o‘zlari bergan nomlar. Ulardan chechenlar (1 mln.dan ortiq) yoki ingushlar – bu ekzoetnonimlar o‘zlarini naxchovagalgai (yana bir nomlari vaynaxlar) deb ham ataydilar. Osetinlar kabardinlarni kasagi, bolqorlarni – aslar, chechenlarni – setsenaga, ingushlarni – madal deyishadi.

Shimoliy Kavkaz xalqlarining etnik tarixi ham murakkab. Paleolit davri ashyolarining topilishi hududda odamlarning qadimdan yashab kelayotganini tasdiqlaydi.

Shimoliy Kavkazda qadimda janubdan bir necha migratsiya to‘lqinlari bo‘lgan. Neolitda mil. avv. VII–V mingyilliklarda o‘zlashtirish xo‘jaligidan ishlab chiqarish xo‘jaligiga o‘tila boshlandi.

Hozirgi Checheniston hududida mil. avv. III–II mingyilliklar g‘arbiy tomondan kelgan migrantlar bilan G‘arbiy Osiyodan kelayotgan kura-araks madaniyati aholisi harakati to‘xtatiladi. Ushbu etnik guruhlar assimilatsiyasidan dog‘iston va nax tillari shakllangan. Mil. avv. II mingyillik oxirida Shimoliy Kavkaz aholisi Janubiy-Sharqiy Yevropaning dasht qabilalarining kuchli ta‘siriga uchraydi. Olimlar bu qabilalarning hind-yevropa tilli aholi bo‘lganligini faraz qilishadi.

Markaziy Kavkaz aholisi dashtlardan kelganlar bilan aralashib, til assimilatsiyasiga kirishgan. Odatda bunday holatlarda ikki tillik vujudga kelgan. Kavkazning sharqida va Dog‘istonda dashtlik qo‘shnilarning kelib joylashishi etnik taraqqiyot va mahalliy xalqlar – chechenlar, ingushlar, Dog‘iston xalqlarining tillarini o‘zgartirmaydi. Ayni paytda arxeologiya, tog‘li xalqlar moddiy madaniyatiga sarmat unsurlari kirganligini tasdiqlaydi.

Xunnlarning bostirib kirishi sharqdan boshlanadi. Ular tog‘lardagi vohalarga kirmay, dengizoldi yo‘lagidan o‘tadilar. Xunnlarning bir

qismi tog'oldi adirlari, Kaspiy bo'yida joylashganlar. Ularning tillari turkiy bo'lib, Dog'iston va G'arbiy Kaspiybo'yi aholisining turkiylashishiga turtki beradi.

Xunnlardan so'ng G'arbiy Kavkazga kelgan bulg'orlar ham Shimoliy Kavkaz xalqlarining turkiylashuviga o'z hissalarini qo'shadilar.

Shimoliy Kavkazning tub etnoslari orasida bir xalq borki, uning kelib chiqishi Kavkaz bilan bog'langan emas. Lekin uning tarixi hudud bilan uzviy bog'liq. Bu no'g'aylar (58 ming) bo'lib, ular hozirda Kavkazoldi dashtlarining bir qismini egallaganlar. No'g'aylarning ajdodlari o'tmishda ko'chmanchi hayot kechirganlar, keyinchalik o'troqlashganlar. No'g'ay xalqi tarixi Oltin O'rda xonligi doirasida XIV asr oxirida boshlangan. Dastlab Edigey boshchiligida Mang'it o'rdasi tashkil topgan. Uning qachon No'g'ay nomini olganligi noma'lum.

Asrlar davomida Shimoliy Kavkaz xalqlari ustidan o'z hukmronligini o'rnatish uchun Turkiya, Eron, Rossiya va boshqa davlatlar kurash olib borgan. Bu kurashlarda Rossiya g'olib chiqib, XIX asrning ikkinchi yarmida hududda o'z hukmronligini to'liq o'rnatadi.

Inqilobda so'ng (1917) Shimoliy Kavkazda sovet hokimiyati boshchiligida avtonom respublikalar tizimi yaratilib, u hozirga qadar davom etib kelmoqda. Ikkinchi jahon urushi yillari chechen, ingush, kabardin, bolqor va boshqa xalqlar deportatsiya qilinib, o'z vatanlariga XX asrning 50-yillari oxirida qaytadilar, xolos. Bu xalqlar murakkab sharoitlarda ham o'z tillari, dini, milliy madaniyatlarini asray bildilar.

Xo'jalik. Dehqonchilik. Kavkaz, umuman, Shimoliy Kavkaz, ayniqsa, ko'plab donlilar, poliz va mevalar vatani sifatida tanilgan. Dehqonchilik qadimda boshlanib, ko'pchilik aholining asosiy mashg'uloti bo'lib kelmoqda. Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari aholining asosiy ozig'ini tashkil etadi. Baland tog'lar ustida agar bir parcha yer bo'lsa, mahalliy aholi vakillari undan foydalanган, tog'larda sun'iy ekin maydonlari qilishga intilgan. Xalq rivoyatida istehzoli bir narsa ta'kidlangan. Tog'li kishi ustidagi chakmonini (kigizdan qilingan ustki kiyim) yerga tashlanganda «o'z yerini» topa

olmagan ekan, sababi yer to'lig'icha chakmon ostida qolgan ekan. Bu kichik yer maydonlari tog'dan tushayotganda ayniqsa yaxshi ko'rinadi. Donli ekinlar, sabzavotlardan tashqari bu yerlarda uzum, qovun-tarvuz, behi, o'rik mevalari yetishtiriladi.

Chorvachilik. Dehqonchilik chorvachiliksiz deyarli uchramaydi, sababi yerni omochda haydash, yuk tashish uchun ish hayvonlarining zarurligi qadimdan ma'lum. Otlar aksari minish uchun boqilgani sababli, asosiy tortish kuchi ho'kizlar bo'lgan. Sigirlar va qo'ylar aholini sut va undan mahsulotlar, go'sht bilan ta'minlagan. Osetin-xristianlar cho'chqa ham boqishgan. Parranda boqish ham Shimoliy Kavkaz xalqlari qishloq xo'jaligining barqaror qismidir. Xo'jalikning yordamchi sohalari ov, baliqchilik, asalarichilik, ipakchilik bo'lgan.

Hunarmandchilik. Hunarmandchilik xo'jalik faoliyatida muhim o'rin egallaydi. To'qimachilik, movut to'qish, kulolchilik, gilamdo'zlik, metallga ishlov berish, sangtaroshlik, yog'ochsozlik, suyakka naqsh solish bilan keng aholi qatlamlari shug'ullangan. Dog'istondagi Kubachi qishlog'i oltin va kumushdan turli buyumlar yasovchi ustalarni uzoq mamlakatlarda ham tanishadi. Arab geograflari IX asrda kubachiliklarni forscha «zirahgaron» (sovutsozlar) deb ataganlar. Ushbu qishloq erkaklarining asosiy ishi ma'danga ishlov berish va qurolsozlik bo'lgan. Jang qurollari sovutlari Kavkazda, Eronda, Turkiyada, XIX asr oxirida Rossiya va G'arbiy Yevropada yuqori baholangan. XX asrdan Kubachida zeb-ziynatlar va uy jihozlari (qumg'onlar, qadahlar, choynaklar va hokazolar) yasala boshlanib, bu faoliyat hozirga qadar davom etmoqda.

Xo'jalik va diniy e'tiqodlar, taqvimiy marosimlar. Xo'jalik mashg'ulotlari – hayot asosidir. Yer sug'orish uchun suv, iqlim va boshqa tabiiy sharoitlar – ularning barchasi Shimoliy Kavkaz xalqlarining alohida kuzatuvi va e'zozlashi sababchisi bo'lgan. Yerni aholi muqaddas bilib, unga jahl bilan tupurish, zaruriyatsiz o'tkir uchli narsalarni unga tiqish taqiqlangan. «Yer meni jazolasin» matali yillar o'tib qasam ichish turiga aylangani bejiz emas. Tog'liklar mehnati og'ir bo'lib, asosiy oziq – nonga yetish talay qiyinchiliklarni yengib

o'tishni talab qilgan. Non afsungarlik kuchiga ega hisoblanadi, uni yomon ko'zdan asrash xususiyatiga ega deb bilishgan. Darg'inlar (Dog'iston xalqlaridan biri) tantana va bayramlarda nonni qo'g'irchoq shaklida pishirib, bayramlardan so'ng birgalikda iste'mol qilganlar. Nonni pichoq bilan kesish mumkin bo'lmagan (qo'l bilan sindirilgan), nonning ustidan sakrash taqiqlangan.

Yog'ingarchilik bo'lmasa qurbonlik qilish, bizdagi «sust xotin»ga o'xshash qo'g'irchoq ramzini qilib suv ilohidan yomg'ir so'rashgan.

Chorvachilik ta'minlanganlik, boyluk ramzi bo'lgan. Shuning uchun molning tuyog'ini, boshini ko'paytirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu jarayonning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun turli irim-marosimlar o'tkazilgan. Yomon ko'zlardan asrash uchun otning kalla suyagini molning qo'ralariga o'rnatib qo'yishgan.

Kavkazliklarda butun xo'jalik yili davrlarga bo'linib, turli irim marosimlari bilan nishonlangan. Bu bayramlarning cho'qqisi bahorgi tun va kunning tenglashgani – 22-martda o'tkazilgan. Avarlar va laklarda makka uni, loviya, bug'doy, qora murch, molning (qo'yning) kuzda quritib qo'yilgan oyoqlari va iyaklari, sut va tuz ishlatilgan. Qishloqlarda tunda olov yondirib, qishning ramziy qo'g'irchoq aksini, katta yog'och g'o'lalarni yondirib pastga tashlashgan. Gulxandan sakrab o'tib turli kasalliklardan forig' bo'lishlariga ishonganlar.

Moddiy madaniyat. Shimoliy Kavkaz xalqlari asrlar davomida tabiiy sharoitga mos hayot ta'minotini yaratishgan. Uning muhim qismi an'anaviy maishiy madaniyatdir (qishloqlar, uy-joylar, kiyim-kechaklar, taomlar, mehnat qurollari, transport vositalari va hokazolar).

Qishloqlar. Baland tog'lardagi qishloqlar o'ziga xos va rang-barang. Tabiiy relyefga mos qurilgan uylar ko'rinishidan asalari uyalariga o'xshaydi.

Aholi sonining o'sishi, yerning tanqisligi tog'li aholining tog'oldi va daryolar vohalariga ko'chib tushishiga majbur etgan. Ayrim oilalar bir hovlili bir-biridan nisbatan uzoq joylashgan ovullar tashkil etishganlar. Asta-sekin oila a'zolari ko'payib, yangi uylar qurilgan, ovullar kengayib qishloqlarga aylangan. Zamonaviy qishloqlarda ham qarinar-

doshlarga ozgina imkoniyat tug'ildi deguncha yaqin joydan uy qurib joylashishga harakat qilinadi. O'tmishda uy-joylar tartibsiz qurishgan, hozirda ko'cha va mavzelar tartiblashib bormoqda.

Shaharlar. Shimoliy Kavkazdagi eng qadimgi shahar – Derbent yaqinidagina 2000 yillik yubileyini o'tkazdi. Qolgan shaharlar XVIII–XIX asrlarda bunyod etilgan. Mozdok, Kizlyar shaharlari 1780-yilda tashkil topgan. XIX asrning birinchi yarmida Petrovsk-Port (hozirgi Maxachqala)ga asos solinadi. Vladikavkaz, Grozniy shaharlariga ham shu davrda tamal toshi qo'yilgan. Ushbu shaharlar XIX asr oxiridan yevropalashgan madaniy-maishiy standartlarni tog'li aholiga o'tkazish omiliga aylanadi.

Shaharlarda dastlab rusiyzabon aholi yashagan. Lekin 1920-yillardan boshlab mahalliy xalqlar foizi oshib borgan. Shaharlarda universitetlar, ilmiy markazlar, milliy teatrlar, nashriyotlar, kutubxonalar va madaniyatning boshqa professional sohalari vujudga keladi.

Uy-joylar. Shimoliy Kavkaz xalqlarining zamonaviy turar joylari konstruksiyasi, qurilish ashyolari, ichki ko'rinishi va jihozlari bo'yicha juda o'xshash. O'tmishda tafovutlar katta bo'lgan, o'rmoni bo'lmagan tog'li hududlarda: Dog'istonda uylarni toshdan, Qorachoyda – yog'ochdan qurishgan. Tekislik joylarda asosiy qurilish ashyosi somonli loydan qilingan xom g'isht bo'lgan. Ulardan tashqari, devori bo'yra ustidan loy suvalgan, shuningdek sinchli uylar bo'lgan. Checheniston va Ingushetiyani, Osetiya va qisman Bolqoriyani ba'zida «minoralar mamlakati» deyishgan. Ko'plab tog'li qishloqlarda hozirga qadar yarim vayron bo'lgan uylar orasida viqorli jangovar minoralar uchrab, bu qishloqlarga tengsiz me'moriy ko'rinish beradi. Bu minoralar XVI–XVIII asrlarda bunyod etilgan. Xavf bo'lgan paytlarda ularga bir necha oila yashiringan.

An'anaviy Kavkaz uylarining muhim elementi – o'choq, uyni isitish va taom tayyorlashga xizmat qilgan. O'choqni uy va oila bilan qiyoslangan. Qorachoylarda o'choq oldidagi toshni o'rnatish o'z ahamiyatiga ko'ra uyning asosiga birinchi yog'ochni qo'yishga tenglashtirilib, maxsus duolar bilan o'tkazilgan. O'choq ustidagi zan-

jir, qozon va hatto o'choqdagi ko'mir va kulni ham muqaddas deb bilishgan. O'choq ustidagi zanjir oila birligining ramzi bo'lgan.

An'anaviy Kavkaz uylarida mehmonlar uchun alohida xona – qo'noq (do'st, birodar) qurishgan. Odatda u alohida bino bo'lgan. Unda hech kim yashamaydi, lekin hozirgi kunda ham qishloq uylarida bu inshoot mavjud.

Kiyimlar. Tabiiy-iqlim sharoitlari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va turli shakldagi madaniy aloqalar Shimoliy Kavkaz xalqlari kiyimlarida umumiy xususiyatlarni vujudga keltirgan, bu, ayniqsa, deyarli barcha xalqlarda bir xil bo'lgan erkaklar kiyimida kuzatiladi. Albatta, kamar (teridan, kumush yoki oddiy metallardan qo'shimcha bezak bilan), xanjar; bosh kiyimi, qorako'l teridan yoki boshqa terilardan turli fasondagi telpaklar, kigizdan kundalik bosh kiyimlari bo'lgan. Yo'lga chiqqanda qo'shimcha chakmon va boshliq olingan. Tog'li kishi qanchalik kambag'al bo'lmasin, doim xanjari va kamari bo'lgan.

Ayollar va qizlar kiyimlarining o'zgarmas qismida uzun tunikasimon ko'ylak, ham ishton bo'lgan. Boshi va yelkasini ro'mol bilan yopishgan. Bayramlarda ko'ylak ustidan kumushdan qistirgichlar bilan kaftancha ko'ylaklari tillo iplardan kashtalar bilan bezatilgan.

Ayollar kiyimi qizlarnikidan faqat ayrim jihatlari bilan farq qilgan. Qorachoy va bolqor ayollari boshida ikkita ro'mol – birini tasma sifatida, ikkinchisi ustidan bog'lab kiyishgan. Chechen ayollarida chuxta deb nomlangan (qopchasimon tikilgan), ichiga sochlarini joylashtirib peshonasigacha tortib ustidan tashlagan yupqa ro'mol kashtalari boshlari atrofiga osilib turgan. Dog'iston ayollari kiyimlari va taqinchoqlari ham xilma-xil bo'lgan.

Taomlari. Shimoliy Kavkaz xalqlarining ko'pchiligida taomlari asosi sutli o'simliklardan iborat. Eng avvalo, non ko'ptirilgan yoki xamirturush solinmagan xamirdan qilingan. Abazinlarda bo'tqa (suli unidan), hozir makka yoki bug'doy unidan sovutilib kesib, bo'laklarini issiq holatda pishloq, qatiq, ziravorlar. qayla qo'shib yeyishgan. Bu xamir taom e'zozli hisoblanib, uni aziz mehmonlarga tayyorlashadi.

Odatda Kavkaz xalqlari go'shtli kabobni ko'p iste'mol qilishadi, degan fikr ko'p uchraydi. Amalda esa kavkazliklar mollari soni bilan ko'proq faxrlanishib, go'shtni bayramlarda, to'ylarda yeyishadi.

Kavkazda eng keng tarqalgan mashhur taom – kabobni ilgari endi so'yilgan molning, qo'ying jigari, buyragi va h.k.lardan qilishgan. Aynan shu xildagi kabob delikates (tansiq taom) hisoblanadi. Shimoliy kavkazliklar oshxonasida dog'iston xinkalisi keng yoyilgan. Unda qiymani xamirda, bizdagi mantiga o'xshatib pishirib, sho'rvasi va unda pishirilgan go'sht bo'laklari bilan qo'shib tortiladi. Tog'liklar dasturxonida pishloq, qatiq, qorachoy va bolqorlarda ayron ichimlik sifatida keng tarqalgan. Kavkazliklarning barchasi turli ko'katlar – kinza, ukrop, piyoz, sarimsoq va h.k.larni ko'p iste'mol qilishadi. Shimoliy Kavkazda ham uzumdan turli vinolar ko'p tayyorlanadi.

Oila va oilaviy turmush. Oila – faqat ijtimoiy va xo'jalik birligi emas, balki etnosni yaratuvchi hamda saqlovchi usuldir. Oila qurish masalasiga Kavkazda juda mas'uliyat bilan qarashadi. Oila qurishga monelik qiladigan qator to'siqlar bo'lib, ulardan biri qarindoshlikdir. Ko'pgina Kavkaz xalqlarida to'rtinchi avloddan beri qarindoshlar orasida nikoh taqiqlangan. Qarindoshlar safini kengaytirib nikohga kiruvchilar sonini cheklaydigan odatlardan biri bolaga doyalik qilgan ayol, chaqaloqqa qandaydir sabab bilan ko'krak bergan ayolning oilasi ham kirgan.

Tadqiqotchilar Kavkazdagi otaliq – sun'iy qarindoshlik odatini keng tadqiq etishgan. Bolaning boshqa biron oilada ma'lum muddat bo'lishi, tarbiyalanishi ushbu qarindoshlik turini kengaytirgan. Aksari bola yangi oilada tug'ilganidan 15–16 yoshgacha tarbiyalangan. Otaliqni tanlash, bolaning berilishi, uning qaytishi ko'plab udum-marosimlarning bajarilishi bilan amalga oshirilgan. Adiglarda otaliqlik dehqonlar toifasida kengroq tarqalgan. Odat bu xildagi munosabatlarni qon-qarindoshlikka tenglashtirilgan.

Sun'iy qarindoshlik usullari ko'p bo'lgan. Uning ahamiyati katta ekanligi, bu orqali qonli xun olinishining to'xtatilishini ko'rsatish mumkin. Mojaroni to'xtatish maqsadida 4–10 yoshgacha bo'lgan

o'g'il bolani o'g'irlab, boqib, so'ng sovg'a-salomlar bilan ota-onasiga qaytarishgan. Bizning kunimizda sun'iy qarindoshlikning barcha turlaridan eng qat'iy saqlanayotgani sut qarindoshlikdir.

Yangi oilaning yaratilishi davri – murakkab nikoh to'yi udum-marosimlarini o'tkazayotgan ko'p sonli qarindoshlarning bir necha kun davom etadigan bayramidagi eng muhim paytdir. Yangi oilaga farzand tilash to'y dasturxonida tovuq va tuxumlarning qo'yilishida kuzatiladi. Kelin-kuyovning ustidan uyiga kirishidan oldin konfetlar, don sochishadi.

Shimoliy Kavkazda ham patriarxal oilalar uzoq vaqt hukmronlik qilgan. Ayollar oilada itoatkor holatda bo'lgan.

Ijtimoiy munosabatlar. Shimoliy Kavkaz xalqlarining alohida guruhleri ijtimoiy taraqqiyot darajasi XVIII–XIX asrlarda anchagina farqlangan. Dog'istonliklarda, jumladan, adiglarda feodal jamiyatga xos ijtimoiy tabaqalanish kuzatilsa, vaynaxlarda patriarxal jamoalar, urug'-jamoachilik tartiblari hukm surgan. Qabardinlar, cherkeslar, abazin va avarlarda xonlar, knyazlar, zodagonlar, ularga itoat etuvchi qaram dehqonlar va hatto uy qullari bo'lgan. Ayni paytda adiglarning bir qismi Dog'istonning ayrim xalqlarida dehqonlarning erkin jamoalari bo'lib, ular hech kimning «xo'jayin»ligini tan olishmagan.

Qishloq jamiyatlarida ilgaridan qon-qarindoshlik birlashmalari shakllanib, ular bir necha yirik oilalardan tashkil topgan va qarindoshlik, odat bilan uzviy bog'langan. Chechen va ingushlarda ularni tayp yoki gar, avarlarda tuxum deyilgan. Ushbu xalqlar hayotida birdamlik va o'zaro aloqalarni ta'minlash muhim o'rin tutgan.

Kavkaz xalqlari turli-tuman bo'lsa-da, ularda ko'plab umumiy odat-udumlar shakllangan. Jumladan Kavkaz mehmondo'stligini XIX asrda tadqiqotchilar ijtimoiy hayotning asosiy negizi, qonuni deb atashgan. O'zaro yordam uy qurish, yerga ishlov berish, o'tin tayyorlash va h.k.larda qo'llanilgan. O'zaro yordamni oilaviy marosimlar – to'ylar, dafn va xotira tadbirlari ham talab qilgan. Jumladan to'y harakatlari va to'yona berish, har bir jamoa a'zosi o'z

qarindoshlariga oilasi a'zolariga yordam berganidek qarashishi odat bo'lgan. Kavkazda ham «Uzoqdagi qarindoshdan, yaqindagi qo'shni yaxshi» matali bo'lgan.

Ijtimoiy hayotda odat me'yorlariga qat'iy rioya qilingan. Uni buzish insonning jamoadan quvg'in qilinishiga olib kelishi mumkin edi. Bu odat, udum, marosimlarda diniy e'tiqod bilan uzviy bog'lanmagan, lekin asrlar davomida tog'ning murakkab sharoitida shakllangan «yozilmagan qonuniyatlar»dir.

Folklor va badiiy adabiyot. Shimoliy Kavkaz xalqlari hayotida o'tmish va hozirgi kun ajablanarli holda uyg'unlashib ketgan. Bugungi kunda ularning barchasida yozuv, o'z tillaridagi maorif tizimi, oliy ta'lim, moddiy va ma'naviy madaniyatlari mavjud.

Shimoliy kavkazliklar og'zaki ijodlari ularning turmushi, mehnati va onglarini mujassamlangan. Qo'shiqlar, rivoyatlar, ertaklar, maqollar, matallar, topishmoqlar vatanga, o'z-o'lkasiga muhabbat, jangchining jasurligi, sevganning nazokatli munosabatini tarannum etgan.

Folklorda nart dostonlari Shimoliy Kavkaz xalqlarining ko'pchiligida tarqalsa-da, ayniqsa, osetinlar she'riyatida to'liq namoyon bo'lgan. Dostonlar qahramonlari – pahlavonlar va mehnatkashlar, ovchilar, chorvadorlar, qisman dehqonlarning qahramonlik faoliyatlari, qasos olishlari, ilohlarga qarshi ochiq kurashlari o'z aksini topgan.

Folklor professional badiiy madaniyat, ayniqsa, adabiyotning shakllanishiga asos bo'lgan. Shimoliy Kavkazda adabiyotning she'riyat sohasi ayniqsa yuksalgan. Jumladan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida lezgin shoiri Sulaymon Stalskiy (1869–1937), osetin Kosta Xetagurov (1859–1906), avar Gamzat Sadasa (1877–1951), uning o'g'li Rasul Gamzatov (1923–2003), bolqor shoiri Qaysin Quliyev (1917–1985), qabardin Alim Keshokov (1914–2001)lar O'zbekistonda ham ko'p bo'lib, yozuvchi, shoirlarimiz bilan do'stona munosabatlar o'rnatishgan.

Savol va topshiriqlar

1. Rus xalqining joylashishi, til va shevalari haqida soʻzlab bering.
2. Ruslarning etnik tarixi, rus millatining shakllanishi bosqichlari qanday kechgan?
3. Aholining xoʻjaligida anʻanaviylik va zamonaviylik nimalardan iborat?
4. Ruslar moddiy madaniyatidagi transformatsion jarayonlar haqida nimalarni bilasiz?
5. Ruslarda jamoa munosabatlari va oilaviy turmush qanday kechgan?
6. Ural-Volgaboʻyi xalqlari etnologiyasi haqida nimalarni eslab qoldingiz?
7. Quyi Volgaboʻyi qalmiqlari haqida soʻzlab bering.
8. Shimoliy Kavkaz etnologiyasi haqida nimalarni bilasiz?
9. Shimoliy kavkazliklarning xoʻjaligi, diniy eʼtiqodlari, taqvimiy marosimlari haqida soʻzlang.
10. Kavkaz xalqlari moddiy madaniyati oʻziga xosliklari nimalardan iborat?
11. Kavkazda jamoa tartiblari, oilaviy munosabatlardagi xususiyatlarni tavsiflab bering.

GLOSSARIY

Aborigenlar – u yoki bu hudud, mamlakatning tub aholisi, ularni baʼzida «avtohton» deb ham atashadi.

Akkulturatsiya – oʻzaro muloqot orqali bir xalqning boshqa xalq madaniyatidan maʼlum elementlarini oʻzlashtirishiga aytiladi.

Animizm – dinning ilk turlaridan biri, jon va ruhlarga ishonish, ularga eʼtiqod qilish.

Antropologiya – inson va uning irqalarining kelib chiqishi hamda evolutsiyasini tadqiq etuvchi biologiya fani.

Aparteid – turli etnik irq guruhlarining alohida yashashlarini targʻib etuvchi siyosat.

Areal – yer yuzida maʼlum voqelikning, hodisaning (masalan, hayvon turi, madaniyat shakli, foydali qazilma va h.k.larning) tarqalgan hududi.

Assimilatsiya – etnik jarayonlar turi, ikki etnos orasidagi oʻzaro taʼsir orqali ulardan birining oʻz etnik mansubligini yoʻqotishi. Jarayon tabiiy yoki majburiy koʻrinishda boʻlishi mumkin.

Bilingvizm – etnik jamoaning aʼzolari faoliyatini yuritish uchun ikki tilning ishlatilishi.

Demografiya – aholishunoslik fani, aholining shakllanishi, tizimi alohida hududlarga joylashuvini oʻrganadi.

Diaspora – xalqning oʻzi tugʻilgan yurtidan oʻzga hududda yashaydigan qismi. Diasporalar majburiy koʻchirish, genotsid xavfi va boshqa ijtimoiy sabablar tufayli shakllanishi mumkin.

Dolixokefaliya – inson bosh chanogʻining choʻzinchoq, uzunroq koʻrinishda boʻlishi.

Ekzogamiya – turli etnik guruhlar orasidagi nikoh munosabatlari turi.

Endogamiya – nikohning urugʻ, qabila yoki maʼlum jamoachilik guruhi vakillari orasidagina tuzilishi.

Epikantus – koʻzning yuqori qovogʻi ichidagi teri buklamasi, yosh boʻrtigʻini yopib turadi. Moʻgʻul irqidagi koʻz tuzilishi.

Etniklik – maʼlum etnos yoki etnik guruhlarini boshqalaridan ajratadigan madaniy xususiyatlari majmuyi.

Etnogenez – xalqning kelib chiqishi.

Etnos – maʼlum hududda tarixan shakllangan til, etnik ong, madaniyat etnonimiga ega insonlar guruhi.

Genezis – kelib chiqish, paydo boʻlishi, maʼlum hodisa, voqea yoki insonlar jamiyatining vujudga kelishi va yuksalishiga nisbatan ham qoʻllaniladi.

Inkulturratsiya – insonning madaniyatga kirishishi jarayoni, etnomadaniy tajribani oʻzlashtirishi.

Irq – jismoniy xususiyatlari boʻyicha, kelib chiqishi bir boʻlgan odamlarning tarixiy guruhi.

Kasta – insonlarning biqiq guruhi, ularda alohida anʼanalar, hayot tarzi, xulq meʼyorlari shakllanib boradi.

Konfessiya – din mazhabi, cherkov.

Ksenofobiya – xorijliklarga nisbatan dushmanona munosabat, u oʻzga tilga, hayot tarziga, tafakkurga va h.k.larga nisbatan kuzatiladi.

Magiya – afsungarlik; insonning tabiatdagi narsa, hayvonlar va boshqa kishilarga taʼsir etishiga ishonchga asoslangan, bevosita afsonalar bilan bogʻlangan.

Mentalitet – maʼlum bir insonlar jamoasining fikrlari, diniy eʼtiqodlaridagi yaxlitlik, u madaniy anʼanalarni mustahkamlab, dunyo haqidagi tasavvurni shakllantiradi.

Monogamiya – bir nikohlilik, unda juftlik faqat er-xotinning boʻlishini koʻzda tutadi.

Oykumena – yer yuzasining odamlar yashaydigan qismi.

Poligamiya – koʻp nikohlilik, aksari koʻp xotinlilikka nisbatan ishlatiladi.

Totemizim – dinning ilk turlaridan. Oʻz urugʻi yoki qabilasining kelib chiqishini maʼlum hayvon, qush yoki oʻsimlik turi bilan bogʻlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Mirziyoyev Sh.M.* Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. T.1. –T.: «O‘zbekiston» NMIU, 2017.

2. 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola –T.: «Ma’naviyat», 2017.

3. *Alan Barnard, Jonathan Spencer.* Encyclopedia of social and cultural anthropology. London & New York. 2002.

4. *Barbara A. West.* Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania 2009.

5. *Bargatzky Thomas.* Ethnologie. – Hamburg. 1997.

6. *Burbank V.K.* An Ethnography of Stress. The Social Determinants of Health in Aboriginal Australia. New York. 2011.

7. *Fischer Hans.* Ethnologie. –Berlin; Hamburg, 1998.

8. *Harris Marvin.* Kulturanthropologie. – Frankfurt; New York, 1989.

9. *Hawaiki, Ancestral Polynesia an Essay in Historical Anthropology.* Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York. 2001.

10. *Ingold T.* Making: Anthropology, archaeology, art and architecture. London. 2013

11. *Patrick Vinton Kirch & Roger C. Green.* Hawaiki, Ancestral Polynesia An Essay in Historical Anthropology. Cambridge University Press. 2001.

12. *Robert L. Winzeler.* The Peoples of Southeast Asia Today (Ethnography, Ethnology, and Change in a Complex Region). By Alta-Mira Press. 2011. Printed in the United States of America.

13. *Abdullayev U.* Farg‘ona vodiysida etnoslararo jarayonlar. –Т., 2005.
14. *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: Развитие и взаимодействие. –М., 1989.
15. *Аширов А.* Этнология. –Т., 2014.
16. *Бромлей Ю.В.* Этносоциальные процессы: Теория, история, современность. –М., 1987.
17. *Губаева С.С.* Ферганская долина: этнические процессы на рубеже XIX – XX вв. Саарбрюкен. 2012.
18. *Гумилёв Л.Н.* Конец и вновь начало. –М., 1994.
19. *Джаббаров И.* Древний Хорезм. –М., 2014.
20. *Jabborov I.* Jahon etnologiyasi. – Т.: Yangi asr avlodi, 2005.
21. *Здравомыслов А.Г.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. –М., 1997.
22. *Коул М., Скрибнер С.* Мышление и культура. –М., 1994.
23. *Леви-Стросс К.* Печальные тропики. –М., 1984.
24. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. –М., 1994.
25. *Мид М.* Культура и мир детства. –М., 1988.
26. *Радлов В.В.* Из Сибири. –М., 1989.
27. *Salimov T.O‘.* Avstraliya va Okeaniya xalqlari (O‘quv qo‘llanma). –Т., 2003.
28. Серия: Народы мира. Многотомное издание. – М., 1954–1966.
29. *Стингл М.* Тайнственная Полинезия. –М., 1991.
30. *Тышков В.А.* Очерки теории и политики этничности в России. –М., 1997.
31. *Хейердал Т.* Путешествие на «Контики». –Т., 1985.
32. *Хейердал Т.* Древний человек и океан. –М., 1982.
33. *Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.* Народы. Расы. Культуры. –М., 1985.
34. *Э.Э. Эванс-Притчард.* Нуэры. –М., 1985.
35. Этнический атлас Узбекистана. –Т., 2002.

36. Этнография питания народов зарубежной Азии. –М., 1981.
37. Этнология в США и Канаде. –М., 1989.
38. Этнология. (Под ред. Мисковой Е.В., Мехедова Н.А, Пименова В.В.) – М.: Изд-во «Культура», 2005.

Ilmiy jurnallar:

Journal of Human Evolution.

<https://wiki.ucl.ac.uk/display/Mahara/CG03+-+Journals>

Internet manbalar:

lib.rus.com.

<http://mirknic.com>

genesis.com.

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
Kirish	5
1-BOB. AVSTRALIYA XALQLARI ETNOLOGIYASI	
1.1. Avstraliyaliklar	19
1.2. Anglo-avstraliyaliklar millatining shakllanishi	25
2-BOB. OKEANIYADAGI MIKRONEZIYA, MELANEZIYA VA YANGI GVINEYA OROLLARI ETNOLOGIYASI	
2.1. Umumiy maʼlumotlar	27
2.2. Mikroneziyaliklar. Irqiy tip va tillari	30
2.3. Melaneziyaliklar: antropologik tip va tillari	31
2.4. Papuaslar	33
2.5. Okeaniya xalqlari XX asrda va hozirgi kunda. Siyosiy holat	35
3-BOB. POLINEZIYALIKLAR	
3.1. Polineziya madaniyatining oʻziga xosligi	37
3.2. «Tonggi shafaq dengizchilari»	38
3.3. Polineziyaliklar vatanini izlab	39
3.4. Polineziya davlatlari: kastalari, dinlari va afsonalari	40
3.5. Polineziyaliklar Yevropa sivilizatsiyasi taʼsirida	42
4-BOB. SHIMOLIY VA SHIMOLIY-GʻARBIY AFRIKA ETNOLOGIYASI	
4.1. Antropologik va lingvistik tasnif	46
4.2. Etnik tarix	47
4.3. Xoʻjalik mashgʻulotlari, ijtimoiy tashkilotlar va madaniyat ...	48
5-BOB. TROPIK VA JANUBIY AFRIKA XALQLARI	
5.1. Qora Afrika xalqlari	59
5.2. Qora Afrika xalqlari xoʻjaligi va madaniyati	62

5.3. Qora Afrikada diniy vaziyat	68
5.4. Ma'naviy madaniyatning an'anaviy va yangi ko'rinishlari	71
5.5. Zamonaviy etnik jarayonlar	74
6-BOB. OSIYO ETNOLOGIYASI	
6.1. Old Osiyoning etnik tarixi	78
6.2. Old Osiyo xalqlari, ularning bugungi kundagi xo'jalik mashg'ulotlari	82
6.3. Old osiyoliklar moddiy madaniyati	86
6.4. Oila va ijtimoiy munosabatlar	89
6.5. Din va ma'naviy madaniyat. Din	91
7-BOB. KAVKAZORTI ETNOLOGIYASI	
7.1. Kavkazoldi respublikalari aholisining etnik tarkibi	94
7.2. Etnik tarix	96
7.3. An'anaviy va zamonaviy moddiy madaniyat. Xo'jalik mashg'ulotlari	100
7.4. Ijtimoiy munosabatlar	104
7.5. Dinlari, folklor, professional badiiy madaniyat	106
7.6. Etnoslararo munosabatlarning murakkablashuvi	108
8-BOB. O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON XALQLARI	
8.1. Hududi va mamlakatlari	110
8.2. Etnik tarix. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi	111
8.3. An'anaviy va zamonaviy xo'jalik	117
8.4. Moddiy madaniyat: an'analar va transformatsiyalar	124
8.5. O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari ma'naviy madaniyatlari	127
9-BOB. JANUBIY OSIYO ETNOLOGIYASI	
9.1. Hindistonning avstraloid aholisi	132
9.2. Hind-oriy xalqlari	134
9.3. Himolayoldi hududlaridagi madaniyatlarning o'zaro ta'siri. Irqlar	145
9.4. Hindistonda yevropaliklar bosqinlari	148
9.5. Yangi davr – yangi tamoyillar	151

10-BOB. MARKAZIY VA SHARQIY OSIYO

MAMLAKATLARI

10.1. Geografik, lingvistik va antropologik tavsif	156
10.2. Markaziy Osiyodagi oltoy til oilasidagi xalqlar	158
10.3. Xitoy-tibet til oilasi xalqlari	160
10.4. Yaponiya va yaponlar	167
10.5. Koreya va koreyslar	170

11-BOB. JANUBIY-SHARQIY OSIYO XALQLARI

11.1. Janubiy-Sharqiy Osiyoning orollardagi xalqlari	175
11.2. Janubiy-Sharqiy Osiyoning qit'adagi xalqlari	184

12-BOB. SHIMOLIY OSIYO (SIBIR) XALQLARI

12.1. Sibir xalqlari va madaniyatlari	190
12.2. Kamchatka va Chukotka aholisi	200
12.3. Amur daryosi havzasi aholisi	203
12.4. Janubiy Sibir, Tog'li Oltoy-Sayan va Baykalbo'yi xalqlari	206
12.5. Sibirdagi zamonaviy etnik jarayonlar	213

13-BOB. SHIMOLIY AMERIKA XALQLARI

13.1. Shimoliy Amerikaning tub aholisi	215
13.2. Shimoliy Amerikadagi etnik jarayonlar. Shimoliy Amerikaning mustamlaka qilinishi	230

14-BOB. MARKAZIY, JANUBIY AMERIKA VA VEST-INDIYA XALQLARI

14.1. Mamlakatlar va xalqlar	240
14.2. Markaziy va Janubiy Amerika hindulari. Aborijenlar va ularning tillari	243
14.3. Mustaqil davlatlarning tuzilishi	248
14.4. Regionlar, xalqlar, madaniy xususiyatlar, xo'jalik madaniy tiplar	252
14.5. Ma'naviy madaniyatdagi xususiyatlar	254

15-BOB. G‘ARBIY, SHIMOLIY, MARKAZIY VA JANUBIY YEVROPA XALQLARI

15.1. Yevropa aholisining shakllanishi. Etnik tarixining asosiy bosqichlari	258
15.2. Zamonaviy Yevropa aholisi	261
15.3. Yevropa xalqlarining xo‘jalik faoliyati va moddiy madaniyatlari	267
15.4. Xorijiy Yevropa xalqlarining oilaviy va jamoaviy turmushi, ma‘naviy madaniyatlari	276
15.5. Yevropa xalqlari va jahon madaniyati	280

16-BOB. SHARQIY YEVROPA XALQLARI

16.1. Sharqiy Yevropa xalqlari haqida umumiy ma‘lumotlar: joylashuvi, tillari, dinlari	282
16.2. Sharqiy Yevropa xalqlari etnik tarixi	284
16.3. Xo‘jalik mashg‘ulotlari	286
16.4. Moddiy madaniyat	289
16.5. Oila va jamiyat	293
16.6. Folklor, professional badiiy madaniyat	299

17-BOB. BELARUS, UKRAINA, MOLDOVA XALQLARI

17.1. Belarus	302
17.2. Ukrainlar	308
17.3. Moldova	315

18-BOB. BOLTIQBO‘YI XALQLARI

18.1. Aholining shakllanishi	319
18.2. Zamonaviy etnik, antropologik va diniy tarkibi	321
18.3. Janubiy-Sharqiy Boltiqbo‘yi aholisining an‘anaviy va zamonaviy xo‘jaligi, moddiy madaniyati	321
18.4. Boltiqbo‘yi xalqlarida oilaviy munosabatlar va ma‘naviy madaniyat	325
18.5. Hozirgi kundagi Litva, Latviya va Estoniyadagi etnoslararo munosabatlar	326

19-BOB. ROSSIYA XALQLARI

19.1. Ruslarning etnik tarixi	329
19.2. Rossiyaning subetnik guruhlari	331
19.3. Xo‘jalik: an’anaviylik va zamonaviylik	331
19.4. Ruslarning moddiy madaniyati	333
19.5. Jamoa munosabatlari va oilaviy turmush	337
19.6. Rus folklori va amaliy san’at	339
19.7. Rus yozuvchilari asarlarida etnik mavzu	341
19.8. Ural-Volgabo‘yi xalqlari	341
19.9. Quyi Volgabo‘yi qalmiqlari	345
19.10. Shimoliy Kavkaz xalqlari	346
Glossariy	357
Foydalanilgan adabiyotlar	359

TURSUN USAROVICH SALIMOV

JAHON XALQLARI ETNOLOGIYASI

O'quv qo'llanma

Muharrir
Texnik muharrir
Badiiy muharrir
Kompyuterda sahifalovchi

T. Mirzayev
R. Ahmedov
D. Mulla-Axunov
G. Ahmedova

Nash.lits. № AA 0049. 18.03.2020.

Bosishga 25.12.2020-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x84 ¹/₁₆.

Ofset bosma. «Times New Roman» garniturası.

Bosma tabog'i 23. Shartli b.t. 21,39.

Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 14.

«Donishmand ziyosi» nashriyoti.

100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«Kamalak-PRESS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

Telefon: (71) 244-40-91.

«DONISHMAND ZIYOSI»

ISBN 978-9943-6446-4-9

9 789943 644649